

ZBORNIK ZAGREBAČKE SLAVISTIČKE ŠKOLE

FF press
Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002.

Nakladnik
Filozofski fakultet u Zagrebu
Zagrebačka slavistička škola
Hrvatski seminar za strane slaviste

Za nakladnika
Neven Budak

Odgovorni urednik
Miljenko Jurković

Uredništvo
Stipe Botica, Krešimir Nemeč, Evelina Rudan, Marko Samardžija, Boris Kuzmić

Urednik
Stipe Botica

Lektor
Ivo Pranjković

Recenzenti
Prof. dr. Josip Silić
Prof. dr. Stjepan Damjanović

Grafičko oblikovanje i računalni slog
Boris Bui

Tisak
Zrinski d.d., Čakovec

ISBN 953-175-197-8

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 811.16(082)

ZBORNİK Zagrebačke slavističke škole 2002. /
<urednik Stipe Botica>. - Zagreb : Filozofski fakultet,
Zagrebačka slavistička škola - Hrvatski seminar za
strane slaviste, 2003.

Bibliografija uz većinu radova.

ISBN 953-175-197-8

I. Slavistika -- Zbornik

430723016

Naklada: 350 primjeraka

ZBORNİK ZAGREBAČKE SLAVISTIČKE ŠKOLE 2002.

 FF press

Zagreb, 2003.

Sadržaj

Proslov	6
I. Radovi (predavanja s 31. seminara Zagrebačke slavističke škole)	7
– iz jezikoslovlja: <i>Hrvatski glagolski sustav</i>	
Ivo Pranjković: <i>Glagolske kategorije prema imenskima</i>	9
Josip Silić: <i>Ustrojstvo glagolske osnove uvjetovane glagolskovidskim promjenama</i> ..	16
Svein Mønnesland: <i>Glagolski vid u hrvatskome jeziku</i>	21
Marko Samardžija: <i>Valentnost hrvatskih glagola</i>	32
Mirko Peti: <i>Broj u glagola</i>	39
Zrinka Jelaska: <i>Učenje jezika kao stranoga i hrvatski glagolski sustav</i>	48
Josip Lisac: <i>Čakavski, kajkavski i štokavski glagolski sustav</i>	64
Ivo Pranjković: <i>Novosti iz jezikoslovne kroatistike</i>	70
– iz književnosti: <i>Žena u hrvatskoj književnosti i kulturi</i>	
Ljiljana Marks: <i>Nadnaravno žensko</i>	78
Slavica Stojan: <i>Udati kćer u starom Dubrovniku</i>	90
Krešimir Nemeč: <i>Čuvarica ognjišta, svetica, vamp. Slika žene u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća</i>	100
Andrea Zlatar: <i>Kontinuitet ili diskontinuitet poetika</i>	109
Dunja Fališevac: <i>Žena-autorica i lik žene u hrvatskoj novovjekov književnoj kulturi</i>	118
II. Radovi s Međunarodnoga slavističkoga kongresa u Ljubljani	139
Živa Benčić: <i>“Biogeografija”: Marina ili o biografiji Irene Vrkljan</i>	141
Dalibor Blažina: <i>Mickiewicz u Hrvata: između legende, estetike i politike</i>	155
Josip Kekez: <i>Istraživanje suodnosa usmene i pisane književnosti u Hrvata</i>	169
Ljiljana Kolenić: <i>Slavonski dijalekt prema ostalim hrvatskim dijalektima</i>	175
Zvonko Kovač: <i>Slavenska poredbena interkulturalna povijest književnosti</i>	185
Josip Lisac: <i>Nastanak i razvoj jugozapadnog istarskog dijalekta</i>	193
Mijo Lončarić: <i>Odnosi susjednih hrvatskih i slovenskih govora</i>	199
Mile Mamić: <i>Novije hrvatsko pravno nazivlje (Kontinuitet, diskontinuitet, rekontinuitet)</i>	209
Goran Novaković: <i>Tradicijski i suvremeni usmenoknjiževni oblici</i>	219
Mirko Peti: <i>Brojivost i nebrojivost u opisu kategorije broja</i>	229
Milenko Popović i Rajisa Trostinska: <i>Još o interpretaciji nekih afiksa (na materijalu ruskoga, ukrajinskog i hrvatskoga jezika)</i>	241
Ivo Pranjković: <i>Izražavanje vremenskih odnosa u hrvatskome jeziku</i>	249
Marko Samardžija: <i>Hrvatsko sociolingvističko stanje od godine 1790. do hrvatskoga narodnog preporoda</i>	259
Dubravka Sesar i Vesna Muhvić-Dimanovski: <i>Frazem, fraza i parafraza u suvremenom medijskom diskurzu</i>	279
Ivo Škarić i Gordana Varošaneć-Škarić: <i>Stupanj tolerancije hrvatskih govornika na “pogrešne” naglaske</i>	291

Branka Tafra: <i>Dijakronijski aspekti normiranja hrvatskoga jezika</i>	305
Marija Turk: <i>Latentni stranojezični utjecaj na hrvatski jezik</i>	321
Antonija Zaradija Kiš: <i>Dva ljubljanska glagoljska odlomka</i>	331
Ljuba Dabo-Denegri, Dragica Dragičević, Antica Menac, Anja Nikolić-Hoyt, Stefan M. Pugh, Lelija Sočanac, Orsolya Žagar-Szentesi: <i>Adaptacija posuđenica iz šest europskih jezika u hrvatskom</i>	343

Proslov

Ovogodišnji Zbornik *Zagrebačke slavističke škole* nešto je drukčiji od uobičajenog izgleda naših zbornik, i sastoji se od dva raznorodna dijela: radova s XXXI. seminara Škole i radova hrvatskih sudionika za ovogodišnji međunarodni slavistički kongres što će se u kolovozu odvijati u Ljubljani.

U prvome su, dakle, dijelu radovi koji su se ostvarili na prošlogodišnjem XXXI. seminaru naše Škole. I to je u opsegu onoga što prvenstveno i sadrže naši zbornici. Kao što je uobičajeno, na seminaru se odvijaju dva tematska bloka: jezikoslovni i književni. Jezikoslovni obuhvaća radove unutar teme *Hrvatski glagolski sustav*, a književni iz područja *Žena u hrvatskoj književnosti i kulturi*. Ovdje otisnuti radovi iz obaju tematskih blokova (recenzirani i doručeni) pokazuju tek dio od iznimno bogatog raspona znanstvenoga i stručnoga pregleda spomenutih tema što su predočene na seminaru. Gotovo su svi podnesci popraćeni plodnim raspravama te su, i u svome pisanome obliku, sigurno vrstan prilog znanstvenoj kroatistici.

Na seminaru su se ostvarili i drugi sadržaji, prvenstveno iz opsega kulturologije, ali nisu obuhvaćeni otisnutim uzorcima. Jednako kao ni brojni drugi sadržaji koji su *performancijski* obilježili XXXI. seminar. Drago mi je što je prošlogodišnja Škola i u predavačkome dijelu, i svojim brojnim lektoratima/seminarima, i svim svojim izvedbenim ostvarajima bila na pravoj akademskoj razini, i da su svi koji su u njoj sudjelovali (polaznici, nastavno i tehničko osoblje) njome bili iznimno zadovoljni. Veseli me da će i ovi otisnuti radovi bar dijelom podsjetiti na XXXI. seminar *Zagrebačke slavističke škole - Hrvatskog seminara za strane slaviste*.

Drugi dio našega Zbornika sadrži dvadesetak radova hrvatskih slavista što će ih podastrijeti na XIII. Međunarodnom slavističkom kongresu u Ljubljani. Ovdje je reprezentativan broj radova iz svih područja kroatistike i slavistike i dobro će doći svim zainteresiranima za kroatističke teme. Sigurno će od toga imati koristi i ovogodišnji polaznici *Zagrebačke slavističke škole*, prvenstveno kao uvid u recentnu kroatistiku.

Zahvaljujem, naposljetku, svim autorima otisnutih priloga jer su i ovim dali svoj prinos ugledu naše Škole i nezamjenjivu znanstvenu i stručnu pomoć *hrvatskome seminaru za strane slaviste*.

U Zagrebu, 27. lipnja 2003.

Voditelj XXXII. seminara
Zagrebačke slavističke škole
prof. dr. Stipe Botica

PREDAVANJA NA ZAGREBAČKOJ SLAVISTIČKOJ ŠKOLI

Predavanja iz jezikoslovlja: *Hrvatski glagolski sustav*

Ivo PRANJKOVIĆ (Zagreb)

GLAGOLSKE KATEGORIJE PREMA IMENSKIMA

U jezikoslovlju je, bar koliko je meni poznato, rijetko bilo riječi o tome što se događa s pojedinim gramatičkim kategorijama kad postanu obilježja različitih vrsta riječi odnosno o tome zadržavaju li pojedine kategorije istu narav ili se ta narav mijenja ovisno o pripadnosti vrsti riječi. Kad se ta dvojba pomnije analizira, čini se da se može utvrditi kako je na djelu svojevrsni paradoks. U temelju je tog paradoksa činjenica da semantički opseg i stvarna narav pojedinih gramatičkih kategorija ne ovise o vrsti riječi na koju se kategorija odnosi, tj. da se ta narav u biti ne mijenja, ali da su ipak gramatičke reperkusije vezane za odnos između gramatičkih kategorija i pripadnosti vrsti riječi vrlo velike i dalekosežne. U ovom prilogu pokušat ću pokazati kako stoji s tim paradoksom u odnosu između gramatičkih kategorija koje su zajedničke glagolima i imenskim riječima i gramatičkih značenja koja su obilježja glagola i imenskih riječi kao vrsta.

Glagolske kategorije koje su zajedničke glagolima i imenskim riječima (tj. imenicama, zamjenicama i pridjevima), bar u hrvatskome jeziku, a tako je ili posve slično i u brojnim drugim europskim jezicima, jesu prije svega broj i lice, a ima, kao što ćemo vidjeti, i drugih kategorija koje je zanimljivo razmotriti s obzirom na spomenuti paradoks.

Kategorija broja, u okviru koje u hrvatskom jeziku razlikujemo jedninu (singular) i množinu (plural), primarno je svakako imenska ili, preciznije, imenička kategorija. Njome se daje obavijest o količini predmeta, i to tako da se jednom predmetu supostavlja (suprotstavlja) neodređeni broj ili količina predmeta (dva ili više). To je dakle kategorija koja se izravno odnosi na ono što se označuje imenicom.

Kad je ta kategorija obilježje drugih imenskih riječi, a u ovom slučaju to znači pridjevskih (dakle pridjeva, pridjevskih zamjenica i pridjevskih brojeva), onda je ona, kao i druge pridjevske kategorije, posve zališna jer ponavlja isto ono što se tom kategorijom označuje u imenica, označuje dakle količinu predmeta označenih imenicom. Takvoga su, zališnoga karaktera i druge pridjevske kategorije, tj. rod i padež. Pa ipak se i u slučaju pridjeva može govoriti o svojevrsnom paradoksu jer se kategorija broja kod pridjeva ne odnosi na ono što se označuje samim pridjevom (ne odnosi se na svojstvo, nije riječ o količini svojstava), pa su i reperkusije tog kategorijalnog značenja kod pridjeva drukčije nego kod imenica. Kod imenica se ta kategorija odnosi na ono što znači sama imenica, ona je dakle osobina same imenice ili, još preciznije, osobina njezina oblika. Kod pridjeva međutim broj nije osobina samoga pridjeva, nego osobina imenice kojoj se pridjev pridijeva. U slučaju imenice broj "upotpunjuje" i precizira značenje same imenice odnosno njezina oblika pa ima izrazito morfološki karakter, a u slučaju pridjevskih riječi broj je kategorija koja "izlazi iz samog pridjeva", jedna je od onih kategorija (uz rod i padež) kojom se pridjev povezuje s imenicom. Zato ta kategorija dobiva izrazito sintaktičko obilježje, postaje jedno od onih svojstava pridjevskih riječi kojima se te riječi povezuju u sintaktičke jedinice, u ovom slučaju u atributne spojeve riječi (atributne sintagme).

Još izrazitiji sintaktički karakter ima kategorija broja kod glagola. Naime, i kod glagola ta kategorija označuje isto što i kod imenica i pridjevskih riječi, označuje broj odnosno količinu predmeta. Zajedničko je toj kategoriji kod pridjevskih riječi i kod glagola to što se ni u jednom ni u drugom slučaju ta kategorija ne odnosi na ono što znači riječ kojoj je pridružena. Kao što, drugim riječima, kod pridjeva ta kategorija ne označuje količinu svojstava, tako ni kod glagola ne označuje količinu procesa (radnji) odnosno i kod pridjeva i kod glagola ta kategorija ima izrazit sintaktički karakter.

Međutim, razlika ipak ima, i to velikih. Sintaktička narav te kategorije kod pridjevskih je riječi takva da je ona jedno od obilježja koje te riječi čine ovisnima o imenicama. Kod glagola se, s druge strane, ta kategorija također odnosi na ono što znače imenske riječi, ali se može reći da ona ne čini glagol ovisnim o tim riječima, nego upravo suprotno tome. Ona na neki način "useljava" u glagol samu imensku riječ, pa time glagol čini još neovisnijim odnosno prikladnijim za službu predikata, pa onda i za službu čitave rečenice. Drugim riječima, kategorija broja kod pridjevskih je riječi konstitutivni element stvaranja atributnih sintagmi (preko kongruencije), a kod glagola je ta kategorija konstitutivni element stvaranja rečenica, svojevrsnog "useljavanja" subjekta u predikat. Kad je riječ o subjektima prvoga i drugoga lica, može se reći da je to i doslovno tako. Naime, u hrvatskom jeziku predikati prvoga i drugoga lica (posebno jednine) sadrže i subjekte: rečenice *Danas putujem* ili *Danas putuješ* imaju subjekte u sastavu predikata (*ja* odnosno *ti*). Kod pridjevskih je riječi dakle kategorija broja konstitutivni element stvaranja atributnog spoja riječi, a kod glagola konstitutivni element stvaranja rečenice.

U razmatranome je smislu vrlo slično i s kategorijom lica, s tim da se u vezi s tom kategorijom moramo koncentrirati na odnos između glagola i zamjenica, posebno ličnih. Naime, kao što je kategorija broja obilježje imenica, tako je kategorija lica obilježje zamjenica. Ona se doista odnosi na ono što zamjenice znače. Štoviše, u slučaju ličnih zamjenica možemo reći da one znače lica u najdoslovnijem smislu, one "jesu lica". Lice dakle kod ličnih zamjenica nije dodatno gramatičko svojstvo (kao što je broj dodatno gramatičko svojstvo – a ne značenje – imenica, jer one primarno ne označuju količinu, nego predmete), nego su te riječi izrazi same kategorije lica. Kod glagola je s kategorijom lica vrlo slično kao i s kategorijom broja. Lice je naime dodatno gramatičko svojstvo glagolskih oblika (koji se i zovu ličnima), koje ima posve analognu ulogu kao i broj tih oblika. Lice je naime obilježje preko kojega se u glagolski oblik "useljuju" sudionici (prvo i drugo lice: govornik, sugovornik) ili nesudionici u komunikaciji (treće lice). Time kategorija lica kod glagola postaje također kategorija koja ima bitnu ulogu u konstituiranju rečenice. To je, uz kategoriju broja, ona kategorija koja lične glagolske oblike "osposobljuje" da sami za sebe mogu funkcionirati kao strukturno, informacijski i semantički potpune rečenice, npr. *Putujem*, *Putuješ*, *Putujemo*, *Putuju* i sl.

Kad je riječ o kategoriji roda, stvari stoje bitno drukčije. Naime, ta kategorija uopće nije zajednička glagolima i imenskim riječima, nego je obilježje samo imenskih riječi (uostalom, nije ni "prirodno" da proces bude obilježen kao muški, ženski ili srednji!). Unatoč tome, u hrvatskom jeziku ima glagolskih oblika kojima je svojstvena i kategorija roda, npr. perfekt (*putovao sam*), pluskvamperfekt (*bila je putovala*), futur drugi (*bude putovalo*), kondicional prvi (*putovali bismo*) i kondicional drugi (*bile biste putovale*). Kao što je vidljivo, to su sve složeni glagolski oblici, i to oni koji sadrže radni ili trpni¹ glagolski pridjev. Rod dakle kod glagola ne samo da nije obilježje samoga glagola nego

zapravo nije obilježje ni pojedinog glagolskoga oblika, iako je u navedenim oblicima obvezatan. On je naprosto rezultat činjenice da se u navedenim glagolskim oblicima javljaju pridjevske riječi. Drugim riječima, razlog je pojavi roda u nekim složenim glagolskim oblicima pripadnost vrsti (riječi) pojedinih sastavnica (složenih) glagolskih oblika. Kako su te sastavnice pridjevske riječi, onda takvi složeni glagolski oblici ne samo da imaju rod nego imaju sva tri roda, tj. mociju ili mogućnost “pomicanja po rodu”, koja je najvažnije (i obvezatno) gramatičko svojstvo svih pridjevskih riječi.

Jedna od bitnih razlika između glagola i imenskih riječi sastoji se i u tome što glagoli imaju bogatije i raznovrsnije kategorijalno ustrojstvo. Imenskim riječima svojstvene su kategorije roda ili mocije (tj. trorodnosti), broja, padeža, lica i stupnja, a glagolskih kategorija ima dvije u mnogo čemu bitno različite vrste. Prvu vrstu takvih kategorija možemo nazvati unutrašnjim glagolskim kategorijama. To su kategorije vida i (ne)prijelaznosti, od kojih nijedna nije svojstvena imenskim riječima.² Ostale kategorije nazivamo vanjskim glagolskim kategorijama, jer one nisu svojstvene glagolu kao riječi, nego su svojstvene pojedinim glagolskim oblicima. To su kategorije vremena, načina, stanja, broja i lica. Unutrašnjim gramatičkim kategorijama svojstveno je da obilježuju glagol bez obzira na njegov oblik. Tako je npr. glagol *pisati* nesvršen i prijelazan u svim svojim obličkim inačicama (npr. *pišem*, *pišite*, *pisao je*, *pisat ćemo*, *pisali bi* i sl.). Štoviše, moglo bi se (opet paradoksalno!) reći da taj glagol zadržava ta svoja unutrašnja svojstva čak i onda kad nije više glagol ili, drugim riječima, glagoli jedini imaju mogućnost da mijenjaju čak i vrstu, a da ipak ostaju glagoli, tj. jedino su kod glagola mogući hibridni oblici.³ Sljedeći se paradoks sastoji u tome što samo postojanje tih hibridnih glagolskih oblika, tj. infinitiva (*pisati*), priloga sadašnjeg (*pišući*), priloga prošlog (*napisavši*) i glagolske imenice (*pisanje*), omogućuju upravo te unutrašnje glagolske kategorije. One su također razlog što glagoli mogu imati ono što je kod drugih vrsta riječi nezamislivo, a to je postojanje nepromjenjivih oblika. Naime, glagolski prilog sadašnji naprimjer (*pišući*) može biti svrstan u oblike (iako je nepromjenjiv) upravo po tome što je nesvršen i prijelazan. Upravo je po tome on jedna od inačica glagola *pisati* (kao i inačica *pišem*) i upravo po tome može biti u opreci s drugim nepromjenjivim oblikom (npr. s glagolskim prilogom prošlim: *napisavši*). Zato se s pravom kaže da su vid i (ne)prijelaznost leksičko-gramatička ili čak leksičko-morfološka svojstva glagola. Ta su svojstva obilježja glagola sve dotle dok se može reći da inačica pripada glagolu ili i glagolu (kod hibridnih inačica). Istodobno upravo te kategorije omogućuju da se svojstva glagola javljaju i kod drugih vrsta riječi, npr. da prilog bude nesvršen i prijelazan (npr. *pišući* /*pismo*/), da bude svršen i neprijelazan (npr. *skočivši*), da imenica bude nesvršena (npr. *pisanje*) i (rjeđe) svršena (npr. *premještenje*), da bude prijelazna (npr. *pisanje* /*pisma*/) odnosno neprijelazna (npr. *ležanje*).

Međutim, međusobno se vid i (ne)prijelaznost izrazito razlikuju po naravi. Za vid se može reći da je glagolska kategorija u užem smislu. Ono što se vidom označuje doista se i tiče glagola, odnosi se na ono što glagol znači. Vidom se naime označuje aspekt samoga procesa. S druge strane, (ne)prijelaznost je izrazito relacijska kategorija, mogli bismo čak reći kategorija izrazito sintaktičke naravi. Njome se označuje relacija između procesa i (eventualnoga) predmeta uključena u proces, odnosno – na rečeničnoj razini – između predikata i objekta. To je dakle također (kao i broj i lice) jedno od onih svojstava glagola kojim se konstituira rečenica.

Kategorija padeža izrazito je imenska kategorija i nije načelno svojstvena glagolskim oblicima, ali je ipak svojstvena nekim imensko-glagolskim hibridnim oblicima, prije svega glagolskim imenicama (npr. *pisanje, pisanja, pisanju* itd.). U starijim stadijima razvoja hrvatskoga jezika padež je bio svojstven i participima. Danas (pravih) participa više nema pa nisu mogući ni izričaji tipa **Prišao sam njemu pišućemu*. Oblici tipa *pišući* moraju se u suvremenom jeziku “departicipijalizirati”, “razvezati”, što znači da ne mogu istodobno imati i priglagentnu (priložnu) i priimensku (pridjevsku) službu. Ako takav oblik poprimi svojstva pridjeva, kao u primjerima tipa *Prišao sam nosećem stupu*, onda on u suvremenom jeziku gubi svaku vezi s glagolom (nije više hibridni oblik), nego ima samo svojstva pridjeva. U citiranoj rečenici oblik *noseći* po naravi je (ne doduše i po postanku) posve isti kao oblik *kameni* u izričaju *Prišao sam kamenom stupu*. To se naravno vidi i u semantičkoj analizi takvih oblika. U izričaju *Prišao sam nosećem stupu* oblik *noseći* ne znači privremeno svojstvo (kao npr. u izričaju *Prilazi noseći torbu*), nego trajno svojstvo, koje je inače osobitost (pravih) pridjeva. Da takvi oblici gube svaku vezu s glagolom (osim veze po podrijetlu), vidi se i po tome što u spoju riječi *noseći stup* ne možemo reći da je oblik *noseći* nesvršen.

Uglavnom je slično i kod glagolskog pridjeva prošloga, ali nije slično po konsekvencijama. Naime, glagolski pridjev prošli načelno se ne popridjevljuje ili se popridjevljuje posve rijetko, a i onda je to popridjevljivanje vezano za kakve lekseme vremenskoga značenja: još bi se npr. moglo reći *prošavša godina*, ali teško da bi itko rekao **prošavši putnik*. Postavlja se pitanje zašto je tako. Čini se iz barem dvaju razloga: prvo, zato što je riječ o oblicima koji se načelno tvore od svršenih glagola, a narav procesa koji se označuju tim glagolima takva je da se veže za drugi proces, a nikako ne može postati stalno svojstvo predmeta (što se kod pridjeva podrazumijeva). Drugi se razlog sastoji u tome što glagolski prilozi prošli označuju prethodnost (zato se i zovu prošli), a prethodnost je po naravi stvari priglagentna, a nikako priimenska. Drugim riječima, ima prethodnih procesa (i o njima se u gramatici vrlo često govori), ali nema prethodnih predmeta, pa ni prethodećih svojstava.

Dosta od onoga što je rečeno u vezi s glagolskim priložima vrijedi i za glagolske pridjeve (*pisao, pisala, pisalo, pisan, pisana, pisano*),⁴ s tim da glagolski pridjevi radni puno rjeđe postaju pravi pridjevi (npr. *trula višnja*) od glagolskih pridjeva trpnih (npr. *pisana izjava*). To je zato što glagolski pridjev radni pretpostavlja vršitelja radnje, pa onda i samu radnju. To je dakle radnja vezana za (obično konkretnoga) vršitelja, pa se takva radnja teško i rijetko transformira u stalno svojstvo.

Trpni oblici glagolskih pridjeva, s druge strane, pretpostavljaju ili radnju bez agensa ili radnju s nepoznatim agensom ili, u najmanju ruku, radnju s agensom u drugom planu. Takva radnja relativno lako može i gubiti obilježja stvarnoga procesa, odnosno može vrlo često označavati rezultat procesa, a rezultat procesa semantički je puno bliži stalnome svojstvu (koje se označuje pridjevima) nego sama radnja (proces). To su dakle razlozi zbog kojih se ne može reći **pisala izjava* ili **pisali izvještaj*, a posve je obično reći *pisana izjava* ili *pisani izvještaj*. Naime, u aktivnoj konstrukciji (*On je pisao izjavu*) oblik *pisao* vezan je za agens (što se uostalom vidi i po tome da se s njime slaže u rodu), a u pasivnoj (*Izjava je pisana*) oblik *pisana* vezan je za izjavu (dakle ne za pokretača procesa, nego za predmet uključen u proces), pa zato može značiti i (stalno) svojstvo onoga za što je vezan.

Ova zapažanja imaju naravno izravne veze s kategorijom stanja, koja se načelno smatra glagolskom kategorijom (iako ima mišljenja da to uopće nije glagolska kategorija, štoviše da uopće nije morfološka, nego sintaktička kategorija). Ovdje nas međutim neće zanimati sam opis te kategorije i eventualne nedoumice vezane za nj, nego (opet) odnos između te kategorije (kakva god bila) s jedne strane i glagola odnosno imenskih riječi s druge strane. U svakom slučaju, nema sumnje (a to potvrđuju i netom iznijeta zapažanja) da je radno stanje (aktiv) puno bliže naravi samoga glagola. U toj je naravi naime u prvom planu djelovanje, aktivnost, radnja, a ona pretpostavlja onoga tko je uzročnik djelovanja, tko je pokretač radnje. Drugim riječima, ako kažemo da netko nešto čini, onda je prvo što će nam poslije te obavijesti zatrebati obavijest o tome tko to čini (a tek onda obavijesti o tome u vezi s čime netko nešto čini, s kim čini, gdje čini, kad čini i sl.). Zato je posve prirodno da se svojstva onoga koji što čini, kao što smo vidjeli, nalaze o samome glagolu (broj onih koji čine, status onoga ili onih koji čine u govornom činu, tj. lice, te rod). Kod trpnoga stanja, s druge strane, nije više važan onaj koji što čini (njega često uopće nema), pa čak ni činjenje samo, nego je u prvom planu rezultat onoga što se čini, odnosno predmet koji je uključen u činjenje. To se vidi i onda ako npr. rečenice *Ivan je pisao izjavu* i *Izjava je pisana* promotrimo s komunikativne strane, sa stajališta tema-rema raščlanjivanja. Prirodno je naime da prva rečenica bude odgovor na pitanje *Tko je pisao izjavu?* (agens je dakle neka vrsta “prirodne reme”), a da rečenica *Izjava je pisana* bude odgovor na pitanje *Što je pisano?* (“prirodna rema” je dakle oznaka predmeta uključena u proces). Prema tome, u janusovskoj naravi kategorije stanja (a takvu narav imaju i mnoge druge kategorije) aktiv je ono lice koje ima glagolsku narav, a pasiv ono lice koje je okrenuto imenici odnosno ono lice koje je rezultat svojevrstne nominalizacije tipičnih glagolskih konstrukcija. Drugim riječima, kod pasiva je uvijek riječ o većem ili manjem stupnju nominalizacije.

Kategorija stupnja (komparacija) tipična je pridjevska kategorija, i to u užem smislu jer je ono što se izražava tom kategorijom doista okrenuto pridjevu: stupnjuje se ono što pridjev doista znači, tj. svojstvo. Zato je stupnjevanje posve netipično za ostale vrste riječi (osim za kvalitativne priloge, koji se u semantičkom smislu zapravo i ne razlikuju od kvalitativnih pridjeva, nego bi se moglo reći da se razlikuju funkcionalno: kvalitativni pridjevi označuju svojstva predmeta, a kvalitativni prilozima svojstva procesa: *lijepo vrijeme* prema *lijepo crtati*).⁵ Pa ipak, čini se da sporadično ima i stupnjevanja drugih vrsta riječi, recimo u primjerima tipa *najgol* ili *najvolim*. U takvim primjerima međutim i ne možemo govoriti o stupnjevanju imenica ili glagola, nego zapravo o svojevrstnom sintaktičkom kontrahiranju. Naime, u tim se primjerima (bar “dubinski”) pretpostavlja pridjev (usp. *najljepši goš*) odnosno prilog u superlativu (usp. *najviše volim*).

Zaključno bi se moglo reći da ova razmatranja očigledno pokazuju kako se neki aspekti pojedinih kategorija izrazito mijenjaju s obzirom na to odnose li se te kategorije na imenske ili na glagolske riječi, posebice kad se uzmu u obzir sintaktička narav i sintaktičke reperkusije pojedinih kategorija. Pokazuje se naime da su kategorije koje se (i/ili kad se) odnose na imenske riječi vrlo važni konstitutivni elementi imenskih (nominalnih) konstrukcija, a da su kategorije koje se (i/ili kad se) odnose na glagole bitni konstitutivni elementi rečeničnoga ustrojstva, posebice predikativnosti kao najvažnijega obilježja rečenice.

Bilješke

- 1 Usp. pozvan sam, bila si pozvana, bude pozvano, bili su pozvani i sl.
- 2 One doduše mogu biti svojstvene nekim takvim riječima ili oblicima takvih riječi, ali (kao što će se kasnije vidjeti) pod uvjetom da takve riječi ili oblici imaju i glagolska svojstva, i to baš ta unutrašnja.
- 3 Kod imenskih i nepromjenjivih riječi nema takve hibridnosti. Za njih bi se, eventualno, moglo reći da u nekim slučajevima mogu biti "funkcionalno hibridne", npr. kad oblik koji je tipičan za pridjev funkcionalno postane imenica (npr. *Sit gladnu ne vjeruje*) ili kad imenica dolazi u funkciji tipičnoj za pridjev (npr. *ptica trkačica*). Ovamo ne bi išli primjeri tipa *O tome će poslije biti govora* prema *Razgovarali su o tome poslije ručka* jer je tu riječ o homonimiji, tj. o pukoj obličkoj podudarnosti: prvo je *poslije* prilog, a drugo prijedlog.
- 4 I glagolski pridjevi, naime, zadržavaju unutrašnje glagolske kategorije. Tako oni npr. mogu biti prijelazni i nesvršeni (*pisao, pisan*), prijelazni i svršeni (*napisao, napisan*), neprijelazni i nesvršeni (*sjedao*) te neprijelazni i svršeni (*sjeo*).
- 5 Nešto slično moglo bi se reći i za kvantitativne priloge, s tim što valja zamijetiti da je kvalitativnost puno tipičnija za pridjeve, a kvantitativnost za priloge. Jedan od razloga tome svakako je u činjenici da su svojstva predmeta puno brojnija i raznovrsnija nego svojstva procesa, a drugi razlog sastoji se u činjenici što je kvantifikacija koja se izražava prilozima zapravo najčešći i najobičniji način kvantifikacije procesa (radnje) uopće. Moglo bi se čak reći da kvantitativni prilozima uz glagole imaju ulogu koja je donekle slična onoj koju kod imenica ima kategorija broja. Zanimljivo je također primijetiti da se kvantifikacija tipična za glagole susreće i kao sredstvo kvantifikacije pridjeva, i to prije svega komparativa, npr. *Danas je mnogo čitao* prema *Ti si mnogo jači* ili *Tu sam knjigu tri puta pročitao* prema *Moja je knjiga tri puta zanimljivija*. Naravno, kvantifikacija superlativa po naravi stvari ne dolazi u obzir (usp. **On je mnogo najjači* i sl.), a za kvantifikaciju pozitivna služe donekle različiti prilozima (čestice?), npr. *vrlo razborit, veoma poduzetan, jako mlad, teško bolestan* i sl. [U ovoj službi u hrvatskom standardnom jeziku uglavnom ne dolazi kvantifikator *mного*, ali se, bar meni, čini da je takva kvantifikacija pozitivna znatno običnija u srpskom standardu, usp. *On je mnogo opasan, Mnogo je dobra, Danas sam mnogo ljut* i sl.] Treba napokon primijetiti da su pojavnosti vezane za izražavanje kvantitativnih odnosa ovoga tipa dosad slabo proučene, bar u hrvatskome jeziku.

Literatura (izbor)

- Aristotel: *Kategorije* (prev. i prir. F. Grgić), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992.
- Belić, Aleksandar: *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku. Lingvistička ispitivanja*, I (21958), II (1959), Beograd.
- Benveniste, Émile: *Problemes de linguistique générale*, Gallimard, Paris, 1966 (prijevod: S. Marića: *Problemi opšte lingvistike*, Nolit, Beograd, 1975)
- Bondarko, A. V. *Teorija morfologijskih kategorija*, Nauka, Leningrad, 1978.
- Hrakovskij, V. S. (red.): *Problemy teorije grammatičeskogo zaloga*, Nauka, Leningrad, 1978.
- Guberina, Petar: *Povezanost jezičnih elemenata*, Matica hrvatska, Zagreb, 1952.
- Guillaume, Gustave: *Principi teorijske lingvistike*, Globus, Zagreb, 1988.
- Ivić, Milka: *Neka zapažanja o rodu i broju u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog, 45, Beograd, 1989, str. 27-44.
- Katičić, Radoslav: *Jezikoslovni ogledi*, Školska knjiga, Zagreb, 1971.
- Jakobson, Roman: *Zur Struktur des russischen Verbuns*, Selected Writings 2, The Hague, Paris, str. 3-15.
- Klajn, Ivan: *O funkciji i prirodi zamenica*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, knj. 7, Beograd, 1985.
- Martinet, André: *Osnove opće lingvistike*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1982.

- Meščaninov, I. I. *Glagoľ*, Nauka, Leningrad, 1982.
- Pranjković Ivo: *Druga hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zareb, 2001.
- Pranjković, Ivo: *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.
- Pranjković, Ivo: *Lingvistički komentari*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1997.
- Silić, Josip: *Od rečenice do teksta (Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984.
- Walter, H. *O semantici kategorije broja u okviru glagolske sisteme srpskohrvatskog jezika*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 13 / 1, Beograd, 1984, str. 259-267.
- Znika, Marija: *Kategorija brojivosti u hrvatskom jeziku*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.

USTROJSTVO GLAGOLSKE OSNOVE UVJETOVANE GLAGOLSKOVIDSKIM PROMJENAMA

Prije nego pristupimo opisu ustrojstva glagolske osnove uvjetovanomu glagolскоvidskim promjenama, reći ćemo nešto o morfonološkim pravilima po kojima se te promjene događaju.

1. Osnova je svih glagola u svim njihovim oblicima dvomorfemska. Tako je i osnova glagola prve vrste dvomorfemska, što potvrđuje i njihova pretvorba u drugi glagolскоvidski (oblik: (is)-plet-Ø-(ti) (možemo je strukturirati i ovako: (is)-ple(s//t)-Ø-(ti) prema (is)-plet-a-(ti). To je u skladu sa strukturalističkim aksiomom: Ako nesvršenost ima svoj morfem, onda i svršenost (koja stoji nasuprot toj nesvršenosti) mora imati svoj morfem. Stoga nije točna tvrdnja da prva vrsta glagola “nema sufiksa”¹ (mi kažemo osnovskoga (tematskoga) morfema). Kad bi bilo tako, osnova bi bila jednaka korijenu, što bi bilo *contradictio in adjecto*.

2. Stoga je metodološki pogrešno kad se osnova izjednačuje s korijenom i kad se, u skladu s time, alternante korijena proglašavaju alternantama osnove. Kaže se, primjerice, da su *tuč-*, *tuc-* i *tuk-* alternante osnove glagola *tući*?² Kao i svaki drugi glagol, tako i glagol *tući* ima onoliko glagolskih osnova koliko ima glagolskih oblika. Infinitivna mu je osnova *túk-Ø*, prezentska osnova *túč-ē- // túk-Ø* (alternanta je *túč-ē-* osnova prvoga, drugoga i trećega lica jednine te prvoga i drugoga lica množine, a alternanta *túk-Ø-* osnova trećega lica množine), imperfektna osnova *túč-ijā-* (ili *túč-ā-*), aoristna osnova *túk-o-// túč-e-* (alternanta je *túk-o-* osnova prvoga lica jednine te prvoga, drugoga i trećega lica množine, a a alternanta *túč-e-* osnova drugoga i trećega lica jednine), imperativna osnova *túč-i-*, osnova glagolskoga pridjeva radnog *túk-(a)o-//túk-l-* (alternanta je *túk-(a)o-* osnova muškoga roda jednine, a alternanta *túk-l-* osnova ostalih rodova jednine i množine), osnova glagolskoga pridjeva trpnog *túč-en-//tuč-èn-* (alternanta je *túč-en-* osnova muškoga roda jednine neodređenoga lika i svih oblika određenoga lika, a alternanta *tuč-èn-* osnova ostalih rodova jednine i množine neodređenoga lika). Nastavci su (relacijski morfemi): za prezent: *-m*, *-š*, *-Ø*, *-mo*, *-te*, *-û* (*túč-ē-m*, *túč-ē-š*, *túč-ē-Ø*, *túč-ē-mo*, *túč-ē-te*, *túk-Ø-û*), za imperfekt: *-h*, *-še*, *-še*, *-smo*, *-ste*, *-hū* (*túč-ij-h*, *túč-ij-še*, *túč-ij-đe*, *túč-ij-smo*, *túč-ij-ste*, *túč-ij-hū*), za aorist: *-h*, *-Ø*, *-Ø*, *-smo*, *-ste*, *-še* (*túk-o-h*, *túč-e-Ø*, *túč-e-Ø*, *túk-o-smo*, *túk-o-ste*, *túk-o-še*), za glagolski pridjev radni: *-Ø*, *-a*, *-o* (za jedninu) i *-i*, *-e*, *-a* (za množinu) (*túk-(a)o-Ø*, *túk-l-a*, *túk-l-o*, *túk-l-i*, *túk-l-e*, *túk-l-a*) i za glagolski pridjev trpni *-Ø*, *-a*, *-o* (za jedninu) i *-i*, *-e*, *-a* (za množinu) (*túč-en-Ø*, *tuč-èn-a*, *tuč-èn-o*, *tuč-èn-i*, *tuč-èn-e*, *tuč-èn-a*).

3. Svaki glagolski oblik ima svoju, i jednu, osnovu. Stoga nije točna ni tvrdnja da “većina glagola ima dvije osnove” (misli se na “infinitivnu” ili “infinitivno-aoristnu” i “prezentsku”³) ni tvrdnja da se, primjerice, aorist tvori “od infinitivne osnove”.⁴ Kao što se infinitiv tvori od infinitivne osnove, prezent od prezentske osnove itd., tako se i aorist tvori od aoristne osnove. (I tradicionalno tumačenje dobivanja osnove to potvrđuje: “Osnova se dobije tako da se odbije nastavak.” - Pa ako svaki oblik ima svoj nastavak, onda

i svaki oblik ima svoju osnovu.) (Usput: Osnova je osnova po tome što ima i svoje ustrojstvo izraza i svoje ustrojstvo sadržaja. Infinitivnoj je osnovi ustrojstva sadržaja “infinitiv”, a prezentskoj “prezent”, a u jednome te istom ustrojstvu izraza ne mogu biti dva različita ustrojstva sadržaja.) Protiv toga je pravila, dakako, i tvrdnja da su “u svim razredima” (“osim 5. i 6.”) “jednake infinitivna i prezentska osnova”.⁵ Infinitivna je osnova, primjerice, glagola *plēsti plēt-Ø*, a prezentska *plēt-ē-//Ø*. (To je u skladu sa strukturalističkim aksiomom: Jezična jedinica - riječ je ovdje o morfemu - nije jezična po sebi, nego po odnosu prema sebi adekvatnoj (ali i prema sebi suprotnoj) jedinici.)

4. Ako je u redu kad se kaže da je glagolski oblik osim “alternacijom osnove” i “nastavkom” određen i “prozodijski”⁶ (a jest), onda bi aorist imao još jednu alternantu osnove. Malo smo je prije naveli: *tūč-e-* (za 2. i 3. l. jed.: *tūč-e-Ø*). (S prefigiranim bi glagolom, kao oznakom svršenosti, osnova glasila (iš)-*tūč-e-*.) (Usput: Ipak bi trebalo reći da se danas aorist tvori od svršenih glagola.)

5. U gramatici kao opisu jezičnoga sustava nema nepravilnosti. Zato nije u redu kad se kaže da “mnogi glagoli prve vrste” tvore glagolski pridjev radni “nepravilno”.⁷ Glagolski je pridjev radni *bô* napravljen u skladu s pravilom *bod-l-* (iz distribucije *dl d* ispada) > *bo-l-* > *bo-o-* (dva se kratka samoglasnika *o* stežu u jedan dugi samoglasnik - *ô*) > *bôØ* (u ostalim se oblicima prvi samoglasnik *o* vraća) > *bô-l-a*, *bô-l-o*, *bô-l-i*, *bô-l-e*, *bô-l-a*. Isto su tako pravilno napravljeni glagolski pridjevi radni i od glagola *pāsti* i od glagola *rāsti*: *pad-l-Ø* > *pa-l-Ø* > *pā-o-Ø*, *pā-l-a*, *pā-l-o*, *pā-l-i*, *pā-l-e*, *pā-l-a*; *rast-l-Ø* (s nepostojanim *a*) > *rast-al-Ø* > *rāst-ao-Ø*, *rast-l-a* (iz distribucije *stl t* ispada) > *rās-l-a*, *rās-l-o*, *rās-l-i*, *rās-l-e*, *rās-l-a*. (Članjenje glagolskoga pridjeva radnog pokazuje da njegovi nastavci ne glase *-o/-ao*, *-la*, *-lo* za jedninu i *-li*, *-le*, *-la* za množinu,⁸ nego *-Ø*, *-a*, *-o* - za jedninu i *-i*, *-e*, *-a* - za množinu. Jedinica (morfem) *-o-//l-* (u *-ao-* *a* je nepostojano *a*) znači “glagolski”, a jedinice *-Ø*, *-a*, *-o*, *-i*, *-e*, *-a* “pridjev”. To su, kako vidimo, dvije jedinice (dva morfema).)

Tako je i s prezentom. U ustrojstvima su *-ām*, *-īm*, *-ēm* i *-jēm* također dvije jedinice (dva morfema): *-ā-* i *-m*, *-ī-* i *-m*, *-ē-* i *-m* te *-jē-* i *-m*. Morfemi *-ā-*, *-ī-*, *-ē-* i *-jē-* s korijenskim morfemom čine osnovu prezenta, pa se zato i nazivaju osnovskim (tematskim) morfemima. Upravo se u njima krije sadržaj “prezent”. Usput: One su u ustrojstvu (i u sustavu) hrvatskoga jezika uvijek duge. Njihova je kraćina⁹ problem komunikacije, a ne problem gramatike.

U Hrvatskoj se gramatici¹⁰ u objašnjenje te pojave dobro krenulo, ali se loše završilo. Ako je *-ā-* “oznaka za prezent”, a *-m* “oznaka za lice i broj”, onda je to tako trebalo i reći. (Usput: “Nastavak” nije ništa drugo nego “morfem”. Zato je nelogično “nastavak” tumačiti kao spoj “oznake za prezent” (jedan morfem) i oznake za lice i broj” (drugi morfem).) (U Gramatici se, u tumačenjima o kojima je riječ, “morfem” navodi kao “morf”, što je pogrešno.¹¹)

6. Svi glagoli u hrvatskome jeziku imaju nastavak (gramatički morfem) *-ti*. Tako i glagoli “na *-ći*”. U njima je *ć* rezultat promjena *kt* > *ć*, *gt* > *ć* i *ht* > *ć*: *pěk-Ø-ti*, *mög-Ø-ti* i *vřh-Ø-ti*. Pridružuje im se i (dopunsko) pravilo *dt* > *ć* u glagola *iči* < *id-Ø-ti*.

Kao što je izvorno *ć* u *noć kt* (*nakti*) (u slovenskome je *č*: *noč*, u bugarskome *št*: *nošt* i u češkome *c*: *noc*)¹², tako je izvorno i *ć* u *peći kt*¹³ i *ć* u *moći gt*¹⁴ i *ć* u *vrci ht*.¹⁵

Nakon ovih metodoloških napomena navest ćemo promjene i razloge zbog kojih je do njih došlo u osnovi.

7. Korijenski morfem glagola prve vrste doživljava ove promjene: *d* mu se *t* i *z* mijenjaju u *s*: *krad-Ø-ti* > *krās-Ø-ti*, *plet-Ø-ti* > *plēs-Ø-ti*, *vez-Ø-ti* > *vēs-Ø-ti*; *b* mu se mijenja u *ps*: *greb-Ø-ti* > *grēps-Ø-ti*; *st* mu se mijenja u *s*: *rast-Ø-ti* > *rās-Ø-ti*.

8. Pri tvorbi nesvršenoga oblika glagola od svršenoga glagola prve vrste *k* se ispred morfema *-a-* i iza korijenskih inačica (alomorfona) *i*, *je* i *jje* mijenja u *c*: isticati prema istaći (is-tak-Ø-ti > is-tik-a-ti > is-tic-a-ti), *istjecati* prema *isteći* (is-tek-Ø-ti > is-tjek-a-ti > is-tjec-a-ti), *presijecati* prema *prèsjeći* (prè-sjek-Ø-ti > pre-sijek-a-ti > pre-sijéc-a-ti). (To pravilo djeluje i kad glagoli prve vrste prijeđu u glagole druge vrste, tj. u glagole s morfemom *-nu-* (usp. *istàknuti* prema *istaći*.)

9. Pri tvorbi nesvršenoga oblika glagola od svršenoga glagola prve vrste *g* se ispred morfema *-a-* i iza korijenskih inačica (alomorfona) *e*, *i* i *r* mijenja u *z*: *isprézati* prema *ispréći* (is-prég-Ø-ti > is-prég-a-ti > is-préz-a-ti), *stžzati* prema *stići* (stžž-Ø-ti > stig-a-ti > stiz-a-ti), *ràstrći* prema *ràstrzati* (ràs-trg-Ø-ti > ras-trg-a-ti > ràs-trz-a-ti).

10. Korijenski morfem prve vrste glagola pri promjeni svršenoga oblika glagola u nesvršeni osnovskim morfemom *-a-* doživljava ove promjene: *ē* se mijenja u *inr*: sà-žē-Ø-ti: sà-žim-a-ti; *ē* se mijenja u *inj*: pò-čē-Ø-ti: pò-činj-a-ti; *e* se mijenja u *ijē*: sà-zre-Ø-ti: sa-zrijē-(v)a-ti (s morfonološkim umetkom *v*); *je* se mijenja u *ijē*: prè-sjek-Ø-ti: pre-sijéc-a-ti (v. pravilo pod 5); *va* se mijenja u *iv*: sà-zva-Ø-ti > sa-zív-a-ti; *sla* se mijenja u *šilj*: pò-sla-Ø-ti > po-šilj-a-ti; *ra* se mijenja u *ir*: sà-tr-Ø-ti > sà-tir-a-ti; *mlje* se mijenja u *mēlj*: sà-mlje-Ø-ti > sa-mēlj-a-ti; *rijē* se mijenja u *ir*: ù-mrijē-Ø-ti > ù-mír-a-ti; *ū* se mijenja u *ip*: pò-sū-Ø-ti > pò-sip-a-ti; *e* se mijenja u *ijē*: s-lèg-Ø-ti > s-ljég-a-ti; *i se* (samo u korijenskome morfemu *-li-*) mijenja u *ijē*: pò-li-Ø-ti > po-ljé-(v)a-ti (s morfonološkim umetkom *v*).

11. Korijenski morfem druge vrste glagola pri tvorbi svršenoga oblika glagola u nesvršeni osnovskim morfemom *-a-* (iz distribucijskih razloga) doživljava ove promjene: *Ø* se mijenja u *d*: prè-kiØ-nu-ti > pre-kíd-a-ti; *Ø* se mijenja u *k*: s-tišØ-nu-ti > s-tísk-a-ti; *Ø* se mijenja u *t*: kréØ-nu-ti > krēt-a-ti; *Ø* se mijenja u *b* (pritom se korijenski samoglasni alomorfon *i* mijenja u samoglasni alomorfon *ī*): pò-giØ-nu-ti > po-gīb-a-ti.

12. Završni alomorfon *i* korijenskoga morfema glagola prve vrste pri tvorbi nesvršenoga oblika glagola od svršenoga osnovskim morfemom *-a-* dobiva bilo alomorfon *j* bilo alomorfon *v*. Alomorfon *j* dobiva kad je posrijedi korijen osnove koja znači “tući”, a alomorfon *v* kad je posrijedi korijen osnove koja znači “postojati”. Tada i jedan i drugi postaju dugi. Usp.: ù-bī-Ø-ti > u-bīj-a-ti i dō-bī-Ø-ti > do-bív-a-ti.

13. Završni se alomorfon korijenskoga morfema *b*, *d*, *f*, *l*, *m*, *n*, *p*, *s*, *t*, *v*, *z*, *sl*, *sn*, *zn*, *st*, *zd* pri tvorbi nesvršenoga oblika glagola od svršenoga morfemima *-ja-*, *-java-* i *-jiva-* podvrgavaju jotaciji: uporáb(iti) + ja(ti) > uporablja(ti), zaròb(iti) + java(ti) > zarobljava(ti), izráb(iti) + jiva(ti) > izrabljiva(ti); iščud(iti) + java(ti) > iščuđava(ti), zarád(iti) + jiva(ti) > zarađiva(ti); zašaráf(iti) + jiva(ti) > zašarafjliva(ti); dosèl(iti) + java(ti) > doseljiva(ti), zahvál(iti) + jiva(ti) > zahvaljliva(ti); pripitòm(iti) + java(ti) > pripitomljiva(ti), pošúm(iti) + jiva(ti) > pošumljliva(ti); navòdn(iti) + java(ti) > navodnjiva(ti), oplemèn(iti) + jiva(ti) > oplemenjliva(ti); nakùp(iti) + ja(ti) > nakuplja(ti), začèp(iti) + java(ti) > začepjliva(ti), otkùp(iti) + jiva(ti) > otkupjliva(ti); oglás(iti) + java(ti) > oglašava(ti); vrát(iti) + ja(ti) > vràća(ti), zaštít(iti) + java(ti) > zaštićava(ti), napláat(iti) + jiva(ti) > naplaćiva(ti); pòstav(iti) + ja(ti) > pòstavlja(ti), utjelòv(iti) + java(ti) > utjelovjliva(ti), najáv(iti) + jiva(ti) > najavjliva(ti); zápaz(iti) + ja(ti) > zapáža(ti), izráz(iti) + java(ti) > izražava(ti), zajáz(iti) + jiva(ti) > zajažva(ti); pòmisl(iti) + ja(ti) > pomíslja(ti), zapòsl(iti) + java(ti) > zapošljava(ti), zapòsl(iti) + jiva(ti) > zapošljliva(ti); zakàsn(iti) + java(ti) > zakašnjava(ti), objàsn(iti) + jiva(ti) > objašnjiva(ti); nàmjes(iti) + ja(ti) > namjéšt(ati), ukřst(iti) + java(ti) > ukršćava(ti), pričèst(iti) + jiva(ti) > pričešćiva(ti); ubrázd(iti) + jiva(ti) > ubražđiva(ti).

14. Kad je riječ o gramatici kao opisu jezičnoga sustava, onda treba imati na umu to da se ona ne bavi uporabom jezične činjenice. Ona nju (jezičnu činjenicu) daje na uporabu. Njoj je svejedno hoće li se rabiti *navijéštati*, *navještávati* ili *navješćivati*. Za nju ni jedan od tih oblika nema prednosti pred drugima. Isto je tako za nju (jer je tako i za sustav) svejedno hoće li se nesvršeni oblik glagola tvoriti morfemom *-(j)a-*, morfemom *-(j)ava-* ili morfemom *-(j)iva-* te koji će se glagol tvoriti morfemom *-(j)a-*, koji morfemom *-(j)ava-* i koji morfemom *-(j)iva-*. Po njoj je (jer je tako i po sustavu) svakomu glagolu koji pripada odgovarajućemu ustrojstvu moguće pridružiti i morfem *-(j)a-* i morfem *-(j)ava-* i morfem *-(j)iva-*. Usp.: *ukàštati* - *ukrštvati* - *ukršćivati*, *pročšćati* - *pročišćávati* - *pročišćivati*, *preporučati* - *preporučávati* - *preporučivati*, *oslobádati* - *oslobodávati* - *oslobodívati* itd.

O tome koji će se od tih oblika rabiti odlučuje norma standardnoga jezika, koja pritom vodi računa o njegovoj povijesti, o tome je li i, ako jest, koliko u tradiciji te je li u skladu s navikama govornika (hrvatskoga) standardnog jezika. Očito je, primjerice, da tradicija i navike obliku *pročišćávati* jesu, a obliku *iskorišćávati* nisu "sklone".

15. Osnovski morfem *-ja-* (mogli bismo ga nazvati alomorfo morfema *-a-*) uz jotaciju zahtijeva i duljenje korijenskoga morfema. Zato *o* postaje *a*: *poròd(iti) + ja(ti) > poráda(ti)*, *pomòl(iti) + ja(ti) > pomálja(ti)*, *ponòv(iti) + ja(ti) > ponávlja(ti)*, *uròn(iti) + ja(ti) > uránja(ti)*, *donòs(iti) + ja(ti) > donáša(ti)*, *opròst(iti) + ja(ti) > oprášta(ti)*, *dovòz(iti) + ja(ti) > dováža(ti)*.

Do te promjene dolazi i bez obzira na jotaciju. Usp.: *osvòj(iti) + ja(ti) > osvájati*, *nàbòd(Øti) + a(ti) > nabáđ(ati)*, *razglòb(iti) + a(ti) > razglába(ti)*, *prelòm(iti) + a(ti) > preláma(ti)*, *otòp(iti) + a(ti) > otápa(ti)*, *pregòrje(ti) + a(ti) > pregára(ti)*, *odgovòr(iti) + a(ti) > odgovára(ti)*, *omòt(ati) + a(ti) > omáta(ti)*.

Takva promjena zahvaća i samoglasnik *o* ispred suglasnika *č* motiviranoga suglasnikom *k* i ispred suglasnika *ž* motiviranoga suglasnikom *g*: *umòč(iti) + a(ti) > umáka(ti)* i *ulòž(iti) + a(ti) > ulága(ti)*.

16. Morfem *-a-*, kako navedeni primjeri pokazuju, zahtijeva duljenje prethodnoga sloga, pa refleks glasa *ja* *je* u njemu postaje *jje*: *ispòvjed(iti) + a(ti) > isповjéda(ti)*, *razùmje(ti) + a(ti) > razumjé-(v)a(ti)*, *nàdje(ti) + a(ti) > nadjé-(v)a(ti)*. To je i razlog zašto refleks glasa *ja* *jje* ostaje u glagolu iz kojega se izvodi njegov nesvršeni oblik: *navijéšt(iti) + ja(ti) > navjéšta(ti)* (ovdje je *-ja-* alomorf morfema *-a-*). (Pravopisna norma traži da to *je* u korijenskim morfemima *-jed-*, *-sjed-*, *-mjest-* i *-mjer-*, iako je i ono dugo, ostaje: *nàjed(Øti) + a(ti) > najéda(ti)*, *zàsjed(Øti) + a(ti) > nasjéda(ti)*, *nàmjest(iti) + a(ti) > namjéšta(ti)*, *zàmjer(iti) + a(ti) > zamjéra(ti)*).

18. Kako je prednaglasni slog kratak, refleks će se glasa *ja* *jje* u nesvršenim oblicima glagola s morfemima *-(j)ava-* i *-(j)iva-* mijenjati u refleks glasa *ja* *je*: *navijéšt(iti) + java(ti) > navjéštáva(ti)* i *navjéšt(iti) + jiva(ti) > navješćiva(ti)*. Uz pravilo će *Srje > Sre* nesvršeni oblik svršenoga glagola *otrijézni* glasiti *otrežnjávati* i *otrežnjívati*, a uz pravilo *Srje > Srje* - *otrežnjávati* i *otrežnjívati*.

19. Morfem *-ja-* zahtijeva i (jotacijsku) promjenu skupova suglasnika (alomorfona) *sk* u *št* i *zg* u *žd* pri tvorbi nesvršenoga oblika glagola od svršenoga: *vrís(nuti) < vrisk(nuti) + ja(ti) > vrišta(ti)* i *zvìz(nuti) < zvizg(nuti) + ja(ti) > zvížda(ti)*. Morfonemi su *št* i *žd* rezultat djelovanja disimilacije: *št < šč > štš* i *žd < ždž > ždž* - riječ je tu o glasu *ž*. (Da bi se to dogodilo, *s* i *k* te *z* i *g* moraju biti zajedno, a ne odvojeno. Odvojeni *s* i *k* daju isključivo *šč*: *das-k(a) + ica > dàščica* i *maz-g(a) + ica > màždžica*. - Takvim bi postupkom *vrištati* moralo glasiti isključivo *vriščati* i *zvíždati* - isključivo *zvíždzati*.)

20. I ovdje moramo reći da sve promjene o kojima je bilo govora podliježu sinkronijskim, a ne dijakronijskim zakonitostima. Pravila kojima su uređene ne pripadaju nekadašnjima, nego sadašnjima. Zato ih treba znati ako se želi ući u ustrojstvo glagolskih osnova hrvatskoga jezika općenito, pa onda i osnova kojima se uređuju suodnosi svršenih i nesvršenih glagola.

Bilješke

- ¹ E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Peti, V. Zečević, M. Znika: *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 248. (par. 680.).
- ² Nav. dj., str. 234. (par. 638.).
- ³ Nav. dj., str. 234. (par. 638.).
- ⁴ Nav. dj., str. 238. (par. 648.).
- ⁵ Nav. dj., str. 248. (par. 680.).
- ⁶ Nav. dj., str. 234. (par. 638.).
- ⁷ Nav. dj., str. 245. (par. 673.).
- ⁸ Nav. dj., str. 245. (par. 672.).
- ⁹ Nav. dj., str. 236. (par. 644.).
- ¹⁰ Nav. dj., str. 236. (par. 644.).
- ¹¹ Nav. dj., str. 235. (par. 641.).
- ¹² G. Holzer: *Problemi vanjskih i unutrašnjih granica južnoslavenskoga jezičnog prostora*, Forum, god. 41., knj. 73., br. 4.-6., Zagreb, ljeto 2002., str. 553.-566. (Na 553. str. pogrešno je umetnut tekst "Vinko Grubišić: Arnold Böcklin, Prigodom 100. godišnjice smrti".)
- ¹³ P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. druga, JAZU, Zagreb, str. 628.-629.
- ¹⁴ P. Skok, nav. dj., str. 446.-447.
- ¹⁵ P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. treća, JAZU, Zagreb, str. 425.

Svein MØNNESLAND (Oslo)
Institut za istočnoeuropske i orijentalne studije
Sveučilište u Oslu

GLAGOLSKI VID U HRVATSKOM JEZIKU

Vrag uzeo dukate,... kad se pendžaju,
toliko slaci, a kad se spendžaju,
zmije, lavi koji nam srce deru i ijedu.
Marin Držić: Dundo Maroje

Za strance koji uče hrvatski najveći problem predstavlja sigurno glagolski vid. Za rođene govornike, međutim, vid nije problem, djeca malo griješe u glagolskom vidu. Možda zato izučavanju glagolskog vida nije posvećeno mnogo pažnje u hrvatskoj lingvistici. Najveća studija (Grubor 1953) vrlo je opširna, sadržava mnogo vrijednih opaski, ali nije dovoljno sistematska ni teoretski dosljedna da bi mogla dublje utjecati na teoriju vida u hrvatskoj gramatičkoj tradiciji. Druge su studije ili ostale nepoznate (Ružić 1943) ili tretiraju vid u kontrastivnom svjetlu s obzirom na engleski jezik (Riđanović 1976). Saznanja iz opće lingvistike posljednjih decenija, gdje je bila živa diskusija o glagolskom vidu (na primjer Comrie 1976, Dahl 1985, Smith 1991), ostala su uglavnom nezapažena. U nekim gramatikama nalaze se tvrdnje o glagolskom vidu uzete iz proučavanja drugih slavenskih jezika, gdje je problematika drukčija nego u hrvatskom. Nedostatak se osjeća i u gramatikama i u rječnicima hrvatskog jezika. Cilj ovog teksta nije sveukupno tretiranje glagolskog vida u hrvatskom jeziku. Pristup je prije svega pedagoški, s naglaskom na tome kako predavati glagolski vid stranim studentima.

1. Teorija vida

1.1. Treba prije svega imati teoriju glagolskog vida. U lingvistici jos nema općeprihvaćenih definicija imperfektivnosti i perfektivnosti. Dok imperfektivnost izražava trajanje, proces, teže je doći do valjane definicije perfektivnosti. Predloženi su pojmovi kao ukupnost (totalitet), ograničenje, punktualnost, završenost. Smith (1991) kaže da je karakteristika perfektivnog aspekta da uključuje oba kraja radnje (početak i kraj). Za pedagoški pristup definiranje nije toliko bitno jer je glagolski vid općejezična kategorija, koja nije svojstvena samo slavenskim jezicima. Svi koji znaju engleski imaju osjećaj o tome što su vidske razlike. Zato je korisno polaziti od engleskog sistema, gdje forme na -ing izražavaju imperfektivnost:

IMPF:	We were drinking wine	'Pili smo vino.'
PF:	We drank a bottle of wine	'Popili smo bocu vina.'

Glagolski vid nije, dakle, zagonetna kategorija. Zašto onda predstavlja tako veliki problem? Zbog dva razloga: prvo, morfološki je to vrlo složena kategorija u slavenskim jezicima, i drugo, oblici koji izražavaju vid imaju i druge funkcije u jeziku.

1.2. Svi su glagoli u hrvatskom jeziku ili imperfektivni ili perfektivni, osim male skupine neutralnih glagola (tzv. dvovidskih): *ručati, večerati, čuti, vidjeti, razumjeti, čestitati, tužiti, krstiti, vjenčati se*, te nekoliko na *-ovati*: *imenovati, savjetovati, žrtvovati* i na *irati*: *diplomirati* itd. Neutralni su jer se mogu upotrebljavati i u imperfektivnim i perfektivnim sintaktičkim konstrukcijama. Imperfektivni glagoli mogu se upotrebljavati na primjer u konstrukcijama s veznikom dok, a perfektivni u konstrukcijama sa čim:

Dok večera/pije, ništa ne govori.
Čim večera/popije, ide na spavanje.

Ni ova problematika nije dovoljno izučavana, što pokazuje glagol *ići*, koji je obično imperfektivni, ali koji se može upotrebljavati i u perfektivnim konstrukcijama:

Želim da ideš/odeš/pođeš. A ne: *odlaziš.
Čim ideš, idem i ja.

Osnovni je pojam vidski par - parnjaci koji imaju isto značenje, a razlikuju se samo po vidu:

PF:	ukrasti		skočiti
IMPF:	krasti	'steal'	skakati
			'jump'

Nisu parnjaci glagoli čija je semantika različita:

IMPF:	ležati	'be lying'	putovati	'travel'
PF:	leći	'lie down' (IMPF: lijegati)	doputovati	'arrive'

Vidski su parnjaci oblici 'jedne riječi' (kao padeži kod imenica). Stranom studentu je zato nužno da uvijek zajedno nauči dva morfološka oblika kad uči glagole. U ovom pogledu postojeći rječnici i gramatike nisu od velike pomoći. Čak i u najvećim rječnicima sasvim je slučajno kako je glagolski vid predstavljen. Kod Anića (1998) imamo na primjer:

krasti *nesvrš.* (...)1. (što) protivno zakonu, običajima i moralu uzimati tuđe, otuđivati čije u svoju korist (ob. prikrivenom radnjom)
ukrasti (što) *svrš.* (...) izvršiti krađu, krišom otuđiti čiju stvar.

Nema upućivanja s jednog oblika na drugi. U jednom velikom englesko-hrvatskom rječniku (Bujas 1999) nalazimo:

throw (...) baciti; dobaciti; oboriti, srušiti, zbaciti...

Navedeni su, dakle, samo perfektivni glagoli.

Važan dio usvajanja glagolskog vida sastoji se, prema tome, u učenju dubleta. Vidski parnjaci mogu nastati na dva načina, imperfektivizacijom i perfektivizacijom. U hrvatskom, za razliku od nekih drugih slavenskih jezika, prefiksacijom nastaju pravi vidski parnjaci. Postoji

teorija u slavistici da prefiksacija uvijek donosi i novo značenje, ali smatram da to nije slučaj u hrvatskom (*u-* u *ukrasti* ne donosi novo značenje osim perfektivizacije). Glagoli *krasti-ukrasti* smatram, dakle, vidskim parom na istoj razini na kojoj su i parnjaci nastali pomoću imperfektivizacije (kao *primiti-primati*).

2. Morfologija

Primarni glagoli su neizvedeni glagoli. Mogu biti ili imperfektivni ili perfektivni. Kad je primarni perfektivni, vidski se parnjak stvara pomoću imperfektivizacije, a kad je imperfektivni, pomoću perfektivizacije.

<i>Primarni glagol</i>		<i>Sekundarni glagol</i>	
PF	vratiti	imperfektivizacija (derivacija)	vraćati
IMP	gasiti	perfektivizacija (prefiksacija)	ugasiti

Proces imperfektivizacije vrši se i od perfektiviziranih glagola koji su pomoću prefiksa postali perfektivni. Treba razlikovati vidsku, gramatikaliziranu perfektivizaciju od leksičke prefiksacije. Od primarnog glagola *pisati* moguće je stvoriti razne perfektivne glagole pomoću prefiksacije, ali to, u većini slučajeva, nije perfektivizacija u smislu stvaranja vidskih parnjaka, jer se mijenja značenje.

IMPF	pisati					
PF	napisati	upisati	propisati	prepisati	opisati	zapisati
IMPF	∅	upisivati	propisivati	prepisivati	opisivati	zapisivati

Samo je jedan prefiguriran glagol (*napisati*) vidski parnjak glagolu *pisati*. To zaključujemo kako na osnovi značenja (isto kao primarni glagol) tako i zbog toga što jedino taj prefigurirani glagol nema svoga parnjaka dobivena pomoću imperfektivizacije (nema **napisivati*). U ovom pogledu hrvatski se razlikuje od nekih drugih slavenskih jezika, na primjer bugarskog, gdje se od svakog perfektivnog glagola može napraviti sekundarni nesvršeni (*piša-napiša-napisvam*).

Strani student mora, dakle, posvetiti mnogo pažnje procesima imperfektivizacije i perfektivizacije. Nema dobrih pomagala u kojima bi se mogli naći popisi glagola istog tvorbenog uzorka. Jedna dobra gramatika za strance treba opsežno obraditi ovu problematiku. Ovdje se daje samo skica, s raznim infiksima koji služe za imperfektivizaciju.

Imperfektivizacija (derivacija pomoću infiksa):

-i->a- (s <i>jotacijom</i>)	spremiti - spremati staviti - stavljati	odvojiti - odvajati osjetiti - osjećati	
+a- (s <i>promjenom</i>)	pretresti - pretresati uplesti - upletati	razviti - razvijati stići - stizati	postati - postajati pasti - padati

-r(e)->-ira-:	prezreti - prezirati	utrti - utirati	umrijeti - umirati
+va-:	uspjeti - uspijevati	proliti - prolijevati	obuti - obuvati
-iva- (dugi slog):	optúžiti - optuživati	dosáđiti - dosadřivati	
-ava- (kratki slog):	odòbriti - odobrřvati	kàzniti - kašnřvati	
<i>Neregularni:</i>	uvesti - uvoditi	svanuti - svitati	prognati - progoniti
	uvesti - uvoziti	uvući - uvlaćiti	leći - lijeđati
	unijeti - unositi	osnovati - osnivati	posuti - posipati

Posebno treba posvetiti pozornost neregularnim parnjacima (koji se daju dalje sistemati-zirati), uvjetovanim povijesnim promjenama. Treba napomenuti i koji su infiksi plodni. Zanimljivo je da je primjer koji se najčešće navodi u elementarnim udžbenicima, *kupiti-kupovati*, jedinstven (neplodan), jer nema drugih glagola na *-i-* koji imaju imperfektivni infiks *-ova-*.

Kod perfektivizacije stranom studentu su potrebi popisi glagola koji su složeni s pojedinim prefiksima. Kad se naprave manje-više kompletni takvi popisi, vidjet će se da su neki prefiksi vrlo ogranićeni (*od-*, *pre-*, *ob-*, *raz-*), dok su drugi vrlo plodni (*na-*, *o-*, *po-*, *u-*). Nemoguće je pogoditi, bez ućenja, koji se prefiks upotrebljava uz koji glagol. Evo samo nekoliko primjera:

Perfektivizacija (prefiksacija):

puniti - napuniti	gubiti - izgubiti	trovati - otrovati	radovati - obradovati
tonuti - potonuti	suditi - presuditi	gutati - progutati	ljutiti - razljutiti
lomiti - slomiti	kloniti - ukloniti	gajiti - uzgajiti	kasniti - zakasniti

Kod nekih glagola ima jezićnih promjena uz prefiksaciju:

vješati - objesiti	bježati - pobjeći	gađati - pogoditi	hvatati - uhvatiti
--------------------	-------------------	-------------------	--------------------

Perfektivizacija pomoću infiksa *-nu-* treba razlikovati od upotrebe istog infiksa za oznaćivanje jednokratne radnje. Kod nekih glagola *-nu-* služi za čistu perfektivizaciju:

IMPF	metati	stezati	ukidati	dirati	spominjati
PF	metnuti	stegnuti	ukinuti	dirnuti	spomenuti

Kod drugih je *-nu-* infiks za oznaćivanje jednokratosti (ima dodatno znaćenje 'jedanput'):

IMPF	mahati	kapati	'više puta'
PF	mahnuti	kapnuti	'jedanput'

U nekim gramatikama takvi se glagoli ("semelfaktivni") smatraju posebnim podvidom (Aktionsartom).

Manji broj glagola ima dva prefiksa s različitim znaćenjem. Takvi slućaji mogu se analizirati na dva načina: ili da postoje dva primarna glagola, svaki sa svojim znaćenjem,

ili (što je prirodnije) da jedan primarni glagol ima dva značenja, a za svako značenje ima poseban prefigiran glagol. Samo jedan primjer:

tražiti (1) 'look for', (2) 'ask for, demand'

(1) potražiti 'look for' (2) zatražiti 'ask for, demand'

Student traži (potražio je) knjigu u knjižnici.

Traži (zatražio je) od oca da mu kupi auto.

3. Funkcije

Učenje glagolskog vida otežano je i zato što odnos među dvama parnjacima nije jednak kod svih glagola. To zavisi djelomično od semantike glagola, ali dolazi i od toga što se glagoli upotrebljavaju i u drugim funkcijama osim za izražavanje vida. Shematski možemo razlikovati sljedeće funkcije: vidsku, iterativnu, generičnu i modalnu.

3.1 Vid (aspekt) označuje način kako se prikazuje radnja. Vidska razlika je razlika između imperfektivnog vida koji označuje proces i perfektivnog vida koji označuje ograničenje glagolske radnje (često s rezultatom). Za označivanje prave sadašnjosti upotrebljava se samo imperfektivni vid. Perfektivni prezent upotrebljava se redovno za označivanje perfektivnih radnji u prošlosti (narativ).

Proces	—	Pio je vino.	'He was drinking wine.'
Rezultat, ograničenje		o Popio je vino.	'He drank the wine.'

(Sadašnjost)	Sada pijemo vino.
(Narativ)	Jučer sam sreo prijatelja. Popijemo čašicu ...

U hrvatskoj tradiciji svaka upotreba glagola koja ne označuje pravu sadašnjost, prošlost ili budućnost naziva se "relativna". Jedan od najtežih problema za stranog studenta jest upotreba perfektivnog prezenta u relativnoj funkciji. Jedina studija o prezentu je Mihailović (1960), ali nije iscrpna.

3.2. Iterativ označuje učestalost, naviku. Za razliku od drugih slavenskih jezika u hrvatskom se redovno upotrebljava perfektivni prezent za označivanje iterativnih perfektivnih radnji. U drugim slavenskim jezicima, gdje perfektivni prezent ima funkciju perfektivnog futura, jedino se imperfektivni aspekt upotrebljava u ovoj funkciji. Za označivanje iterativnih perfektivnih radnji u prošlosti perfektivni perfekt ne može se upotrijebiti (**Svaki dan je popio bocu vina*). Ali zato hrvatski ima poseban oblik (formalno istovjetan s kondicionalom) za označivanje prošlih iterativnih radnji (*bih popio*), koji možemo nazvati habitualom.

IMPF:	—	—	—	Svaki dan pije vino.
PF:	o	o	o	Svaki dan popije bocu vina.

Prošla iterativna radnja:

(Perfekt)	Svaki dan je pio bocu vina.
(Habitual)	Svaki dan bi popio bocu vina.
(Narativ)	Bio je na odmoru. Svaki dan popije bocu vina.

Dakle, u iterativnom prezentu i narativu može se upotrijebiti perfektivni prezent.

3.3. *Generička* upotreba glagola označuje svezremensku radnju, nešto što se prikazuje kao općenito, što ubuhvaća cijelu vrstu. Engleski razlikuje generične rečenice (s prezentom) od prave sadašnjosti (s oblicima na *-ing*):

Dalmatinci piju vino. Generički: 'The Dalmatians drink wine.'
Sadašnjost: 'The Dalmatians are drinking wine'

Za označivanja generičkih radnji obično se upotrebljava imperfektivni glagol:

Dabar gradi brane. (*sagradi)
Sunce izlazi na istoku. (*izade)

Ali i perfektivni glagol može se upotrijebiti u izvjesnim konstrukcijama, kad se osjeća potreba za isticanje perfektivnosti. To imamo kad je uz glagol kvantifikacija:

Zemlja se okreće (*okrene) oko sunca, a za 24 sata okrene se oko sebe.
Ptice nose (*snesu) jaja. Ali: Ženka slavuja snese 4-6 jaja.

Isti je slučaj kad je uz glagol kvalifikacija (kao *lako, dobro, brzo*):

Profesori zaboravljaju dogovore.
Profesori lako zaborave dogovore.

Posebnu vrstu rečenica predstavljaju poslovice. One su generičke (općenite), ali imaju često i modalno značenje te se zato redovno upotrebljava perfektivni prezent ("gnomski prezent"):

Jaki zubi i tvrd orah slome. (= mogu slomiti)
Najedanput se hrast ne posijeće. (= ne može se posjeći)

Generične rečenice koje izražavaju mogućnost možemo nazvati potencijalnim generičnim rečenicama.

3.4. *Modalna* upotreba glagola označuje mogućnost ili potrebu. U ovoj funkciji često se upotrebljava perfektivni prezent (sa značenjem 'može' ili 'treba'):

Možda se pronađe i bolje rješenje. (= može naći)

Modalnu upotrebu perfektivnog prezenta nalazimo i u rečenicama koje su općenite, a nisu generičke, jer je subjekt specifičan. Izražavaju svojstvo:

Ona riješi svaki problem. (= zna riješiti)
On lako popije litru vina. (= može popiti)

Modalnu upotrebu nalazimo i u uputama, kuharima i sl. kao zamjenu za imperativ (ili imperativni infinitiv):

Patku operemo, osušimo, ispečemo na masti i pustimo da se dobro ohladi.
Lijevo dugme okrene se na desno.

Perfektivni se prezent, dakle, upotrebljava u sljedećim vrstama 'relativnih' (ne-aktualnih) rečenica:

Iterativne: Pozli mi čim se maknem od kompjutora.
Generičke (kvantificirane i potencijalne): Kengur skoči do 3 metra.
Modalne specifične: Ona riješi svaki problem.
Imperativne: Doda se glavica crnoga luka.

3.5. Za strane studente korisno je dobiti pregled i drugih funkcija perfektivnog prezenta, osim u glavnim izjavnim rečenicama. Perfektivni prezent ima modalnu funkciju u upitnim i poticajnim rečenicama:

Što ne sjedneš?
Da ti pomognem?
Da počnemo!

Tu možemo spomenuti i upotrebu perfektivnog prezenta u funkciji futura u vremenskim, pogodbenim i nekim izričnim rečenicama:

Kad dodeš, vidjet ćeš.
Ako ne platiš, nećeš ih dobiti.
Mislio sam da ostanete duže.

Poseban je problem upotreba perfektivnog prezenta u raznim vrstama rečenica s *da*.

4. Semantika glagola

Za razumijevanje glagolskog vida od značenja je i semantika glagola. (Neki istraživači predlažu klasifikaciju situacija umjesto glagola, v. Smith 1991, Orešnik 1994.) Semantička klasifikacija glagola može se praviti na razne načine. Ovdje su glagoli podijeljeni na četiri skupine.

4.1. *Samo imperfektivni* su glagoli koji označuju stanje ili aktivnost.

<i>Stanje:</i>	živjeti, nadati se, bojati se, razlikovati se, sličiti na, značiti
<i>Aktivnost:</i>	igrati, raditi, svirati, vladati, voziti, plivati

Kod glagola koji označuju aktivnost ima ponekad problema kad se rečenica prevodi na neki neslavenski jezik, jer treba isticati imperfektivnost na drugi, opisni način:

Vozio sam pola sata preko mosta. 'It took me half an hour to cross the bridge.'

Posebnu grupu čine glagoli koji označuju *neodređeno kretanje*. Od imperfektivnog glagola kretanja prave se sekundarni imperfektivni glagoli pomoću infiksacije. Za razliku od primarnih glagola oni imaju dodatno značenje 'amo-tamo':

voziti - vozati	Vozamo se po gradu.
letjeti - lijetati	Avion lijeće nad gradom.
nositi - nosati	Nosa dijete po sobi.

Za razliku od drugih slavenskih jezika ova je upotreba vrlo ograničena u hrvatskom jeziku te se primarni glagoli kretanja uvijek mogu upotrebljavati u takvim konstrukcijama.

4. 2. Imperfektivni glagol označuje *neograničen proces*, perfektivni *proces s rezultatom*.

graditi ... — ...	sagraditi —l					
čitati	loviti	liječiti	polagati	umirati	dogovarati se	gađati
pročitati	uloviti	izliječiti	položiti	umrijeti	dogovoriti se	pogoditi

Imperfektivni glagoli upotrebljavaju se u sintaktičkim konstrukcijama s priložima i priložnim oznakama vremena sa značenjem trajanja, a perfektivni s priložnim oznakama koje označuju granicu ili rezultat:

Dugo je čitao knjigu.	Pročitao je knjigu za dva sata.
Godinama je gradio kuću.	Brzo je sagradio kuću.

Imperfektivnu radnju moguće je negirati perfektivnim glagolima ako radnja ne stiže do konačnog rezultata. Za stranog studenta važno je upozoriti na činjenicu da neslavenski jezici često imaju dva različita glagola u takvim slučajevima. To znači da se radnja koja se u hrvatskom shvaća kao semantički jedna, samo s razlikom u vidu, u drugim jezicima shvaća kao dvije različite radnje. *Loviti* je engleski *hunt*, a *uloviti* je *catch*. *Dogovarati se* je *negotiate*, a *dogovoriti se* je *agree* itd. Često se imperfektivni glagol mora prevesti na neslavenski jezik s dodatnim glagolom sa značenjem 'pokušavati'.

Rješavala je zadatak, ali ga nije riješila.
(She tried to solve the problem, but did not solve it.)
Liječili su ga od bolesti, ali ga nisu izliječili.

Lovili su ga cijeli dan, ali su ga ulovili tek uvečer.
Dugo su se dogovarali, ali se nisu dogovorili.

Čak se može reći da upotreba jednog glagola s dva vida u hrvatskom, prema dva različita glagola u neslavenskim jezicima, u nekim slučajevima odražava drukčiji odnos prema stvarnosti. Smrt se u germanskim jezicima shvaća kao trenutačna, a u slavenskim kao proces. Zato je moguće:

Dugo je umirao, ali nije umro.

Činjenica da se iterativ, kako smo vidjeli, može (kod perfekta mora) izražavati imperfektivnim glagolom, kod glagola ove semantične grupe može dovesti do dvoznačnosti. Upotreba imperfektivnog glagola ne označuje radi li se o procesu ili rezultatu. Imperfektivni perfekt može se upotrebljavati, kako smo upravo vidjeli, za označivanje imperfektivne radnje:

Polagao je ispit, ali ga nije položio.

Međutim, kad je prošla iterativna radnja svaki put perfektivna, nastaje problem:

Svake je godine polagao ispite. (Da li s uspjehom?)
Svake godine polaže ispite.

Dvoznačnost se može izbjeći pomoću distributivne čestice po:

Svake je godine polagao po tri ispita.

U prezentu po se može upotrebljavati, ali ne mora:

Svake godine položi (po) tri ispita.

Poseban slučaj kod glagola ove semantičke grupe čini mali broj glagola koji mogu označivati, u imperfektivnom vidu, da se radnja prvo izvrši, a zatim vraća u prvobitno stanje, zbog toga što imperfektivni vid ne označuje rezultat. To je slučaj uglavnom kod glagola *dolaziti* i *otvarati*.

Dolazio je danas. (Ali je otišao).
Otvarala je prozore. (Ali sad su zatvoreni.)

4.3. U treću semantičku grupu idu *trenutni* glagoli, koji označuju radnju koja se vrši bez trajanja. Imperfektivni glagoli obavezno znače iterativnost:

PF	<i>trenutnost</i>	o	baciti	pasti	skočiti	sresti	sjesti	ubosti
IMPF	<i>ponavljanje</i>	o o o o o	bacati	padati	skakati	sretati	sjedati	ubadati

Imperfektivni glagol ne označuje trajanje, već ponavljanje. Perfektivni vid se može upotrebljavati kad je broj ponavljanja naveden.

*Dugo je skakao, ali nije skočio.
 Često je skakao u vodu.
 Deset puta je skočio u vodu.

U ovu grupu idu perfektivni glagoli na *-nu-*, koji označuju jednokratost:

kapati - kapnuti   vikati - viknuti   gurati - gurnuti   bljeskati - bljesnuti
 mahati - mahnuti

4.4. U četvrtu grupu idu glagoli koji su *samo perfektivni*. To je heterogena grupa glagola koji označuju granicu (početak, kraj, određeno vrijeme, određenu količinu). Tu spadaju glagoli koji se u gramatičkoj tradiciji često karakteriziraju kao podvid (ili poseban način radnje, *Aktionsart*). Svi su prefigirani, a svaki prefiks ima svoje određeno značenje. Često je teško odrediti koji su samo perfektivni, a koji imaju imperfektivne (iterativne) parnjake. Mnogi takvi glagoli teško se mogu upotrebljavati za iterativne prošle radnje zato što nemaju imperfektivnih parnjaka.

na- 'mnogo': napjevati se, nalomiti
 Nakupovao sam se knjiga. (?Često sam se...)
 Nalomili smo granja.

iz- 'do kraja, mnogo': izmučiti (se), isposlovati, izudarati
 Iskrvario je.
 Isposlovao je viši položaj u službi.

po- 'malo': postajati, ponjušiti, porazgovarati
 Malo je postajao i otišao.

po- 'sve': pokrasti, popljačkati, pootkidati, pootimati
 Pokrali su ga.

pre- 'preko': pretrpjeti, prespavati, prežaliti
 Prespavao je ručak.
 Prežalio je gubitak.

pro- 'početak': propušiti (se), prokašljati
 Propušio je/se.
 Dijete je progovorilo.

pro- 'proći': propješačiti, prodrijemati, prohujati
 Propješačili smo gradom.
 Prodrijemali smo televizijske vijesti.

za- 'početak': zapjevati, zaspati, zazvoniti itd.
 Telefon je zazvonio.

Znatan broj glagola na *za-* imaju imperfektivne parnjake (*zaljubiti se - zaljubljuvati se*).

Pitanje perfektiva tantum još nije proučavano u hrvatskoj lingvistici. U gramatikama se jedva spominje da ima glagola koji su samo perfektivni, iako je njihov broj znan. Za stranog studenta teško je saznati koji su samo perfektivni, a koji imaju imperfektivne parnjake.

Distributivna funkcija označuje da se radnja odnosi na više subjekata ili objekata redom. Izražava se obično prefiksom *po-*, koji se nadovezuje na imperfektivne glagole:

<i>Perfektivni</i>	<i>Imperfektivni</i>	+ <i>po</i>	<i>Perfektivni distributivni</i>
razboljeti se	razbolijevati se	porazbolijevati se	Studenti su se porazbolijevali.
razbiti	razbijati	porazbijati	Porazbijali su sve čaše.

I prefiks *iz-* može imati distributivno značenje:

Ispolagao je sve ispite.

Zaključak

Za stranog studenta, pri proučavanju glagolskog vida, važan je kontrastivni pristup. Važno je upozoriti na ono što je zajedničko, a i različito, u hrvatskom i drugim jezicima, prije svega u engleskom i drugim slavenskim jezicima. Treba posvetiti više pažnje, u izradi pedagoških pomagala, problemima u vezi s glagolskim vidom. U ovom prilogu obrađen je samo jedan dio problema glagolskog vida, uglavnom sa stanovišta učenja hrvatskog kao stranog jezika. Nije spomenuta vidaska upotreba u infinitivu, imperativu itd. S obzirom na niz neriješenih teoretskih problema u vezi s vidom, ovom problematikom će se kroatistika morati još pozabaviti.

Literatura

- Anić, Vladimir (1998) *Rječnik hrvatskoga jezika*, 3. izd., Novi Liber, Zagreb.
- Comrie, Bernhard (1976) *Aspect*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Dahl, Östen (1985) *Tense and aspect Systems*, Blackwell, Oxford.
- Grubor, Đuro (1953) *Aspektna značenja*, JAZU, Zagreb.
- Mihajlović, Mihailo (1960) *Tempus und Aspekt im serbokroatischen Präsens*, Slavistische Beiträge 5, München.
- Mønnesland, Svein (1984) 'The Slavonic frequentative habitual', Groot, C.D., Tammola, H. (eds.) *Aspect Bound*, Foris Publications, Dordrecht Holland/Cinnaminson USA.
- Mønnesland, Svein (1984-85) 'Verbal Aspect in the Non-Actual Present Tense in Serbo-Croatian', *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXVII-XXVIII*, Novi Sad.
- Orešnik, Janez (1994) *Slovenski glagolski vid in univerzalna slovnica*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
- Ridanović, Midhat (1976) *A Synchronic Study of Verbal Aspect in English and Serbo-Croatian*, Slavica, Cambridge, Mass.
- Ružić, Rajko H. (1943) *The Aspects of Verb in Serbo-Croatian*, University of California press, Berkeley and Los Angeles.
- Smith, Carlotta S. (1991) *The parameter of aspect*, Kluwe, Dordrecht.

Marko SAMARDŽIJA (Zagreb)

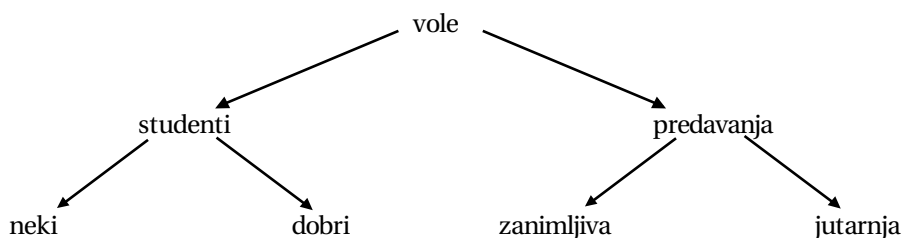
VALENTNOST HRVATSKIH GLAGOLA

0.

Tema je ovoga predavanja valentnost hrvatskih glagola o kojoj ćemo, koliko nam to vrijeme dopusti, izložiti najosnovnije spoznaje. Naše će se izlaganje oslanjati na osnovne postavke gramatike (i teorije) zavisnosti (njem. *Abhängigkeitsgrammatik*, *Dependenzgrammatik* ili *Abhängigkeitstheorie*, engl. *dependency theory* ili *dependency grammar*, fr. *grammaire dépendant*, rus. *grammatika zavisimostej*) čije začetke proučavatelji nalaze u postavkama različitih autora (G. Frege, K. Bühler, S.D. Kacnel'son), dok se kao utemeljitelj ističe francuski jezikoslovac (i slovenist) Lucien Tesnière. U prvome dijelu svoje strukturalne sintakse ("L' connexion") Tesnière temeljnoj dvodijelnosti (dvokomponentnosti) jednostavne ("proste") rečenice tradicionalne gramatike (R→S+P), npr. *Ivan sjedi*. suprotstavlja trodijelnost (trokomponentnost), jer dvjema iskazanim komponentama dodaje treću – vezu po kojoj te dvije komponente postaju rečenicom. Taj odnos Tesnière ovako vizualizira dijagramom koji naziva stema (fr. *stemma*):

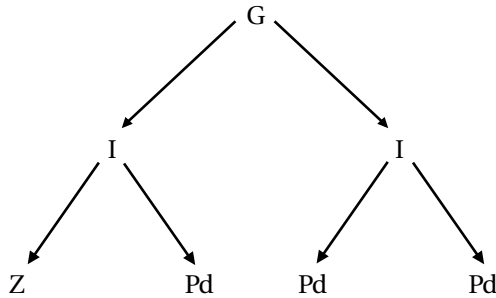

Treća komponenta rečeničnog ustroja prikazana je okomicom koju Tesnière naziva koneksijom (fr. *connexion*) te tako, nasuprot linearnom poretku (fr. *ordre linéaire*), uspostavlja strukturalni red (fr. *ordre structurale*) komponenata koji on shvaća kao hijerarhiju koneksija (fr. *hiérarchie des connexions*) koja je, zapravo, hijerarhija čvorova (fr. *hiérarchie des noeds*). Tu ćemo hijerarhiju opimjeriti razlaganjem rečenice *Neki dobri studenti vole zanimljiva jutarnja predavanja*. čija realna stema (fr. *stemma réel*) izgleda ovako:

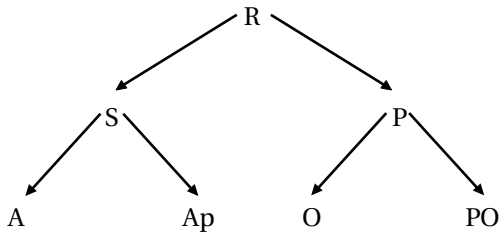

Virtualna stema (fr. *stemma virtuel*) izgleda ovako:

Kako bismo uočili temeljne razlike između gramatike zavisnosti i tradicionalne gramatike, podsjetit ćemo se kako izgleda “idealna” (“proširena”) jednostavna (“prosta”) rečenica u tradicionalnoj gramatici:

Iz te se usporedbe može uočiti:

- da je temeljna postavka tradicionalne gramatike da je rečenica dvodijelna (“bicentrična”) jer ima dva glavna dijela (subjekt i predikat); u gramatici zavisnosti glagol je ključni dio rečenice, upravo njezino “strukturno središte”;
- po tradicionalnoj gramatici sporedni se dijelovi u rečenicu uvrštavaju ili po subjektu (atribut i apozicija) ili po predikatu (objekt i priložna oznaka); u gramatici zavisnosti glagol u rečenici otvara mjesto sebi, a izravno i drugim elementima (u našem primjeru to su jedinice *studenti* i *predavanja*) koji izravno otvaraju mjesto (mjesta) rečeničnim dijelovima koji se u tradicionalnoj gramatici različito nazivaju.

Tu sposobnost jezičnih jedinica da otvaraju mjesto drugim jedinicama, da se s njima povezuju te da određuju njihov broj i vrstu Tesnière je usporedio sa sličnim svojstvom atoma te ju je nazvao *valentnost*. Dosadašnja su proučavanja pokazala da je valentnost sintaktičko-semantička značajka ne samo jedne vrste riječi (glagola), nego i drugih vrsta riječi. Neki proučavatelji valentnosti tvrde da se o valentnosti može govoriti kod svih jezičnih jedinica, dakle i kod svih vrsta riječi, pa i da je tvorba riječi utemeljena na valentnosti tvorbenih sastavnica. Drugi su pak nešto oprezniji pa tvrde da se o valentnosti, pored glagola, može govoriti bar još kod imenica i pridjeva. Zbog toga se govori o različitim vrstama valentnosti: o imeničkoj valentnosti, o pridjevskoj valentnosti, o glagolskoj valentnosti.

1.

Glagolska je *valentnost*, dakle, sposobnost glagola da u svojoj okolini zahtijeva određen broj sintaktičkih suigrača (njem. *Mitspieler*) ili komplemenata i da tako oblikuje

sintaktički potpunu rečenicu. Pojava svih sintaktičkih suigrača što se u rečenici mogu pojaviti uz neki glagol nije uvjetovana njegovom valentnošću. Valentnošću glagola uvjetovana je pojava samo nekih suigrača (komplemenata) koje nazivamo dopunama (fr. *actants*, njem. *Ergänzungen*). Sve ostale, valentnošću neuvjetovane sintaktičke suigrače u rečenici nazivamo *dodacima* (fr. *circostants*, njem. *Angaben*). Je li neki komplement dopuna ili dodatak, lako se može dokazati postupkom izostavljanja koji se sastoji u sljedećem: iz rečenice izostavimo neki dio i promatramo "sintaktički ostatak"; ako je on potpuna rečenica, izostavljeni je dio dodatak; ako je pak nepotpuna ("krnja") rečenica, izostavljeni je dio dopuna. Npr.:

Neki dobri studenti vole zanimljiva jutarnja predavanja.

→ *Dobri studenti vole zanimljiva jutarnja predavanja.*

→ *Studenti vole zanimljiva jutarnja predavanja.*

→ *Studenti vole zanimljiva predavanja.*

→ *Studenti vole predavanja.*

→ **Vole predavanja.*

→ **Studenti vole.*

Budući da tek izostavljanje imenice u nominativu (*studenti*) i imenice u akuzativu (*predavanja*) povlači za sobom nepotpunost rečenice, samo to su *dopune* glagolu *voljeti*, a svi ostali suigrači su *dodaci*.

Međutim, kod nekih hrvatskih glagola ovaj postupak nije pouzdan način za razgraničenje dopuna i dodataka. Radi se o primjerima s tzv. apsolutivnom uporabom prijelaznih glagola kad imenica u akuzativu bez prijedloga (bliži objekt u tradicionalnoj gramatici) može biti neobvezatna (fakultativna). Npr.:

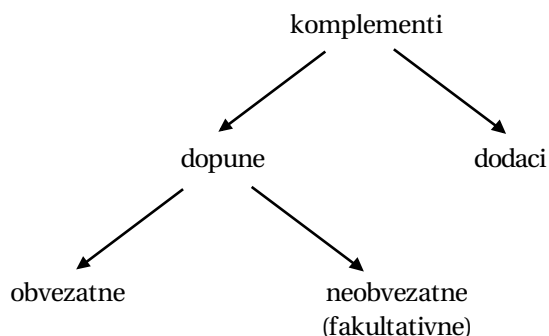
Neki čovjek čita stare novine.

→ *Čovjek čita stare novine.*

→ *Čovjek čita novine.*

→ *Čovjek čita.*

Zbog toga se ukupnost glagolskih komplemenata u hrvatskome jeziku može ovako prikazati:

Unatoč svim dosadašnjim nastojanjima i primijenjenim postupcima još uvijek nije pronađen postupak kojim bi se u teoriji valentnosti jednoznačno ("bez ostatka") razgraničili dodaci od fakultativnih dopuna.

2.

Proučavanja glagolske valentnosti u raznim jezicima (francuskome, njemačkome, finskome, švedskome, španjolskome, rumunjskome, hrvatskome) dovela su do dviju vrlo važnih spoznaja:

- a) da se sve glagolske dopune u nekom jeziku mogu razvrstati u nekoliko razreda i
- b) da se glagoli mogu razvrstati u razrede po kvantitativnim pokazateljima svoje valentnosti.

Kao i u nekim drugim jezicima, u hrvatskome postoji *deset razreda glagolskih dopuna*:

Do – dopuna u nominativu (=subjekt u tradicionalnoj gramatici)

D1 – dopuna u akuzativu (=izravni objekt u tradicionalnoj gramatici)

D2 – dopuna u genitivu (=dalji objekt u genitivu)

D3 – dopuna u dativu (=dalji objekt u dativu)

D4 – dopuna u instrumentalu (=dalji objekt u instrumentalu//priložna oznaka)

D5 – prijedložna dopuna (=prijedložni objekt)

D6 – priložna dopuna (=obvezatna priložna dopuna)

D7 – imenska dopuna (=imenica kao dio imenskoga predikata)

D8 – pridjevska dopuna (=pridjev kao dio imenskoga predikata)

D9 – infinitivna dopuna (=infinitiv kao dopuna uz glagole//obvezatni predikatni proširak)

Po valentnosti se hrvatski glagoli mogu podijeliti u četiri skupine:

- I. skupinu nevalentnih (avalentnih) glagola: *grmjeti, kišiti, sniježiti...*;
- II. skupinu jednovalentnih glagola: *bdjeti, sjediti, spavati...*;
- III. skupinu dvovalentnih glagola: *čitati, postati, ubrzati...*;
- IV. skupinu trovalentnih glagola: *omesti, pitati, staviti...*

3.

Iako je utvrđivanje valentnosti za svaki glagol važno iz nekoliko razloga (npr. za leksikografski opis, učenju jezika, navlastito stranoga), ipak se na prvome mjestu mora istaknuti da iz količinskoga podatka o valentnosti nekoga glagola doznajemo kakav rečenični model nastaje njegovim aktualiziranjem, jer

- a) nevalentni glagoli konstituiraju *jednočlane rečenične modele*, npr. *Sijeva., Smrzava se*;
- b) jednovalentni glagoli konstituiraju *dvočlane rečenične modele*, npr. *Brat sjedi*;
- c) dvovalentni glagoli konstituiraju *tročlane rečenične modele*, npr. *Dijete pije mlijeko, Otac sluša radio. a*
- d) trovalentni glagoli konstituiraju *četveročlane rečenične modele*, npr. *Petar je stavio knjigu na stol.*

S obzirom na činjenicu da dvovalentni glagoli konstituiraju tročlane rečenične modele po shemi Do+G+Dx, a na prazno mjesto Dx može doći ukupno osam dopuna, razlikujemo sljedećih *osam tipova tročlanih rečeničnih modela u hrvatskome jeziku*.

1. Do+G+D1: *Student je položio ispit.*
2. Do+G+D2: *Dijete se boji mraka.*
3. Do+G+D3: *Nasip odolijeva poplavi.*
4. Do+G+D4: *Petar je slegnuo ramenima.*
5. Do+G+D5: *Jutro je prerasta u večer.*
6. Do+G+D6: *Učenici se vladaju pristojno.*
7. Do+G+D7: *Buka je postala tiša//tišom.*
8. Do+G+D8: *Ivan je postao student//studentom.*

Slično je i s trovalentnim glagolima koji četveročlane rečenične modele konstituiraju po sljedećoj općoj shemi: Do+G+Dx+Dy. Budući da na prazna mjesta označena s Dx i Dy mogu doći različite dopune, razlikujemo također *osam tipova četveročlanih rečeničnih modela u hrvatskome jeziku.*

1. Do+G+D1+D1: *Petar je nešto pitao Ivana.*
2. Do+G+D1+D2: *Kredit nas je oslobodio briga.*
3. Do+G+D1+D3: *Profesori važnost pridaju učenju.*
4. Do+G+D1+D4: *Domaćini su goste počastili pićem.*
5. Do+G+D1+D5: *Bolest Ivana ometa u studiju.*
6. Do+G+D1+D6: *Putnik je torbu spustio na klupu.*
7. Do+G+D3+D4: *Policajac je vozaču zaprijetio kaznom.*
8. Do+G+D3+D5: *Petar prijatelju zavidi na putovanju.*

4.

Pojam valentnosti glagola obuhvaća bar pet sljedećih skupina podataka:

- podatke o broju (obvezatnih i fakultativnih) dopuna;
- podatke o morfološkim i sintaktičkim (morfo-sintaktičkim značajkama dopuna);
- podatke o semantičkoj snošljivosti (kompatibilnosti) između glagola i dopuna;
- podatke o inherentnim semantičkim značajkama glagola i
- podatke o semantičkim ulogama dopuna.

Dosada smo se uglavnom zadržali na kvantitativnome utvrđivanju glagolske valentnosti i na utvrđivanju morfo-sintaktičkih značajka suigrača koji se mogu naći u sintaktičkoj okolini s nekim glagolom. Sada ćemo nešto reći o značenjskim (semantičkim) uvjetima koje morfo-sintaktički suigrači moraju ispuniti da bi se na referencijalnoj razini mogli naći u susjedstvu nekoga glagola. Naime, da bi neki leksem popunio prazno mjesto uz neki glagol, nije dostatno da ispuni samo morfo-sintaktičke uvjete (vrsta riječi, padež), nego i značenjski mora biti spojiv (semantički kompatibilan) s glagolom.

Pokazat ćemo to na primjeru glagola *piti* koji kao dvovalentan konstituira tročlani rečenični model po shemi Do+G+D1, ali u značenje punoznačnice koja konkurira za mjesto Do mora biti uključen sem <+živo>, a u značenje leksema koji konkurira za mjesto D1 mora biti uključen sem <+tekuće> jer samo tako na referencijalnoj razini nastaju gramatične rečenice poput

- Dijete pije mlijeko.*
Studentica pije kavu.
Česi piju pivo.

- Ako se kao D₀ pojavi leksem s <-živo> ili kao D₁ leksem s <-tekuće>, tada je posrijedi:
- ili pomak od osnovnoga značenja glagola *piti*, jer u rečenici *Zemlja pije vodu*. glagol *piti* znači 'upijati' ili
  - jezično stvaralaštvo, npr. Birači piju *gluposti*.

5.

Tako smo došli i do pitanja je li valentnost glagola postojana veličina ili se pod nekim uvjetom (uvjetima) može promijeniti? Valentnost je promjenljiva veličina na koju može, ali ne mora utjecati promjena značenja. Tako spomenuti glagol *piti* postaje jednovalentan kad znači 'opijati se; biti alkoholičar', npr. *Petar pije*.

Između promjene značenja i valentnosti razlikuju se tri temeljna odnosa:

- promjena značenja glagola, bez obzira na to je li posrijedi suženje ili proširenje, ne utječe na promjenu valentnosti, npr. *Petar muti vodu*. vs. *Petar muti moje račune*.
- promjena valentnosti bez promjene značenja, npr. *Petar pliva*. vs. *Petar pliva rekord*.
- promjena i značenja i valentnosti glagola kao što je u već navedenim primjerima (*Dijete pije mlijeko*. vs. *Petar pije*), ali i u drugima. Glagol *stati* npr. kad je inkoativan, dvovalentan je (*On je stao pričati*), a jednovalentan je kad znači 'zaustaviti se', npr. *Vlak je stao*. Glagol *proigrati* dvovalentan je kad znači 'izgubiti novac igrajući karte ili koju drugu hazardnu igru' (*Petar je proigrao cijelo imanje*), a jednovalentan je kad znači 'početi (dobro) igrati, dobro glumiti' (*Glumica N.N. je proigrala*).

6.

U ovoj prigodi izvan naših razmatranja ostaju bar tri važna pitanja:

- pitanje složenoga strukturnoga središta rečenice (a. glagoli u složenim glagolskim oblicima, b. povratni glagoli);
- pitanje infinitivnih glagola (a. modalnih, b. modalitetnih i c. infinitivnih u užem smislu) i
- pitanje prelaska iz jednostavne u složenu rečenicu (*da*-rečenice, *što*-rečenice, *kako*-rečenice...).

7.

Rezultati dosadašnjega proučavanja glagolske valentnosti potvrdili su svoju vrijednost u dva iznimno važna područja. Prvo je leksikografski opis glagola kako u posebnim (jednojezičnim ili dvojezičnim) valencijskim rječnicima tako i u jednojezičnim i višejezičnim rječnicima općega leksika. Drugo je područje nastava nekoga jezika kao stranog, jer stranci, za razliku od izvornih govornika, ne posjeduju jezičnu kompetenciju, što im u pravilu priskrbljuje znatnih poteškoća u svladavanju valencijske problematike i, uopće, problematike povezivanja leksema u drugome (stranome) jeziku. Upravo ta je činjenica bila glavnim razlogom da o toj problematici iznesemo neke od temeljnih spoznaja u nadi da ćemo tako bar malo pripomoći svladavanju hrvatskoga jezika kao stranog.

Literatura

- Abraham, Werner (ur.): *Valence, Semantic Case and Grammatical Relation. Papers prepared for the Working Group "Valence and Semantic Case"*. Amsterdam, 1978.
- Allerton, D. J.: *Valency and the English Verbs*. Academic Press: London-New York-Paris-San Diego-San Francisco-São Paulo-Sydney-Tokyo-Toronto, 1982.
- Bell, A.G.: *Aspects of Valency and Dependency Grammar*. Auckland, 1969.
- Brinker, Klaus: *Modelle und Methoden der strukturalistischen Syntax*. KTB 240.
- Kohlhammer: Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, ¹1977.
- Filipović, Rudolf (ur.): *The Valence Theory and the Valency Dictionary of Croatian Verbs*. "Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog jezika – Contrastive Analysis of English and Croatian", sv. IV. Zagreb, 1993.
- Helbig, Gerhard (ur.): *Beiträge zur Valenztheorie*. Janua linguarum. Series minor 115. Haag-Paris, 1971.
- Helbig, Gerhard-Wolfgang Schenkel: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. VEB Bibliographisches Institut: Leipzig, ¹1978.
- Helbig, Gerhard: *Valenz – Satzglieder – semantische Kasus – Satzmodelle*. VEB Verlag Enzyklopädie: Leipzig, 1982.
- Pranjeković, Ivo: "Osnove valentnosti imenica i pridjeva u hrvatskome jeziku", u Filipović, Rudolf (ur.), str. 29-40.
- Samardžija, Marko: "Dopune u suvremenom hrvatskom književnom jeziku", Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 21, Zagreb, 1986, str. 1-32.
- Samardžija, Marko: "Četiri pitanja o biti valentnosti", Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 22, Zagreb, 1987, str. 85-105.
- Samardžija, Marko: "Razdioba glagola po valentnosti", Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 23, Zagreb, 1988, str. 35-46.
- Samardžija, Marko: "Gramatika zavisnosti i teorija valentnosti", u Filipović, Rudolf (ur.), str. 1-14.
- Samardžija, Marko: "Valentnost i semantičke mijene hrvatskih glagola", *V nemzetközi szalvisztikai napok* (zbornik radova), Szombathely, 1994, str. 198-202.
- Samardžija, Marko: "Valentnost hrvatskih povratnih glagola", *Riječki filološki dani* (zbornik radova), sv. 1, Rijeka, 1996, str. 211-217.
- Samardžija, Marko: "Značenjska nesnošljivost leksema i gramatičnost rečenice", *Riječki filološki dani* (zbornik radova), sv. 2, Rijeka, 1998, str. 297-302.
- Schumacher, Helmut (ur.): *Untersuchungen zur Verbvalenz. Eine Dokumentation über die Arbeit an einem deutschen Valenzlexikon*. "Forschungsberichte des Instituts für deutsche Sprache", sv. 30. Gunter Narr: Tübingen, 1976.
- Silić, Josip: "Valentnost i sintaksa", u Filipović, Rudolf (ur.), str. 15-27.
- Stepanowa, Marija D. – Gerhard Helbig: *Wortarten und das Problem der Valenz in der deutschen Gegenwartssprache*. VEB Bibliographisches Institut: Leipzig, ²1981.
- Tarvainen, Kalevi: *Einführung in die Dependenzgrammatik*. "Germanistische Linguistik", sv. 35. Niemeyer: Tübingen, ²2000.
- Tesnière, Lucien: *Esquisse d'une syntaxe structurale*. Paris, 1953.
- Tesnière, Lucien: *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, ¹1959. i ²1965.
- Welke, Klaus M.: *Einführung in die Valenz- und Kasustheorie*. VEB Bibliographisches Institut: Leipzig, 1988.

Mirko PETI (Zagreb)
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

BROJ U GLAGOLA

O broju u glagola u znanstvenoj se literaturi govori kudikamo oskudnije nego o broju u imenica (Corbett 2000, 243). O marginalizaciji glagolskoga broja za hrvatski jezik svjedoči većina gramatika toga jezika, u kojima se kategoriji broja u glagola “poklanja prilično malo pažnje” (Walter 1984, 259).

Glagol u standardnom hrvatskom jeziku kao morfološki utvrdive oblike kategorije broja ima jedninu i množinu. Te oblike glagol nema kao leksem, u infinitivu. Jedinu i množinu glagol dobiva s predikatnom funkcijom, u finitnom obliku, npr. *učim* (jedinina) – *učimo* (množina). U tom obliku broj je u glagola nerazdruživo vezan s kategorijom lica (Walter 1984, 259).

Jedinina i množina predikatnoga glagola ravnomjerno su raspoređene na sve tri oznake kategorije lica: prvo, drugo i treće. U jednini *trčim*, *trčiš*, *trči*, u množini *trčimo*, *trčite*, *trče*. U toj sprezi s licem jednina i množina čine glagolsku paradigmu kategorije broja.

Funkcija je glagolskoga lica u rečenici dvojaka: gramatička i semantička. Gramatička da kao sastavni dio predikata otvori mjesto imenskoj riječi u nominativu kao subjektu: *učim* → *ja*, *učimo* → *mi*, *uče* → *učenici*. Semantička da sadržaj predikatnoga glagola učini ličnim ili bezličnim. Po tome se oblik glagola s oznakom lica, finitni oblik, razlikuje od oblika glagola koji te oznake nema, infinitnog oblika.

Za valjan opis glagolskoga broja iz odnosa s licem potrebno je imati na umu obje navedene funkcije glagolskoga lica. Zato u kategoriji lica valja razlikovati gramatički aspekt te kategorije, s morfološki utvrdivim oznakama prvoga, drugoga i trećega lica, u jednini i množini, od njezina semantičkoga aspekta, oličenja, sa značenjski utvrdivim obilježjima ličnosti i bezličnosti. U razlikovanju gramatičkoga od semantičkog aspekta kategorije lica valja razlikovati i dvije vrste sadržaja koje se označuju morfološki utvrdivim oznakama te kategorije.

Jedno je sadržaj samih tih oznaka. Sadržaj je oznake prvoga lica osoba prvoga lica, ‘onaj koji govori’, govornik, sadržaj je oznake drugoga lica osoba drugoga lica, ‘onaj kojemu se govori’, sugovornik, sadržaj je oznake trećega lica osoba trećega lica, ‘onaj o kojemu se govori’, negovornik. Iz navedenoga je vidljivo da je sadržaj oznaka gramatičke kategorije lica izrazito gramatički sadržaj. Taj je sadržaj sastavni dio paradigme gramatičke kategorije lica.

Drugo je sam sadržaj predikatnoga glagola. Za svaki pojedini glagol taj je sadržaj izrazito leksički. I nije sastavni dio paradigme gramatičke kategorije lica. Sintaktičku relevantnost dobiva u rečenici, u gramatičkom kontekstu u kojemu se glagol upotrebljava kao predikat. U takvu kontekstu taj se sadržaj može označiti ili kao ličan ili kao bezličan.

Kao ličan sadržaj se predikatnoga glagola označuje onda kad mu se u rečenici aktualizira sadržaj oznaka kategorije lica: *pjevam*, *pjevaš*, *pjeva*, *pjevamo*, *pjevate*, *pjevaju*. Sadržaj oznaka kategorije lica aktualizira se onda kad se bilo kojoj od oznaka te kategorije osoba određenoga lica pridružuje kao vršitelj radnje. Oznaci prvoga lica ‘onaj koji govori’, govornik, npr. *hodam ulicom*, oznaci drugoga lica ‘onaj kojemu se govori’, sugovornik, npr. *brzo učite*, i oznaci trećega lica ‘onaj o kojemu se govori’, npr. *voda probija nasip*.

S aktualizacijom oznaka kategorije lica predikatnom se glagolu aktualiziraju i oznake kategorije broja. Glagol je tada i u jednini, npr. *Jutros kasnim na posao*, i u množini, npr. *Jutros kasne na posao*. S aktualizacijom oznaka kategorije broja predikatnoga glagola aktualiziraju se i oznake kategorije broja imenske riječi u nominativu kojoj glagol u rečenici otvara mjesto kao subjektu. Zbog toga je i ta riječ i u jednini, npr. *Ja dolazim večeras na dogovor*, *Ti sada uživaš u plivanju*, *Pas laje cijelu noć*, i u množini, npr. *Mi dolazimo večeras na dogovor*, *Vi sada uživajte u plivanju*, *Psi laju cijelu noć*.

S aktualizacijom oznaka kategorije broja imenske riječi s gledišta se navedene kategorije aktualizira i sadržaj koji se tom riječju označuje. Taj sadržaj postaje brojiv: sadržaj se imenske riječi *pas* jedninom te riječi u rečenici *Pas laje cijelu noć* označuje kao pojedinačan cjelovit predmet koji se može brojiti, a sadržaj se imenske riječi *psi* množinom te riječi u rečenici *Psi laju cijelu noć* označuje kao mnogo takvih predmeta koji se mogu brojiti. U aktualizaciji oznaka kategorije broja morfološku opreku *jednina* – *množina* prati i semantička opreka *jedno* – *mного*.

Kao bezličan sadržaj se predikatnoga glagola označuje onda kad mu se sadržaj oznaka kategorije lica u rečenici neutralizira. U tradicionalnom opisu izričito se naglašava da do neutralizacije dolazi samo u trećem licu jednine. Upotreba se predikatnoga glagola bezličnom¹ smatra samo u tom licu, bilo da je riječ o glagolima koji su samim svojim sadržajem bezlični, u rečenicama tipa *Grmi*, *Sjjeva*, *Smrkava se*, bilo da je riječ o glagolima koji se obezličuju dodavanjem nenaglašenog oblika povratne zamjenice *se* u akuzativu, u rečenicama tipa *Pjevalo se cijelu noć* i sl. (Katičić 1986, 75-77, 145).

Ovdje međutim valja izričito naglasiti da se neutralizacija oznaka kategorije lica predikatnoga glagola ne može ograničiti samo na upotrebu toga glagola u trećem licu jednine. Za označivanje sadržaja predikatnoga glagola kao bezlična nije presudna oznaka kategorije lica u kojoj se glagol nalazi. Presudan je gramatički kontekst u kojemu se glagol upotrebljava.

Sadržaj se kao bezličan može označiti čak i u rečenicama sa subjektom, onima koje su se u dosadašnjoj hrvatskoj gramatičkoj tradiciji smatrale isključivo ličnima, npr. *Ruka ruku mije* (sa značenjem 'jednaki se međusobno podržavaju') ili *Ne jedu vuci meso po poruci* (sa značenjem 'ništa se ne dobiva bez vlastita angažmana') ili *Tko pjeva zlo ne misli* (sa značenjem 'kad se pjeva ne misli se zlo'). Da je sadržaj predikatnoga glagola u tim rečenicama označen kao bezličan, vidi se i po tome što se bez promjene značenja može svesti na oblik trećeg lica jednine: *podržavaju se*, *ne dobiva se*, *pjeva se*, *ne misli se*.

Suprotno od aktualizacije, sadržaj se oznaka kategorije lica neutralizira onda kad se bilo kojoj od oznaka te kategorije ne pridružuje osoba određenoga lica² kao vršitelj radnje. U bezličnim rečenicama tipa *Grmi*, *Pjeva se cijelu noć*, s predikatnim glagolom u trećem licu jednine, taj je uvjet ispunjen. Oznaci se trećeg lica jednine kao vršitelj ne pridružuje osoba trećega lica, onaj o kome se govori. Po tome su, a ne zato što nemaju subjekta, te rečenice bezlične.

Po istom su kriteriju bezlične i rečenice sa subjektom. U njima glagol oznakom trećeg lica jednine (*mije*, *pjeva*, *misli*) i množine (*jedu*) otvara mjesto imenskoj riječi u nominativu kao subjektu (*ruka*, *vuci*, *tko*), ali se tom riječju ne označuje i osoba trećega lica kao vršitelj radnje predikatnoga glagola. Budući da se u takvim rečenicama radnja u pravom smislu riječi i ne izriče, izostaje i njezin vršitelj.

Osim u rečenicama s predikatnim glagolom u trećem licu, uvjeti za bezličnost mogu se steći i u rečenicama s predikatnim glagolom u ostalim oznakama kategorije lica. Prvome, u rečenicama tipa *Mislim*, *dakle jesam* (sa značenjem 'biva se, postoji se kad se misli,

mišljenjem se postoji)³ ili *Napunimo posude vodom i istisnemo iz njih zrak* (sa značenjem 'posude se napune vodom i istisne se iz njih zrak'). Drugome, u rečenicama tipa *Hodaš tako ulicom i ne primjećuješ nikoga oko sebe* (sa značenjem 'hoda se ulicom i ne primjećuje se') ili *Napišete zadaću i igrate se do mile volje* (sa značenjem 'napiše se zadaća, kad se napiše zadaća').

U rečenicama sa subjektom, tipa *Umiljato janje dvije majke sisa* (sa značenjem 'umiljatošću se bolje prolazi u životu') ili *Psi laju, a karavana prolazi* (sa značenjem 'stvari se događaju mimo pokušaja da ih se zaustavi') oznaci se trećega lica u jednini (*sisa*) i množini (*laju*) kao vršitelj ne pridružuje osoba trećega lica. Zbog toga se s rečenicama navedena tipa ne mogu povezati rečenice u kojima je osoba trećega lica označena ličnom zamjenicom trećega lica. Zato su u diskurzima *Umiljato janje dvije majke sisa. *Ono se svaki dan s njima igra i Psi laju, a karavana prolazi. *Oni pokušavaju karavanu zaustaviti* druge dvije rečenice iz odnosa s prvima neovjerene. Neovjerena rečenica s ličnom zamjenicom trećega lica kao gramatičkim izrazom osobe trećega lica svjedoči o tome da je lice predikatnoga glagola u prethodnoj rečenici neutralizirano te da se njime sadržaj toga glagola ne označuje kao ličan, nego kao bezličan. Stoga mu, u skladu s tim, ni ono što je označeno imenicama *janje* i *psi* ne može biti vršitelj.

Čim se sadržaj predikatnoga glagola označi kao ličan, rečenica se može povezati s rečenicama u kojima se osoba trećega lica označuje zamjenicom trećega lica. Zato su u diskurzima *Janje svoju majku sisa triput dnevno. Ono se svaki dan s njom igra i Psi laju cijelu noć. Oni pokušavaju zaustaviti karavanu koja prolazi* druge dvije rečenice iz odnosa s prvima ovjerene.

S neutralizacijom oznaka kategorije lica predikatnom se glagolu neutraliziraju i oznake kategorije broja, jednina i množina. U bezličnim rečenicama tipa *Grmi* ili *Pjevalo se cijelu noć* posljedica je te neutralizacije svođenje kategorije broja samo na jednu oznaku, oznaku jednine. U bezličnim rečenicama sa subjektom, tipa *Ne plaća bog svake subote* ili *Psi laju, a karavana prolazi*, posljedica je te neutralizacije svođenje kategorije broja ili samo na oznaku jednine (*ne plaća*) ili samo na oznaku množine (*laju*).

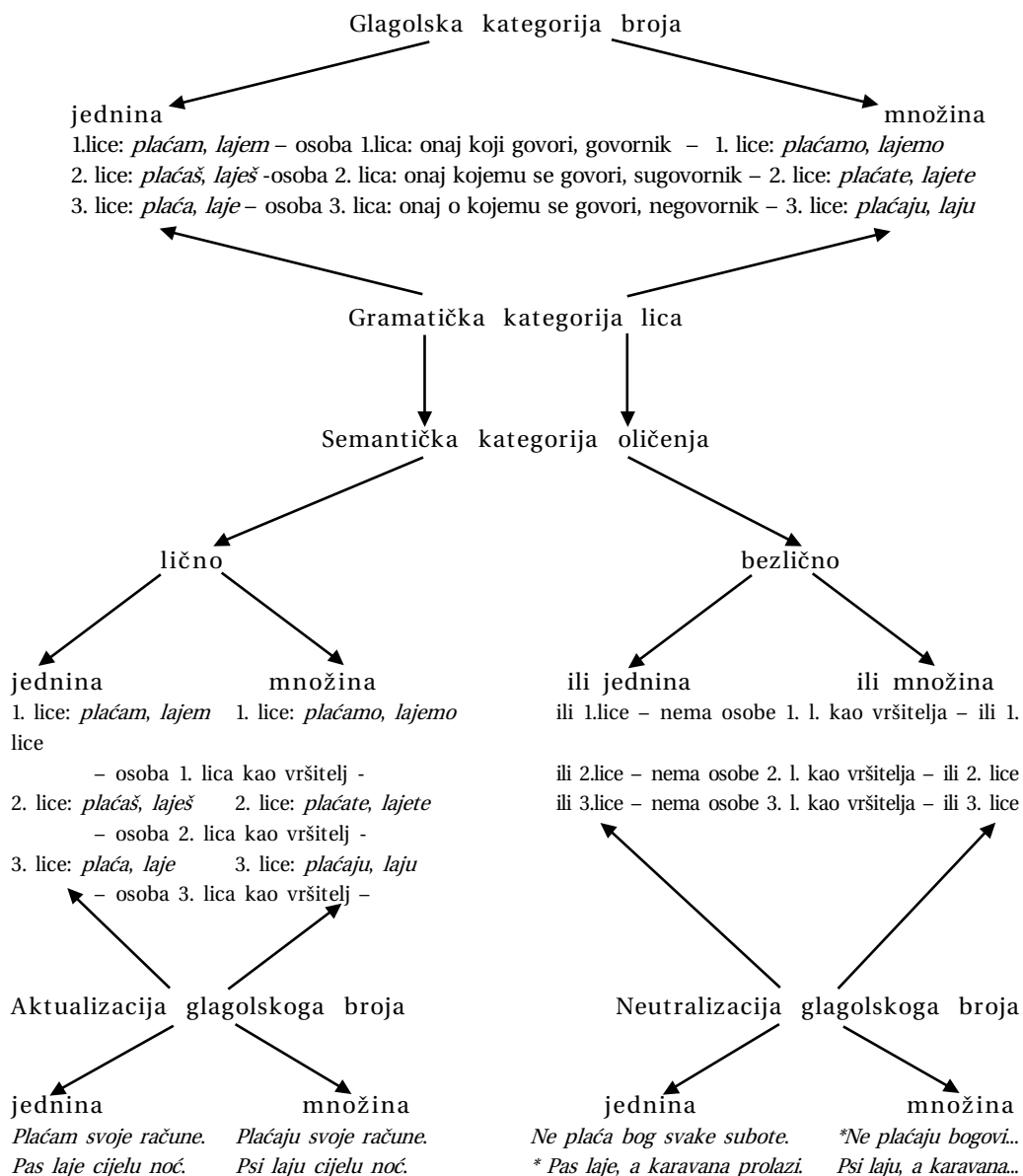
Opreka se među jedninom i množinom u svakoj od tih rečenica gubi. Tako npr. glagol *plaćati* s punom paradigmom kategorije lica ima i punu paradigmu kategorije broja. U jednini *plaćam, plaćaš, plaća*, u množini *plaćamo, plaćate, plaćaju*. Ali se u bezličnoj rečenici tipa *Ne plaća bog svake subote* ta paradigma neutralizira svođenjem kategorije broja na samo jednu oznaku, oznaku jednine trećega lica. Jednako tako glagol *lajati* s punom paradigmom kategorije lica ima i punu paradigmu kategorije broja. U jednini *lajem, laješ, laje*, u množini *lajemo, lajete, laju*. Ali se u bezličnoj rečenici tipa *Psi laju, a karavana prolazi* ta paradigma neutralizira svođenjem kategorije broja samo na jednu oznaku, oznaku množine trećega lica.

S neutralizacijom oznaka kategorije broja predikatnoga glagola u rečenicama se toga tipa neutraliziraju i oznake kategorije broja imenske riječi u nominativu kojoj predikatni glagol kategorijom lica u rečenici otvara mjesto kao subjektu. U skladu s oznakama kategorije broja u glagola, i tu se kategorija broja svodi samo na jednu oznaku. Zbog toga ta riječ u rečenicama toga tipa može biti ili samo u jednini, kao npr. u rečenici *Ne plaća bog svake subote* (ne može množina *Ne plaćaju bogovi svake subote*), ili samo u množini, kao npr. u rečenici *Psi laju, a karavana prolazi* (ne može jednina *Pas, laje, a karavana prolazi*).⁴

S neutralizacijom kategorije broja imenske riječi u nominativu neutralizira se i sadržaj koji se tom riječju označuje. S gledišta kategorije broja taj sadržaj postaje nebrojiv: sadržaj

se imenske riječi *bog* jedninom te riječi u rečenici *Ne plaća bog svake subote* ne označuje kao cjelovit pojedinačan predmet koji se može brojiti, a sadržaj se imenske riječi *psi* množinom te riječi u rečenici *Psi laju, a karavana prolazi* ne označuje kao mnogo cjelovitih pojedinačnih predmeta koji se mogu brojiti. Sadržaj koji se tim riječima označuje u gramatičkom se kontekstu jedne i druge rečenice, neovisno o oznaci kategorije broja, jednini i množini,⁵ označuje kao jedinstven cjelovit pojam semantička struktura kojega je takva da mu se elementi ne mogu brojiti.

Funkcioniranje broja u glagola može se prikazati i shematski:

Jedninski i množinski oblici predikatnih glagola u bezličnim rečenicama nisu jednaki jedninskim i množinskim oblicima tih glagola u ličnim rečenicama. Tako npr množinski oblik *laju* u bezličnoj rečenici *Psi laju, a karavana prolazi* u kategoriji broja semantički nema istu vrijednost kao morfološki identičan množinski oblik *laju* u ličnoj rečenici *Psi laju cijelu noć*. Vidi se to po sadržaju imenske riječi u nominativu (*psi*) kojoj u te dvije rečenice ta dva morfološki identična oblika predikatnoga glagola otvaraju mjesto kao subjektu. Budući da je gramatička kategorija lica i gramatička kategorija broja tih dvaju glagolskih oblika identična, identična je i gramatička struktura imenske riječi u nominativu (*psi*) kojoj je tim oblicima u tim dvjema rečenicama kao subjektu otvoreno mjesto.

Od jedne rečenice do druge, od bezlične do lične, ta se gramatički identična riječ (*psi*) s gledišta kategorije broja razlikuje jedino po svojoj semantičkoj strukturi. A ta nije determinirana morfološki utvrdivim oblikom glagola koji joj u rečenici otvara mjesto, njegovim oznakama lica i broja, nego njegovim semantički utvrdivim oblikom, oblikom sadržaja koji se u tim oznakama glagolom označuje u dva različita konteksta. U rečenici *Psi laju cijelu noć* semantički je utvrdiv oblik predikatnoga glagola *laju* ličan, a u rečenici *Psi laju, a karavana prolazi* semantički je utvrdiv oblik predikatnoga glagola *laju* bezličan. Sadržaj je imenske riječi kojoj mjesto u rečenici otvara predikatni glagol u ličnom obliku brojiv, a sadržaj imenske riječi kojoj mjesto u rečenici otvara predikatni glagol u bezličnom obliku nebrojiv.

Kao što se iz izloženoga vidi, promjene u načinu označivanja sadržaja predikatnoga glagola s gledišta kategorije lica, kao lična ili kao bezlična, izravno utječu i na promjene u načinu označivanja sadržaja predikatnoga glagola s gledišta kategorije broja i s njim povezana sadržaja imenske riječi u nominativu kojoj predikatni glagol u rečenici otvara mjesto. Sadržaj koji ima, s,m glagol nema mogućnosti označiti ni kao brojiv ni kao nebrojiv. Ali aktualizacijom i neutralizacijom oznaka kategorije broja glagol determinira brojivost i nebrojivost sadržaja imenske riječi kojoj u rečenici otvara mjesto.⁶ Po tome se vidi da je broj u glagolskih riječi, premda zapostavljen, semantički čišći i gramatički primarniji od broja u imenskih. Broj u glagola zadaje odnose u kategoriji broja: aktualizira ili neutralizira broj u imenica. Tek s brojem u glagola broj u imenica čini cjelinu kategorije broja.

Brojivost se kao semantičko obilježje kategorije broja vezuje uz ličnost kao semantičko obilježje kategorije oličenja, a ne uz jedninu i množinu kao oznake gramatičke kategorije broja, niti uz prvo, drugo i treće lice kao oznake gramatičke kategorije lica. Nebrojivost se, s druge strane, kao semantičko obilježje kategorije broja vezuje uz bezličnost kao semantičko obilježje kategorije oličenja, a ne uz jedninu kao oznaku kategorije broja, niti samo uz treće lice jednine predikatnoga glagola kao oznaku gramatičke kategorije lica. Granica između ličnoga i bezličnoga i brojivoga i nebrojivoga ne povlači se u morfologiji, nego u semantici.

Budući da označivanje sadržaja predikatnoga glagola u rečenici kao lična ili kao bezlična ne ovisi o oznaci kategorije lica, nego o gramatičkom kontekstu u kojemu se glagol upotrebljava, postoje u hrvatskom jeziku rečenice u kojima se sadržaj predikatnoga glagola može označiti na oba načina, i kao ličan i kao bezličan. To su rečenice tipa *Pas laje, Avion leti, Ovca bleji, Mladić pije* i sl.

Te su rečenice dvoznačne. U jednom slučaju znače to da pas stvarno laje, da avion stvarno leti, da ovca stvarno bleji i da mladić stvarno pije, a u drugome da je svojstvo psa

da laje, aviona da leti, ovce da bleji i mladića da pije (da je pijanac). U prvom slučaju sadržaj je predikatnoga glagola u tim rečenicama označen kao ličan, u drugome kao bezličan. Kad je označen kao ličan, osoba je trećega lica, iskazana u rečenicama imenicama *pas, avion, ovca, mladić*, pretpostavljena kao vršitelj radnje predikatnoga glagola. Kad je označen kao bezličan, osoba trećega lica ne može biti pretpostavljena kao vršitelj radnje.

U slučaju lične upotrebe glagola uz navedene se rečenice mogu uvrstiti rečenice s ličnom zamjenicom trećega lica kao gramatičkim izrazom osobe toga lica. Ta zamjenica može biti izrečena ili neizrečena, npr. *Pas laje. Bijesan je, Avion leti. On se sada uspinje na svoju visinu, Ovca bleji. Ona je vjerojatno zalutala, Mladić pije. Žedan je.* U slučaju bezlične upotrebe glagola, kad rečenice znače da je svojstvo psa da laje, aviona da leti, ovce da bleji i mladića da pije (da je pijanac), uz navedene se rečenice ne mogu uvrstiti rečenice s ličnom zamjenicom trećega lica. Takve su rečenice u tom slučaju neovjerene: *Pas laje. *Bijesan je, Avion leti. *On se sada uspinje na svoju visinu* itd.

Kad je sadržaj predikatnoga glagola označen kao ličan, uspostavlja se opreka njegova jedninskog oblika prema množinskomu, npr. *Pas laje – Psi laju, Avion leti – Avioni lete, Ovca bleji – Ovce bleje, Mladić pije – Mladići piju.* Kad je sadržaj predikatnoga glagola označen kao bezličan, opreka se njegova jedninskog oblika prema množinskomu neutralizira tzv. generičkim značenjem, kojim se iskazuje svojstvo psa da laje, aviona da leti, ovce da bleji i mladića da pije (da je pijanac). Uz jedninske oblike glagola s tim značenjem rečenice su s množinskim oblicima neovjerene: *Pas laje – *Psi laju, Avion leti – *Avioni lete* itd.

Generičko se značenje može izreći i množinskim oblicima glagola, uz uvjet da se dokine opreka prema oblicima u jednini. Tada se u rečenicama *Psi laju, Avioni lete, Ovce bleje, Mladići piju* iskazuje svojstvo pasa da laju, aviona da lete, ovaca da bleje i mladića da piju (da su pijanci). Uz rečenice se u množini tada ne mogu uvrstiti rečenice s ličnom zamjenicom trećega lica kao gramatičkim izrazom osobe toga lica, npr. *Psi laju. *Bijesni su* itd. U rečenicama s generičkim značenjem glagol može biti ili samo u jednini, npr. *Pas laje*, ili samo u množini, npr. *Psi laju*, kao što je to u poznatom primjeru *Čovjek je smrtnan – Ljudi su smrtni*, a ne može imati opreku jednina – množina. Ta je opreka u tom kontekstu generičkim značenjem neutralizirana.

S neutralizacijom glagolskoga broja neutralizira se i broj imenske riječi kojoj glagol u rečenici otvara mjesto. I ta riječ u tom kontekstu može biti ili samo u jednini, npr. *Pas laje*, ili samo u množini, npr. *Psi laju*. S neutralizacijom broja imenske riječi neutralizira se i njezin sadržaj. Imenicom u jednini taj se sadržaj ne označuje kao pojedinačan brojiv predmet, a u množini kao mnogo takvih predmeta. I u jednini i u množini taj se sadržaj označuje kao jedinstven cjelovit pojam semantička struktura kojega je takva da mu se elementi ne mogu brojiti.

Ima u hrvatskom jeziku glagola značenje kojih je takvo da im se kao predikatima u određenom gramatičkom kontekstu neutralizira vršitelj radnje. To su glagoli *boljeti, gušiti, mučiti, gristi, spopasti, hvatati, obuzeti, peći, svrbjeti, žuljati, zepsti, zanimati, oduševiti, srditi, izdavati, tresti, trti, proći, pritiskati, podilaziti* itd. u rečenicama tipa *Boli me glava, Mene muče vrele žudnje, Guši ga kašalj, Psa izdaje snaga, More ih brige, Čovjeka hvata strah, Ne grize ih savjest, Gradonačelnika spopada bijes, Djevojku obuzima sjeta, Svrbi me dlan, Žuljaju me cipele, Zebu me prsti, Trese ga groznica, Podilaze me srsi* itd. Rečenice su s takvim glagolima u tom kontekstu bezlične. Paradigma im je kategorije lica reducirana samo na dvije oznake: treće lice jednine i treće lice množine (tipa *Boli me glava* i *Bole me kosti*).

Takvi glagoli kategorijom lica i broja kao subjektu otvaraju u rečenici mjesto samo imenskoj riječi u nominativu kojom se označuje što neživo (*glava, snaga, žudnje, kašalj, brige, cipele* itd.), a rekcijom kao objektu mjesto samo imenskoj riječi u akuzativu kojom se označuje što živo (*mene, me, njega, ga, čovjeka, psa, gradonačelnika* itd.).

Do neutralizacije vršitelja u rečenicama s tim glagolima u navedenom kontekstu ne dolazi zato što se imenskim riječima u nominativu u njima obavezno označuje što neživo,⁷ nego zato što se iz odnosa neživoga prema živomu, koje se označuje imenskom riječju u akuzativu, neživo ne može definirati kao vršitelj. Ono što je označeno samo kao neživo, npr. *glava*, ne može biti vršitelj radnji predikatnoga glagola (*boli*) kojom je kao objekt zahvaćeno ono što se označuje samo kao živo (npr. *mene*). Stanju u koje je radnjom predikatnoga glagola dovedeno ono što je objektom riječju u akuzativu označeno kao živo (*hvata čovjeka*) subjektna riječ u nominativu (*strah*) s obilježjem neživoga u rečenici *Čovjeka hvata strah* može biti samo uzrok.

Čim se gramatički kontekst upotrebe glagola promijeni, većina glagola iz navedene skupine dobiva punu paradigmu kategorije lica, npr.: *Mučim sve oko sebe, Mučiš nas svakodnevno, Često muči životinje, Mučite sami sebe, Hvatao sam lisicu, Policija hvata bjegunca, Navečer hvatamo golubove* itd. U tim rečenicama predikatni se glagoli nalaze u ličnoj upotrebi. Ta se upotreba značenjski bitno razlikuje od bezlične: *Djevojku muči ljubav, Čovjeka hvata panika* itd.

Do neutralizacije glagolskoga broja dolazi i u rečenicama u kojima se predikatni glagol upotrebljava sa zbirnim imenicama kao subjektima, npr. *Telad pase* i *Telad pasu* (jednina i množina za istu zbirnu imenicu), zatim *Lišće pada* (samo jednina) prema *List pada* i *Listovi padaju* (i jednina i množina), pa onda *Braća pjevaju* (samo množina), prema *Brat pjeva* (samo jednina, bez množine), pa *Petero studenata putuje* (samo jednina), prema *Student/studentica putuje* i *Studenti/studentice putuju* (i jednina i množina) itd. Jednina i množina kao morfološki utvrdivi oblici kategorije broja predikatnoga glagola u rečenici uz zbirne imenice kao subjekte semantički nemaju vrijednost jednine i množine. Odvojene jedna od druge, u takvu gramatičkom kontekstu jednina i množina imaju vrijednost zbrojine. Zbrojina je oznaka kategorije broja zbirnih imenica (Peti 2001, 209-250). Tom su oznakom obuhvaćeni i predikatni glagoli koji se sa zbirnim imenicama slažu u jednini i množini.

Glagolska je kategorija broja neutralizirana i u rečenicama u kojima se kao subjekti upotrebljavaju imenice uz glavne brojeve i priloge količine, tipa *Uz obalu je plivalo deset riba, Na trgu prosvjeduje mnoštvo građana*. U takvu gramatičkom kontekstu i s imenicama u jednini i s imenicama u množini predikatni je glagol uvijek samo u jednini, npr. *Jedan učenik ne ide na izlet : Sto učenika ide na izlet, Mnogo učenika putuje u školu vlakom*.

Samo na oznaku jednine predikatni se glagol tu svodi zato što je kategorija broja imenskih riječi uz glavni broj i prilog količine neutralizirana. Sadržaj označen imenicom u jednini uz glavni broj (*jedan učenik*) ne označuje se kao jedno koje bi bilo u opreci prema mnogo, a sadržaj označen imenicom u množini uz glavni broj i prilog količine (*sto učenika, mnogo učenika*) ne označuje se kao mnogo koje bi bilo u opreci prema jedno.

I u jednini i u množini sadržaj se imenske riječi uz glavni broj i prilog količine označuje kao izbrojena ili kao neizbrojena količina. Umjesto na obilježje jednosti i mnogosti, sadržaj se imenice uz glavni broj i prilog količine i u jednini i u množini svodi samo na jedno

semantičko obilježje, obilježje količine. Količina nije obilježje gramatičke kategorije broja, pa joj oznake te kategorije ne mogu biti izraz. Količina je semantičko obilježje matematičke kategorije broja. Uz imenice s takvim obilježjem predikatni su glagoli samo u jednini.

Bezličnih rečenica s neutraliziranom oznakom kategorije broja predikatnoga glagola u jeziku ima više nego što na prvi pogled izgleda. Ovdje je uz opis postupka aktualizacije i neutralizacije sadržaja predikatnoga glagola upozoreno na nekoliko tipova takvih rečenica. No načelno se može reći da se takve rečenice javljaju svugdje gdje uz radnju predikatnoga glagola nije istaknut i njezin vršitelj. Vrlo često se to događa upravo s glagolima nepotpuna značenja, koji zahtijevaju dopunu kakvom imenskom riječju. Takvi se glagoli tu po funkciji približuju sponi. Umjesto da se ostvaruje, radnja im se, bez vršitelja u prvom planu, pretvara u kvalifikaciju osobe određenoga lica.

Tako nastaju rečenice tipa *Iznajmljujem bačve za vino, Ustupam pravo na uvoz automobila, Popravljam sve vrste televizora, Dajem usluge prijepisa, Prodajem kuću* itd. Uvjetovane specifičnim komunikacijskim potrebama, svojim bezličnim sadržajem te su rečenice prikladne za objavljivanje kao oglasi. Prvo lice jednine može se u njima bez promjene značenja zamijeniti prvim licem množine: *Iznajmljujemo bačve za vino, Popravljamo sve vrste televizora, Dajemo usluge prijepisa* itd. Da je sadržaj u tim rečenicama označen kao bezličan, utvrdivo je mogućnošću njegove parafraze u bezličnoj formi: *iznajmljuju se bačve za vino, prodaje se kuća* itd.

Isticanje svojstva pred radnjom prevladava i u bezličnim rečenicama tipa *Kći mi pjeva u operi* (operna je pjevačica), *Sin mi predaje na fakultetu* (predavač je na fakultetu), *Igram u Dinamu* (igrač sam Dinama), *Svira po barovima* (barski je svirač), *Dijete mu još ide u školu* (školarac je), *Marko piše pjesme i kritike* (pjesnik je i kritičar) itd. Zbog izuzetna komunikacijskog učinka tih rečenica njihove bezličnosti najčešće nismo ni svjesni.

Bilješke

- ¹ Otklon od takva shvaćanja bezličnosti nalazimo u Raguževoj *Praktičnoj hrvatskoj gramatici* (str. 76). Ondje se osim u trećem licu jednine mogućnost izražavanja bezličnosti pretpostavlja i za drugo lice jednine, te za prvo i treće lice množine. Između ostaloga Raguž upozorava na upotrebu bezličnih rečenica u kulinarskim uputama, tipa *Posudu napunite vodom i dodate malo soli, Kolač prelijete šlagom, Prepržimo luk na maslacu i stavimo na nj pripremljene odreske* itd.
- ² Katičić je u *Sintaksi* (str. 77) s tim u vezi izričit: "Bezlični glagoli nisu dakle obilježeni time što ne otvaraju mjesto subjektu, nego time što im je sadržaj pri bezličnoj uporabi takav da mu se kao rijeku ne može dodati vršilac".
- ³ Primjer istoga tipa nalazi se i u naslovu knjige koja mi je nedavno došla pod ruku, a glasi *Jedem, dakle mršavam* (sa značenjem 'kad se jede mršavi se, jedenjem se mršavi').
- ⁴ Rečenicu *Pas laje, a karavana prolazi* moguće je pretpostaviti i s jedninom kao oznakom kategorije broja, ali u tom slučaju to više nije poslovica.
- ⁵ Neovisno zato što su oznake te kategorije tu neutralizirane.
- ⁶ Analiza navedenih primjera može poslužiti kao dokaz da je u lingvistici neodrživa teza po kojoj se imenice na brojive i nebrojive dijele kao leksemi. Iz izloženoga se lijepo vidi da jedna te ista imenica, u našem slučaju imenica *pas*, a tako je i s ostalima, u jednom gramatičkom kontekstu može biti brojiva, u drugom nebrojiva. Kontekst u kojemu je imenica brojiva odnosno nebrojiva nije uvjetovan leksičkim značenjem imenice, nego njezinim kontekstualno uvjetovanim gramatičkim značenjem.
- ⁷ Svojstvo neživosti označeno imenskom riječju kao leksemom u funkciji subjekta nije razlog neutralizaciji vršitelja radnje koji se tom riječju označuje, što se vidi u rečenicama tipa *Vjetar ruši stabla ili Zemlja čeka kišu* itd. u kojima se imenicama za neživo (*vjetar, zemlja*) označuje vršitelj.

Literatura

- Barić, E. i dr. (1979): *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Corbett, G. (2000): *Number*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Katičić, R. (1986): *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, JAZU – Globus, Zagreb.
- Kekez, J. (1984): *Poslovice i njima srodni oblici*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb.
- Peti, M. (2001): Zbrojina, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 27, 209-250, Zagreb.
- Peti, M. (2002): Matematički broj prema gramatičkome, *Riječki filološki dani*, 4, 351-364, Rijeka.
- Raguž, D. (1977): *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb.
- Walter, H. (1984): O semantici kategorije broja u okviru glagolske sisteme srpskohrvatskog jezika, Rod i broj u srpskohrvatskom jeziku, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Referati i saopštenja 13/1, 259-267, Beograd.

Zrinka JELASKA (Zagreb)

PROIZVODNJA GLAGOLSKIH OBLIKA HRVATSKOGA KAO STRANOGA JEZIKA: od infinitiva prema prezentu

Iako svaki jezik ima na milijune riječi, otprilike polovica svakodnevnih govornih i pisanih tekstova sastoji se samo od stotinjak istih riječi, a čak osamdesetak posto tih tekstova sadrži tek oko dvije tisuće najčešćih riječi. Poznati su različiti načini učenja drugoga ili stranoga jezika, ali i iz navedenih se brojki vidi da je najbolje početi s najobičnijim, najčešćim riječima i rečenicama (npr. Sharpe, 1992) jer će ga se tako moći brzo upotrijebiti za sporazumijevanje u različitim svakodnevnim situacijama.

Za hrvatski nije istraženo koliko bi riječi sadržavao temeljnji rječnik, niti koje bi to riječi bile. Prema istraživanjima za druge jezike za osnovno svakodnevno sporazumijevanje govorom dovoljno je znati oko dvije tisuće najčešćih riječi, za čitanje do pet tisuća riječi (Schmitt, 2000, 143). Tako polaznik koji je naučio dvije tisuće temeljnih njemačkih riječi zna oko 80 posto najvažnijih riječi u pisanome i govornome sporazumijevanju, dok daljih 5-10 posto tekstova pokriva kad nauči iduću skupinu do otprilike četiri tisuće najčešćih riječi (npr. Langenscheidt, 1998; tako i Langenscheidt, 2000. za engleski). Za različite je jezike različit odnos broja riječi i pokrivenosti teksta (Lončarić, 1977), no on se kreće u okviru navedenih brojaka (npr. Nation, 2001). Stoga se može pretpostaviti da bi slično bilo i s hrvatskim.

Iznad četiri-pet tisuća riječi čovjeku se rječnik nepredvidljivo širi pa više nije jednostavno odrediti najkorisnije riječi po čestoti. Tada su potrebni drugi načini učenja jer je tada važniji način kako su riječi strukturirane u govorikovu umu nego njegov opseg.

Ovisnost gramatičkih pravila o veličini rječnika

Rječnik se uči drugačijim načinima od gramatičkih struktura, no za strance je korisno osmisliti pristupe koji će se obazirati i na jedno i drugo. Osnovno bi načelo bilo da se strancima koji žele znati hrvatski da bi se njime sporazumijevali, a ne poglavito iz lingvističkih (uključivo i slavističkih) pobuda, na početku učenja hrvatskoga nude samo oni gramatički opisi i pravila kojima će se plodno služiti u svome ograničenome rječniku. To znači da pravila koja se odnose na mali broj riječi općenito ili mali broj riječi početnoga rječnika iz pedagoških razloga ne treba ni prikazivati. Jer višak znanja može u tome osjetljivome razdoblju susreta s novim jezikom odmoći, a ne pomoći, ma kako on bio lingvistički zanimljiv i dosjetljiv. Strancu je na primjer bolje da nauči *misao - misli - mišlju* jednostavno kao različite oblike iste riječi, nego kao riječ koja mijenja glasove pravilima o nepostojanome *a*, vokalizaciji i jotaciji, jer će mu dugo to biti jedina takva riječ. Tek poslije, u naprednijim razdobljima njegova učenja, može mu se objasniti da se ta riječ proizvodi trima pravilima koja djeluju i u drugim riječima.

Podjela glagola na vrste i razrede u hrvatskim gramatikama

Učeci hrvatski stranci se susreću s morfološkom raznolikošću glagolskoga sustava, koji je posebno složen zbog brojnih fonoloških promjena pojedinih tipova. Hrvatske gramatike glagole tradicionalno dijele u šest vrsta, iako neke nadodaju i sedmu vrstu ili skupinu 'nepravilnih glagola^a.

U današnjim hrvatskim gramatikama postoji nekoliko podjela glagola na vrste i razrede (Barić i ostali, 1979, 1990, 1995, 1997; Babić i ostali 1991. a; Babić, 1986, 1991. b, 2002; Raguž, 1997). Prva gramatika preuzela je podjelu koja se oslanja na češkoga lingvista Dobrovskoga, tradicionalno prihvaćenu u hrvatskim gramatikama (npr. Florschütz, 1916), i to u obliku iz gramatike Brabec-Hraste-Živković (1968), koja već u svom prvom izdanju (1952) navodi u bilješki: 'U starije vrijeme glagoli su se dijelili po infinitivnoj osnovi u šest vrsta. Tako su ih dijelili: Dobrovsky, Miklošič, Daničić, Maretić, Novaković, Florschütz i dr. U novije vrijeme provodila se dioba glagola po prezentskoj osnovi u pet vrsta. Tako su ih dijelili: Leskien, Stojanović i Musulin. Kako ni jedna ni druga dioba nije savršena (...) mi ćemo glagole suvremenoga književnog jezika u ovoj gramatici podijeliti u šest vrsta po infinitivnoj osnovi. U šest vrsta dijele se glagoli i u gramatikama ostalih slavenskih jezika.^a (str. 105).

Druge dvije gramatike u podjeli na vrste oslanjaju se na članak iz Jezika (Babić, 1980), iako se međusobno razlikuju.

Radi uočavanja sličnosti i razlika u te tri podjele navest ćemo glagolske vrste i razrede u najnovijim izdanjima hrvatskih gramatika od devedesetih godina, koje se mogu nabaviti u knjižarama. Te su podjele utemeljene na donekle različitim kriterijima, ali sve su namijenjene izvornim govornicima. One su ovdje sažete i usustavljene kako bi bile što usporedivije. Poslije razreda u zagradi su navedeni glasovi kojima završavaju prezentske osnove i primjeri glagola koji pripadaju toj vrsti. S desne su strane masno napisani infinitivni završetci.

a) Babić i ostali (1991)

I. vrsta

1. razred: (-t -d -s -z +n) plesti: pletem, jesti: jedem, donijeti: donesem	-Vsti -nijeti
2. razred: (-p -b) grepsti: grebem, crpsti: crpem	-Ksti (tj. -psti)
3. razred: (-k -g -d -đ +n) peći: pek- pečem, leći: leg- leže, ići: idem	-ći
4. razred: (-r) umrijeti: umrem, zreti: zrijem, zrem, trti: trem/tarem	-reti, -rijeti -rti
5. razred: (+m,n,j) čuti: čujem, smjeti: smijem, kleti: kunem, oteti – otmem	-uti, -(j)eti
6. razred: (+j) piti: pijem, biti: bijem, biti: jesam	-iti
7. razred: dati: dam, dadem, dadnem, znati: znam, znadem, sjati: sjam	-ati

II. vrsta -nuti tonuti: tonem

-nuti

III. vrsta -jeti -ljeti -njeti vidjeti: vidim, voljeti : volim, crvenjeti : crvenim

-jeti, -ljeti, -njeti

IV. vrsta -iti raditi: radim

-iti

V. vrsta -ati

-ati

1. razred: <i>-im</i> (j č š ž št žd) bojati: bojim, ležati: ležim kričati: kričim	: -im
2. razred: <i>-em</i> smijati se: smijem se, davati: dajem, pljuvati: pljujem	: -em, +vati

3. razred: *-jem* jahati: jašem, micati: mičem, lagati: lažem,
obrtati: obrćem : -je
4. razred: *-am* pitati: pitam : -am
VI. vrsta - kupovati: kupujem, dopisivati: dopisujem, bičevati: bičujem -ivati, -ovati, -evati

b) Raguž (1997)

I. vrsta

1. razred: (-t -d -s -z) plesti: pletem, jesti: jedem, donijeti: donesem -Vsti -nijeti
2. razred: (-p -b) grepsti: grebem, crpsti: crpem -Ksti
3. razred: (-k -g -d -đ +n) peći: pek- pečem, leći: leg- leže, ići: idem -ći
4. razred: (-r) umrijeti: umrem, zreti: zrijem, zrem, trti: trem/tarem -rti -reti -rijeti
5. razred: (-n -m -p) kleti: kunem, bdjeti: djenem, nasuti: naspem -eti -uti
6. razred: piti: pijem, smjeti: smijem, čuti: čujem -iti -jeti -uti
7. razred: zvati: zovem, brati: berem, stati: stanem, mljeti: meljem -ati -jeti

II. vrsta -nuti tonuti: tonem

-nuti

III. vrsta -jeti -ljeti -njeti vidjeti: vidim, željeti: želim, pocrnjeti : pocrnim

-jeti

IV. vrsta -iti raditi: radim

-iti

V. vrsta -ati

-ati

1. razred: *-em* brijati: brijem, penjati: penjem, derati: derem,
revati: revem : -em
2. razred: *-jem* jahati: jašem, micati: mičem, lagati: lažem,
obrtati: obrćem : -jem
3. razred: *-im* (j č š ž št žd) bojati: bojim, ležati: ležim,
kričati: kričim : -im
4. razred: *-am* pitati: pitam, dati: dam/dadem, prepoznati: prepoznam : -am

- VI. vrsta -Vvati : -ujem -ovati (putovati : putujem) -vati
-ivati (putovati : putujem)
-evati (bičevati : bičujem)
-Vvati : Vjem -uvati (pljuvati, kljuvati, obećavati)
-avati (upoznavati, davati)

- VII. vrsta - *nepravilni* glagoli: biti: jesam/sam, budem, htjeti: hoću/ću, -iti -jeti -ći
ići: idem i njegovi prefigirani likovi

c) Barić i ostali, 1997.

I. vrsta - infinitivno-aoristna osnova nema tvorbenog morfa

1. razred (t d) plesti: pletem. bosti: bodem -sti
2. razred (s z) pasti: pasem, gristi: grizem, donijeti/donesti: donesem -sti -nijeti
3. razred (p b) crpsti: crpem, zepsti: zebem, usuti: uspem -sti -uti
4. razred (k g h) peći: peku, strići: strigu, vrći: vrhu, moći : mogu -ći
5. razred (n m) kleti: kunem, oteti: otmem, naduti: nadmem -eti -uti
6. razred (r lj) umrijeti: umrem, mljeti: meljem, klati: koljem,
trti: tarem, zreti: zrem/zrim -ijeti -eti -ati
-rti
7. razred (i u je/i) piti: pijem, čuti: čujem, izuti : izujem, umjeti: umijem -iti -jeti -uti

II. vrsta - morf - nu (-nuti) u infinitivnoj i n u prezentskoj osnovi	-nuti
dignuti : dignem	
III. vrsta - prezentski nastavci imaju morf i (-im), infinitiv završava na...	-eti -ati
1. razred glagoli na -eti s morfom je i glagoli s osnovom <i>lje, nje, re</i>	-eti
vidjeti: vidim, željeti: želim, vreti: vrim, bdjeti:bdim	
2. razred s morfom a iza j č ž št žd bojati: bojim, kričati: kričim	-ati
IV. vrsta- infinitivna osnova ima morf i moliti: molim	-iti
V. vrsta - inf. osnova morf a, osim onih s prezent. nastavcima s morfom -i	-ati
1. razred (-am) gledati: gledam, dati: dam/dadem/dadnem, znam/znadem	
stati: stanem, tkati: tkam	
2. razred (-em + jotirana osnova) pisati: pišem, jahati: jašem, šetati: šećem	
3. razred (-em) orati: orem, derati: derem, žderati: žderem, revati: revem	
brati: berem, zvati: zovem, slati: šaljem, gnati: gnam/ženem	
4. razred (pz -jem, infiksi j(a) -v(a) u infinitivnoj osnovi)	
pljuvati: pljujem, sijati: sijem, davati: dajem, poznavati: poznajem	
VI. vrsta - infinitivna osnova morfi ova, eva, iva, prezentska morf u	-ovati-ivati
putovati: putujem, kazivati: kazujem, bičevati: bičujem	-evati
VII. Nepravilni glagoli	-iti -jeti -ći -ati
biti: jesam/sam/ budem (bi- jes- s- bud-)	
htjet: hoću/ću htjednem	
ić: idem (i- id- iš- id) +	<i>složenice od ići</i> doći naći poći otići izaći izići
spat: spim +	<i>složenice od spat</i> zaspati zaspim

U svrstavanju različitih članova u istu skupinu mogu se neke razlike zanemariti, a neke sličnosti previdjeti ako se za to ima kakav razlog. Jasno je da će takvi članovi onda biti rubni i izazivati poteškoće. U navedenim je podjelama takav slučaj s glagolima poput *davati* i *pljuvati*. U prvoj gramatici (Babić i ostali, 1991) smješten je u 2. razred pete vrste vjerojatno zato što mu je prezentski završetak -jem kao i kod *smijem*, a tako je i s trećom gramatikom (Barić i ostali, 1997), samo je to 4. razred pete vrste. U drugoj gramatici (Raguž, 1997) smješten je u šestu vrstu jer im se

kao i kod *kazivati*, *putovati* i *bičevati* infinitivno *va* zamjenjuje prezentskim *je*. No kod *predavati* i *poznavati* a pred *v* ne smjenjuje se s *u*, kao kod *iva*, *ova* i *eva* (*uva* nije problem jer već jest *u*). *Predavati* je moglo biti svrstano i s glagolima poput *pisati*: *pišem*, *šetati*: *šećem* jer mu se kao i njima mijenjaju oba glasa pred infinitivnim nastavkom, objašnjenje bi bilo u smjenjivanju usnenoga prijelaznika *v* nepčanim prijelaznikom *j*.

Da bi se još jasnije vidjele moguće teškoće sa svrstavanjem pojedinih glagola u razrede, ali i s poimanjem prikazanih podjela na glagolske vrste, naročito razreda i njihovih razlikovnih obilježja, u prilogu I. prikazane se usporedne podjele na vrste i razrede triju navedenih gramatika i podjela predložena u ovome radu.

Uloga podjela u vrste i razrede za izvorne govornike i strance

Podjela u vrste i razrede za izvorne govornike služi lakšem snalaženju među glagolima koje oni već znaju. Ako susretnu nov i nepoznati glagol, koji nije zastario ili rijedak

korijenski glagol, izvorni govornici mogu prema podsvjesnim pravilima proizvoditi njegove oblike kad svjesno i ne znaju kojoj bi vrsti i razredu pripadali. No izvorni će govornici u svim slučajevima neprototipnih članova ili rubnijih podjela imati teškoća s jezikoslovnom podjelom, a ne s jezičnim znanjem.

Za strance koji hrvatski tek uče podjela na skupine, vrste i razrede ima smisla ako im pomaže da ga nauče. Stoga ove podjele u nekim svojim dijelovima ne odgovaraju na tu važnu potrebu stranaca koji uče hrvatski. U prve se dvije lako mogu upamtiti glagolske vrste, teškoća je u pamćenju nekih razreda. Na primjer, u prvoj gramatici (Babić i ostali, 1991) u prvoj vrsti tri razreda imaju po dva ili tri različita završetka. U drugoj gramatici (Raguž, 1997) to se još i povećava, a glagoli sa završetcima *-uti* i *-jeti* pripadaju u po dva razreda, a sa *-iti*, *-jeti* i *-ći* još i u sedmu vrstu. U podjeli treće gramatike (Barić i ostali, 1997) ipak nije dosljedno provedeno svrstavanje po infinitivu jer u treću vrstu, koju čine glagoli što završavaju na *-jeti*, odnosno *-eti*, idu i glagoli koji su infinitivom jednaki glagolima pete vrste, svi završavaju sa *-ati*. K tomu glagoli prve vrste na *-sti* i *-uti* pripadaju trima različitim razredima, a među nepravilne glagole idu glagoli na *-ći*, *-ati*, *-jeti* i *-iti*.

Podatci potrebni strancima

Za glagole koje prvi put susreću samo u jednom obliku strancima bi koristilo da mogu iz toga oblika znati kakvi su ostali, bilo tako da znaju kako napraviti drugi ili ostale, bilo tako da znaju da ne mogu proizvesti drugi ili ostale, nego ih moraju prvo naučiti. Stranci koji imaju iskustva s učenjem jezika uglavnom i očekuju neku količinu glagola čije će oblike morati pamtiti, a neće ih moći analogijom ili pravilima proizvoditi.

Kako je nužnost učenja oblika obilježje većine hrvatskih korijenskih glagola, tj. glagola bez tematskoga vokala u infinitivu, njih stranci obično zovu nepravilnim glagolima. Taj je naziv popularan kod onih koji jezike uče, usprkos velikom otporu jezikoslovaca koji ponavljaju da u jeziku nema nepravilnosti, da su i tzv. izuzetci oblikovani svojstvenim pravilima. Pisci gramatika različitih jezika, posebno onih namijenjenih strancima, obično podliježu široj čitateljskoj publici, a ne stručnjacima, pa se služe nazivom nepravilni, koji znači: posve ili slabo predvidljiv uzorak promjena oblika.

Kada u tekstu naiđu na nepoznati glagolski oblik: prezent, imperativ, glagolski pridjev radni itd., stranci bi trebali znati pod kojim će ga infinitivnim oblikom pronaći u rječniku.

Kada sami uče nove glagole kako bi ih upotrijebili, strancima je važno znati kako mogu iz jednoga oblika pretpostaviti ostale. To najčešće čine pomoću rječnika, i to dvojezičnih, u kojima se redovito pojavljuje infinitiv kao jedini glagolski oblik (tako je npr. u Langenscheidtovim dvojezičnim rječnicima hrvatskoga: Croatian, Kroatisch, Croato, Croata... koji imaju po petnaestak tisuća riječi).

Popis odnosa između infinitiva i prezenta, najvažnijih glagolskih oblika koji su temelj za proizvođenje ostalih oblika, jedna je od važnih potreba u predstavljanju hrvatskoga glagolskoga sustava strancima. Kako prema nekim fonološki istim infinitivnim završetcima mogu stajati različiti prezentski oblici, a prema fonološki istim prezentskim završetcima različiti infinitivni oblici, strancu je vrlo korisno znati dva podatka:

1. kakve su sve teorijske mogućnosti prezentskoga oblika prema određenom infinitivnom i obratno: infinitivnoga prema prezentskome, kako bi ih predvidio ili znao da ih ne može predvidjeti pa ih mora naučiti;

2. koliko je otprilike glagola koji se ponašaju na jedan, drugi, katkad i treći ili četvrti način kako bi sam mogao pretpostaviti koliko mu je korisno poslužiti se pravilom, tj. kolika je vjerojatnost da će proizvesti točan oblik.

Količinski podatci

U gramatici S. Babića i ostalih (1991) navode se neki količinski podatci o glagolskim vrstama. Tako se za II. vrstu kaže da su takvi glagoli brojni zbog plodne tvorbe glagola sufiksom

-*nuti*, za III. vrstu da ima šezdesetak osnovnih i dvjestotinjak složenica, a za IV. da je mnogo takvih glagola. Za 1. razred 5. vrste nabrojano je sedamdesetak glagola, za 2. razred navedeno je da im je broj ograničen, nabrojano je trideset glagola osim glagola na -*ljati*, -*njati* i -*ratí* za koje je navedeno da su imperfektivizirani s proširenom osnovom korijenskih glagola i glagola sa -*nuti*, za 3. razred navedeno je da ih ima znatan broj, za 4. razred veliko mnoštvo. Za skupinu glagola sa završetkom

-*evati* iz VI. vrste da ih je desetak, a glagole na -*ivati* da ih je velik broj (imperfektivizirani sufiksima -(j)*ivati*).

I u gramatici D. Raguža (1997) navode se podaci po broju glagola nekih vrsta. Za 1. razred I. vrste navodi se da ih skupa s prefigiranima ima oko 200, za 3. razred da glagola na -*ći* s njihovim alternativnim likovima na -*nuti* za svršena značenja ima oko 350. Za glagole sa -*nuti* navodi se da ih je više od tisuću, za glagole treće vrste kao *voljeti* nekoliko stotina, za glagole četvrte vrste kao *moliti* više od šest tisuća. Za treći razred pete vrste navodi se da ih ima oko 70 osnovnih, na koje treba nadodati prefigirane, a za četvrti da je to najbrojnija skupina glagola.

Proizvodnja i prepoznavanje oblika

Kada hrvatski proizvode, stranci znaju što žele reći, ali ne znaju kako. Tada im trebaju različiti oblici riječi koju u rječniku imaju u polaznom obliku, za hrvatski u infinitivu. Kad hrvatski pokušavaju razumjeti, čuju ili vide kako, ali ne znaju što. Tada im trebaju polazni oblici riječi kako bi ju pronašli u rječniku ili kako bi ju razumjeli u njezinu temeljnu značenju, ali i rečenični oblici kako bi ju razumjeli u njezinoj rečeničnoj ulozi.

Kako se jezici međusobno manje razlikuju oblikom nego sadržajem, strancima će biti načelno lakše polaziti od poznatoga značenja i učiti oblike hrvatskih glagola nego prepoznati i obraditi nepoznate oblike kako bi pomoću njih došli do polaznoga i saznali mu sadržaj. Stoga će se ovaj rad baviti glagolima polazeći od poznatoga infinitiva i krećući prema prezentu. U jednom budućem radu pozabavit ćemo se drugom potrebom stranaca koji uče hrvatski da iz ostalih oblika: poglavito prezenta, ali i glagolskih pridjeva itd. otkrije o kakvom je glagolu riječ i proizvede njegov infinitiv.

Razlog je i praktičan. Postoje brojni dvojezični hrvatski rječnici u kojima jednostavno piše da je riječ glagol ili to korisnik može iz prijevoda zaključiti. No kad pokušava razumjeti glagole u tekstu, govornome ili pisanome, a zna tek malo o hrvatskome, stranac može imati poteškoća s određivanjem što je uopće glagol, a što neka druga riječ. Stranci početnici mogu u tekstu pomisliti da su riječi *nepoznati*, *moćnosti* ili *četvrti* infinitivi, ili pak da su *morem*, *značenjem*, čak i *željom*, *voljom* (iako nema glagolskoga završetka -*om*) u

1. licu jednine glagola *morati*, *značiti*, *željeti*, *voljeti*, da i ne spominjemo homofone kao *crnim* (pridjev *crn* i glagoli *crniti*, *crnjeti*), *lijepim* (pridjev *lijep* i glagol *lijepiti*), *igra* (imenica *igra* i glagol *igrati*), *kazalo* (sadržaj i pridjev radni glagola *kazati*) itd. Zato je potrebna i rečenična analiza, ne samo oblična.

Veličina rječnika i glagolska pravila

U poučavanju hrvatskomu glagolskomu sustavu važno je i znati koliki je trenutačni ili budući rječnik kojim se stranac služi kako bi se znao odmjeriti odnos glagolskih popisa i propisa. Naime, kao i kod svakoga učenja jezika, uključujući i materinski, na početku se uče glagoli i njihovi oblici. Tada i nisu uvijek nužna pravila, naročito ako su malo plodna. Hrvatska je glagolska morfologija složeno ustrojena, ali zapravo je veća teškoća u fonološkim promjenama glagolskih oblika koje u značenju ne igraju nikakvu ulogu.

Strancima je u nekim slučajevima bolje i ne znati kakve su sve teorijske mogućnosti odnosa između infinitiva i prezenta, dva najvažnija oblika za određivanje sprezanja. U skladu s onim što je rečeno već na početku rada, bolje je da stranac i ne zna podrobna pravila za proizvođenje glagolskih oblika ako nisu dovoljno plodna općenito, ili u njegovu hrvatskome rječniku. Jednostavnije je da nauči nekoliko glagola malo zastupljenoga tipa jednostavno kao posebnost, kao tzv. nepravilni glagol, npr. *kupovati*, *stanovati*, *putovati*. Na jednom primjeru opširno ćemo objasniti zašto je katkad bolje ne znati pravila na početku učenja.

Nepoželjnost pravila za male popise

Možemo strancu reći da glagoli koji završavaju s *-ati* mogu u prezentu završavati sa *-im* samo ako završavaju s nepčanicima *j č ž š št žd*, što se navodi u sve tri prikazane gramatike, samo s različitim brojem vrste i razreda: 5.1 (Babić i ostali, 1991), 5.3 (Raguž, 1997) ili 3.2 (Barić i ostali, 1997, gdje se ne navodi *š*). No ako stranac to nauči kao pravilo, time mu nismo učinili uslugu, bar na početku učenja hrvatskih glagola.

Najprije, odrasli stranci, naročito oni koji već imaju iskustva u učenju stranih jezika, rado saznaju pravila jer tako unose red u njima kaotične podatke novoga jezika. Osim toga, misle da tako mogu ovladati bar djelićem novoga nepoznatoga jezika. Zato često prečuju upozorenja da pravila nisu sveobuhvatna. Kad im govore da glagoli s infinitivnim završetkom *-ati* mogu imati *-im* u prezentu jedino ako završavaju glasovima *j č ž š št žd*, oni kao da ne čuju ili ne razumiju ono mogu i jedino čak i kad su to zapisali ili tako ponavljaju čak i kad im date primjere poput *zbrajati: zbrajam, pričati: pričam, slušati: slušam, križati: križam, puštati: puštam*, u kojima se jasno vidi da glagoli s glasovima *j č ž š št žd* MOGU, ALI NE MORAJU imati *-im* u prezentu!!! Poslije su neki od njih skloni razočarani odustati i od učenja pravila koja bi im bila korisna ili utvrditi da su bili obmanuti jer su im se na početku nudila loša pravila.

Preopćavanje pravila

Ako svjesno i savjesno nauči da glagoli s navedenim glasovima mogu, ali ne moraju dobiti *-im* u prezentu, stranac i dalje može biti u neprilici zbog te preuranjene spoznaje. Naime, pravilo o mogućem smjenjivanju tematskoga *-a-* u infinitivu s tematskim

-*f* u prezentu iza *j č ž š št žd* bit će previše moćno jer za neke od navedenih glasova postoji mali broj primjera, katkad samo nekoliko češćih. Među prvih sto glagola u Čestotniku (Moguš-Bratanić-Tadić, 1999), što bi pokrivalo početni rječnik od šestotinjak hrvatskih riječi, pojavljuje se samo pet takvih glagola (u zagradi je broj pojava u milijunskome pisanome korpusu): *bojati se* (271), *držati* (246), *ležati* (235), *stajati* (532) i *postojati* (404).

Ne znajući da tim glasovima završava malen broj glagola, kod glagola u kojima ti glasovi prethode infinitivnome završetku -*ati* stranac će se bezrazložno kolebati. Na primjer, mislit će da bi u prezentu moglo biti -*im*, -*iš*... (a tako nije nego je -*am*, -*aš*...), kod glagola:

š - *slušati, miješati, šišati, stišati, vješati, lepršati, jurišati* ...
ž - *umnažati, opažati, iskrižati, oružati, prevažati*...
č - *iskopčati, veličati, pričati, ručati, sunčati, pačati, glačati*...
j - *bujati, opijati, zbijati, podvajati, prebijati, pribrajati, spajati*Ō
št - *praštati, puštati, koštati, ukrštati, maštati, premještati*...

Prevelik popis

U popisu od šesnaestak tisuća glagola, što odgovara rječniku od najmanje šezdesetak tisuća riječi (ako ne i osamdesetak, a to je rječnik koji u cijelosti ne poznaju ni svi izvorni govornici), ima samo stopedesetak glagola koji u infinitivu završavaju na -*ati*, a u prezentu na -*im*. Kada se od tih stopedesetak odbiju prefigurani od postojećih neprefiguriranih, svede ih se na sedamdesetak od kojih su neki jako rijetki i nepoznati mnogim izvornim govornicima, čak i studentima kroatistike u Zagrebu (npr. *bištati, brečati, brenčati, fištati, kvečati, vrčati, večati, sičati, zučati*).

- Od glagola koji u prezentu imaju -*im* sa završetkom
-šati pojavljuje se samo *stršati* i njegovi prefigurirani likovi;
- ždati samo *zviždati, dreždati* i njihovi prefigurirani likovi;
- žati samo *bježati, držati, ležati i režati* i njihovi prefigurirani likovi;
- jati desetak glagola (*blejati, bojati, brojati, brujati, grajati, hujati, stajati, strujati, zujati, zvrjati, stojati*) i njihovi prefigurirani likovi;
- štati petnaestak glagola (*bištati, bliještati, fištati, kr(ij)eštati, njištati, pištati, pljuštati, prš-tati, šištati, šušati, tištati, treštati, vrištati*) i njihovi prefigurirani likovi;
- čati četrdesetak glagola i njihovi prefigurirani likovi, koji uglavnom označavaju vrste glasanja ili proizvođenja zvuka (npr. *bučati, cičati, cvrčati, drečati, hučati, ječati, kmečati, krčati, skvičati, zvečati, zvučati*...), osim *mučati, trčati, klečati, čučati*.

I navedeni popis (neiscrpan kod glagola na -*čati*) zastrašio bi početnika. Jer za njega bi najbolje bilo da većinu ovih glagola nije ni vidio. U temeljnom rječniku do otprilike 2000 riječi pojavljivali bi se još običniji *trčati* (92), *bježati* (120), *brojiti* / *brojati* (46+4), a tek bi prva dva ili tri od nekoliko poznatijih glagola iz te vrste možda ušla u prošireniji rječnik do otprilike 4000 riječi: *vrištati* (32), *zvučati* (27), *klečati* (24), *čučati* (21), *pljuštati* (15), *zviždati*

(8). Dakle, najbolje je da se svaki pojedini glagol navedene vrste označi odnosom *-ati*: *-im* kad ga stranac treba naučiti.

Razornost neplodnih pravila - glagoli s prezentskim inačicama

Kad bi uz popis glasova bili navedeni još i završetci *-ktati*, *-htati*, *-kljati* i *-pati* jer nekoliko glagola s tim infinitivnim završecima ima dublete (ili triplete) sa završecima: *-am*, *-im* (i *-em*), to bi za stranca bilo razorno: i predugo, i teško pamtljivo (jer skupovi *kt ht klj* i *p* ne čine prirodnu skupinu). Takvih glagola ima samo nekoliko osnovnih uz prefigirane, pri čemu tri imaju oblik s *-im* kao češću inačicu:

- *drhtati*: *drhtim* i *drščem*,
- *škakljati*: *škakljam*, *škakljem* i *škakljim*,
- *škripati*: *škripim*, rjeđe *škripljem* i rijetko *škripam*,
- *buktati*: *buktim*, rijetko *bukćem*
- *huktati*: *hukćem*, rjeđe *huktim*.

Da ti glagoli nisu izrijekom navedeni, stranac bi pravilom mogao zamjenjivati tematsko *-a-* i u sedamdesetak glagola na *-pati* i njihove prefigirane likove, a možda i petnaestak rijetkih i ne uvijek standardnih glagola na *-kljati*, *-ktati*, *-htati* (npr. *sukljati*, *krkljati*, *šikljati*, *laktati*, *dihitati*, *fehtati*) uz njihove prefigirane. A vjerojatno i neće ni sresti sve te glagole.

Postotak glagola po tipovima

U sljedećoj je tablici prikazano kako se mijenja udio glagola po skupinama. Posebno je izdvojen postotak korijenskih glagola u trećoj skupini.

Skupina	Prezent	Primjer	Prvih 100 glagola iz Čestotnika	Šesnaestak tisuća hrvatskih glagola
I.	-am		22 %	-> 36 %
		gledati - gledam	22	
II.	-im		37 %	<- 30 %
		moliti - molim	26	
		voljeti - volim	6	
		držati - držim	5	
III.	-em		41 %	<- 34%
		plakati - plačem	5	12% -> 29 %
		smijati se - smijem se	2	
		davati - dajem	1	
		vjerovati - vjerujem	4	
		<i>dignuti</i> - <i>dignem</i>	0	
		ići, zvati, jesti itd.	29	29 % <- 5 %

Relativna nekorisnost nekih plodnih pravila

No ni vrlo plodna pravila nisu nužna ako među riječima potrebnim strancu ima tek nekoliko glagola njima tvorenih. Na primjer, među hrvatskim je glagolima prepoznatljiva skupina tzv. plodnih glagola koji se tvore sufiksom *-nu-* pa završavaju na *-nuti*, poput *čeznuti, dignuti, venuti* itd. U prezentu ti glagoli zamjenjuju infinitivno *-u* prezentskim *-e*: *čeznuti: čeznem, dignuti: dignem, venuti: venem*. Po tome su vrlo prepoznatljivi i jednostavni jer nema druge mogućnosti sprezanja: *Svi hrvatski glagoli koji završavaju sa -nuti u infinitivu imaju -nem u prezentu*. Dakle, o tim glagolima postoji sveobuhvatno pravilo bez izuzetaka, a oni su u infinitivu posve, bez izuzetaka prepoznatljivi.

Međutim, ti su glagoli u temeljnom hrvatskom rječniku vrlo rijetki. U korpusu na kojem je rađen Čestotnik (Moguš-Bratanić-Tadić, 1999) među prvih sto glagola, kao što se vidi u tablici u prethodnom odjeljku, ima svih drugih glagolskih tipova, ali ni jedan tipa *čeznuti*.

Jasno, kada stranac želi podrobno naučiti hrvatski i služiti se velikim rječnikom, pravilo o posvemašnjoj prepoznatljivosti i predvidljivosti glagola koji završavaju sa *-nuti* bit će mu vrlo korisno jer ih u rječniku od šesnaestak tisuća ima devetstotinjak. Time ide uz bok glagolima tvorenim sufiksima *-ava-* i *-ira-* kojih ima po više od tisuću, a slijedi glagole sa sufiksom *-iva* kojih ima više od dvije tisuće.

Prepoznavanje korijenskih glagola

Za strance je korisno glagole svrstati prema njihovoj predvidljivosti bez obzira na postojeće podjele na glagolske vrste u gramatikama hrvatskoga namijenjene izvornim govornicima. Bilo bi vrlo važno razlikovati korijenske glagole (glagole koji neprefigurirani imaju samo korijen i infinitivni nastavak) od tematskih glagola (glagoli koji prije infinitivnoga nastavka imaju jedan od četiri tematska vokala). Njih se naziva i 0. vrstom, što je vrlo prikladno. Za korijenske će se glagole prezentski oblik morati jednostavno naučiti. Kako dakle u rječniku u kojemu to nije označeno prepoznati korijenske glagole? Evo fonoloških pravila za prepoznavanje korijenskih glagola

1. Svi su glagoli sa završetkom *-ći* korijenski, npr. *ići, doći, moći reći*.
2. Svi su glagoli s konsonantom ispred *-ti* korijenski: *-Kti*, npr. *jesti, gristi, grepsti, zatrti*.
3. Svi su glagoli sa završetkom *-uti* korijenski izuzev *-nuti*, npr. *čuti, obuti, izuti, naduti, nasuti*.
4. Svi su glagoli sa završetkom *-ijeti* korijenski glagoli, npr. *umrieti (umrijeti), nanieti (nanijeti)*.
5. Svi su glagoli sa završetkom *-eti* korijenski izuzev *-jeti*, npr. *uzeti, popeti, oteti*.
6. Svi su dvosložni glagoli korijenski, npr. *prati, piti, bdjeti*.

ad 3. Nekoliko korijenskih glagola završava na *-uti*, može im prethoditi bilo koji konsonant osim *-n-* (jer su svi glagoli s *-nuti* posve predvidljivi).

ad 4. Ako glagol završava s *-ijeti* (dugi diftong *ie* koji se piše *ije*) prije *-ti*, npr. *umrijeti, donijeti*, uvijek je korijenski budući da dugi diftong nije jedan od tematskih vokala.

ad 5. Ako nastavku *-ti* prethodi *-je-*, ne može se prepoznati je li trosložni i četverosložni glagol korijenski ili ne.

To znači da su fonološki neprepoznatljivi samo prefigurirani korijenski glagoli koji završavaju sa -iti, -jeti i -ati, njih dvjestotinjak zajedno s prefigiranim. No, jasno, neki su od njih vrlo rijetki pa ih neće biti ni potrebno prepoznavati.

Neprepoznatljivi korijenski glagoli

Dakle, oko četvrtina korijenskih glagola s prefiksima ne može se razlikovati od glagola s tematskim vokalima, zato što završavaju (korijenskim) vokalima *i*, *a* ili *je* što pret-hode nastavku -ti, npr. *popiti: popijem* prema *topiti: topim, oprati: operem* prema *morati: moram, probdjeti: probdijem* prema *vidjeti: vidim*. Jezikoslovcima se situacija s neprepoznatljivim korijenskim glagolima može učiniti i ovladljiva.

-jeti - Tako na primjer korijenski glagoli sa *-jeti* imaju sedam osnova, osim pomoćnoga glagola *htjeti*, jedne od najčešćih riječi u hrvatskome (7177 u milijunskome korpusu). Češći su glagoli *bdjeti, mljeti, uspjeti* i *dospjeti, umjeti* i *razumjeti (se)*, rijetki su *po-žnjeti, nadjeti*. No teško da će stranac prepoznati da je glagol *razumjeti* prefiguriran glagol od *-mjeti* ili *umjeti*, ili da su *uspjeti* i *dospjeti* glagoli iste osnove. Njemu će to na početku učenja biti posve različite riječi, a upućivanje na zajedničku osnovu može ga tada samo zbuniti.

-iti - Korijenskih sa -iti ima petnaestak neprefiguriranih i stotinjak prefiguriranih. Pomoćni glagol *biti* najčešća je riječ u hrvatskome (56 194 u milijunskome korpusu). Češće su složenice od *piti* i *kriti: popiti, napiti, opiti...*, *sakriti, otkriti, prekriti, prikriti, pokriti, razotkriti*, važnije su još i *umiti, zašiti, naliti, ubiti, izbiti, nabiti, zariti*.

-ati - Korijenskih glagola na *-ati* ima dvojakih. Jedni tvore oblike posve predvidljivo, kao vrsta s tematskim -a- (*dati: dam, znati: znam, satkati: satkam, izgnati: izgnam, zasjati: zasjam, sazdati: sazdam*), s prefigiranim ih ima ukupno pedesetak. Neki od njih imaju i inačice s drugačijom osnovom, npr. *dati: dadem* i *dadnem, znati: znadem*, ali to strancima ne bi trebalo spominjati dok na takve oblike ne naiđu, ako uopće naiđu.

Drugi tvore nepredvidljive oblike: *zvati: zovem, slati: šaljem, klati: koljem, prati: perem, brati: berem, drati: derem, ždrati: žderem, satrati: satarem, srati: serem, stati: stanem, zaspiti: zaspim*. Zajedno s prefigiranim oblicima ima ih ukupno stotinjak.

Razredi korijenske vrste

Korijenska vrsta može biti prva ili zadnja vrsta u predstavljanju hrvatskoga glagolskoga sustava. Ako je prva, najbolje ju je označiti brojkom 0 i zvati nulta vrsta, jer je takav naziv poželjno dvoznačan: pokazuje imenom da prije infinitivnoga nastavka nema sufiksa, odnosno tematskoga vokala. No može biti i zadnja zato što se pravila o korijenskim oblicima i trebaju učiti zadnja, kad se već ovladalo sustavom. Dotada ih je bolje savladati kao pojedinačne glagole kad se na njih naiđe.

Ponuđena je inačica podjele korijenske vrste na razrede. Služi prepoznavanju vrste same i zadatka da se nauče prezenti jer se ne mogu prepoznati. Kriterij su bili samo infinitivi, ne i prezent. Zadnjih je pet razreda prepoznatljivo, ali nepredvidljivo. Prva su tri

razreda u prefigiranu obliku neprepoznatljiva, ali je 2. razred predvidljiv: u prezentu se na *-iti* zamjenjuje sa *-ijem*.

1. *-ati*   zazvati   ņzovem
2. *-iti*   popiti - popijem
3. *-jeti*   umjeti - umijem
4. *-ijeti*   umrijeti - umrem
5. *-eti*   uzeti - uzmem
6. *-uti*   čuti - čujem
7. *-Kti*   -sti rasti - rastem
              -rti otrti - otarem
8. *-ći*   naći - nađem

Odnosi među tematskim glagolima

Jedan je način da se svi glagoli svrstaju u tri velike skupine prema tematskome vokalu u prezentu, tj. otvorniku prije nastavka za 1. lice jednine *-m*. To su a, i, e: jedini mogući prezentski vokali, nema *-om* ni *-um*. Unutar svake skupine nalazi se primjer glagola i odnos infinitivnoga i prezentskoga obilježja.

I. grupa	-am	GLEDATI	gledam	A – A
II. grupa	-im	MOLITI	molim	I – I
		VOLJETI	volim	JE – I
		DRŽATI	držim	A – I
III. grupa	-em	PLESATI	plešem s	A – šE
		SMIJATI se	smijem	A – E
		DAVATI	dajem	vA – jE
		PUTOVATI	putujem	VvA – ujE
		ČEZNUTI	čeznem	nU – E

Na ovaj način izdvojeni tematski glagoli pokazuju različite prezentske pojave u odnosu na infinitiv:

- jednak tematski vokal (*a : a, i : i*)
- zamjenjivanje tematskih vokala (monoftongizacija *je, i, a, i, a, e, u, e*)
- jotovanje zatvornika (*c-č, k-č, s-š, h-š, z-ž, g-ž, t-ć, d-đ, b-blj, p-plj, m-mlj, v-vlj*)
- palatalizacija prijelaznika (*v->j*)
- ujednačenje sufiksnoga vokala *-i+va, -o+va, -e+va -> u+je*

Primjerima i fonološkim odnosima glasova ispred nastavka *-ti* pokazane su različite skupine glagola. Kada stranac susretne koji od tematskih glagola, neki će mu biti odmah prepoznatljivi, a njihov prezent predvidljiv. Drugi će mu biti teže prepoznatljivi, ali ako ih prepozna, prezent će im biti predvidljiv. Treći mu neće biti prepoznatljivi ako ih ne bude poznavao.

Na primjer, prepoznatljivi su svi glagoli na *-nuti*, glagoli na *-ovati* te prvih pet razreda korijenskih glagola. No glagoli na *-nuti* i *-ovati* ujedno su i predvidljivi, a glagoli prvih pet korijenskih skupina nepredvidljivi. Neprepoznatljive su vrste sa *-ati*, *-jeti*, *-iti*, ali je za *-iti* predvidljivo da je u prezentu ili *-im* ili *-ijem* (*vidjeti*: *vidim* ili *proliti*: *prolijem*).

Prijedlog podjele na vrste

U prilogu II. naveden je prijedlog podjele na vrste. Korijenska je zadnja, deseta ili prva, nulta. Ona jedina ima razrede. Ostale su vrste podijeljene u tri skupine prema prezentskom tematskom vokalu. Unutar treće skupine, ili grupe, neke su vrste malobrojne (6. *smijati se* i 7. *davati*), članova je manje nego u nekim razredima korijenske vrste. No kriterij za podjelu bio je fonološki lik i vrsta njegova ponašanja u prezentu bez obzira na plodnost. Naime, glagoli sa završetkom *-vati* u prezentu ponašaju se na različite načine pa mogu pripadati 1., 5., 6., 7. i 8. vrsti. Nekolicina glagolskih završetaka može pripadati trima vrstama, ostali najviše dvjema, ako ne samo jednoj.

U prilogu su zvjezdicama označeni glagoli koji po svome glasovnome sastavu nisu prepoznatljivi, što znači da su svi bez zvjezdice prepoznatljivi. Kurzivom su označeni glagoli koji su jedini takav primjer u svojoj vrsti u neprefiguriranu obliku ili jedan od dva.

Ovo je samo jedna od mogućih podjela. Vrste su mogle biti poredane i prema brojnosti njihovih članova, općenito (npr. 1. *gledati*, 2. *moliti*, 3. *putovati*, 4. *čeznuti*, 5. *plesati*, 6. *voljeti*, 7. *smijati se*, 8. *ležati*, 9. *davati* + korijenska, koja bi po ukupnom broju članova bila između *plesati* i *voljeti*) ili unutar skupine (za skupinu *-em* to bi značilo: 5. *putovati*, 6. *čeznuti*, 7. *plesati*, 8. korijenska, 9. *smijati se*, 10. *davati*). Mogla se i korijenska podijeliti po razredima pa veći razredi proglasiti vrstama jer 0.7. i 0.8. razred imaju više članova nego 9. vrsta. Postoje još mnogi drugi načini. Moglo se i štedjeti na brojcima vrsta, no tada bi se moralo razredima ili pravilima odvojiti različite promjene. Broj se mogao i povećati, npr. tako da su jotirane dublete usnenika *j* posebna vrsta ili da je svaki različit zatvornik 5. vrste (*plesati* – *plešem*, *lagati* – *lažem* ...) vlastita vrsta.

No, kao što je već nekoliko puta bilo rečeno, ovakva se podjela ne bi trebala dati na početku učenja hrvatskih glagola. Dovoljno bi bilo predstaviti 1. i 2. te 0. vrstu. Ostale bi zbog malobrojnosti bilo najbolje uvoditi samo pojedinačnim glagolima. Tek poslije, u srednjem stupnju učenja hrvatskoga, i to ne svima, već zainteresiranima strancima, mogle bi se ponuditi ovakva ili slične podjele da bi oni upoznali hrvatski glagolski sustav.

Bilješke

¹ Prva četiri i sedmi razred imaju isti završetak infinitivne i prezentske osnove. U petome prezentska završava na *n* i *m*, infinitivna na *e* i *u*. U šestome razredu prezentska osnova ima korijenske morfe *r*, *lj*, a infinitivna na *rije/re* i supletivne morfe.

Literatura

- Babić i ostali (1991. a) Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika, HAZU i Globus.
 Babić, S. (1980) O podjeli glagola na vrste, Jezik, 27, Zagreb, str. 139-144.
 Babić, S. (1986) Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: Nacrt za gramatiku, Zagreb, JAZU i Globus.

- Babić, S. (1991. b) Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: Nacrt za gramatiku, II. izdanje, Zagreb, HAZU i Globus.
- Babić, S. (2002) Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku, III. poboljšano izdanje, Zagreb, HAZU i Globus.
- Barić, E. i ostali (1979) Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika, Zavod za hrvatski jezik, Školska knjiga.
- Barić, E. i ostali (1990) Gramatika hrvatskoga književnog jezika, II. neizmijenjeno izdanje, Zavod za hrvatski jezik, Školska knjiga.
- Barić, E. i ostali (1995) Hrvatska gramatika, III. promijenjeno izdanje, Zavod za hrvatski jezik, Školska knjiga.
- Barić, E. i ostali (1997) Hrvatska gramatika, IV. promijenjeno izdanje, Zavod za hrvatski jezik, Školska knjiga.
- Brabec, I., Hraste, M. i Živković, S. (1952) Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika, Zagreb, Školska knjiga.
- Brabec, I., Hraste, M. i Živković, S. (1968) Gramatika hrvatskosrpskoga jezika, VIII nepromijenjeno izdanje, Školska knjiga.
- Langenscheidt (1998) Basic German Vocabulary. Langenscheidt KG, Berlin. u. Muenchen.
- Langenscheidt (2000) Grundwortschatz English. Langenscheidt KG, Berlin. u. Muenchen.
- Lončarić, M.: O čestotnim rječnicima i čestotniku hrvatskoga književnoga jezika, *Suvremena lingvistika*, 15-16, 1977, 39-49.
- Meara, P. 1996, The dimensions of lexical competence, in G. Brown & others, eds, *Performance and competence in Second Language Acquisition*, Cambridge University Press.
- McLaughlin (1987) *Theories of second-language learning*, London, Arnold.
- Moguš, M., Bratanić, M., Tadić, M. (1999) *Hrvatski čestotni rječnik*, Zagreb, Školska knjiga.
- Nation, I.S.P. (2001) *Learning Vocabulary in Another Language*, Cambridge University Press.
- Raguž, D. (1997) *Praktična hrvatska gramatika*, Zagreb, Medicinska naklada
- Sharpe, K. (1992), *Communication, culture, context, confidence: The four Cs of primary modern language teaching*, LLJ, 6).
- Schmitt, N. (2000), *Vocabulary in Language Teaching*, Cambridge University Press.

Prilog I.

U idućem pregledu brojka prije točke označava vrstu, brojka bez točke razred. U gramatici Barić i ostali nekoliko je glagola svrstano pod naslov Nepravilni glagoli. Njih ćemo označiti brojkom 7. kao da su izrijekom nazvani sedmom vrstom. Veliko K označava bilo koji nepčanik, a veliko Č svaki nepčanik.

a) Glagoli s tematskim vokalima (imaju najmanje trosložnu neprefigiranu osnovu)

<i>inf.</i>	<i>pz.</i>	<i>primjer</i>	Babić i o.	Raguž	Barić i o.	Jelaska
-nuti		<i>dignuti</i>	= 2	= 2	= 2	= 9
-jeti		<i>vidjeti, voljeti, pocrnjati</i>	= 3	= 3	= 3.1	= 3
-iti		<i>moliti</i>	= 4	= 4	= 4	= 2
-ati :	-im	<i>bojati</i>	= 5.1	= 5.3	= 5.1	= 4
-ati :	-em	<i>derati, hrvati orati revati</i>	= 5.2	= 5.1	= 5.3	= 6
		<i>sijati, grijati, smijati</i>	= 5.2	= 5.1	= 5.4	= 6
		<i>davati, pljuvati</i>	= 5.2	= 6	= 5.4	= 7
-Kati :	-Čem	<i>skakati, pisati</i>	= 5.3	= 5.2	= 5.3	= 5
-ati :	-am	<i>gledati</i>	= 5.4	= 5.4	= 5.4	= 1
o/e/i+vati:	-ujem		= 6.	= 6	= 6	= 8

Korijenski glagoli, tj. glagoli bez tematskoga vokala

<i>inf.</i>	<i>pz.</i>	<i>primjer</i>	Babić i o.	Raguž	Barić i o.	Jelaska
-Ći			1	1 + 7	1 + 7	0
-ći			= 1.3	= 1.3	= 1.4	= 0.8
-ći		<i>ići, pref+ići</i>	= 1.3	= 1.3 + 7	= 7	= 0.8
-Kti			1	1	1	0
-Vsti	-tem, -dem		= 1.1	= 1.1	= 1.1	= 0.7
-Vsti	-sem -zem		= 1.1	= 1.1	= 1.2	= 0.7
-Ksti			= 1.2	= 1.2	= 1.3	= 0.7
-rti		<i>trti</i>	= 1.4	= 1.4	= 1.6	= 0.7
-Uti			1	1	1	0
-uti	-ujem	<i>čuti</i>	= 1.5	= 1.6	= 1.7	= 0.6
-uti	-pem	<i>nasuti</i>	= 1.5	= 1.5	= 1.3	= 0.6
-uti	-mem	<i>naduti</i>	= 1.5	= 1.5	= 1.5	= 0.6
-uti		<i>obuti izuti</i>	= 1.5	= 1.6	= 1.7	= 0.6
-Eti			1	1	1 + 3	0
-reti		<i>zreti</i>	= 1.4	= 1.4	= 1.6	= 0.5
-reti		<i>vreti</i>	= 1.4	= 1.4	= 3.1	= 0.5
-eti		<i>žeti oteti kleti</i>	= 1.5	= 1.5	= 1.5	= 0.5
		-zeti -četi -peti				
-IJETI			1	1	1	0
-nijeti		<i>donijeti, iznijeti</i>	= 1.1	= 1.1	= 1.2	= 0.4
-rijeti		<i>mrijeti</i>	= 1.4	= 1.4	= 1.6	= 0.4

<i>inf.</i>	<i>pz.</i>	<i>primjer</i>	Babić i o.	Raguž	Barić i o.	Jelaska
-JETI	ostali na -eti		1	1 + 3 +7	1 + 3 +7	0
-jeti	<i>mljeti</i>		= 1.5	= 1.7	= 1.6	= 0.3
-jeti	-nem <i>djeti</i>		= 1.5	= 1.5	= 1.7	= 0.3
-jeti	<i>smjeti umjeti dospjeti</i>		= 1.5	= 1.6	= 1.7	= 0.3
-jeti	<i>bdjeti</i>		= 1.5	= 1.6 + 3	= 3.1.	= 0.3
-jeti	<i>htjeti</i>		= 1.5	= 7	= 7	= 0.3
-ITI			1	1	1	0
- iti	<i>biti liti</i>		= 1.6	= 1.6	= 1.7	= 0.2
-ATI						
-ati	nepr. -ati : -em		= 1	= 1+5	= 1 + 5	= 0
-ati	<i>klati</i>		= 1.7	= 1.7	= 1.6	= 0.1
-ati	<i>prati brati zvati slati gnati</i>		= 1.7	= 1.7	= 5.3	= 0.1
-ati	<i>dati, znati, stati</i>		= 1.7	= 5.4.	= 5.1	= 0.1
-ati	<i>tkati</i>		=1.7	= ? 5.4.	= 5.1	= 0.1
-ati	<i>stati</i>		=1.7	= ? 1.7	= 5.1	= 0.1

ČAKAVSKI, KAJKAVSKI I ŠTOKAVSKI GLAGOLSKI SUSTAV

U cjelini su hrvatska narječja čakavsko i kajkavsko, svako s više dijalekata, a štokavsko je narječje dijelom hrvatsko. Mislim da je opravdano govoriti i o četvrtom narječju, torlačkom, a i u tom narječju ima hrvatskih dijalekatnih govornika. Prikazat ćemo sažeto hrvatski glagolski sustav govornika organskih idioma.

Hrvatski dijalekatni prostor, kao dio srednjoužnoslavenskoga dijasistema, sudjeluje u razvoju osobina koje taj dijasistem dijele u tri cjeline. Jedna je kajkavsko-čakavska, druga štokavska (zapadnoštokavska i istočnoštokavska), treća torlačka na jugoistoku Srbije i u Rumunjskoj. Kajkavsko-čakavski razvoj konzervativan je u deklinaciji, a oštro je reducirao konjugaciju, poput sjevernoslavenskih jezika i slovenskoga. Drugi je put bugarsko-makedonski, suprotan sjevernoslavenskom; dakle, deklinacija je tu gotovo potpuno izgubljena, dobro se čuva aorist i imperfekt itd., a tim putem idu torlaci. Posebnim putem idu obje štokavštine, u znatnoj mjeri istim. One podjednako pojednostavnjuju i imenski i glagolski sustav. Npr. infinitiv se očuvao, ali ne potpuno, tj. može doći do zamjene infinitiva prezentom s veznikom *da*.

U odnosu na praslavenski, suvremeni dijalekti imaju bitne razlike. Razlika je u broju gramatičkih kategorija; razlika je u sredstvima kojima se te kategorije izražavaju. Starohrvatski (hrvatski do kraja 12. stoljeća) uglavnom je čuvao praslavenske gramatičke kategorije, međutim, sredstva za izražavanje tih gramatičkih kategorija već su bitno izmijenjena. Npr. genitiv jednine imenica muškog roda u praslavenskom je imao različite nastavke, tj. nije dovoljno znati nominativ jednine i rod pa da se zna genitiv jednine. Starohrvatski jednu kategoriju izražava jednim sredstvom (npr. genitiv jednine imenica muškog roda na *-a*). Važno je i to što je praslavenski imao za iste ili slične funkcije po dva vremena, jedno složeno i jedno nesloženo. Npr. u praslavenskom je postojao nesloženi futur ili nesloženi perfekt, što je svim suvremenim Slavenima tuđe.

Dvojina

Dugo je u hrvatskom jeziku postojala dvojina, pa tako i kod glagola. Dual je preživio donekle do 16. stoljeća (npr. do Petra Hektorovića i drugih hrvatskih renesansnih pisaca), a onda je likvidiran. Dvojinski oblici nisu ostavili traga u množinskim glagolskim oblicima, suprotno stanju u deklinaciji.

Prezent

Praslavenski je imao dvije serije nastavaka, jedne kod atematskih glagola, druge kod tematskih. Atematski npr. 1. lice jednine *jesmь*, tematski npr. 1. lice jednine *pletą*. U 1. l. jednine zagospodario je atematski tip na *-m*, i to iz dobrih razloga; jedan je npr. taj da su atematski glagoli bili česti. To *-m* učvrstilo se u doba od 13. do 16. stoljeća. Oblici

na *-u* dobro su potvrđeni u starih hrvatskih npr. renesansnih pisaca, a danas (neredovito) imamo *hoću* i *mogu* na *-u*, a u dijalektima i još ponešto, npr. *velju*. U 2. l. jednine dolazi npr. *znaš* (iz konjugacije tematskih glagola), a u 3. l. jednine i množine nema krajnjega *-t* (3. l. mn. *sątš; pletątš* i slično). To 3. l. množine u dijalektima je zanimljivo, jer često dolazi npr. *vidu, tražu* (standardni hrvatski jezik *vide, traže*), uz to npr. *molidu* ili *moliju*. U 1. l. množine dolazi *-mo* iz praslavenskoga, a u nekih kajkavaca *-mæ*, prema praslavenskom *-me*.

U čakavaca u 1. l. jednine rijetko dolazi *-m* (*imam*), često *-n* (*letin*), vrlo rijetko *-u*, npr. *oću*, no *mogu* npr. je rijetko, obično je *moren*. U 2. l. množine prezenta iznimno dolazi nastavak *-ste*, npr. *poviste* (Novi; od infinitiva *povidat* "reći"). To je starina (atematsko stanje npr. *jeste*, tematsko npr. *pletete*). Zanimljivo je i 3. l. množine gdje može doći npr. *moru* (na *-u*), *dobivaju* (na *-ju*), *mučidu* (na *-du*), *cvile* (na *-e*).

Kajkavsko 1. lice jednine prezenta ima nastavak *-m*, rijetko *-n* i rijetko *-u* (*hoću*). I kajkavci mogu imati u 2. l. množine *-stæ* (*dastæ*, uz to *-šte* u Gorskom kotaru, analogijom prema 2. l. jednine (*govorište*). Neki glagoli na *-ati* (kao u štokavštini) imaju dvostruki prezent, npr. *sipam, sipljæm*. Stanje u 3. l. množine podudarno je s čakavskim, uz fonetske razlike: *bæru, bæraju, bæraðu, lætæ* (uz *lætiju*). Često je i *bærajo*, dakle na *-jo*, i slično. Ne dolazi u obzir da bi 1. l. množine npr. *bæraemæ* dolazilo od praslavenskog nastava *-mo*.

Hrvatski štokavci u 3. l. množine mogu imati raznih mogućnosti, naročito u Slavoniji, prije svega u Podravini, blizu kajkavaca, ali i drugdje, npr. *jedeju* (Podravina), *držu* (Baranja), *znaje, rugau* (Posavina), *prosiju* (Baćin, Dušnok). Slično je u zapadnom dijalektu (ikavskom novoštokavskom), gdje dolazi i *učidu*. Često se od *dati* uz *dam* javlja i *dadem*, što je inspirirano oblicima kao *igradu*. Istočnohercegovački dijalekt (ijekavski novoštokavski) npr. ima i *veljo*, gdje je stari prezent prepravljen prema aoristu. U Bokelja dolazi *čuvu* i sl. u 3. l. množine prezenta (zetski dijalekt), u Iloku (šumadijsko-vojvođanski dijalekt, ekavski novoštokavski) od *kazivati* npr. *kazivam* (što je i slavonska i vojvođanska značajka). U Rekašu (Rumunjska) nalazimo već isticane oblike, kod Vlaha u Gradišću 3. l. mn. prezenta npr. glasi *oni imu*. U Janjevu (torlačko narječje) 3. l. mn. prezenta glasi *vidiju* i slično. Na Kosovu je 1. l. jd. prezenta npr. *imam*, ali *kažu* (Letnica).

Imperfekt

Prije, recimo, 400 godina to vrijeme bilo je općenito živo i često. Danas ga nema u kajkavaca, u čakavaca je rijetko, u štokavaca također.

U čakavaca imperfekt je najčešći na kvarnerskim otocima, npr. *hojahi, hojašeš, hojaše, hojahomo, hojahote, hojahu*. Ponegdje su jedini ostatci imperfekta od glagola *biti*, npr. *bíšeš* (2. l. jd. u Lumbardi na Korčuli).

U štokavaca nešto ima imperfekta u istočnobosanskom dijalektu, u zapadnom dijalektu, u istočnohercegovačkom dijalektu, gdje je na sjeverozapadu rijedak. U Bokelja je dosta rijedak, dobro očuvan u moliških Hrvata. Moliški Hrvati pripadaju zapadnom dijalektu, a u njih se radi o talijanskom utjecaju.

Aorist

Aorist se čuva u glavnini štokavštine, također u ponekom čakavskom govoru, svakako češće nego imperfekt. Ipak su rijetki čakavski govori u kojima su sačuvani oblici za

sva lica. Nerijetko se u množini gube aoristni oblici, pa dolaze oblici imperfekta kao npr. *kupihomo, kupihote, kupihu* u V. Lošinj.

U štokavaca u slavonskom je dijalektu aorist rijedak, u istočnobosanskom vrlo čest, u zapadnom izrazito čest (može se čuti npr. *opletošmo, opletošte*), ali ipak kod Moližana izostaje. U istočnohercegovačkom dijalektu aorist je živ, ali ga na dubrovačkom području uglavnom nema. U Boki aorist je rjeđi nego drugdje u zetskom dijalektu, u Iloku je njegova uporaba ograničena, Vlasi u Gradišću ga nemaju. U torlačkom Karaševu (Rumunjska) aorist je rijedak.

Perfekt

Perfekt je, naravno, često vrijeme, tj. na mnogim je područjima istisnuo imperfekt i rjeđe aorist.

Pluskvamperfekt

Pluskvamperfekt se tvori pomoću imperfekta glagola *biti* i glagolskog pridjeva radnog; sve češće umjesto imperfekta dolazi perfekt glagola *biti*.

Npr. u čakavaca: *bi je reka* (Dračevica na Braču). Kajkavski bi bilo: *bil sem videl; biv sen naredov* "bio sam napravio". U štokavaca obično je uporaba pluskvamperfekta vrlo reducirana. U istočnohercegovačkom dijalektu to vrijeme se tvori od *bijaše* (ili *bješe*) + glagolski pridjev radni. Češći je pluskvamperfekt na dubrovačkom području i u ikavskim zapadnobosanskim govorima. Primjeri: *ja sam bijo otišo iz doma* (Trnova kod Dubrovnika); *on biše doletijo na konju da nan javi tu vist* (Studenci kod Imotskoga).

Futur I.

U štokavštini i čakavštini dolazi konstrukcija nenaglašenog prezenta glagola *htjeti* + infinitiv, kajkavci imaju *bom* ili slično + radni pridjev.

U čakavaca često se čuje *misliću* npr., rjeđe *reći ću*.

Kajkavci budućnost izriču i prezentom svršenih glagola, npr. *mam* ili *odmah dojdèm*. Nekad je tako bilo u praslavenskom, danas je u sjevernim slavenskim jezicima.

Futur II.

To se vrijeme izriče konstrukcijom npr. *budem radio*. Čakavci i zapadni štokavci često imaju *budem* + infinitiv u funkciji futura II. U njih je onda *budem* + I-particip preuzelo značenje futura za prošlost, npr. *ubit ću ga ako je bude pustio u djetelinu*, dakle, tek će se naknadno vidjeti ono što se eventualno u prošlosti dogodilo. Primjeri veze *budem* + infinitiv dobro su zastupljeni u književnim tekstovima svih hrvatskih područja osim kajkavskoga; npr. u Marina Držića (Dubrovčanin štokavac iz 16. stoljeća) čitamo: *Knjige su u mene, budem ih otvorit*. Takvi se primjeri čuju i u organskim idiomima, npr. u Drinovcima kod Imotskoga: *ako budeš čuvat motor, dugo će te služit*. Ili na otoku Susku: *ka buden jimit, ontra ću joj dat*. Na zapadu istočnohercegovačkog dijalekta također dolazi *budem* + infinitiv.

Imperativ

U praslavenskom postojalo je dvojstvo imperativnih nastavaka za tvrde osnove (-i, -ěmo, -ěte: *berěte* npr.) i za meke osnove (-i, -imo, -ite: npr. *plačite*). Većinom je rano uopćeno -ite (pa onda i *berite*), ali je u mnogih kajkavaca i u većine torlaka prevladalo -ěte: *plačetã, moletã*; to su kajkavski primjeri.

Čakavske su posebnosti u tom da, doduše, većinom dolazi *c, z* kao u standardnom jeziku, ali ima i usporednoga javljanja (Senj: *peci* ili *peči*), pa i prevladavanja *č* i *ž*: Lastovo: *pečite*; Brač: *striži*. Naravno, u čakavskim čakavskim govorima bit će posebno stanje, npr. Milna *šici* "sjeci". Čakavski govori imaju i svoje suglasničke alternacije, npr. Susak: *bud* "budi", *bulmo* "budimo", *bulte* "budite".

U kajkavštini, vidjeli smo, dolazi većinom karakteristični imperativni morf *e*, ali dolazi i *i*; dakle, npr. *dignetã* ili *pilitã*. Prezent i imperativ često imaju razliku u prozodiji, npr. *pilitã* prezent – *pilitã* imperativ. Uz dvojni prezent moguć je i dvojni imperativ: *sipajtã: sipljitã*. Obično je u 3. l. mn. *naj* ili *næk*; u čakavaca je uvijek *nek(a)*.

U štokavaca imperativ često glasi npr. *peči, striži*, ali i *peci*, naravno. Često dočetano -i otpada, npr. *doć ti amo* (Imotski). Od glagola *moć* ponegdje je redovit imperativni oblik *mogni – mognimo – mognite* (*ka se napijete, mognite unda odvaljat kamen* – područje Imotskoga).

Kondicional

Praslavenski je imao poseban oblik za kondicional, i sadanji i prošli. Svugdje u Slavena (izuzev čakavce i djelomično Poljake) ta je situacija brzo likvidirana; došlo je do zamjene s aoristom ili s kontaminacijom kondicionala i aorista. Stanovitu kontaminaciju sačuvali su Poljaci, a pravi praslavenski kondicional čakavci. U većini hrvatskih govora uopćeno je *bi* u svim licima, npr. na dubrovačkom području: *iz jedne bukare bi pili*. Međutim, u Dubrovniku je i *bih, bismo, biste* dosta obično, paralelno s *bi*.

Obično čakavci imaju *bin, biš, bi, bimo, bite, bi*, no postoje i drugačije realizacije. Kondicional II. glasio bi npr. *bila bin se vrnila* (Dugi otok).

Kajkavci imaju redovito *bi* + pridjev radni; kondicional II. glasio bi npr. *bil bi delal*.

Glagolski prilog sadanji

Ne dolazi svuda, a uglavnom glasi npr. *gledajući* ili *gledajuć*. U čakavaca ima dosta posebnosti u odnosu na stanje u standardnom jeziku. Tu je u prilogu sadanjem mnogo češća tvorba sufiksom *e* nego što se nastavak *e* javlja u 3. l. mn. prezenta. Uz to prilog sadanji ne tvori se sufiksom *du*, koji je u prezentu dosta frekventan. Javljaju se i naglasne razlike, i to tako da prilog sadanji (koji je rjeđi) ima staro stanje, prezent inovirano. Najčešći je sufiks -ć (Novi: *igrajuć*), rjeđi -ći (Tkon: *hodeći*), ponegdje dolaze oba, a iznimno i multi sufiks (*side* "sjedeci" – Dobrinj). Ponegdje prilog sadanji više nije živa kategorija (Rab, Žirje itd.).

U kajkavaca dolazi npr. *sedaeći* ili *sedaeč*, uz to npr. *sedaečki* ili *sedaečkæ*.

Štokavci imaju npr. *stojeći*, rijetko *stoječ*, no tako je samo u nekim predjelima; u drugima redovito je *čuvajuć, drmajuć* i slično. Npr. Imotski, Derventa itd. redovito su bez završnog fonema -i.

Glagolski prilog prošli

Taj je prilog u dijalektima rijedak. Kajkavci i čakavci nemaju ga, a i u štokavaca uglavnom je pojava izvan sustava glagolskih odnosa. Primjeri su bilježeni iznimno; obično je riječ o potvrđi *pošav*. U tom smislu donekle se izdvaja istočnobosanski dijalekt, gdje primjera ipak ima više, uglavnom u ustaljenim izrazima: *ležavši, sjedavši, gor pošavši*. I u slavonskom dijalektu nalazimo pokoji prilog prošli, npr. *uranivša* (Babina Greda). Od *uzeti* dolazi *uzam* (<wъzъmъ) ili *uzamša* (<wъzъmъši).

Glagolski pridjev radni

Čakavaca većinom se pridjev radni tvori od prezentske osnove, rjeđe od infinitivne; ukako na kojem području. Završava na *-l* (Brinje: *išal*), na *-ø* (Omišalj: *razdili*), na *-ja* (Žirje: *bija*).

Kajkavci većinom *-l* čuvaju nepromijenjeno, ali dolazi i neslogovno *u, v, f* ili ništa (ovo posljednje na varaždinskom području te u Ruševcu na Bilogori).

Štokavci iznimno (u zapadnoj Slavoniji oko Siča) čuvaju *-l* (*dal, plel*). Obično *-l* mijenjaju u *-o*, rjeđe u *-a*. Česti su primjeri kao *došo* (*ao>ø*), rjeđi kao *doša* (*ao>ā*). Naravno, glagolski pridjev radni sastavni je dio složenih glagolskih vremena.

Trpni pridjev

Usva tri narječja dolaze primjeri različitih sufiksa (npr. *trešen, bran, nadut, dobijen, proliven* u čakavskom narječju). Slično je i u kajkavskom narječju, gdje opažamo i razliku u određenosti, npr. *plačon : plačoni*. U štokavskim govorima često su pridjevi trpni tvoreni kao u standardnom jeziku, ali uz nešto razlika (npr. *pisato* u značenju "pisano"; *davato mu je*). Ponegdje (Slavonija) takvih razlika ima dosta.

Infinitiv i supin

Praslavenski je razlikovao infinitiv i supin (*sъpati: xoŭa sъpati – sъpatъ: jьdъ sъpatъ*), što je u štokavštini i čakavštini rano izgubljeno. Kajkavci i danas većinom razlikuju supin (na *-t* ili *-č*) i infinitiv (na *-ti, -či*). Mnogi štokavci i najveći dio čakavaca u međuvremenu su izgubili *-i*. Čakavci *-ti, -či* čuvaju oko Zadra, u jugozapadnoj Istri te u Žumberku, neki gube i *t: ima* "imati". Štokavci imaju uglavnom krnji infinitiv u slavonskom, zapadnom i istočnobosanskom dijalektu; istočnohercegovački uglavnom čuva infinitivni morfem *-ti*. Ipak je oko Dubrovnika često *bit, kupit*, pa i *boja* "bojati", *dignu* "dignuti". Posebnost je dubrovačko-konavoske zone udvajanje nastavka kod glagola na *-sti*, npr. *jestit*. Torlaci infinitiva uglavnom nemaju.

U raznim govorima dosta je često u glagolima II. vrste *viknit, osvanit, metnit* i slično. Također je čest spoj *za + infinitiv*.

* * *

Naravno, moglo bi se još mnogo govoriti, kao npr. o glagolu *ići* ili o tom da kajkavci i sjeverozapadni čakavci imaju obično glagole od *iměti*, ne od *imati*. Možda je ipak

najvažnije naglasiti da u govorima koji su dijalekatna osnovica današnjega standardnog hrvatskoga jezika nema supina kao i još nekih praslavenskih obličkih kategorija.

Osnovna literatura

- Josip Baotić, 1983: "Ikavskoščakavski govor u okolini Dervente", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, 4, 1983, str. 7-208.
- Dalibor Brozović – Pavle Ivić, 1988: *Jezik, srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb, 1988.
- Senahid Halilović, 1996: "Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, 7, 1996, str. 9-286.
- Josip Hamm, 1963: "Čakavski imperfekt", *Ivšićev zbornik*, Zagreb, 1963, str. 113-122.
- Mate Hraste, 1966: "Čakavski aorist", *Orbis scriptus. Dmitrij Tschžewskij zum 70. Geburtstag*, München, 1966, str. 359-365.
- Miroslav Kravar, 1978: "O perifrastičnom futuru *budem* + infinitiv u hrvatsko-srpskom jeziku", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 17, 1978, sv. 17, str. 17-25.
- Mijo Lončarić, 1996: *Kajkavsko narječje*, Zagreb, 1996.
- Mira Menac-Mihalić, 1989: "Glagolski oblici u čakavskom narječju i u hrvatskom književnom jeziku", *Filologija*, 17, 1989, str. 81-109.
- Mate Šimundić, 1971: *Govor Imotske krajine i Bekije*, Sarajevo, 1971.

Ivo PRANJKOVIĆ (Zagreb)

NOVOSTI IZ JEZIKOSLOVNE KROATISTIKE

1. Ranko Matasović: *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Matica hrvatska, Zagreb, MMI, 334. str.

Pregled novosti iz jezikoslovne kroatistike između XXX. i XXXI. seminara Zagrebačke slavističke škole (riječ je dakle o publikacijama koje su se pojavile od polovice rujna 2001. do početka rujna 2002. godine) počinjemo ovom knjigom Ranka Matasovića, iako ona nije s kroatističkog, nego s općejezikoslovnog područja. Mislim međutim da je važnost jedne ovakve knjige za jezikoslovnu kroatistiku nešto na što je posve suvišno upozoravati. Knjiga *Uvod u poredbenu lingvistiku* nije priručnik poredbenoga jezikoslovlja u nekom klasičnom smislu riječi. U njoj se autor, oslanjajući se najviše na američku i rusku literaturu, prije svega bavi "jezicima svijeta" i njihovim tipološkim osobitostima (daje zapravo pregled jezične raznolikosti svijeta). Osim toga, u njoj se na neki način utemeljuje jedna specifična teorija jezične raznolikosti ili, jednostavnije rečeno, autor u ovoj knjizi pokušava odgovoriti na pitanje u kojoj se mjeri jezici svijeta međusobno razlikuju i koji su uzroci toj raznolikosti. U tome je kod autora najviše originalnosti unatoč tome što se on u izgradnji te teorije, naravno, oslanja na dosadašnje rezultate promišljanja jezične raznolikosti, pa u završnom dijelu knjige daje i pregled tih rezultata od antike i srednjega vijeka, preko Humboldta i njegovih nastavljača, Sapir-Whorfove hipoteze i strukturalizma pa sve do Greenbergove kvantitativne morfološke tipologije i promišljanja njegovih nastavljača. Knjiga se sastoji iz četiri cjeline: *I. Uvod u teoriju jezične raznolikosti*, *II. Genetska klasifikacija jezika svijeta*, *III. Pregled povijesti promišljanja jezične raznolikosti* i *IV. Prilozi* (literatura, vodič kroz literaturu, kazala, jezične karte i sl.).

2. Franjo Iveković, Ivan Broz, Tomo Maretić, Vatroslav Rožić, Milan Rešetar, Antun Radić, Nikola Andrić, Dragutin Boranić: *Jezikoslovne rasprave i članci*, prir. Marko Samardžija, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 2001, 584 str.

Ovom knjigom što ju je priredio kolega Marko Samardžija dobili smo ne samo reprezentativan izbor tekstova hrvatskih jezikoslovaca od sedamdesetih godina 19. stoljeća do 1918 (dakle uglavnom tekstova hrvatskih vukovaca) nego i sažete, odmjerene i ubuduće nezaobilazne ocjene njihova djelovanja i njihovih opusa. Među odabranim tekstovima u većini su predgovori važnijim djelima hrvatskih vukovaca, npr. Brozova *Hrvatskog pravopisa* (1892), Maretićeve *Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* (1899) ili Iveković-Brozova *Rječnika hrvatskoga jezika* (1901), što je sasvim prirodno jer su to najvažnija djela hrvatskih vukovaca uopće, koja su obilježila hrvatsko jezikoslovlje cijelog 20. stoljeća. Naravno, Samardžija ne zaobilazi ni brojne slabosti u djelovanju hrvatskih vukovaca (npr. u odabiru korpusa, u odnosu prema Vuku Karadžiću, u prenaglašavanju svega narodnoga i sl.), ali to čini smireno i bez izazivanja polemičkih strasti. Samardžija

je pritom bez sumnje vodio računa o tome da su neke ocjene djelovanja hrvatskih vukovaca u posljednje vrijeme često bile izrazito neodmjerene, pa čak neukusne. Sve to on čini ne samo izravnim vrednovanjem nego i na taj način da predstavlja i afirmira djelatnost nekih filologa koji su bili suvremenici vukovcima, ali su se njihovu standardnojezičnom konceptu oštro protivili (posebno to vrijedi za Antuna Radića, koji je u ovoj knjizi po prvi put ozbiljno predstavljen kao jezikoslovac). Vrijednost je ove knjige i u opširnom predgovoru (pod naslovom *Hrvatsko jezikoslovlje od sedamdesetih godina XIX. stoljeća do godine 1918*, str. 11-47) u kojem Samardžija predstavlja relevantne tekstove, ljude i događaje iz spomenutoga razdoblja te cijelo to razdoblje znalački i odmjereno sintetizira. Treba napokon reći i to da Samardžija u ovoj knjizi donosi i važne tekstove hrvatskih vukovaca koji su dosad bili, pogotovo izvan stručnoga kruga, malo ili nimalo poznati. Tako su npr. čak tri Rešetarova teksta u ovoj knjizi prvi put objavljena na hrvatskom jeziku (sam ih je Samardžija preveo s njemačkoga). Nadajmo se da će se ovaj hvale vrijedan niz knjiga s izborom iz djela hrvatskih jezikoslovaca, koji uz Samardžijinu knjigu zasad čini i izbor iz djela Frana Kurelca, Bogoslava Šuleka, Vinka Pacela i Adolfa Vebera Tkalčevića (Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, 1999), i dalje uspješno nastaviti (predviđene su još dvije knjige toga niza: jedna u kojoj bi bili predstavljeni jezikoslovci koji prethode predstavnicima zagrebačke filološke škole, a druga u kojoj bi se našli jezikoslovci što su djelovali poslije vukovaca).

3. Marina Kovačević i Lada Badurina: *Raslojavanje jezične stvarnosti*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2001, 230 str.

Ova knjiga L. Badurine i M. Kovačević predstavlja bez sumnje događaj godine na području stilistike, i opće i funkcionalne i "književne". U njoj je došao do izražaja vrlo dobro osmišljen i moderno koncipiran pristup temi jezičnog raslojavanja, posebno funkcionalnoga, i rezultat je višegodišnjeg bavljenja ovih dviju autorica stilističkom problematikom u najširem smislu te posebno problematikom pojedinih funkcionalnih stilova. To je zapravo prvi pokušaj u nas da se problematici jezičnog raslojavanja pristupi integralno, a to znači da se obuhvate različiti načini komuniciranja, uključujući i suvremene (npr. radijsko i televizijsko komuniciranje, komuniciranje preko interneta, preko mobilnih telefona i sl.). Tom zadatku autorice knjige pristupaju polazeći od pretpostavke o horizontalnom raslojavanju jezika kojega su rezultat *privatni, javni, multimedijalni i literarni* diskurz, te vertikalnog raslojavanja pod kojim se podrazumijevaju planovi jezične realizacije, prije svega *govorni i pisani* diskurz. Posebnom kvalitetom ove knjige smatram činjenicu da se autorice ne suprotstavljaju tradicionalnim pristupima problemima jezičnog raslojavanja i proučavanjima funkcionalnih stilova u hrvatskom standardnom jeziku (iznijetim u nas npr. u radovima Josipa Silića ili Krunoslava Pranjića), nego ih znalački integriraju u svoj dobro osmišljeni teorijsko-metodološki koncept.

4. Marina Katnić-Bakaršić: *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo, 2001, 388 str.

Knjiga M. Katnić-Bakaršić, profesorice na rusistici Filozofskog fakulteta u Sarajevu, slična je prethodnoj, bar po tome što se i jedna i druga odnose na područje stilistike. Ova je knjiga međutim utoliko različita od prethodne što se u njoj ne otvaraju samo

teorijsko-metodološka pitanja vezana za područje stilistike, nego je autoričina ambicija bila da nam ponudi moderan priručnik stilistike. Mislim da se može reći kako je autorica u tome uspjela unatoč nekim nedostacima i nedorečenostima (u koje ovom prilikom nema smisla ulaziti). U knjizi se raspravlja o odnosu između jezičnog sustava i jezičnih funkcija, o odnosu između stilistike i semiotike, o pravcima u stilistici (npr. impresionistička, strukturalna, poststrukturalna, "nova" stilistika i sl.), o odnosu između retorike i stilistike, o jezičnome raslojavanju (socijalnom, teritorijalnom, individualnom, funkcionalnom i sl.), o pojedinim funkcionalnim stilovima (npr. sakralni, znanstveni, administrativni, razgovorni, književnomjetnički, žurnalistički, publicistički, retorički i sl.), zatim o fonostilistici, grafostilistici, leksičkoj stilistici, morfostilistici, sintaktostilistici, tekstualnoj stilistici (stilistici diskurza), stilistici hiperteksta, o odnosu između stilistike, semantike i pragmatike te o stilskim figurama i tropima. Literatura kojom se autorica služila pretežno je američka. Hrvatska stilistika i/ili zagrebačka stilistička škola relativno je dobro prošla. Navode se radovi petnaestak imena (od Antice Antoš i Krešimira Bagića do Branka Vuletića i Luke Zime), ali je u najmanju ruku čudno da se npr. ne spominje nijedan rad Krunoslava Pranjića niti ijedan prilog Josipa Silića koji se odnosi na područje funkcionalne stilistike.

5. Ivo Pranjković: *Druga hrvatska skladnja. Sintaktičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001, 180 str.

Ovo knjizi na predstavljanju novosti iz jezikoslovne kroatistike govorio je prof. dr. Marko Samardžija.

6. Stjepan Babić: *Hrvatska jezikoslovna prenja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2001, 323 str.

To je knjiga u kojoj su skupljeni polemički tekstovi akademika Stjepana Babića (usput rečeno, arhaizam *prenje* u cijeloj se knjizi koristi kao naziv za polemiku). Međutim, tekstovi se uglavnom ne donose u integralnom obliku, tj. u onom obliku u kojem su prethodno objavljeni, nego se dijelom citiraju, a dijelom prepričavaju. U tim prepričavanjima ima dosta novih elemenata, dodatne argumentacije, "naknadne pameti", pa i podmetanja te posve nekorektnih postupaka (pogotovo npr. prema mrtvim kolegama, kao što je slučaj s pokojnim Matom Šimundićem). Knjiga je podijeljena na poglavlja *Prenja s vršnjacima*, *Prenja s mlađima*, *Genitiv posvojni kao predmet prenja*, *Prenja o anglizmima* te *O Stjepanu Babiću političkim očima* (tu se Babić uglavnom brani od povremenih optužbi, a i od vlastitih tekstova, prema kojima je i sam svojedobno radio na uklanjanju hrvatsko-srpskih jezičnih razlika, dok je u posljednjih desetak godina /bio/ jedan od radikalnijih zagovornika suprotnih pozicija).

7. *Drugi hrvatski slavistički kongres*. Zbornik radova I (694 str.) i Zbornik radova II (688 str.), Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2001.

U ovaj osvrt na novosti iz jezikoslovne kroatistike uvrstio sam i tri zbornika, dva objavljena 2001, a treći 2002. godine. Prvi je zbornik radova s Drugog hrvatskog slavističkog kongresa, održanog u Osijeku od 14. do 18. rujna 1999. godine, a drugi je *Jezič i demokratizacija* (o trećem je riječ na samom kraju ovoga osvrta).

Zbornik pod naslovom *Drugi hrvatski slavistički kongres* ima dva omašna sveska. Prvi se gotovo u cijelosti tiče jezikoslovne problematike, a drugi književne i/ili kulturološke. U prvom svesku objavljena su uvodna izlaganja, a zatim izlaganja s pojedinih sekcija, i to: *Četiri stoljeća hrvatskoga jezikoslovlja: Bartol Kašić i njegovo vrijeme, Hrvatskoglagoljska i paleoslavistička problematika* te *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*. U drugom svesku objavljena su izlaganja sa sekcija: *Hrvatska renesansa i barok, Hrvatska književnost u europskom kontekstu, Hrvatska postmoderna - tendencije, modeli, paradigme* te *Hrvatska kultura i civilizacija*. Ukupno je objavljeno 169 izlaganja. Kako je riječ o doista impozantnom broju, nije korektno nikoga poimence spominjati, pa ću ovom prilikom upozoriti samo na nekoliko tema, i to samo iz sekcije *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, za koje mislim da bi nekoga od polaznika mogle posebno zanimati. Tu su primjerice obrađene teme o tzv. rascijepljenim rečenicama, o hipokoristicima, o pasivu, o sportskom nazivlju, o izražavanju neodređenosti, o administrativnom stilu, o tekstovima vremenske prognoze, o tvorbenim modelima u tehničkom nazivlju, o jezičnim problemima u komunikaciji internetom, o morfemu sate-litu, o glagoljskoj prefiksaciji, o sinonimima u leksikografiji, o defektnim imenicama, o modalnim glagolima, o tome što je novogovor učinio hrvatskom jeziku itd. itd.

8. *Jezik i demokratizacija*. Zbornik radova, Institut za jezik u Sarajevu, Posebna izdanja, knj. 12, Sarajevo, 2001, 348 str.

Drugi zbornik na koji ću ukratko upozoriti objavljen je u Sarajevu i sadrži izlaganja sa znanstvenog skupa *Jezik i demokratizacija* koji je održan u Neumu 21. i 22. rujna 2001. godine u organizaciji Instituta za istočnoeuropske i orijentalne studije Sveučilišta u Oslu (na čijem je čelu prof. Svein Mønnesland) i Instituta za jezik u Sarajevu. Na skupu su sudjelovali slavisti iz Norveške, Švedske, Austrije, Francuske, BiH, Hrvatske i SR Jugoslavije. Na taj zbornik upozoravam ne samo zato što su u njemu zastupljeni i jezikoslovci iz Hrvatske (Dalibor Brozović, Josip Lisac, Milorad Pupovac, Marko Samardžija, Ljiljana Stančić, Dubravko Škiljan i Ivo Pranjković) i BiH (među kojima dakako i jezikoslovci Hrvati Josip Baotić i Stojan Vrljić) nego i zbog zanimljive i/ili provokativne problematike (a uglavnom je riječ o standardnojezičnoj situaciji u zemljama koje su nastale raspadom Jugoslavije, posebno u BiH). U zborniku ima zanimljivih i vrijednih priloga, i s teorijskog, i s povijesnog, i s praktičnoga stajališta, ali ima i dosta isključivosti, netolerancije, pa i tvrdih ultranacionalističkih stavova, posebno kod nekih kolega iz Srbije (npr. u izlaganjima Branislava Brbo-rića, Slobodana Remetića i Miloša Kovačevića).

9. Vladimir Anić, Dunja Brozović Rončević, Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, Ljiljana Jojić, Ranko Matasović, Ivo Pranjković: *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2002, 1584 str.

Među knjigama koje su se pojavile u 2002. godini na prvom mjestu spominjem ovaj Rječnik, koji je dosad najveći jednosveščani jednojezični rječnik hrvatskoga jezika (ima 1584 stranice enciklopedijskoga formata s tekstem u tri stupca). Polazište mu je Anićev *Rječnik hrvatskoga jezika* te Anić-Goldsteinov *Rječnik stranih riječi*, ali je pridodan i velik broj vlastitih imena (posebno hrvatskih toponima, antroponima te pojmova iz područja hrvatske povijesti i opće naobrazbe), a daju se i osnovni etimološki podaci uza

svaku natuknicu. Novost je i grozdasta organizacija natuknica, a ima i dosta drugih novina u odnosu na spomenute rječnike koji su služili za polazište (npr. u gramatičkoj obradi, u označavanju naglasaka i sl.). Mislim da među dobrodošle novine idu i raznoliki dodaci: dodatak u kojem se donose važni tekstovi i dokumenti iz povijesti hrvatskoga jezika pod naslovom *Nad stoljećima hrvatskoga jezika* (Marko Samardžija), zatim tabele raznih alfabeta, mjernih jedinica te kronološke tablice.

10. Stjepan Damjanović: *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, 295 str.

Ova Damjanovićeva knjiga sadrži pomno odabrane i komentirane tekstove iz najstarijeg razdoblja slavenske i hrvatske kulture, vrlo je lijepo i bogato likovno opremljena te više-struko nadmašuje okvire jednoga sveučilišnog priručnika, što joj je osnovna namjena. Knjiga nudi i objašnjenja glavnih pojmova te temeljna znanja za upoznavanje s osnovama staroslavenske/ starohrvatske pismenosti. Podijeljena je u četiri poglavlja: *I. Uvodni tekstovi*, *II. Kanon staroslavenskih spisa*, *III. Redakcije i recenzije* te *IV. Ćirilometodsko naslijeđe u hrvatskom srednjem vijeku*. Kako je od trećeg izdanja *Staroslavenske čitanke* Josipa Hamma (1970) prošlo više od trideset godina, ovakva je knjiga bila prijeko potrebna svim studentima i stručnjacima kroatistikog, slavističkog, ali i drugih filoloških usmjerenja. Osim toga, velika je vrijednost ove knjiga i u tome što je, unatoč kompleksnosti problematike koju obrađuje, pisana maksimalno jednostavno pa je uz malo truda dostupna i svim zainteresiranim laicima, svima onima koje zanimaju počeci hrvatskih i (opće)slavenskih početaka.

11. Ljiljana Šarić: *Kvantifikacija u hrvatskome jeziku*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002, 340 str.

Ova je knjiga dosada najutemeljeniji i najpotpuniji pristup pitanjima kvantifikacije ne samo u jezikoslovnoj kroatistici nego i u hrvatskome jezikoslovlju uopće. Mora se reći da je taj pristup i izrazito zahtjevan, tako da knjiga sasvim sigurno neće imati prevelik broj čitatelja, ali će zato svi oni koji se ovom problematikom ozbiljno bave ili se ubuduće budu bavili (i to ne samo lingvisti nego i logičari, epistemolozi, matematičari itd.) dobiti obilje vrijednih podataka o naravi i načinima izražavanja količinskih odnosa u jezicima općenito, a u hrvatskome jeziku posebno. Monografija je podijeljena u četiri poglavlja: *I. Pregled nekih pristupa problematici kvantifikacije*, *II. Kvantifikacija u logici prema kvantifikaciji u prirodnome jeziku*, *III. Vrste kvantifikacije i kvantifikacijske jedinice* te *IV. Determinatori i kvantifikatori*.

12. Sanda Ham: *Školska gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2002, 168 str.

Ova je *Školska gramatika* prilično neobična ponajprije po tome što je cijela građa izložena u obliku pitanja i odgovora. Autorica misli (i to sama ističe u predgovoru !?) da je time postigla "jednostavnost, preglednost i ujednačenost", što je možda za neke jedinice i točno, ali je u mnogo slučajeva i opasno tim više što je gramatika namijenjena u prvom redu učenicima osnovnih škola, a veliko je pitanje koliko je svrhovito pučkoškolce stalno bombardirati pitanjima, i to najčešće onim najtežim, koji počinju sa *što* (npr. *Što*

je naglasak? Što je riječ? Što je padež? Što je glagolska osoba? Što je rečenična uloga veznika? Što je neizrečeni subjekt? itd.). Osim toga, neka su pitanja po mom sudu u naj-manju ruku čudna pa teško da bi i stručnjak na njih uspio odgovoriti, a kamoli puško-školac (zato mu neće preostajati drugo nego "biflanje" odgovora napamet), npr. *Što je mjesto uklapanja zavisne u glavnu rečenicu?*

Neobična je ova gramatika i po tome što vrlo striktno provodi u praksu doslovce sve one normativne preporuke i savjete koji se mogu u posljednje vrijeme pročitati u časopisu Jezik. Tako se u njoj npr. govori o *usnenicima, zubnicima, desnicima, jedrenicima, titrajnicima, piskavcima, zapornicima, bočnicima, zvonačnicima, zvučnicima* itd., govori se o dvoglasniku *ie* (koji se piše *ije*) kao fonemu (pripada otvornicima), o smjenjivanju *ije > je*, govori se o *glagolskoj osobi neosobnim rečenicama*, preporučuju se, doduše "u njegovanom i biranom izrazu", u dativu likovi tipa *dobromu*, a u lokativu oni tipa *o dobrom* ili *o dobrome*, pa sama autorica kroz cijelu knjigu piše npr. *po čem*, usp. *Po čem se prijedlozi razlikuju od priloga?* (mislim da je takva preporuka u najmanju ruku prilično cjepidlačka s obzirom na činjenicu da su se dativ i lokativ danas praktično u svemu izjednačili).

[Osim ove gramatike upozoravam usput i na još dvije priručne gramatike objavljene između dvaju seminara Zagrebačke slavističke škole. To su *Osnovi gramatike bosanskog jezika* Ibrahima Čedića (Sarajevo, 2001) te gramatika profesora Sveina Mønneslanda, koji je ove godine predavač na Školi, objavljena na norveškom jeziku: *Bosnisk, kroatisk, serbisk grammatikk* (Oslo, 2002)]

13. Stjepko Težak: *Jezični prijelomi i mijene u hrvatskoj umjetnosti riječi*, Tipex, Zagreb, 2002, 395 str.

Ovo je zanimljiva knjiga sabranih tekstova Stjepka Težaka u kojoj se raspravlja o hrvatskim jezičnim i dijalektalnim tokovima, prijelomima ili mijenama vezanim u prvom redu za književnost. Knjiga je podijeljena u tri tematska kruga. U prvom je riječ o dopreporodnom razdoblju s naglaskom na jeziku pisaca koji su svoj zavičajni idiom obogaćivali elementima drugih idioma. U središtu je pozornosti ozaljski jezično-književni krug s analizama pojedinačnih djela Frana Krste Frankopana, Ivana Belostenca i Jurja Križanića. U drugom je tematskom krugu u središtu pozornosti razdoblje standardizacije na razmeđu 19. i 20. stoljeća kojemu su svojstveni relativno nagli prijelomi, nedoumice, kolebanja i nesnalaženja. Sve se to oprimjeruje analizama pojedinih djela Augusta Šenoe, Eugena Kumičića, Miroslava Krleže i Tina Ujevića. I napokon, treći tematski krug u cijelosti je posvećen odnosu između narječja i/ili dijalekata i standardnoga jezika odnosno uporabi dijalekata u hrvatskoj književnosti i uopće u kulturi (npr. u filmu, na televiziji i sl.). Posebno se analiziraju djela (npr. Dragutina Domjanića, Ivana Gorana Kovačića i Pere Budaka) objavljena na kajkavskome narječju.

14. Ivan Šugar, Igor Gostl, Kroata Hazler Pilepić: *Hrvatsko biljno nazivlje. Analiza hrvatskog biljnog nazivlja u djelu Liber de simplicibus Benedicti Rinij*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002, 155 str.

Knjiga je u cijelosti posvećena mletačkom srednjovjekovnom kodeksu iz 15. stoljeća poznatom pod naslovom *Liber de simplicibus* (*Knjiga o ljekovitom bilju*), višejezičnom

rječniku biljnoga nazivlja kojemu je autor talijanski liječnik Nicolo Roccabonella i koji uz latinske nazive biljaka sadrži i veći ili manji broj naziva na grčkom, arapskom, njemačkom i hrvatskom jeziku (Roccabonella piše: *sclavonice*). Od ukupno 459 natuknica *sclavonice* je obilježeno 369 (taj se rječnik, uz još neke glosarije, aneksne rječnike i sl. obično spominje kao svojevrsna prethodnica petojezičniku Fausta Vrančića – od Vrančićeva je rječnika *Liber de simplicibus* stariji čak za stoljeće i pol). Autor je najvećeg dijela knjige botaničar Ivan Šugar (napisao poglavlja *Uvod, Građa i metode, Prosudba nazivlja, Rasprava i Zaključak*). U prikupljanju građe, izradi kazala i tabelarnog prikaza pomagala mu je Kroata Hazler Pilepić, a na kraju je knjige i (prethodno objavljena) rasprava pokojnog Igora Gostla *Liber de simplicibus. Prvi hrvatski rukopisni, višejezični, terminološki i slikovni rječnik*.

15. *Nova ricsoslovica iliricska vojnicsoj mladosti krajicsnoj poklonjena trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha xupnika od Novoga u Lici*, U Tarstu 1812; pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, pogovor: *Jezikoslovac Šime Starčević* napisala Branka Tafra, Zagreb, 2002, 177 str.

Ovo je pretisak za povijest hrvatskoga jezikoslovlja vrlo važne gramatike Šime Starčevića, poznate između ostaloga i po tome što je u njoj prvi put uspješno i iscrpno opisan novoštokavski četveronaglasni sustav. Pretisku gramatike dodana je opširna i vrlo informativna rasprava Branke Tafre *Jezikoslovac Šime Starčević* s popisom Starčevićevih djela i literaturom (str. 127-177).

[Neposredno pred početak Škole saznao sam da je objavljen i pretisak još jedne važne hrvatske gramatike. To je *Gramatika hrvatskoga jezika* Josipa Florschütza, čije je prvo izdanje objavljeno 1905, drugo 1907, treće 1916, a zatim je tiskana još 1921. i 1940 (s naslovom: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika: za srednje i slične škole*) te 1943 (s naslovom: *Hrvatska slovnica: za srednje i slične škole* i korijenskim pravopisom)].

16. *Riječki filološki dani*. Zbornik radova, knj. 4, Filozofski fakultet, Rijeka, 2002, 576 str.

Od zbornika objavljenih 2002. godine posebno upozoravam na ovaj, četvrti po redu zbornik sa znanstvenog skupa Riječki filološki dani u kojemu je objavljeno 56 priloga, od toga više od polovice (30) jezikoslovnih. Zainteresirane upućujem na to da u zborniku mogu, između ostaloga, pročitati priloge o modi i jezičnom snobizmu, o smijehu i plaču u frazemima, o akademskom diskurzu, o izražavanju posvojnosti i dopusnosti, o hrvatskom računalnom nazivlju, o spacijalima kao pragmemima, o računalnom rječniku, o hrvatskom jeziku u vrijeme globalizacije, o antonimiji, o naglasnim dvostrukostima, o Bartolu Kašiću itd.

Predavanja iz književnosti: *Žena u hrvatskoj književnosti i kulturi*

Ljiljana MARKS (Zagreb)
 Institut za etnologiju i folkloristiku

NADNARAVNO ŽENSKO

Zanimanje za istraživanje i opisivanje izdvojenih ženskih likova u tradicijskome pripovijedanju relativno je novo, seže u polovicu 20. st. i tek se doista u posljednjim godinama može govoriti o “senzibilizaciji” problema u svjetskoj literaturi. Nema preglednoga rada koji bi obuhvaćao prikaz žene u europskom tradicijskom pripovijedanju – osim natuknica u *Enzyklopädie des Märchens*, gdje ženski likovi nisu analizirani prema svojem djelovanju ili po svojim posebnim osobinama, nego u opoziciji prema muškim junacima; nositeljice su radnje iznimke i kao takve, kao iznimke, i prikazane su,¹ a ne kao istovrsni i jednakovrijedni junaci. Muški nositelji radnje nisu istaknuti jer su se jednostavno “podrazumijevali” kao glavni likovi, akteri, junaci u pričama te je svaki tip priče ili motiv gledan iz vizure muškoga junaka – osim kad je riječ o pričama sa samo ženskim bićima – vilama, suđenicama ili demoniziranim vješticama. Neki istraživači pripisuju ženske kvalitete samo “magičnim mjestima” poput bunara, vode, spilje, drveta, ali i stvarnim predmetima, poput peći i uz ta su mjesta vezani i čitavi motivski kompleksi u kojima žene ili vile imaju najmanje isto toliko mjesta koliko i muški nositelji radnje (Moser-Rath:1985).

U Hrvatskoj je 19. st. bilo stoljeće otkrića vlastite nacionalne svijesti i u tome kontekstu i otkrića vlastite tradicije i nastojanja da se prikupljanjem tradicijskih tekstova i opisom pojedinačnih likova prikaže hrvatsko bajoslovlje. Ta je želja jednim dijelom proizašla iz probudene romantičarske želje za bilježenjem svega što pripada korpusu slavenskoga u najširem smislu, a poglavito hrvatskoga. Vremenski je ta težnja korespondirala s europskom znanosti toga doba, u prvome redu s radom braće Grimm. Braća su Grimm, poglavito Jakob (*Njemačka mitologija* (1835), u bajkama i predajama vidjela nastavak germanskih mitova iz pretkršćanskoga doba i nastojali su ih predstaviti kao germansku mitologiju. Izvori njihovih tekstova bili su dijelom usmeni, a većim dijelom iz povijesnih, književnih i narodoznanstvenih izvora, poglavito onih koji su izravno prizivali povijesne i mitske likove i događaje. Stoga je Jakob Grimm želio na temelju poganskih vjerovanja starih Germana opisati cjelovitu “njemačku mitologiju”, koja neće uključiti skandinavsku. Još tada živa narodna tradicija bila je za njega praižvor prirodne, urođene, njemačke mitologije, koja je naciju trebala uputiti u zlatno doba nevinoga djetinjstva. Uz poznate likove germanskih bogova, poput Votana, pozornost je dana i nižim bizarnim raznolikim mitskim likovima, koji nejasnih obrisa žive u njemačkim usmenim predajama, premda upravo ta bića čine najveći dio pripovjedačkoga repertoara sve do naših dana. Njegovi su sljedbenici (Max Müller, Adalbert Kuhn i ostali) utemeljili takozvanu “mitološku školu”, koja je snažno utjecala na europska istraživanja usmene tradicije duboko u 20. st. (Petzold 1999).²

Hrvatska istraživanja usmene tradicije iz sredine 19. st. s jedne su strane potaknuta domoljubnim zanosom, ali svoju znanstvenu potku i opravdanje pronalaze i u ozračju onodobnih aktualnih europskih istraživanja. Gajeva *Danica ilirska* (*Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* u prvome godištu) od samoga je početka objavljivala uz prijevode članaka istaknutih onodobnih slavista i tekstove poslovica, pjesama, ali i pripovijedaka s folklornim

sížeom, doduše stiliziranih u kakvu romantičkom ili poučnom tekstu o otkriću vlastite prošlosti. U tome je kontekstu objavljena i priča *Vila povodkinja* (Bošković-Stulli 1978: 284), a i najstarija se potvrda predaje o vilama koje su u jednu noć sagradile arenu u Puli i njezinu imenu Divić našla u *Danici* iz 1842. kao pjesma iz Peroja što ju je pribilježio slavist Izmail Sreznjevski (Bošković-Stulli 1997: 92). Upravo su tekstovi o vilama iz usmenoknjiževne tradicije objavljeni među prvim priložima što su trebali prikazati posebnu slavensku mitologiju. Pjesnik Stanko Vraz, koji se u svome Kolu udaljio od romantičnoga slavljenja domovine, u članku *Pabirci bajoslovni* godine 1847. objavljuje zapise Ljubomira Martića Hercegovca o vilama. Vraz uvodno kritički govori da “bajoslovje slovinsko nikad neće ponositi one jasnoće i savršenosti, koju danas hvalimo u mythologije starogarčke i skandinavske, jerbo nam k tomu nedostaje pismenih dokumentah iz najstarije dobe, iz dobe predkarstjanstva”. Stoga nam i valja, nastavlja Vraz, skupljati zrno po zrno po raznim stranama domovine te i on neće u Kolu “donositi systemah, nego za tu nauku priobćivat cigla gradiva” pa otuda i rubrika *Pabirci* (Vraz 1847: 58-59).³

Ivan Kukuljević Sakcinski, hrvatski književnik, povjesničar i političar, godine 1846. u šest dijelova u Gajevoj *Danici hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj* objavljuje rad “Bajoslovlje i crkva; Vile”, kao prvi cjeloviti tekst na hrvatskome jeziku o tim mitskim bićima. Rad je u cijelosti pretiskan 1851. u prvome broju *Arkiva za povjestnicu jugoslavensku*. I Kukuljević, u duhu svoga vremena, piše kako se u raznim slavenskim jezicima mnogo pisalo o bajoslovju, ali nema još uvijek nijednog sustavnog rada o tome predmetu. Uzroke tomu vidi u zanemarivanju “puka i njegovog duhovnog blaga, kao što su pučke pjesme, pripovijesti, običaji, poslovice, itd”, jer su prijašnji pisci crpili građu uglavnom iz objavljenih knjiga. Stoga preporučuje da se ide izravno u puk “pa da se iz njegovih živih ustah uči onaj način mišljenja i duhovnog uobraženja” (...) jer se samo time može “razsvijetliti naše jugoslavensko bajoslovje, a po njem i narodna filozofia i domaća povjestnica” (Kukuljević 1851: 86). Ne slaže se s Vukom Karadžićem, koji u svome rječniku vile uspoređuje s nimfama i grčkim nereidama jer, smatra Kukuljević, ako “bi se već po sadanjem nevaljnom običaju slavenska bajoslovna bitja s mytologičkim stvorovi inostranih narodah prisposodobiti ili iz njih izvoditi imala”, morali bismo naše vile prisposodobiti ne samo s rimskim nimfama nego i sa sličnim mitskim bićima iz grčke, indijske, germanske, skandinavske, iranske, turske, ruske ili češke mitologije da bismo pokazali sličnosti između tih mitskih bića i naših vila. I Kukuljević polazi od onodobne njemačke mitološke škole, a u analizu svojega rada uključuje gotovo svu našu dotad poznatu građu (usmenoknjiževnu i etnološku). U skladu s time Kukuljević vile prema mjestu njihova prebivanja kruto razvrstava u tri skupine: vile zračne, vile zemne i vile vodne. Zemne vile dijeli na gorske i poljske vile, pri čemu za gorske vile ontomom njihova prebivanja označuje visoke planine i gore (“...imaju svoje dvorove u spiljah, jamah i pećinah”). Otuda slijede i hrvatski nazivi za vile (pisani velikim slovom): Vila oblakinja, Vila planinkinja ili podgorkinja i Vila vodena (povodkinja i morska diklica). Sve ih dijeli i po dualističkom principu dobra i zla “jer zastupaju dva temeljita načela, koja u bajoslovju po svem slavenstvu vladaju. (...) Tako su Vile zračne uvijek dobre, vodene uvijek zle: a zemne sada dobre sada zle. Svojestvo ovo uze narod od njihovog stana. S neba nada se uvijek dobru; s dola, što je iz pod zemlje, uvijek zlu; a od onoga, što je na zemlji sada dobru, sada zlu.” (Kukuljević 1851: 87)

Opća obilježja vila, opisana u Kukuljevićeve radu, podudarna su i s gotovo svom kasnije prikupljenom građom.

U studiji Natka Nodila *Stara vjera Srba i Hrvata* nalazi se i veliko poglavlje o vilama, koje Nodilo, tragom interpretacija njemačke mitološke škole, u svojoj studiji uspoređuje i sa slavenskim, i s germanskim, i sa skandinavskim božanstvima ili pak s atmosferskim pojavama (grom, munja). Građa koja mu je bila potkom za interpretaciju vilinskih postupaka najvećim je dijelom preuzeta iz navedenog Kukuljevićeva rada ili dotad objavljenih zbirki pripovijedaka, primjerice, M. Kračmanova Valjavca (Nodilo 1981: 181-221).⁴ On vile ne dijeli po mjestu njihova obitavanja, već po njihovim funkcijama jer smatra da je takva podjela “jedino racionalna u vidu mitologičkom (...) Po svojem unutrašnjem biću, vila je jedna; ona je, da tako reknemo, istosučna, a tek razlikovana po nejednakoj zgodi svoga rada, ili po različitom stupnju razvitka mitičnog” (Nodilo 1981: 221).

Tumačenja vila i etimologija njihova naziva u hrvatskim rječnicima odgovara ipak u prvome redu njihovoj mitskoj slici kakva se može pronaći u mitologijama raznih slavenskih naroda, a objašnjenja su nastala na temelju njihovih opisa, ponajprije u epskoj poeziji, potom lirskoj, pa tek onda u proznim usmenim kazivanjima.

Vile su “natprirodna ženska bića; u klasičnoj mitologiji polubožanstva, koja borave u gorama, vodama, moru i oblacima; čovjeku su sklona, dok ih katgod ne povrijedi. (...) Metaforički znači i lijepo i mlado žensko čeljade” (Rječnik, XX: 885). Vile su “mitologičko žensko biće koje živi i klikće po planinama i kamenjacima, snabdjeveno magičnom moći (liječi, proriče)” – tumači Skok prema Vukovu Rječniku. Napominje i da je etimologija riječi nepoznata, ali zaključuje da se vila može dovesti u vezu s riječju vještica, višćun i sa vidjeti, vidati (otuda vrlo rano i predodžbe o vilama kao vidaricama, ženama koje liječe) (Skok 1973: 593). Skok napominje da se sličnih osobina podjednako nalaze u pisanoj književnosti – kao muze, zaštitnice naroda ili likovi u pastoralama, te u usmenoj i poeziji i prozi.⁵

Istraživači slavenske mitologije, Niederle i Moszynski, tumače vile kao demone atmosferilija, posebno vjetra i oblaka, ali njihova preobrazba u konja, sokola i labuda upućuje i na njihove nadnaravne moći. Moszynski pritom posebno naglašava vezu vila s Mjesecom, božanstvom vodenih demona, te otuda i njihova veza i s vodom i s noći (Ovsec 1991: 371-372). Tomu bi tumačenju odgovarali brojni zapisi usmenih predaja gdje čovjek vile sreće (ili ih može vidjeti) samo noću, uz jezera ili potoke na kraju šume, na rubovima ovostranskoga i onostranskoga svijeta otkuda nestaju u zoru. S druge strane, vile se boje svjetla, poglavito sunca, o čemu i opet kazuju priče u kojima zahvalna vila nagrađuje slučajna prolaznika koji joj je napravio hlad.

Opis vila i njihovih postupaka što slijedi pregled je njihovih osobina u prvome redu u hrvatskoj usmenoj prozi.

Vile se rađaju iz neke trave što po livadama cvate i što ima korijen nalik na glavicu crvenoga luka. Ova trava ujutro rano, za rosom, ima na sebi neku tekućinu iz koje se rađa vila.

Češće se rađa kao svako drugo biće i tada treba ljudsku pomoć koju traži. Ženu koja je porodi nagrađuje bezvrijednim darom – najčešće ljuskama od luka – koji se u stvarnome svijetu pretvaraju u zlato.

Vile katkad svoje dijete podmetnu ljudima, a uzimaju ljudsko. Ako dijete ne napreduje, smatra se da su ga zamijenile vile; postoje fabulati u kojima se prepričava čitav postupak oko vraćanja djeteta nakon nekoliko godina: mora se naložiti krušna peć, na lopatu za kruh staviti vilinsko dijete i baciti ga prema vatri. U tome se trenutku na lopati najčešće pojavi ljudsko dijete, a vile svoje uzimaju. Mogu kazniti ljude ako s njihovim djetetom ne postupaju dobro.

Kako se prema mitološkim tumačenjima lik vile veže uz atmosferilije, poglavito vjetar, i izgled im je gotovo astralan, nestvaran: to su vazda mlade i lijepe djevojke odjevene u dugu bijelu haljinu, plave raspuštene kose, koja vihori za njima i često se mrsi pa je valja odmrstiti, a ne potrgati jer se u kosi skriva i dio njihove nadnaravne moći (kosa katkada može biti i zlatna). Kosu nose čak i do zemlje, češljaju se zlatnim češljevima i umivaju na bunaru jer vole svježu vodu. Katkad maju krila i okrilje te mogu letjeti, a tu im se često skriva njihova snaga i vilinska moć. Ljepotu im narušuje tek izgled nogu: imaju magareća, konjska, goveda ili kozja kopita kao kakva tovarna živina te ih skrivaju da se ne vide (otuda i duge halje). Imaju još jednu manu – smrad, jer kosu vole mazati uljem ili drugom kojom mašću.

Vrlo su jake pa mogu zidati gradove: u povijesnim se predajama spominju kao graditeljice Divića, pulske arene. Na glavama su nosile veliko kamenje i zidale arenu, ali kad je pijetao zakukurikao, morale su otići pa je arena stoga do danas bez krova. Od kamenja što je popadalo u more nastali su Brijuni. Zidale su i crkvu sv. Vida u Rijeci. S Belebića su nosile kamenje u Rijeku i cijelu su noć zidale mramornim kvadratima, ali su ih potjerali pijetli; kamenje je popadalo u more i otuda su nastali Bodulski škopi. Crkvu su htjeli dovršiti zidari Kirci, ali što su oni danju napravili, hirovite su vile noću rušile. Zidari su odustali i rupu su pokrili staklom (Bošković-Stulli 1986: 198-199).

Bogato daruju slučajnoga prolaznika koji im napravi hlad dok spavaju ili odmrsi kosu: daruju ga bogatstvom, snagom ili srećom. Vilinski se darovi u pričama često vezuju uz stvarne lokalitete i osobe; nerijetko su te priče ispričane kao nedvojbena zbilja, čiju vjerodostojnost potvrđuje ime i prezime sretnika, ali i stvarna vila i vinogradi na otoku Šipanu, koji se mogu vidjeti i danas:

“Na otoku Šipanu ima i sad vila ograđena i vinogradi jednoga bogatoga Dubrovčanina, koji je radio kao težak na otoku Šipanu. Dakle, da se tu vila jedna namjerila, zaputila se u draču i molila njega da je otputi, da će mu dat bogatstvo. I dala mu je bogatstvo, eno ga i danas će stoji na Šipanu kuća i vinogradi bogati, ja sam mojim očima vidio. I u Dubrovniku ima kuća svojije dobrije, imo je i parobrode – Federika Glavića to je bilo. Ma ova je istinita. Jer su meni stari ljudi pričali kad sam ja bio mlad.” (Bošković-Stulli 1997: 368).

Vile su neobično tašte na svoj izgled, ohole su i sujetne te otuda slijedi i njihovo hirovito ponašanje, koje ih i opet veže sa ženskim elementom. Kažnjavaju onoga tko progovori o njihovim manama, ali i slučajnog promatrača ili čovjeka koji nagazi na njihove predmete ili plesni prostor, vilinsko kolo. Primjerice u Zaostrugu se priča kad tko pita vilu što je na njoj vidio, ne smije spomenuti kopita jer bi mu za to iskopale oči; u Bukovici se jedan tomu nasmijao i čudio, a one su ga uzele i prebacile preko brda jedna drugoj u ruke.⁶

Jedan je Konavljanin iz Brotinca došao u Cavtat. Bio je neobično jak i ničega se nije plašio. Stoga je jedne noći išao iz Brotinca u Cavtat i vidio u šumi vatru; prišao joj je i vatra se ugasila, a kad je pošao naprijed, čuo je plač i kletve. Nije odmakao ni nekoliko koraka kad se sav iskrivio: lice i usta su mu došli na zatiljak, “oči mu se iskrivu, prsti od ruka i noga” i jedva je došao doma. Govorilo se da je nagazio na vilinsku pliticu “i to je istina” (Bogišić 1885: 92--93).

“Vila je isto što i žensko (djevojka, žena, gospođa, draga)” – stoji u Rječniku hrvatskoga jezika (Rječnik: 887). Vole zabavu, poglavito ples u kolu, kojega se tragovi nalaze u šumi ili na proplanku gdje su plesale. Prema predajama, gdje su plesale posvuda u krug rastu gljive pa i lokaliteti na kojima plešu katkad dobivaju imena Vilinsko igrišće i sl. Kako su

i vodena bića, često se nalaze uz vodu, rijeke ili izvore, noću raspleću konjima grive i cijelu noć na njima jašu. Ta samo naoko astralna bića imaju jaki seksualni naboj: njihov ples na rubu šume, na gumnu iza kuće, na granici mitskoga i stvarnoga svijeta, uvijek i samo na crti između ovostranoga i onostranoga, a nikada u realnome ljudskome svijetu, magično privlači muškarce; oni ga potajno gledaju ili su uvučeni u njega, a takav je susret čovjeka s vilama koban za čovjeka. Muškarac se gotovo nikad ne može oporaviti od takva susreta: čezne za vilom, pati, boluje i umire.

Svjesne svoje erotske privlačnosti vole mlade momke koje daruju. Odvode pastire u svoje vilinsko kolo, ali i ostale manje ili više pristale muškarce.

Jedan je od središnjih motiva i u književnosti i u mitskim predajama ljubavna veza između vile i "zemaljskoga" muškarca. U usmenoj je prozi taj motiv često kontaminiran i s motivom otmice vile: momak ugleda vile u noći dok se kupaju, ukrade jednoj od njih okrilje ili haljinu i ona ostaje s njim, katkad rodi čak i dijete, sve dok se lukavstvom ne dokopa svoga predmeta, a tada nestaje (u bajkama je to najčešće početak pustolovine u kojoj je muž traži i nakon što riješi tri zadatka, dovede je zauvijek kući).

U predajama je veza između nadnaravne vile i čovjeka često uvjetovana tabuima, najčešće zabranom govorenja ili spominjanja svoje veze s vilom, zabranom znatiželjnog propitkivanja ljudskoga partnera o imenu, izgledu, mjestu boravka i sl. Čovjek ne izdrži i zbog znatiželje naruši dogovor, a kazna slijedi odmah: gubitak sreće, sakaćenje, otmica, smrt.

Primjerice, neki je pastir na Vasiljištu poviše Pridvorja vili otputio kosu i ona mu obeća da će svaki dan iza kuće pronaći hrpicu para. Trajalo je to četiri dana, dok ga majka nije maslinovom granom natjerala da joj kaže otkuda novci. Mali je "kazo materi sve kako se dogodilo", ali petoga je dana ploča bila prazna (Bošković-stulli 1993: 275; Marks 1998(a): 260).

Vile žive na svim prostorima između ovoga i onoga svijeta – oko voda, na rubovima šume, gdje se pojavljuju pred sumrak ili u zoru. Česta su im obitavališta stijene, pećine ili jame bez dna. Brojni lokaliteti svoja imena duguju upravo njima. Nekoliko primjera iz Konavala: Vilena jama poviše Konavoskih stijena, Vilina peć (pećina u kojoj su obitavale vile), Vilina kuća u stijenama poviše Sokola, Vilina kamara, Zvonica (u kamenu su izdubljene police na kojima su vile držale svoje predmete, a katkad bi zvale prolaznika, pa otuda ime Zvonica) (Marks 1998 (a)).

Vile vole frule, dipie gusle i onoga tko ih svira, ali nisu mogle podnijeti "bajsa ni klarineta" i ta bi ih glazba tako razdražila da su kaznile onoga tko je to svirao (Samobor). Nekad su živjele bliže ljudskim naseljima, ali su ih otjerale puške, a i nastali su novi ljudi koji su ih grdili (Poljica). Nestanak vila iz ljudskoga svijeta često se veže uz kršćanstvo (poput progona vještica) te se kazuje da su ih prokleli svećenici (jer je narod raskalašen) te su se povukle u Viline kuće. U predajama, koje nastoje omeđiti vrijeme, nestajanje nekog mitskog bića vezano je uz prijelomne povijesne događaje: u novijim je to zapisima Drugi svjetski rat, kad je sve nestalo.

Kao neizravni dokaz njihova postojanja i boravka postoje nazivi i u biljnom i životinjskom svijetu: vilin klinac, vilin luk, vilin vinac, vilina kosa, vilino sito (trava koja se nosi uza se da ne mogu nauditi neprijatelji laganjem), vilenička trava, vilovnjača (gljiva za koju se govori da raste na vilinu kolu), vilenski konj, vilin konjic.

* * *

Vilinski svjetovi i vilinski postupci u pričama iz dubrovačke okolice u jednom su svojem segmentu u mnogo čemu slični europskoj pripovjedačkoj tradiciji te sam u drugome dijelu odlučila govoriti podrobnije upravo o njoj.

U zapadnoeuropskoj su pak tradiciji vile znane kao demonska bića keltske mitologije, koje se pojavljuju na izvorima i stijenama; srodne su engleskim fairies, i mogu se učiniti nevidljivima, pojavljuju se kao suđenice uz novorođenče. Razne mitološke teorije i istraživanja povezuju ih izravno s grčkim nimfama – nereidama, oreadama i drijadama (otuda se i izvode razne podjele prema mjestu njihova obitavanja) te s rimskim kultom Dijane i srodnih noćnih bića, primerice fatama – te se njihove značajke u nacionalnim usmenoknjiževnim korpusima nerijetko interpretiraju upravo u usporedbi s klasičnim primjerima, nastojeći pokazati kontinuitet tih bića na ovim prostorima.

Bićima njemačkoga tradicijskoga pripovjedačkoga repertoara vile ne pripadaju, već su u tu tradiciju ušle posredno putem orijentalnih (zbirka priča *Tisuću jedna noć*) i poglavito francuskih izvora, gdje ih Perrault 1697. i d'Aulnoy 1698. svojim pričama izravno uvode u modu te priče o vilama potkraj 17. st. u Francuskoj postaju i posebnim pripovjedačkim žanrom – conte de(s) fées, koji je posvjedočen u prvome redu kao zabavna literatura dvorskih salona, a od 1690. postaje pomodno veoma omiljenom. Do predvečerja Francuske revolucije proživjela je ta književna vrsta više faza, pri čemu se sve više udaljuju od svojeg tradicijskog podrijetla. Umjesto na svoje usmene izvore ta se književna vrsta sve više oslanja na vlastitu kratku, ali intenzivnu tradiciju i uskoro zapada u ironiju i parodiju vlastitoga žanra.

Za rane conte de(s) fées tipičan je napetostima bogati prodor tradicijskoga pripovijedanja s književno-filozofskim normama dvorske kulture. Svoje poznavanje usmenih priča potvrđuju autori s jedne strane njihovim izravnim citiranjem, a s druge strane, neizravno, posvjedočuju i svoje poznavanju tada aktualnih objavljenih zbirki pripovijedaka, koje mora da su utjecale na vilinske priče. To su prije svege Straparolina *Le piacevoli notti* (Venecija 1550-53. Lyon u Francuskoj 1560/62), ranija *Bibliothèque bleue* sa svojim preradbama čudesnih motiva iz romaneskne srednjovjekovne i renesansne tradicije i po svoj prilici Basileov *Lo cunto de li cunti*, *Pentamerone* (Napulj 1635-36, francuski doduše tek u izvadcima 1878) (Dammann 1983).

Koliko su i Straparolina i Basileova zbirka vrijedne, svjedoči i Croceov uvodni tekst u uvodu njegova prijevodu Basileova *Pentamerona*, u kojemu piše da je *Pentamerone* (uz prethodni Boccacciov *Decamerone* te Straparolinu zbirku *Le piacevoli notti* “najstarija, najbogatija i najumjetničkija među svim knjigama narodnih bajki” te ujedno da je *Pentamerone* najljepša knjiga talijanskog baroka” (Bošković-Stulli 2000: 201).

Slijedom tih autora nastala je u Francuskoj potkraj 18. st. zbirka od 41 sveska *Cabinet des Fees* (1785-1789) C.-J. de Mayera, putem koje su vile izravno ušle u njemačke bajke (Trnoružica, Matovilka) i zbirke braće Grimm. To su vile kakve su i nama uglavnom znane iz bajki – dobre i zle, mogu funkcionirati kao čudesni pomagači, ali i proricateljice sudbina, dužine života i sl.

Naime, dubrovačka je tradicija osobita: u njoj se stapaju i pretapaju mediteransko/europsko te kontinentalno/slaveno naslijeđe. Grad Dubrovnik i njegova visokorazvijena književnost od rane renesanse do zreloga baroka crpio je i nasljedovao i motive i stilska

obilježja pučke tradicije svoga slavenskoga zaleđa. Te su se dvije tradicije međusobno prepletale, dopunjavale, obogaćivale. Otuda i tako bogate i u hrvatskoj usmenoj književnosti osebujne i osobite zbirke priča. Primjer je to istodobno i međusobna utjecaja visoke, učene i usmene, pučke kulture. Jer taj je put uvijek dvosmjernan i možemo govoriti o interakciji između dviju kulturnih sredina: nije uvijek put kulturnih sadržaja bio put odozgo prema dolje, tj. iz visoke u pučku kulturu, već su ti procesi bili međusobni. Dominantna kultura, tada kao i danas, prima utjecaje, čak i crpe sadržaje iz tradicije, ali – kao i kad podređena kultura asimilira invencije one učene – ti kulturni sadržaji ne ostaju istovjetnima niti pasivno prihvaćenima. Oni se mijenjaju i prilagođuju u dodiru s već postojećim kulturnim obrascima kulture u koju bivaju integrirani.

Najveća, najpoznatija i najbogatija zbirka usmenih priča iz okolice Dubrovnika, točnije Cavtata, rukopisna je zbirka iz druge polovice 19. st., što se čuva u ostavštini Baltazara Bogišića u Cavtatu (Bogišić 1885).⁷ Zbirku je znanstveno obradila, prikazala i komentirala u svome radu Maja Bošković-Stulli (Bošković-Stulli 1984: 270-305). Integralna zbirka do danas nije objavljena. Tu je dragocjenu zbirku od 188 pripovijedaka i predaja iznenađujuće autentičnih zapisa toga doba najvećim dijelom Bogišić dobio od svoje sestre Marije Pohl i rođaka po majci, svećenika Ive Miljana. Marija Pohl je sama bilježila pripovijetke (ukupno 138 tekstova), dok ih je za Miljana zapisivala Katina Casilari. Zapisi su nastajali postupno od 1855. do 1891. godine. I Marija Pohl i Katina Casilari bile su domaće žene, s kulturom priobalnog dalmatinskog gradića; bilježile su pripovijetke onako kako su ih čule. Dijalekt je u zapisima obiju žena autentičan, domaći, jer je to bio i njihov govor od kojega se u zapisima nisu udaljavale. Najvećim su dijelom navele imena, dob svojih kazivača te ime osobe od koje su kazivačice čule pojedinu priču. Marija je bila znatno obrazovanija od priproste Katine te je u Katininim zapisima katkad teško odvojiti riječi kazivačice od njezinih osobnih komentara i vlastitih formulacija. To ne umanjuje ni vrijednost ni ljepotu tih zapisa. Katina se u počecima svojih priča često poziva na onoga tko je priču kazivao, imenuje protagoniste, mjesta i vrijeme događanja. Iz zapisa je vidljivo da su objema zapisivačicama glavninu tekstova kazivale žene.

Priče iz Konavala, Župe i Rijeke dubrovačke sredinom pedesetih te na početku šezdesetih godina prikupila je Maja Bošković-Stulli. Veći dio tekstova objavljen je u antologijskim izborima hrvatskih usmenih pripovijedaka i u Hrvatskoj i u inozemstvu (Bošković-Stulli 1963, 1975 (19932), 1993, 1997(a); Marks 1998, Bošković-Stulli i Marks 2002). Upravo ta njezina terenska istraživanja i tekstovi koje je pritom skupila uspostavljaju dijakronijski slijed sa starim zapisima. Ako pretpostavimo – sudeći prema navodima pripovjedačica iz Bogišićeve zbirke – da su neke priče, premda zabilježene potkraj prošloga stoljeća, živjele i pričale se još na njegovu početku, o usmenim pripovijetkama iz dubrovačke okolice bez pisanoga posredovanja doista možemo prosuđivati u rasponu dužem od 150 godina.

U pričama iz dubrovačkog zaleđa, i Konavala i Župe dubrovačke, posebno i donekle drukčije pojavljuju se vile te stoga i ovaj moj izbor primjera priča iz toga kraja nije uvjetovan samo mjestom održavanja ovog predavanja. Vila je, kao što sam rekla, mitsko nadnaravno žensko, koje se u usmenoknjiževnoj tradiciji pojavljuje podjednako u pjesmama, bajkama i predajama. Međutim, memorati pa i fabulati o susretu s vilama pripadaju isključivo žanru predaje. U ovim tekstovima međutim dolazi do preklapanja, prepletanja žanrova: čudesne bajke ispričane su (i zabilježene) kao predaje te su njihovi fantastični ne stvarni sadržaji, što se inače u bajkama događaju na neodređenim prostorima i neomeđenim

vremenima, događaju na mjestima poznatim svim recipijentima/slušateljima, pa posredno i čitateljima, a i vrijeme je nerijetko istaknuto. Time bajka izravno uzima stilska sredstva predaje.

Pretpostavljam da i vilinske priče s razvijenom bajkovitom fabulom, koje nalazimo u Bogišćevoj zbirci – i koje su nedvojbeno živjele u onodobnoj usmenoj tradiciji dubrovačkoga kraja – isto tako neke svoje uzore vuku iz talijanskih izvora. Spomenute talijanske zbirke, Straparolina, još više Basileova bile su znane u onodobnom Dubrovniku; podsjećam samo da su bile neobično razvijene pomorske i trgovačke veze između Dubrovnika i gradova južne Italije, u prvome redu Napulja, i Sicilije. Dubrovnik je isto tako bio stjecištem poslovnih ljudi iz cijeloga Mediterana. “Na Siciliji su Dubrovčani postigli različite privilegije, primjerice oslobađanje od svih daća u Mesini i Siracusi, gdje su postojali dubrovački konzulati. Dubrovnik je, uz Veneciju i Anconu, bio najvažniji pomorsko-trgovački emporij Jadrana, a gradić Cavtat bio je Republici važan pomorski centar” (Bošković-Stulli 2002: 66-67). Morinari su u lukama razgovarali te su i ti sadržaji vjerojatno bili predmetom tih razgovora. Analiza zajedničkih pripovjedačkih tipova prema međunarodnim katalozima priča iz cavtatske zbirke i Basileova *Pentamerona* pokazala bi dakako brojne podudarnosti u sižeima, ali to je i stoga što obje pripadaju pretežno europskom pripovjedačkom korpusu. Iscrpnu komparativnu analizu tih dviju zbirki i mogućih zajedničkih širih mediteranskih i orijentalnih izvora, utjecaja i putova širenja napravila je M. Bošković-Stulli i to nije predmet moga razmatranja (Bošković-Stulli 2002: 65-82).

U vilinskome svijetu Basileovih bajki njegov suvremeni priređivač Rudolf Schenda skloniji je viđenju literarnih negoli usmenih korijena jer pretpostavlja da je Basile češće mogao slušati priče od pomoraca nego od starih žena. Tu su ugrađeni tematski kolaži iz klasične mitologije, ranosrednjovjekovnih pustolovnih romana, avantura iz francuskih i franko-talijanskih renesansnih epova i romana, motivi sjevernotalijanske novelistike, aluzije i citati iz balada uličnih pjevača i pučkih knjižica, scene iz baroknih igrokaza i lakrdija napuljskog sajamskog teatra. Međutim, to je bila jedna od najproduktivnijih i najpoticajnijih zbirki priča za kasnije. Brojna izdanja, prijevodi, čitanja i prepričavanja *Pentameronea* snažno su utjecala na dalje usmeno kazivanje sve do danas (Bošković-Stulli 2000: 201-202). Spomenuta je zbirka, kao što je rečeno, nadahnula čitav europski žanr conte de(s) fées te pretpostavljam da je isto tako našla svoga odjeka i u našim cavtatskim pričama pa se one i stoga u mnogo čemu razlikuju od vilinskih priča u ostalim hrvatskim usmenoknjiževnim zapisima.

Izravno se to ne može dokazati jer nema potvrda da je Basileova barokna zbirka bila čitana u Dubrovniku – problem je moglo biti i njezino napoletansko narječje – ali veliki broj zajedničkih sižea i detalja upućuje možda na to da su neki skraćeni prijevodi na talijanskome književnom jeziku mogli doprijeti u Dubrovnik, pa potom i u usmenom obliku na hrvatskome jeziku do pripovjedača, “a da je do njihove recepcije došlo već negdje u pomorskim, trgovačkim ili drugim kontaktima” (Bošković-Stulli 2002: 75-76).

U vlastitoj sredini priče su dobile i svoj vlastiti život: prepleli su se knjiški motivi s tradicijskim motivima domaće sredine i stvorili tako cjelovit žanrovski osebujan korpus vilinskih priča. Navodim primjer koji svoje izravne potvrde ima i u Basileovu *Pentameronu* i u Bogišćevoj zbirci:

U cavtatskoj priči bogati čovjek imao je dvije kćeri: ružnu i prelijepu. Neki konte zaprosi lijepu, ali otac ružnu potjera u vrt i natjera da siše prst i viče: “Jadna sam ti, bode me petrusin!” Konte je dolazi prositi i želi je vidjeti, ali je otac natjera da mu pokaže samo

prst što ga je sisala. Konte se oženi njome, a kad shvati koliko je ružna, zgrabi je i “baci niz prozor, a ona sretna ne pade doli, nego ostane visjet” na čavlu. Mimo dvorca prolazile su vile, a jedna nije mogla govoriti jer joj je zapela kost u grlu. Kad su došle do dvorca, vidjele su tu ružnu djevojku kako visi o čavlu, stale su se smijati iz svega glasa pa je bolesnoj vili kost izletjela iz grla i ozdravila je. Kad su čuli zašto žena visi, ponudile su joj blago ili ljepotu. Izabrala je, dakako, ljepotu. Sluga ju je došao zakopati, misleći da je poginula, ali našao je ljepoticu, koja mu, svjesna svoje nadmoći u novoj situaciji, nije htjela reći istinu, već ga je napala (Bošković-Stulli 1993:113-114). Ova je priča proširena na Mediteranu i u Turskoj s ponešto drukčijim okvirom: kazuje o dvjema ružnim sestrama od kojih jedna postane lijepom, a druga si na njezin savjet daje oguliti kožu te umre – kao poanta o kazni za ženu koja je poželjela biti lijepom. I Basileova i cavtatska priča slične su: nema u njima ni traga moralnoj pouci o kažnjavanju žene koja je samo poželjela biti lijepom, već u objema vile daruju nesretnoj ženi ljepotu, pa time i sreću.

Kazala sam već da se vile u ovim pričama pojavljuju u najmanju ruku dvojako: u bajkovitome su svijetu pokretači radnje, čudesni pomagači te time u pričama iz dubrovačke okolice nadomješćuju raznolike druge čudesne pomagače iz bajki.

Oprimjeruje to bajka o ženi koja želi bilo kakva potomka. Bajka odgovara europskom tipu pripovijedaka o braku s bićem koje noću ima jedan, a danju drugi oblik. Čovjek i žena hodili su kroz goru i našli vilu gdje spava na suncu. Hoteći joj pomoći napravili su hlad. Vila ih poželjela darivati čime god žele. Žena joj ne vjeruje do kraja te joj govori: “...niti si ti Bog, nego si ti stvorenje Božije”. Vila odgovara da nije doista Bog, ali može davati sreću onomu tko joj dobro hoće, a “tako isto dignut život onemu ko mi se omrazi”. Uto je uz njih prolazilo prase te žena, koja zapravo ne vjeruje vili, poželjela roditi, pa makar i prasca. Tako se i dogodi. Prasca su dali u neku kuću na selu u svinjac, a kad je odrastao, dolazi majci i šalje je kralju da mu dovede kraljevnu za nevjestu. Majka to nevoljko i sa strahom učini, a kad kraljevna dođe i uplaši se prasca – kojega su vile naučile da se tako ponaša – on je ubije. Isto se dogodi i s drugom kraljevnom, ali najmlađa ga pripusti u krevet, gdje on skinje svoju svinjsku kožu te postane i ostane lijepim momkom. Motiv priče jest poznati europski motiv, a ono što ga čini drukčijim jest vilina funkcija – uvod u bajku istovjetan je predajama o vilinskome daru za učinjenu uslugu (napravljeni hlad); priča prerasta u troepizodnu bajku da bi je objašnjenje na kraju i opet vratilo specifičnomu vilinskomu svijetu: Momak je i kao prasac živio dobro jer su mu vile davale pomoć i učile ga što činiti. Vile su ga začarale te je bio “u tminam i u inkantezimu od vila” i nije se mogao osloboditi dok nije ubio dvije kraljevnice, a treću dobio jer je rođen kao vilinski dar (Marks 1998 (a): 254-255).

U zapisu inačice te iste priče iz 1954. godine nema više vile, već žena moli u Boga porod, pa bio to i prasac; s prethodnim je bajkama veže samo taj početni motiv: želja za porodom i rođenje prasca; slijed radnje kasnije je istovjetan: majka dovodi tri siromašne djevojke za nevjestu od kojih i opet tek najmlađa uspije preživjeti. Taj je motiv u tom relativno suvremenom zapisu kontaminiran s motivom o zabrani što je prekrši nevjesta pa ostaje bez muža, te stoga odlazi od kuće i uz tri prepreke ga pronalazi i oslobađa (Marks 1998 (a): 252--253).

U poznatom međunarodnom motivu bajke o maćehinoj kćeri i pastorcima – pastorcima u jamu upadne sito iz kojega je smeće istresla pored mora i zaboravila – ona se spusti za sitom u spilju i tamo pronađe vilu, koja joj za učinjeno dobro govori da pred zoru izađe

na prozor, gdje dobije zlatnu krunu. Maćeha pošalje vlastitu kćer, ali ta vili ne učini dobro i vile je pretvaraju u rugobu. Kraljević na obali mora ugleda lijepu djevojku i poželi je za ženu, ali maćeha prijevaram podmeće svoju ružnu. Vile se ponovno upleću i sve završava kako u bajci i mora. Dakle, u tim pričama vile potpuno preuzimaju ulogu i čudesnih poma-gača i likova što odlučuju o sudbinama junaka (Marks 1998 (a): 243-246).

Priče o vilama iz dubrovačke okolice, koliko god bile bogate i raskošne poput bajki, istodobno odgovaraju i stilskim i žanrovskim zakonitostima predaje: pričane su afektivno, nerijetko kao događaji kojima je svjedokom bio i pripovjedač ili barem netko od njemu poznatih, u uvodu se imenuju akteri i točno određuju poznati lokaliteti na kojima se odvija radnja.

“Stara istina nazad 63 godine u Cavtatu – pripovijeda stara Ane Sturica. Kad je Lukre Stijepa Kristica iz Cavtata pošla na svetu misu...” (Bogišić 1885: 57) “Da je jedan dan došo u njih Luko, pokojni Zore, pitat rusmarina, a bilo je pasalo podne i ova Kate Miljanova što je bila udata za Baldasara imala je tad 15 godišća.” Kate je pošla u vrt ubrati ružmarina, ali je nogom udarila u nešto, prokrvarila, počela plakati i pobjegla. Majka ju je prekorila što je pobjegla jer da je ostala, vile bi joj dale sreću (Bogišić 1885: 66). U oba su primjera vile htjele nadariti i Lukru i Katu, ali su se one uplašile i pobjegle.

Isto je tako vrlo precizno određeno i omeđeno vrijeme: “U Baletina pod kućom mjesto Rudina; na Rudini, u staro doba kad je propo Epidauro, iza tega su se oglasile silne vile i svud su se nahodile, ali najviše po Crljenim stijenama, to jes put Plata i vas Mali Obod;” Kazivačica Katina Casilari uz propast Epidaura povezuje i dolazak vila; zbiljnosti njezina kazivanja pridonose i stvarni lokaliteti na kojima su vile obitavale (Crljene stijene i prema Platu) – lokaliteti znani i danas, ali često spominjani u predajama o vilama. Slijedi predaja o primalji što su je vile darovale šakom kora “od luka arpađika”, koji se u njezinoj kući pretvorio u cekine kojima je izgradila kuću u Cavtatu, “ma više ne izisti ta kuća” (Marks 1988(a): 259-260).

To traganje za vremenom koje se želi uhvatiti, omeđiti, uključiti u priču da bi joj dalo zbiljnost pripada žanru predaje, najčešće njezinu uvodnom dijelu. Priči daje vjerodostojnost kad kazuje o povijesnom ili možebitnom istinitom čudesnom doživljaju, a istodobno uspostavlja i slijed tradicije, upućuju na usmeno podrijetlo tekstova.

Ovostoljetni zapisi potvrđuju kontinuitet pripovijedanja, upućuju na varijantnost, odnosno invarijantnost i postojanost pojedinih pripovjedačkih motiva i vrsta te njihove promjene tijekom vremena. To su u pravilu mnogo kraći tekstovi, katkad imaju tek nekoliko rečenica:

“Vilena jama je u šumi Lokvica više konavoskih stijena. Govoru da su tu dolazile vile.” (Marks 1988(a): 262), a katkad je u jednoj predaji obuhvaćeno mnogo motiva o vilama:

“Ima u nas gumno, tu poviše ove kuće, i da su tri vile balale. I sad se zove Igrišće. Govoru da je ta jama u brdu bila duga, duga. Na unutra su govorili da ima okamenjeno kao pršut i pogače kruha i demžane, one su tu se hranile. A je l to bilo, pitaj Boga.

Ja sam čula da se vila zaputila u drače pa da je jedna djevojčica otputila, a vila je pitala su čijem da joj zafali. ‘Ništa, da mi date dobre kose!’” (Bošković-Stulli i Marks 2002: 508, 518).

Ova kratka pričica obuhvaća tri teme: o igrišću, o vilinskoj pećini, o vilinoj kosi zaple-tenoj u drače, ali i dvojbu današnje kazivačice u istinitost priče koju pripovijeda.

U suvremenim zapisima etioloških predaja prostori u kojima su obitavale vile svoje ime duguju upravo njima. U tim tekstovima najčešće nema događanja, već su to samo sjećanja

ovjerena i danas postojećim imenima mjesta. Blizi i poznati lokaliteti, spilje, lokve, udoline dobivaju time svoje gotovo bajkovite sadržaje, a priče iscrtavaju emotivni zemljovid.

Ti kratki suvremeni zapisi umnogome su tek torza negdašnjih bogato fabuliranih priča. Oni ipak čuvaju ono esencijalno: priču o dodiru dvaju svjetova i o granici koju je samo naizgled nemoguće prekoračiti.

Bilješke

- ¹ Temi žene u tradicijskoj kulturi posvećeni je zbornik *Žena u seoskoj kulturi Panonije. Etnološka tribina*, 1982, Posebno izdanje, a o mizoginom odnosu prema ženama u tradicijskome pripovijedanju govori rad M. Bošković-Stulli: 2002, 5-46.
- ² O ponovno oživjelom zanimanju za mitologiju (drukčije promatranu i interpretiranu) svjedoči bogata znanstvena literatura što je objavljena posljednjih desetak godina u svijetu i u Hrvatskoj, a i Grimmova je *Njemačka mitologija* doživjela svoj engleski prijevod i američko izdanje (New York 1966) kao i austrijsko (Graz 1968). Istodobno se u privatnim nakladama i edicijama tajanstvenih naziva, primjerice, *Tajne u džepu*, objavljuje niz popularnih publikacija (koje pretendiraju biti znanstvenima ili barem stručnima) u kojima se mitska bića romantično i proizvoljno opisuju uglavnom prema europskoj književnoj tradiciji. Naša je i usmena i književna tradicija zanemarena jer se možda autorima ne čini dovoljno atraktivnom (Viktoria Faust, *Vile*, Zagrebačka naklada, Zagreb 2002).
- ³ Za sljedeću knjigu Vraz najavljuje prilog Lj. Martića o mori i vješticama, dakle i opet ženskim mitskim bićima.
- ⁴ Studija Natka Nodila izlazila je u *Radu JAZU* od 1885. godine, a 1981. objavljen je pretpisak.
- ⁵ O vilama koje liječe i koje tu sposobnost prenose na neke izabrane ljude u narodu pisao je već i Kukuljević: "U križevačkoj županiji i po hrvatskom Zagorju pripovijeda narod, da na svaki stari petak Vila doleti s neba, da uči ženske kako treba liječiti i ljudem hasniti. Ove žene moraju poći s razpletanim vlasima u zeleni lug, ondje se dve od njih zajedno s Vilom uzapnu na kojegodar staro drvo, te slušajući Vilu moraju predivo jesti, da si bolje zapamte, šta ih Vila uči; kad se nauče, postanu vilenice" (Kukuljević 1851: 89-90). I Nodilo spominje vilovnjaka, mahnita čovjeka za kojega se kazuje da su u njemu vile, ali i vilenika, čovjeka kojemu vila daruje bilje kojim može liječiti i koji je "pameti takove, da ga nije moći prevariti" (Nodilo 1981: 198-200). Suvremena folkloristička istraživanja pokazuju da je granica među mitskim bićima, primjerice vilom i vješticom, mnogo tanja nego što se to obično smatralo. Zoran Čiča na temelju povijesnih izvora, fragmenata književnih djela i teoloških spisa te suvremene etnografske i folklorističke građe konstatira i rekonstruira pretkršćanski kult vila s vilenicama i vilenjacima kao njihovim nositeljima i praktičarima. Uz te se likove izravno vežu i kasniji progonoj vještica te se upravo time tumači nestajanje svijesti o vilenicama i vilenjacima i osebujoj kozmogoniji kulta koji svoje paralele ima i u europskim razmjerima (Čiča 2002).
- ⁶ O opakim pustolovicama, poznatima i u hrvatskoj književnosti (Palmotić, Kanelović), koje oduzmu čovjeku glas, vidi: B.-Stulli 1993, br. 162; B.-Stulli 1998, str. 15; Marks 1998, str. 38.
- ⁷ B. Bogišić znameniti je pravni povjesničar i istraživač običajnog prava te redaktor podjednako znamenite zbirke bugarščica. Rodom je iz Cavtata, kojemu je ostavio svoju bogatu biblioteku, koja osim knjiga sadrži podosta rijetkosti i izvanredno vrijedne rukopisne građe.

Literatura

- Bogišić Valtazar – Baldo. 1885. Narodne pripovijetke i dr. iz Bogišićeve biblioteke u Cavtatu (rukopisni zapisi Marije Pohl, Valtazara Bogišića i Iva Miljana iz 1885. god., Rkp. IEF 189.
- Bošković-Stulli, Maja.
1963. *Narodne pripovijetke*. Priredila. Pet stoljeća hrvatske književnosti 26. Zagreb.
1975. *Kroatische Volksmärchen*. Herausgegeben von... Übersetzt von Wolfgang

- Eschker und Vladimir Milak. Die Märchen der Weltliteratur. Düsseldorf – K^{ln}. (2. izdanje 1993)
1984. O Bogišićevoj cavtatskoj rukopisnoj zbirci usmenih pripovijedaka. U: *Usmeno pjesništvo u obzorju književnosti*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 270-305.
1986. *Zakopano zlato. Hrvatske usmene pripovijetke, predaje i legende iz Istre*. Priredila, Čakavski sabor et al. Pula, Rijeka.
1993. *Žito posred mora. Usmene priče iz Dalmacije*. Priredila. Književni krug, Split.
1997. *Priče i pričanje*, MH, Zagreb.
- 1997(a). *Usmene pripovijetke i predaje*. Priredila. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb.
1998. "Tragovi konavoskog pričanja". Dubrovnik 1998, br. 1, 5-18.
2001. "Giambattista Basile, Das Märchen der Märchen, Das Pentamerone" (prikaz), *Narodna umjetnost* 37/2, 201-202.
2002. *O usmenoj tradiciji i životu* (O mizoginim pričama, 25-46; Dvije mediteranske zbirke pripovijedaka (sa Sicilije i iz Cavtata), 65-82), Konzor, Zagreb 2002.
2002. (s Lj. Marks) Usmene priče iz Župe i Rijeke dubrovačke, *Hrvatska književna baština*, knj. 1, 441-527, Ex libris, Zagreb.
- Čiča Zoran. 2002. *Vilenica i vilenjak*. Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica. Institut za etnologiju i folkloristiku (Biblioteka Nova etnografija), Zagreb.
- Dammann, Günter. 1983. "Contes de(s) fées". U: *Enzyklopädie des Märchens*, sv. 3/1, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 131-149.
- Kukuljević, Ivan Sakcinski. 1851. "Bajoslovje i crkva. Vile", *Arkiv za povjesticu jugoslavensku*, knj. 1., Zagreb, str. 86-104.
- Marks, Ljiljana.
1998. "Gledaj kako cavti! Konavoske predaje i legende", *Dubrovnik*, 1998, br.1, 19-43.
- 1998 (a) "Čudesni konavoski svijet. Izbor priča", *Dubrovnik*, 1998, br.1, 230-272.
2002. (s M. Bošković-Stulli) Usmene priče iz Župe i Rijeke dubrovačke, *Hrvatska književna baština*, knj. 1, 441-527, Ex libris, Zagreb.
- Moser-Rath, Elfriede. 1985. "Frau". U: *Enzyklopädie des Märchens*, sv. 5/1, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 100-137.
- Nodilo, Natko. 1981. *Stara vjera Srba i Hrvata*, Logos, Split.
- Ovsec, Damjan J. 1991. *Slovanska mitologija in verovanje*. Domus, Ljubljana.
- Petzold, Leander. 1999. *Einführung in die Sagenforschung*, Universitätsverlag, Konstanz.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje JAZU, XX, Zagreb 1971-1972.
- Skok, Petar. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga treća, JAZU, Zagreb.
- Vraz, Stanko. 1847. "Pabirci bajoslovni", *Kolo*, Zagreb.
- Žena u seoskoj kulturi Panonije. Etnološka tribina*, 1982, Posebno izdanje.

Slavica STOJAN (Dubrovnik)

UDATI KĆER U STAROM DUBROVNIKU

Odgovornost braka zahvaćala je djevojku (djevojčicu), ovisno o kriznim ili povoljnijim vremenskim razdobljima, vrlo rano. U doba renesanse većina ih u vrijeme vjeridbe nije imala više od 17 godina, dok su njihovi odabranici bili gotovo dva puta stariji. Zakon je za ulazak žene u brak propisivao minimalnih 14 godina starosti, koje su se u kriznim vremenima snižavale na samo 12 godina (za muškarce je taj minimum iznosio 20 odnosno 14 godina).¹ U obiteljima s više djece najprije su se udavale kćeri, a tek potom ženili sinovi (osim u slučajevima velikih dobnih razlika među djecom), prema principu “prvo sestre”.² Otac je po Statutu grada Dubrovnika bio vlastan spriječiti da se sin oženi prije nego se kćeri udaju.³

Čin vjeridbe najčešće je izuzimao stav o slobodnoj volji odabira životnoga partnera. Usprotiviti se roditeljskoj volji značilo je izazivati nevolju poput razbaštinjenja, izbacivanja iz kuće i sramoćenja.

Razbiješnjen odbijanjem sina da sudjeluje u njegovu odabiru sinove životne družice jedan otac ovako reagira u *Komediji sedmoj* Nikole Nalješkovića koncem 15. stoljeća:

Dat ga ću i dezeređitat,
gđi mu dvije tisuće i trista hoće dat;
ako se ne vjeri zautra zavazdan
za Petrovom kćeri, bogme će iskat stan;⁴

A u Držićevoj komediji *Pjerin* otac lukavije nagovara sina: “Ugodi ćaćku ako hoć starosti dočekati. Čaćko ti je našao djevojku. Nemoj ti, kako čini sadanja mladost: Nije lijepa, ljevšu bih!”...⁵

“Za svršit vjeru” trebalo se, prije svega, podrobno dogovoriti ili *abokat*. Dogovori su najčešće bili posve izravni. U već spomenutom *Pjerinu* Držićev lik otac djevojke Lučile nudi djevojku ovako: “Tko bi ti š njom lijepu prćiju dao, bi li ju uzeo za svoju vjerenicu?” Prćije je naime, nezaobilazni, štoviše, najvažniji element ženidbenog ugovora, nakon što je ispunjen uvjet **korta supra korti**, podjednaka statusna razina obitelji vjerenice i vjerenika. U komediji *Pijero Muzuvijer* otac zabranjuje sinu vjeridbu s nepriličnom vjerenicom:

“...ja neću da se tako interesano vijeraš, nego da uzmeš djevojčicu od kuće kvalifikane. I ovo te avertiškavam; neću da se vjeriš u Dživa Brabončine, er je to vražija rasa – sve govorc i raščješljavci od podrijeti... neću ni u Sima Štipavca, er su to čeljad od velike hvaste, a vazda su bili od starine smetlišće od Place i gnjusobe po ulicam čistili...” Preporučuje mu potom djevojku obitelj koje je “od reputacioni i od stime; djevojčica je vrijedna i galanta a vrh svega kreposna i korisna ukući, i prćija je za ne moć se odreć od nje.”⁶ Djevojka s bogatijim mirazom imala je otvorenije mogućnosti izbora, jer se mirazom trgovalo. Otac i budući muž ugovarali su vjeridbu pogađajući se na način da je otac htio dati što manje, a vjerenik prijetio odustajanjem ne dobije li onoliko na koliko je računao. Ovim se riječima stanoviti Marko Sablić iz Orašca odbio 1750. oženiti djevojkom: “Ja sam veće puta vidio Mariju kćer Antuna Violića i za nju gusto sam se vjeriti i za to našo sam joj Bara brata

i isko sam je u njega da mi je da za vjericu, ma u isto doba reko mu sam za prćiju da ja nijesam kontenat uzet je s onom prćijom”.⁷

Osim zadovoljavajuće dote vodilo se računa o još ponekom detalju kad je u pitanju bio odabir djevojke: U anonimnoj komediji s kraja 17. st. *Lukrecija ili Trojo* majka nastoji obeshrabriti sina za vjeridbu s njoj nepoćudnom djevojkom: “Tot nije prećipitat te dat ti za ženu jednu što je za ničesa, koja ne ima matere da je alevava, ni manje oca spametna koji joj drži strah, jednu koja tri milja daleko smrdi superbijom i izvanštinom.”⁸

Prilike su, unatoč ponudi dobre prćije, bile manje optimistične ako je posrijedi bila djevojka koja je u iskanju što boljeg ženika zašla u ozbiljnije godine: “Ja imam kćer, Mratinje lito, rad bih je udat,” duhovito progovara Marin Držić u *Đuhu Krpeti*.⁹ Iako pouzdano znamo da nikada nije ni ženio ni udavao, Bog zna je li možda gdje ostavio kakvog potomka, nitko od starijih hrvatskih pisaca u Dubrovniku nije tako duboko kao Držić oćutio muke roditelja djevojke koju je trebalo sretno i korisno udomiti. Sažeo je to u ovoj sentenciji: “**Tko ima udavat kćer ima febru kvotidijanu uza se, koja ga ne čini spat ni mirovat noć ni dan.**”¹⁰

Ugovaranju vjeridbe često su doprinosili brojni sudionici. Osim roditelja i starije braće mogla je biti uključena i šira rodbina, susjedi, značajniji prijatelji i sluge, pa čak i redovnici odnosno župnici u selima dubrovačke okolice. Ovako se tim fenomenom šali Marko Bruerević (oko 1770.-1823.), francuski diplomat a hrvatski pisac, u Dubrovniku udomaćeni Francuz: “...pak mi nje djevojka Stane pripovidjela da joj je kazala neka nje tetka koja stoji u don Lunarda, da je ćula od svojega gospara kako je on bio svjedok kad se ta vjera potpisala; i da se ti poso svršio po putu njegovu i fra Gabra iz Male braće.”¹¹ Svaka je vjeridba na neki način bila u sferi zanimanja šire zajednice, često na susreću različityh interesa, pa ju se nastojalo držati u tajnosti sve do trenutka dok nije bila svršen čin. “...Trudno je u Dubrovniku potpisivati vjere a da se ne proglaši...”, rezignirano je konstatovala gospođa Zora, majka djevojke dorasle za udaju u Bruerevićevoj komediji *Vjera iznenada*. Posredovanje pri vjeridbi moglo je biti i unosan posao: Vlastelin Melko u istoimenoj komediji spreman je to dobro platiti: “...evo ti tvrdu vjeru davam da ako po tebi budem dosteći Jelu Valovu za vjericu, darovat ću ti na dan od vjenčanja 50 cekina mletaćkih u zlatu.”¹² Pritom se djevoćini osjećaji nisu bog zna kako uvažavali, iako su postojale i situacije u kojima se mogla suprotstaviti.

Junije Palmotić, barokni pjesnik (1607.-1657.) dobronamjerno je opominjao plahe djevojke da dobro otvore oći i osmotre svoga vjerenika te se ćuvaju moguće nevjere s njegove strane:

Paće neka dikla svaka
tvrdogleda ka se vjeri:
koga pekne zmija opaka,
i manje se boji zvijeri.¹³

Na razmetanje vjere odlučivao se najćešće vjerenik, ponekad i na sugestiju ili savjet kojeg poznanika, susjeda, pa čak i bliskog sroćnika motiviranog osvetoćubljem, ljubomorom ili zavišću i sl., dok su se vjerenice na takav korak teško odlučivale zbog nesagledivih posljedica koje je on mogao izazvati, pa su radije iskušavale svoju sreću. Nikoli Zorzu prijetio je Franić stariji, kovać, da će mu razmetnut sestrinu vjeridbu s Baldom Katićem,

kojemu je bila obećana, kad se dotični vrati s Levanta. Uspjelo mu je je. Zorzinica se za njega nije udala.¹⁴

U *Pjesnima razlike* petrarkista Saba Mišetića Bobaljevića (1529/30.-1585.) majka spominje slične nevolje razgovarajući s kćeri:

Mnozi te su izhulili
da bŷ te hrabru omrazili..¹⁵

A njegov suvremenik Marin Burešić (?-1572.) u pjesmi *Tužba* naglašava kako je bio nagovaran da ostavi vjericu, ali on to nije htio učiniti:

Ja sam mnokrat moljen bio
da ku drugu vil obljubim,
ma nikada nisam htio,
mladu tebe da izgubim.¹⁶

O problemima koji se se otvarali nakon što su se nedobronamjerni posrednici uplitali u vjerenički odnos mladića i djevojke razmišlja i barokni lirik Dživo Bunić Vučić:

Otkud huda bi namjera,
ko laživi glas donije,
da velika moja vjera
stavna ka bi veće nije?¹⁷

Jedna djevojka iz Orašca, Lukrecija Franović, napisala je očajničko pismo svome vjereniku dr. Matu Bratisu u Ankonu 14. listopada 1742. godine, saznajući da njegova obitelj ustrajava na tome da se prekine njihov vjeridbeni ugovor, kao i to da se sam vjerenik navodno izjasnio kako on nije "niti vjeren ni oženjen...". Dopunivši pismo upravo stihovima Dživa Bunića, "...ja sam im odgovorila da zaludu sve izmišljaju, jer ne mogu s tezijem omraziti meni onega koji mi je draži neg isti moj život. Na ti su odgovor još gore arabijali i rekli: – ovdje veće nije načina, veće je sasvijem nećemo u kuću –. Ma ja, budi meni moj Mato zdrav i živ, ja malo hajem za ikoga..."

Tot da tebe ja ostavim,
Moga srca drag životu,
Tot da raj moj zaboravim
I da izgubim tvu dobrotu.¹⁸

Neću nigda, zaisto, neg te hoću na svačiji despet. Tvoja za sved Lukrecija Franović." Ne obazirući se na to što je bio tako čvrsto usidren u srcu svoje vjerenice, Mato Bratis, bolonjski doktor medicine, značajna osobnost dubrovačkog kulturnog života sredinom 18. stoljeća, naobražen i slobodouman, napustio je svoju zaručnicu, kojoj je jedino preostalo da se prepukla srca pojada svome dušobrižniku Marku Kazilariju: "mogu li ja ovako trpijet da meni ovako odvrća jedan za koga sam ja posponjala i oca, i mater, i svu moju čeljad, i hodila po samomu njemu, i koji, za uzrok njegov izgubili mi su ljubav od roditelja, i sad me ovako on pjantat..."¹⁹

Kate kapuralica u istoimenoj komediji Vlaha Stullija (1768.-1843.) presretna je što se čin vjenčanja njezine kćeri s nepoznatim mornarom zbio na brzu ruku, tako da se taj stranac nije imao prilike informirati u Gradu o stanju čednosti njezine kćeri o kojoj je vladalo opće mišljenje da je u najmanju ruku sumnjive naravi: "Jadne mene, da se nije ovako remedijalo, addio sposalizio, mogo se do sutra vjerenik jom predomislit i ne uzet je, da sam dočula da zna lijepijeh galantarija od nje."²⁰ Jer vjenčanje se u slučajevima sumnjičenja mladenkina morala moglo omesti pred samim sklapanjem, što je najčešće postajalo pravim javnim skandalom koji je doživotno stavljao pečat na djevojčinu sudbinu. A upravo to se dogodilo Lukreciji, kćeri Marija Matka Dragojeva iz Sustjepana, koja se koncem mjeseca studenog 1735. godine imala vjenčati za Frančeska Gavre Napolitana. Koračajući Placom mladenci su se bili uputili obaviti u crkvi svečani čin kad se odnekud na Placi pojavio Hajo Tolentino, Židov u kojega je Lukrecija prethodno služila, vičući njezinu vjereniku uvredljive riječi preko cijele Place: "Becco fututo!" Zbog tih riječi koje su dovodile u sumnju Lukrecijin moral s jasnom aluzijom da je njezin bivši gospodar načeo integritet njezine tjelesne časti, Frančesko Napolitanac trenutačno je odlučio poništiti vjeridbu i ne vjenčati se osramoćenom djevojkom.²¹ Bračnom vezom muškarac je osvajao pravo nad njezinim tijelom koje je moralo biti sačuvano samo za njega. Nesudeni mladoženja stoga ni slučajno nije želio dovesti sebe u situaciju da ga nagrizi vječna sumnja kako je netko načeo njegovu imovinu, oskrvnuo mladenkino djevičanstvo.

Mladiće se revno upozoravalo na to da dobro promisle prije nego što se odluče na brak. O tome pjesnik Frano Ghetaaldi Kruhoradić s kraja 17. st. (1650.-1719.) iz vlastitog iskustva gorko progovara:

Promisli, mladiću, ke su ovo nevolje,
I tvomu sad biću oberi što íe bolje.
Promisli najpre, ki ćeš drum trajati
Zaman se je poslije ponazad kajati.²²

Svjetovalo im se da se prije sklapanja vjeridbe dobro informiraju o tome kakva je djevojka, tko su joj i kakvi roditelji. Filozofski pisac, neoplatoničar Nikola Gučetić (1549.-1610.) naglašavao je upravo nasljedni fenomen, pa je stoga upućivao mladog čovjeka koji se nalazio pred odlukom da stvori obitelj da dobro promotri roditelje svoje odabranice i njezino ponašanje. "Ako bi drukčije postupao, mogao bi dobiti djecu koja će mu biti na propast i beščašće obitelji, trajna neizlječiva napast u kući".²³ Kompliciranu teoriju o nasljedovanju gena Marin Držić (1508?-1567.) sažeo je na jednostavnu sentencu proizašlu iz narodne mudrosti: "Sve što se od mačke rodi miše lovi", koju u nekoliko varijacija ponavlja u svojim komedijama. Taj uzorak narodne mudrosti iskoristio je i Antun Gleđević (1657.-1728.) u stihovima kojima se obraća mladiću prilikom njegove odluke da izabere životnu družicu.

Prije neg budeš riječ podati
da ne izgoriš ti s nje lica,
nastoj svijesno obaznati,
je li dobra djevojčica,
nje roditelj ko prohodi,
vrijedno majka ne žive li,

jer od vrana vran ishodi,
a od kufa kuf pribijeli...²⁴

Samo na taj način vjeridba je vodila u brak kao u sigurnu luku nemirima i tjeskobama ljudskoga srca. Za razliku od muškaraca, koji su ulazili u brak kad bi osigurali egzistenciju svojoj budućoj obitelji, djevojke su bile spremne za udaju čim su fizički stasale. Stoga je djevojka često bila prisiljena na bračnu vezu s po godinama joj neprimjerenim muškarcem, što se ponekad razbijalo o glavu tih istih staraca. Motiv nejednakog bračnog para (osobito stariji muškarac i mlađa žena), potaknut životnim realitetom prisutan je u književnosti već u 15. stoljeću (U zbilji je potvrđen i ovim primjerima: tridesetak i više godina bio je stariji znanstvenik Marin Getaldić od svoje supruge kad se u pedest i drugoj godini života oženio Marijom Sorgo; sličan je primjer i brak između roditelja znanstvenika Ruđera Boškovića, pedesetgodišnjaka Nikole Boškovića i njegove mlađahne sedamnaestogodišnje supruge Pavle Bettera.) Pjesnik Nikola Dimitrović (1510-1553) uviđao je da su neprimjereni brakovi između mladih djevojaka i starijih muškaraca, tvrdeći pouzdano:

Mladice kad stare muževe imaju
za njih se ne mare prem ništa ne haju.²⁵

Doista, stari su muževi ponekad mogli iskusiti vrlo neugodne trenutke sa svojim mladim ženama koje su bile pune snage i žestine. Ivana Špađu, starog i nemoćnog čovjeka vlastita je mnogo mlađa supruga Klara tukla i zlostavljala. Kad joj je 14. siječnja 1717. godine rekao da nema novaca platiti najam za kuću, ljutito mu je odgovorila "neka jede govna". Potom ga je istukla kandiljerom i bacila na tlo.²⁶

Kao i o mnogim drugim životnim situacijama Marin Držić je o razlikama u godinama bračnih partnera imao podijeljen stav podupirući primjerice zagrijanost staraca za mladice u *Tireni*. "Teško svakoj mladici koja stara čeka," žalio je pak mlade vjerenice staraca u komediji *Tripče de Utoľce*, ponavljajući mudru narodnu izreku: "Čaćka stara, a ljubovnika mlada!"²⁷ Stari muževi koji kašlju i teško hodaju, ali zato imaju mlade i lijepe nevjeste svojom neprimjerenošću izazivaju smijeh unutar konvencija komediografskog žanra, što potvrđuje velik broj Držićevih dramskih situacija.²⁸ Slično se događa i u komedijama i farsama 17. stoljeća. Naslovna junakinja u komediji *Mada*, usprkos intenzivnih snubočkih nastojanja, odbija ženika gospara Pava jer je star, pa se boji da će on po svu noć kraj nje mirno spati; kad pljuje "para da će se razdrijeti", "prdi ko da mušketarija puca", ima "veću kilu nego glavu na sebi", pa ne može zbog toga ni pravilno hodati, pati od kroničnog zatvora. Radije će, isticala je ova ne više tako mlada i nimalo naivna djevojka, "otiti utopiti se na veliki mos", nego njega uzeti za muža.²⁹

Ivan Bunić Vučić (1592.-1658.), za razliku od spomenutih pisaca, držao je zrelost važnim bračnim preduvjetom, smatrajući da i kad su muškarci mnogo stariji od svojih partnerica, u stanju su udovoljiti njihovim ljubavnim prohtjevima:

Mlađahna vil moja sved mene prikara
er ljubim još ju ja, sudeć me za stara.
Ja sam prem ko gora i meće koja plam
zasve da izdvora pokriva snijeg ju sam.³⁰

Čak i stranci u Dubrovniku primjećivali su da je izbor partnera uvjetovan staleškom endogamijom, koja je sužavala krug potencijalnih bračnih partnera, kompliciraniji nego u drugim dijelovima Europe. Humanistički učitelj iz 15. st. Filip de Diversis hvalio je princip Dubrovčana da se ne žene pučankama niti da plemkinje daju pučanima zbog nesuglasnosti karaktera i načina života, te različitog shvaćanja časti i stida među ljudima slavnog i niskog roda.³¹ Kad Ivan Gundulić (1589.-1638.) u svojoj pastirskoj igri *Dubravka*, u toj političkoj alegoriji ili pak, ako želimo govoriti suvremenijim jezikom, u toj pastoralu s ključem, aludira na dalekosežni raskol plemstva do kojega je došlo 1610. zbog razmimoilaženja stavova vijećnika u politici prema Osmanskom carstvu, raskol se odmah osjetio i u ženidbenoj strategiji novopodijeljenih plemićkih rodova:

..... er kako neobične,
tako su i štetne ženidbe neslične.³²

Pjesnik očito nije svjestan pošastne posljedice ženidbenih restrikcija među već vidno umanjenom brojkom oslabljenog dubrovačkog plemstva. Do oporavka plemićkih rodova neće doći nikada. Unutar stoljećima jedinstvenog plemstva salamankezi se više neće ženiti sorbonezicama i obratno, osim usamljenih izuzetaka, a ženidbe slične dat će konačni udarac demografski oslabljenoj, ekonomski nagriženoj i društvenopolitički anakronoj Republici. Ono što je možda i bilo prihvatljivo u 15. st. za De Diversisa, u 17. a poglavito u 18. st. ograničilo je potpuno izbor ženidbenog partnera u redovima plemstva i građanskih obitelji višeg statusnog reda antunina i lazarina, pa su ženidbe rođaka u 2. koljenu postale uobičajena pojava. U pismu jednoga Francuza dubrovačkoj dami Mariji Bonda na osvit 19. stoljeća taj visoki službenik francuskih okupacijskih vlasti u Dubrovniku pita je u pismu po povratku u svoju domovinu: "Je li vam se udala kći Mada. Ne bih sumnjao u to da je riječ o bilo kojoj drugoj zemlji, ali vi ste tako čudni u vašoj zemlji da je lakše princu da se vjenča nego vama naći odgovarajućeg partnera."³³

Scenarij koji je prethodio vjeridbenom ugovaranju djevojku je gdjekad formalno stavljao pred mogućnost izbora, premda su u principu roditelji već sve ranije odlučili. Iz korespondencije plemkinje Marije Giorgi Bona (1754.-1839.) s kćeri Marijetom da se odčitati majčin rafinirani pristup u nagovaranju kćeri na udaju za rođaka, kojeg su joj ona i otac djevojčin već bili odabrali, ali je majka toplim riječima nastojala uvjeriti djevojku da su pri izboru ženika ponajviše mislili na njezinu sreću: "Marijeta moja najdraža, zahvaljujem bezgranično vašoj poslušnosti, vašoj podređenosti mojoj volji i vašoj vjeri u mene glede svih važnih stvari; ja dakako, vodim računa o svemu ne gledajući samo interes, kao što je vama poznato, nego isključivo vašu sreću koja će se oblikovati oko izbora koji je već učinjen i koji neće razočarati vaše srce i kojim bi mogla biti zadovoljena vaša prava ljubav".³⁴ U komediji *Ilija Kuljaš* majka pita kćer: "...nu mi reci i govori slobodno, je li tebi ugodan Luko Gizdelin? Znam da odavna meće oko na tebe: on bi za tebe veoma skladan bio."³⁵

Uz oprezan i trudan odabir vjerenika, dogovor s njime i njegovim roditeljima te psihološku obradu djevojke, za udaju vlastelinske kćeri trebalo se iskazati svotom koja se kretala između šest i deset tisuća dukata.³⁶

Ni siromašni puk dubrovački, gradske sluškinje, pralje, priprosti soldati i mornari, mlade kmetice i kmetovi po dubrovačkim selima nisu bili prilikom odabira bračnog druga izuzeti ograničenja i otežavajućih okolnosti koje su nametale njihove obitelji, ponekad i

gospodari. Ipak, u tom društvenom sloju vjerenici su bili približno jednake dobi, a imali su mnogo veću mogućnost (od onih iz redova dubrovačke aristokracije te privilegiranih pripadnika bratovština antunina i lazarina) da za životnog partnera odaberu izabranika svoga srca. Očevu ulogu pregovarača mogao je, ovisno o prilikama, preuzeti i djevojčin brat: Matija Bjelovučić prosio je Violićevu sestru Anicu za svoju ženu, a ona mu je odgovorila da nije "padrona" dati riječ za vjenčanje bez dopuštenja brata. Na dan Sv. Vlaha 1776. godine Anica je sa sestrom pošla u Janjinu "al voto" (zavjetno). Na izlasku iz crkve Matija ju je zgrabio za ruku pitajući je kako to da ona nije "padrona" da bez bratova odobrenja pođe za njega, a da su druge (djevojke) same "padrone". Potom ju je istukao.³⁷

Zaruke su se među marginalcima općenito odvijale na puno jednostavniji način. Nerijetko se u tim odnosima događalo da je vjerenik obećavao djevojci skoro vjenčanje, navlažući na nju da mu se u međuvremenu poda. Potom je naglo gubio svaku želju da se dotičnom i oženi. Nikola Kokotić zaručio se 1697. godine pred svjedocima petnaestogodišnjom sestrom dum Ivana Veceljica s Lastova, *pratiko* s njome u kući i vani, a potom se njome odbio oženiti, štoviše dao je drugoj riječ. Jedan od njihovih susjeda kazao je: "Sveđ je š njom bio zajedno u kući, i Pera vjerenica mu dohodila u njega u kuću, i spediškavali težacima, i mljela mu, i hodila na baštinu, i tako je š njom bio za tri mjeseca dana, ma poslije, po Božiću, nijesam ga vidio da je š njom frekvento, er su se bili svadili, to jes mati njegov..." Nikola se pravdao da je on dolazio u nje doma jer joj je s braćom ribario, "a ne za konat od vjere s njom". Jedan je susjed, međutim, vidio svojim očima kad je Nikola dao vjeru Peri i pružio joj dva *mjendela*, a ona njemu dva oraha, i potom su se poljubili. Sud je odlučio da se njome mora oženiti.³⁸ Takav sudski ishod rjeđi je slučaj, premda je i tada djevojku čekalo obilje sramote i neizvjesna udaja. Razlog prekinute vjeridbe često je bilo i nezadovoljstvo mirazom (prćijom). Najčešće je ipak bila posrijedi kriva procjena pri čemu je djevojka pristajala na spolnu bliskost da bi udobrovoljila svoga vjerenika i oraspoložila ga za brzu odluku o vjenčanju, dok je mladić to započinjao isključivo zbog spolnog nagona odnosno radi zadovoljstva.

Često je gospodarica (ili gospodar) odlučivala o izboru životnog partnera svoje sluškinje i davala blagoslov njihovu braku uz skroman miraz: Sluškinja Katarina, iz komedije anonimna autora, donosi dobru vijest svome odabraniku "da mi je gospođa dala ličencu da se vjerim, a ja neću drugoga za vjerenika nego tebe; i donit ću ti, osvem plate moje, dosta dukata u prćiju što sam od ovoga i od onoga prokačajući se skunatorila".³⁹ U drugoj komediji gospodarica nije htjela poštovati volju sluškinje u pogledu odabira vjerenika. Sluškinja Krila tuži se zbog toga: "malo mi nije gučula pala s onom mojom, s onom koja me hoće vjerit za koga ona hoće a ja ga neću er mi nije drago".⁴⁰

Kraj 18. stoljeća donosi promjene u tom pogledu, kao i u djevojčinu odnosu prema vjeridbi. Općenito one nastupaju s puno više inicijative i zauzetosti. Premda stranac u Dubrovniku, u kojem se, istina, suživio s kulturnom tradicijom i narodnim jezikom, književnik i diplomat Marko Bruerević primjećuje tu pojavu: "Zaisto na dan današnji nije veće nekoga stida u djevojčicam; veće ne mislu nego o vjeri..."⁴¹ Naobražene Dubrovkinje natapale su dušu mislima iz *Nove Heloise* kojima ih je Rousseau podupirao da "žarom hrabrosti raspale žar ljubavi". Poučavao ih je da "nejednakost imutka i staleža nestaje i miješa se u braku i ništa ne dodaje i ne oduzima sreći; ali ostaje nejednakost čudi i karaktera i po njoj je svatko sretan ili nesretan".⁴² No, trebalo je više od hrabrosti da se žena opre ženidbenom endogamijskom načelu *korta supra korti* te da statusni princip pronalaženja životnog

partnera, po kojem je “voda vodi prilična a mlijeko mlijeku” (M. Držić: *Pjerin*), podloži zakonitostima srca.⁴³

Vjeridbeni dogovor, njegovi sudionici i sve što je pratilo taj često tragikomični fenomen vrlo je česta pojava u komedijama starijih dubrovačkih pisaca i kao motiv i kao njihov glavni sadržaj. Anonimne komedije 17. i 18. stoljeća gotovo listom obrađuju tu temu, što zapravo svjedoči o tome da ona nije samo dramaturško pitanje, već da je problem pronalaznja odgovarajućeg bračnog suputnika uistinu znakovito bio prisutan u životu. Razvrgnute vjeridbe, zbog različitih životnih okolnosti, nezadovoljstva dotom ili pogrešne prosudbe partnerovih namjera, zbog kojih je dolazilo do pretjerane prisnosti što bi nadilazila uobičajenu kršćansku uljudnost, egzistencijalno su pogađale žensku stranu donoseći joj dramatičan, pa i tragičan obrat u životu. Usprkos tome, sklapanje i razvrgavanje vjeridbi pratio je uvijek i komični moment koji su umjeli iskoristiti u svojim dramskim i pjesničkim ostvarenjima dubrovački pisci, pronalazeći brojne izgleda u životnoj svakodnevicu Dubrovnika.

Sažetak

Tema je ograničena na područje povijesnog Dubrovnika, jer je po mnogo čemu specifična za ovu sredinu. Endogamija odnosno ženidbene restrikcije kojima je dubrovački patricijat nastojao sačuvati svoju ekskluzivnost konzervirale su društveni život ovoga grada od trenutka kad su se zatvorila vrata Velikog vijeća 1332. godine. Republika je do svoje propasti zadržala u Europi najrigorozniji plemićki endogamijski sustav. Dakako da se to očitovalo i u ženidbenoj politici nižih društvenih slojeva. Fenomen udaje u Dubrovniku analizira se polazeći od društvenih, antropoloških i etnoloških saznanja, utemeljih na višegodišnjim proučavanjima arhivskih dokumenata iz razdoblja Dubrovačke Republike, kao i literarnih predložaka nastalih tijekom istog povijesnog razdoblja. Situacije prisutne u svakodnevnom životu Dubrovnika autorica dopunja i rasvjetljava identičnim pojavama hrvatske književnosti koja je nastajala na tlu Dubrovnika. Ta dva usporedna tijeka istraživanja fenomena udaje ocrtavaju simbiozu zbilje i fikcije, tu začudnu korespondenciju stvarnih događaja iz života grada i književnog stvaralaštva njegovih pisaca.

Bilješke

- ¹ David Rheubottom, *Age, marriage and politics in fifteenth-century Ragusa*. Oxford: Oxford University Press 2000: 86-89.
- ² D. Rheubottom, *Age, marriage and politics* ..: 90-95.; Otada vjerojatno i uzrečica “In casa dei gentili domini prima le donne e poi uomini”.
- ³ O tome u glavi 13. knjige IV. u: *Statut grada Dubrovnika 1272*. Prev. Mate Križman i Josip Kolanović. Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik 1990: 142.
- ⁴ *Nalješković, Benetović, Palmotić*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 9. Ur. Rafo Bogišić. Zagreb: Zora, Matica hrvatska 1965:102-103.
- ⁵ Marin Držić, *Djela*. Prired. Frano Čale. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber 1979: 770.
- ⁶ ‘Pijero Muzuvijer.’ *Komedije 17. i 18. stoljeća*. Ur. Marko Fotez. Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 20. Zagreb: Matica hrvatska-Zora 1967: 146.
- ⁷ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje DAD), *Lamenta del Criminale*, (dalje *Lam. Crim.*), ser. 50-3, sv.112, f. 39.
- ⁸ *Zbornik Matice srpske*. Novi Sad: Matica srpska 19 (1971): 196-220.
- ⁹ M. Držić, *Djela*..: 535.

- ¹⁰ Istaknuo F. Čale u: Marin Držić, *Djela..*: str. 160.
- ¹¹ Marko Bruerević, 'Vjera iznenada.' *Komedije 17. i 18. stoljeća*. Ur. Marko Fotez. Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 20. Zagreb: Matica hrvatska - Zora 1967: 383-419.
- ¹² Isto.
- ¹³ Gjono Palmotić, *Djela Gjona Gjore Palmotića*. U: Stari pisci hrvatski, sv. 13. Zagreb: JAZU 1883: 392.
- ¹⁴ Nenad Vekarić, 'Parničenja pred sudom Janjinske kapetanije.' *Dubrovnik 32/3-4* (1989): 128-138.
- ¹⁵ Sabo Mišetić Bobaljević, *Pjesni razlike*. Ur. Frano Rački, Stari pisci hrvatski, sv. 8, Zagreb: JAZU 1876: 225.
- ¹⁶ Marin Burešić, *Pjesme Miha Bunića Babulinova, Maroja i Oracija Mažibradića i Marina Burešića*. Ur. Sebastijan Žepić. Stari pisci hrvatski, sv. 11, Zagreb: JAZU 1880: 237-239.
- ¹⁷ Dživo Bunić Vučić, *Djela Dživa Bunića Vučića*. Ur. Milan Ratković, Stari pisci hrvatski, sv. 35, Zagreb: JAZU 1971: 123.
- ¹⁸ Istaknuo Miroslav Pantić u: 'Manji prilozi za istoriju naše starije književnosti i kulture.' *Zbornik istorije književnosti*. Sv. 1, ur. Miroslav Pantić, Beograd 1960: 13-25.
- ¹⁹ Isto, 21-22.
- ²⁰ Vlaho Stulli, 'Kate kapuralica.' *Komedije 17. i 18. stoljeća*. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Priredio Marko Fotez. Zagreb: Matica hrvatska-Zora 1967: 316.
- ²¹ *Lam. Crim.* sv. 89, f.14-15'.
- ²² 'Pësan Frana Šimunova Ghetalda' u: Fran Kurelac, *Runje i pahuljice*. Zagreb: Dragutin Albrecht 1866-68: 108-110.
- ²³ Nikola Gučetić, *Upravljanje obitelji*. Prev. Maja Zaninović, Zagreb: Biblioteka Scopus 1998.
- ²⁴ Antun Gleđević, 'Selimir i Radmio čine razgovor više vjere.' *Djela Antuna Gleđevića*. U: Stari pisci hrvatski, Zagreb: JAZU 1886: 282-284.
- ²⁵ Nikola Dimitrović, Nikola Nalješković, *Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića*. Ur. Vatroslav Jagić i Gjuro Daničić, Stari pisci hrvatski, sv. 5, Zagreb: JAZU 1873: 30.
- ²⁶ *Lam. Crim.* sv. 67, f. 137, 138'.
- ²⁷ M. Držić, *Djela..*: 677.
- ²⁸ Dunja Fališevac, *Smiješno i ozbiljno u staroj hrvatskoj književnosti*. Zagreb 1995: 40-41.
- ²⁹ 'Mada.' *Komedije 17. i 18. stoljeća*. Ur. Marko Fotez. Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 20. Zagreb: Matica hrvatska-Zora 1967: 173.
- ³⁰ Dž. Bunić Vučić, *Djela..*: 88.
- ³¹ Filip de Diversis de Quartigianis, 'Opis položaja, zgrada, državnog uređenja i pohvalnih običaja slavnog grada Dubrovnika.' *Dubrovnik 2/3* (1973):71; Zrinka Nikolić, 'Zaruke i vjenčanja u srednjovjekovnom Dubrovniku.' *Otium 4/1-2* (196): 77-84.
- ³² Gundulić, Ivan. *Djela Gjiva Frana Gundulića*, ur. Đuro Körbler. Zagreb: Stari pisci hrvatski, sv. 9, JAZU 1938: 284.
- ³³ Pismo Felixa Lareintza Marietti Bonda, RO 169, XVIII/51, DAD, prevela Mihaela Vekarić.
- ³⁴ Stojan, Slavica. *U salonu Marije Giorgi Bona*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 1996: 101-117.
- ³⁵ 'Ilija Kuljaš.' *Komedije 17. i 18. stoljeća*. Ur. Marko Fotez. Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 20. Zagreb: Matica hrvatska-Zora 1967: 239.
- ³⁶ M. Bruerević, 'Vjera iznenada..' 383-419.
- ³⁷ *Lamenta Jagninae 9/128*, DAD.
- ³⁸ *Lam. Crim.* sv. 38, f. 61; Dva *mjendela* kao poklon vjerenici spominju se i u komediji 'Mada.' *Komedije 17. i 18. stoljeća.*' 176.
- ³⁹ 'Pijero Muzuvijer.' *Komedije 17. i 18. stoljeća*. Ur. Marko Fotez. Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 20. Zagreb: Matica hrvatska-Zora 1967: 150.
- ⁴⁰ 'Starac Klimoje.' *Komedije 17. i 18. stoljeća*. Ur. Marko Fotez. Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 20. Zagreb: Matica hrvatska-Zora 1967: 227.

⁴¹ M. Bruerević, 'Vjera iznenada...': 395.

⁴² Jean Jacques Rousseau, *Julija ili Nova Heloisa*. Sv. 1. Split: Logos 1984: 194.

⁴³ M. Držić, *Djela..*: 780.

Krešimir NEMEC (Zagreb)

SLIKA ŽENE U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI 19. STOLJEĆA

Sliku žene u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća kreirali su muškarci; zato je ona jednostrana, simplificirana, puna stereotipa, a za ženski rod često i diskriminirajuća. Iza te slike nije teško otkriti snažnu spolnu asimetriju u tadašnjem hrvatskom društvu, odnosno podčinjenost žene u monocentričnom falokratskom svijetu. O ženskoj samosvijesti i želji za samopotvrđivanjem, o problematiziranju ideologema patrijarhalne kulture, o stvaranju ženskoga “prostora pisanja”, postoje tek skromni tragovi.

Iznimka je tek “prva dama narodnoga preporoda” Dragojla Jarnević koja je u svome *Dnevniku*, vođenom od 1833. do 1874. godine, pokušala preoblikovati položaj žene od objekta (seksualnog, društvenog, estetskog) do spoznavajućeg samosvjesnog subjekta. Njezina otvorenost, iskrenost i posve nekonvencionalan govor o intimnim i za ono doba tabuiziranim temama, djeluju i danas šokantno. Dijaristica se u samom procesu pisanja uspije prema poziciji osviještenog ženskog subjekta koji osjeća posvuda, a najviše na primjeru vlastite sudbine svu tragiku ženstva u svijetu koji su organizirali i kojim dominiraju muškarci. Ona upisuje sumnju i nezadovoljstvo u kanonizirani muški diskurs svojega doba.

Iz cijelog *Dnevnika* sluti se duboka provalija među spolovima. Ona je posebno bolna u opisima normi i predrasuda koje vladaju u društvenoj svakodnevnici, a po kojima je muškarcima sve dopušteno, bez ikakva etičkog sankcioniranja. Žena pak gotovo nema vrijednosti izvan reproduktivne funkcije, ili je ima tek kao seksualni objekt. Dragojla Jarnević, “hrvatska George Sand” kako ju je nazvao Nikola Andrić, ne samo da osjeća nego i živi tu nepravdu. Zato i ne pristaje na ulogu “žene robkinje” i radije kao izlaz odabire tragičnu, ali dostojanstvenu samoću, odnosno društveno autsajderstvo. U svakom slučaju, njezin *Dnevnik* ispisuje krajnje granice ženske samosvijesti i čežnje za individualnom slobodom u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća. No, kao što je poznato, to je po mnogo čemu subverzivno štivo, iznimno zanimljivo i u literarnom, i u kulturološkom, i u sociološkom smislu, objavljeno u integralnom obliku tek nedavno (Karlovac, 2000).¹ Stoga nije ni moglo u svoje vrijeme izvršiti primjeren utjecaj.

Vraćamo se, dakle, literarnoj slici žene koju su stvarali muškarci.

Važnost žene za društvenu i kulturnu obnovu naroda uočili su već hrvatski preporoditelji. Tako grof Janko Drašković u spisu *Ein Wort an Illiriens hochherzige Töchter* (1838) poziva žene u ilirsko kolo svjestan da bez njihova aktivna udjela i podrške nema uspjeha preporodne ideje. I anonimni pisac članka *Historičko ogledalo ženah* u “Danici” 1840. godine visoko cijeni ženske sposobnosti i drži da one moraju postati čuvaricama jezika, domovine i naroda.

No jedno su preporodna patetika i agitacija, a drugo sama literarna praksa. U njoj pak slika žene poprima izrazito klišeizirana obilježja. Tako u impresivnom inventaru ženskih likova hrvatske književnosti 19. stoljeća možemo razlikovati četiri temeljna tipa:

- 1) kućni anđeo/svetica/ progonjena nevinost
- 2) fatalna žena (*femme fatale*)

- 3) produhovljena, boležljiva, krhka žena (*femme fragile*), produkt dekadentnog kulta ljepote krajem 19. i početkom 20. stoljeća
- 4) žena na putu prema samosvijesti, subverzivna žena koja raskida s patrijarhalnim, moralnim i klasnim ogradama.

Kao što se može odmah uočiti, prva dva tipa odgovaraju, *mutatis mutandis*, već otprije poznatim arhetipskim figurama koje su se razvile u književnostima zapadnoeuropskoga kulturnog kruga, dok su druga dva nastala kao produkti nove osjećajnosti *fin de siècle*. Krenimo redom.

1. KUĆNI ANĐEO, SVETICA, PROGONJENA NEVINOST

Posrijedi je idealizirana projekcija žene, tj. produkt muške fantazije koja ženskom biću pripisuje osobine anđeoskog, svetog, netjelesnog, produhovljenog. To su samo različite varijacije onoga *vječnog ženskog* prisutne u književnosti od najstarijih vremena. Vrhunac su takve idealizacije Danteova Beatrice i Petrarčina Laura. No kao osobit strukturni tip progona nevinost doživljava svoju konačnu literarnu fiksaciju u 18. stoljeću, u likovima Richardsonove Pamele i Clarisse, u Laclosovoj Cécile (*Opasne veze*) ili, kasnije, u Goetheovoj Gretchen (*Faust*). Uz taj se tip najčešće vezuju sljedeća svojstva: nevinost, čistoća, moralna postojanost, krepost, vjernost, skromnost, stidljivost, nježnost, dobrotu. Ti ženski likovi u svakom trenutku djelatno potvrđuju principe i vrijednosti kršćanskoga moralnog kodeksa.

U novijoj hrvatskoj književnosti prvi je lik progona nevinosti uveo Adolfo Veber Tkalčević u noveli *Nadala Bakarka* ("Vijenac", 1870). Naslovna junakinja, prava pučka heroina, ostaje i u najjačim životnim kušnjama postojana i nepokolebljiva u obrani svoje časti i dostojanstva, a na kraju je prisiljena odbaciti i vlastita muža koji je posumnjao u njezinu krepost.

No paradigmatički lik progona nevinosti ipak je Šenoina Dora Krupićeva iz romana *Zlatarovo zlato*. Ona je u sebi sabrala tipske osobine lika, dok njezina tragična sudbina potvrđuje status žene-žrtve koja upravo zbog svoje dobrote, poštenja i plemenitosti stalno upada u nove opasnosti.

Već u prvim narativnim sekvencama zatječemo tu, kako kaže Šenin narator, "mladicu po duši dobru", u ruci s molitvenikom kako ide sa rane mise, a svi koji je ugledaju pomisle: "Eto svetica sašla sa oltara među svijet da milim pojavom razveseli snuždene ljude".²

Dora se ne diči samo lijepim licem "već i ljepšom dušom". Ona je skromna, plaha, stidljiva. Kad govori s muškarcima, ona to čini "ne dignuv oka" ili šapćući "stidno". Narator je uspoređuje s "anđelom od mramora" i redovito slika bijelom bojom, dakako simbolom nevinosti i djevičanske čistoće. Na Dorinu tragu nastali su brojni likovi: Jelka u Kumičićevu *Jelkinu bosiljku*, Marija u *Začudenim svatovima*, Anica u Kovačićevu romanu *U registraturi*, Anka u Kozarčevim *Mrtvim kapitalima*, Evica u Novakovu romanu *Pavao Šegota*, Anica u Vojnovičevoj drami *Ekvinocijo*. Za Kovačićevu Anicu kaže se da je "snježni ljiljan koji još nikada ne tače ljudska pogana ruka", u Gjalskijevu romanu *U noći* Živko Narančić ne usuđuje se stupiti pred "sveto nevino lice" svoje Vilme, dok se Marko u Kumičićevu romanu *Začudenim svatovi* "rajio" i "božio" u crnom oku i "nevinom pogledu" svoje Marije. Upada u oči da je odreda riječ o čednim i povučenim domaćim djevojkama koje se zaljubljuju u poštene i plemenite domaće mladiće, dok su im suparnice opake strankinje ili pak

žene nepoznata podrijetla: Laura, Marijeta Quirini, Lina, Sofija Grefštein, Nela Laporte, Barbara Celjska.

No promatrajući strukturu zapleta narativnih i dramskih tekstova uočava se tipična osobina lika kućnog anđela i progonjene nevinosti. Riječ je u pravilu o statičnim likovima, najčešće tek objektima nečije žudnje ili žrtvama spleta. Njihova krhkost, ranjivost i pasivnost očituju se u svakoj situaciji. Dora umire kao žrtva snažnije suparnice, opasne zavodnice Klare Grubar, fatalna Kovačićeva hajdučica Laura onemogućuje vezu između Ivica i Anice, dok se Barbara Celjska u Dragošićevu romanu *Crna kraljica* isprečuje između vrllog viteza Valentina i njegove Zlate.

Likovima kućnih anđela i progonjene nevinosti nedostaje živosti: oni su čistoća bez života, dobro koje odbija. To su zapravo po svojoj strukturi transpsihološki karakteri: zastupnice službena morala iza koga se često skriva i sam pisac. Zato djeluju blijedo, papirnato, beskrvno, a u nekom smislu čak pomalo i odbojno. To je onaj poznati paradoks koji je Stanko Lasić izrazio formulom alteracije: intencija pisca prelazi u svoju suprotnost; odbija upravo ono što pisac silom sugerira.³

2. FATALNA ŽENA

Likovi dobra, kojima nedvojbeno pripada tip kućnog anđela i progonjene nevinosti, nužno imaju i svoju protutežu u silama zla. A njih zastupaju jače, moćnije, a i literarno impresivnije fatalne žene.⁴

I u najstarijim mitovima i sagama hrabri se junaci susreću s tajanstvenim, raskošnim, senzualnim, ali opasnim zavodnicama koje ih stavljaju pred kobnu kušnju i redovito odvede u propast. Lilit, Kirka, Meduza, Undina, Sirene stoje u ishodištu te tradicije. Tijekom vremena oblikovao se gotovo kod svih naroda arhetip kobne, demonizirane žene koja u sebi objedinjuje sve poroke, strasti i požudu odražavajući neuralgične točke muške seksualne fantazije. Osobine fatalnih žena pridavane su i povijesnim osobama koje su postale predmetima literarne inspiracije: Kleopatra, Lucrezia Borgia, Marija Stuart, kod nas Barbara Celjska.

No lik fatalne žene osobito se proširio u europskim literaturama u razdoblju od ranog romantizma do sredine 19. stoljeća postavši signaturom romantičarske osjećajnosti. Razloge tomu valja tražiti u specifičnom otkriću romantičara da užas i bol mogu biti izvorom zadovoljstva, ljepote, strasti i naslade. Romantizam je tematizirao neodvojivost patnje i zadovoljstva te razvio pravi kult "pale ljepote". Ponovno oživljavaju likovi opasnih zavodnica, kurtizana, "animirdama", tajanstvenih lijepih prosjakinja, zamamnih crnkinja i kreolkinja. Sjetimo se samo galerije fatalnih žena u rasponu od, recimo, de Sadea, Hoffmanna i Chateaubrianda do Mériméa, Swinburnea, Thackeraya ili Flauberta.

U romantizmu *femme fatale* dobiva definitivno svoj oblik, tj. skalu posebnih oznaka: fizičkih, karakternih, intelektualnih. Te su oznake sljedeće: a) Sve su fatalne žene odreda čarobno lijepe, tajanstvene, pune neke kobne privlačnosti. No u toj je privlačnosti sadržana i opasnost, prijetnja, agresivnost. Zanimljivost lika kao *jezovito fascinantnog objekta* leži upravo u ambivalenciji, u antitetičkoj napetosti između lijepog i opasnog, zavodljivog i prijetećeg. Fatalne su žene spoj fascinacije i želje za uništenjem; b) Uz lik fatalne žene vezuju se u pravilu i zanimljiva duhovna svojstva. Sve su fatalne žene inteligentne, proračunate, duhovite, intelektualno superiorne. One dominiraju okolinom, samosvjesne su, vla-

daju svakom situacijom, vješto manipuliraju željama muškaraca. Prirodna su mjesta njihova djelovanja svijet visokoga društva, salon, zabave, plesovi; c) U lik fatalne žene upisane su muške erotske fantazije. Zato su one u pravilu razvratne, nemoralne, pohotne. U rasponu između ekstremnog ženskog idealiziranja (anđeli, sveticice, "vječno žensko") i difamiranja (vještice, zmije, sotonine učenice) fatalne žene nalaze se na drugom polu: one su "apsolutne bludnice", zapravo čista suprotnost puritanskoj projekciji vjerne čuvarice obiteljskog ognjišta. Može se bez pretjerivanja reći da su upravo likovi fatalnih žena podnosili najteži teret tabua i predrasuda pojedinih epoha i društava: sve ono što je prelazilo granice "normalnog", "konvencionalnog" i "društveno ovjerenog" projicirano je u područje iracionalnog, destruktivnog i demonskog. A to je upravo područje koje pokriva fatalna žena; d) Likovima fatalnih žena redovito su se pripisivala iracionalna svojstva kojih se ti likovi nisu oslobodili ni do današnjega dana. Tako se ona redovito javlja kao glasnica smrti, nesreće, propasti. U njoj je potencirana želja za uništavanjem i za sadističkim mučenjem svojih žrtava. Uobičajeno je stoga da se fatalnoj ženi pripisuju oznake demonizma, dijaboličnosti, vampirizma. Uz nju se redovito vežu i metaforičke asocijacije sa zmijama, vješticama i raznim nemanima.

U hrvatskoj književnosti 19. stoljeća lik fatalne žene brzo se udomaćio i postao literarnim "rekvizitom" neophodnim u tvorbi zapleta i dinamiziranju radnje. Kao prototip fatalne žene može poslužiti Klara Grubar Ungnad iz Šenoina romana *Zlatarovo zlato*. U njezinu opisu sadržane su sve bitne osobine lika:

Visoko, glatko čelo odavalo je neobičnu pamet, a ravni, tanki nosić komu se živo mičahu ružične nosnice, sivkaste al neobično sjajne oči, bijahu znakom velike hitrine. A srce, a čuvstvo? Teško je reći. To glatko fino lice čas bi se zažarilo plamenitim zanosom, čas izrazilo otrovnim rugom, čas složilo u neodoljiv posmijeh, čas okamenilo hladnim mramorom, samo pune, pootvorene usne, samo nemirno kretanje tijela pokazivalo je, da u toj ženskoj glavi žive krvi imade. Tko je vidio puna i poput mlijeka bijela ramena štoono provirivahu iza bruseljske paučine, tko je gledao kako se puna njedra nadimlju i silom otimlju jarmu plavetne svilene halje, kako se srebrni pojas vije oko tankoga struka, kako se obje sjajne ruke krađu iza dugih rukava, kako se malene nožice u vezenih postolicah nestrpljivo premeću na međedovoj koži – tko je sve to vidio, moro je reći – ta žena ugleda svijet za ljubav, ta žena hoće, mora da ljubi. A jel ljubila?²⁵

Vanjski opisi Kovačićevih, Tomićevih, Kumičićevih, Gjalskijevih fatalnih žena ne razlikuju se od Šenoina protomodela. Zanimljivo je da već prvi opis fatalne žene sadrži velik potencijal neizvjesnosti koji otvara brojne mogućnosti u narativnoj kombinatorici. Pripovjedač ne propušta priliku da već u prvom susretu glavnog junaka s fatalnom ženom ne podcrta relaciju žrtva-krvnik. Na primjer Lauri u Kovačićevu romanu *U registraturi* oči "bljeskahu kao tigru, kad ugrabi svoju žrtvu", Gjalskijeva "pogibeljna koketa" barunica Nela Laporte (*U noći*) ima pogled "lavice kad ulovi gazelu za svoju lavčad", dok Tomićeva Melita privlači nekom neodoljivom snagom, "kao što privlači zmija svojim pogledom nježnu ptičicu koju je za svoju žrtvu odabrala". "Odbijam i privlačim po volji", kaže na jednom mjestu fatalna Melita i tim riječima definira princip djelovanja svih fatalnih žena: nepredvidivost, strast i želju za posjedovanjem, žeđ za avanturom i senzacijom, žudnju za stalnom promjenom.

Evo npr. opisa kobnog susreta Podgorskog i lijepe gospođe Elvire u Kovačićevu romanu *Fiškal*:

Njegovo oko paslo se neobičnom požudom na liepom udovičinom tielu. Ona je kadkad lukavo izpod oka pogledavala na nj. Čudna neka nova struja oživila je u njegovom biću. Njezini mlazovi kano da su se valovito gibali po svih žilah, a najjače udarili u žile kucavice. Bijaše to pojav požude, koja u jedan tren umara i oživljuje, truje smrtonosno i hrani životom sladkim nu kratkotrajnim. Požuda je raj, dok je u razcvatu. Pakao, kad dolazi do svrhe. Pustoš i praznina, kada je došla vrhuncu svrhe i prevalila se preko nje na drugi kraj. Za udovicu Elviru ne bijaše ništa nova gledati svoje žrtve kako im mozak kipi, čim dulje pasu oči na njezinom razkošnom tielu.⁶

Karakteristično je asocijativno povezivanje likova fatalnih žena sa zmijama. Smisao takve metaforizacije nije teško dešifrirati: u kršćanskoj ikonografiji sotona se često pojavljuje u liku zmije, a zmija je ujedno i simbol zavođenja na prvi grijeh. U Šenoinu romanu *Zlatarovo zlato* u Klari Grubarevoj bijesna krv “gamzi žilama kao otrovna zmija”, u *Seljačkoj buni* Lolička se savija oko Tahijeve šije poput zmije, dok se Ivanu Martiniću u Kovačićevoj *Barunićinoj ljubavi* Sofija Grefštejn u snu ukazuje kao zmija s dvije glave.

Stalno mjesto u karakterizaciji *femme fatale* jest i njezin prikaz kao lutilice, nestalne žene, nesposobne za dom i smiren obiteljski život. Tom svojom osobinom ona oponira patrijarhalnoj viziji žene u tipičnoj ikonografiji kuće, djece, kuhinje. Ona odbacuje pravila koja je nametao puritanski građanski moral i djeluje izvan konvencija koje je društvo propisivalo ženi. Za Kumičićevu Linu kaže se da je bila rođena da živi, ali ne da bude supruga i majka. Terezija Bačan u Tomičevu romanu *Za kralja-za dom* kaže ovako: “Meni je samo do svijeta društva! Tu ima zgode da uskomešaš čitavu rulju muškaraca, da je vijaš i vitlaš njome do razbludne nesvjestice, da ih opsjeniš i obaviš do skrajnosti, pa onda da gledaš i uživaš kako ti se svi dive, kako te obožavaju, kako plamte i luduju za tobom. Ah, to godi, to je život i naslada.” No najeksplicitniju formulu te samosvijesti izreći će Tomičeva Melita: ona svjesno odbacuje sretan i sređen obiteljski život jer bi u takvu životu “iščeznula za šire krugove, za svijet, a ona baš hoće da živi u svijetu i za svijet”. Melita žudi za životom “po svojoj volji, bez stega” u kojem može “puštati maha svojim željama”. Ona želi biti “gospodaricom svoje volje i svojih djela” pa stoga traži prilagodljiva muža “koji će podnositi da mu žena živi ispod njegove vlasti, na svoju ruku”. Ne pristane li na to, ona će se od njega rastati: “Što zato? Tko u sadanjem vijeku još mari za predsude o braku? Osobna je sloboda idol komu se ona jedinomu klanja.”

Kumičićeva Lina, Kovačićeve Laura i Elvira – sve su one na neki način izopćene iz društva, sve one putuju od mjesta do mjesta i nose sa sobom nemir, mržnju, želju za osvetom. No čak i kad su vezane za prostor aristokratskih i građanskih salona, poput npr. Kumičićeve Sabine ili Rorauerove Maje, Olynte ili Mire, uvijek su u središtu *chronique scandaleuse*. Fatalne su žene brakolomke, čedomorke, ubojice, kradljivice, osvetnice; one uvijek imaju karakteristike deformirane ljudskosti. Iza sebe posve hladnokrvno ostavljaju razorene brakove, osramoćenu djecu, upropaštene egzistencije, ubijene ljubavnike. Mnoge potisnute traume, kompleksi i moralne dvojbe vremena našle su u demonskim djelima fatalne žene svoju tematizaciju. Ni u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća nije prestala produkcija fatalnih žena. Da ne idemo dalje, podsjetimo se samo prave galerije Krležinih fatalnih žena: Marijane (*Vučjak*), barunice Castelli (*Gospoda Glembajevi*), Bobočke (*Povratak Filipa Latinovicza*) ili Ane Borongay (*Zastave*).

3. KRHKKA, PRODUHOVLJENA, BOLEŽLJIVA ŽENA (FEMME FRAGILE)

Femme fragile modernija je inačica strukturnog tipa koji smo nazvali kućni anđeo, odnosno progonjena nevinost. Njegove prve literarne konture iscrtao je još E. A. Poe, no lik je doživio puni procvat tek krajem 19. stoljeća.⁷ Popularnost lika u literaturi u direktnoj je vezi s usponom esteticizma i s dekadentnim kultom. Modu fragilnih žena stvorio je Maurice Maeterlinck svojom poetskom dramom *Princeza Maleine* (1889), slijedio ga je D'Annunzio u romanu *Djevice s hridina* (1895), a potom je lik postao jednim od zaštitnih znakova *fin de sièclea*. Odlikuju ga sljedeća fizička i duhovna svojstva: krhkost, nježnost, boležljivost, eteričnost, aristokratska produhovljenost, umornost, potisnuta seksualnost, nemir i živčano rastrojstvo, bezvoljnost, nedostatak životne energije, ostentativna udaljenost od pragmatičnoga svijeta. Ona je čisti kontrast snazi, vitalnosti, zdravlju, animalnosti, agresivnoj seksualnosti. Djeluje više kao estetski objekt, kao literarna stilizacija, a ne kao osoba "od krvi i mesa" pa je stoga često lišena dubljih psiholoških karakterizacija. Lik *femme fragile* rado se uspoređuje s ljepotom Madona u ranorenesansnih talijanskih slikara ili s prikazom žene u engleskih slikara preraphaelita.⁸

Što se tiče hrvatske književnosti 19. stoljeća, lik krhke, fragilne, dekadentne žene uveo je Janko Leskovar u romanu *Sjene ljubavi* (1898). Riječ je, dakako, o Ljerki Taverničevoj koja je ženski tipološki pandan glavnom liku Marcelu Bušinskom, prvom pravom dekadentu hrvatske književnosti.⁹ Već u prvoj narativnoj sekvenci vidimo Ljerku u "bijeloj košuljici stidno zatvorenoj do djevojačkog bijelog grla". Saznajemo da je prije osam mjeseci ostavila samostanske zidine, ali da je u njoj ostao snažan dojam na boravak ondje koji dira njezinu dušu "kao smiješak s usana Djevice zvijezdama okrunjene, u mirisu tamjana". Izgled joj je opisan ovako:

Njena zamjerno bujna plava kosa, tamna sjaja, češljana jednostavno bez proračunane pažnje skladaše se ljupko sa zagasito bijelom brsti lijepa joj lica. U tom licu ne bijaše ništa strasna, burna – nešto mila i tiha ležaše u njemu i cijelom joj biću.¹⁰

No puno su zanimljivija događanja u dubinama Ljerkine duše. A tamo, čitamo, vlada neki "čudan nemir", neodređena čežnja, "nešto bolno, bolno". Ljerki je odjednom "tužno te bi zaplakala" ili se iznenada snuždi i bježi u samoću. Svijet joj više ne pruža nikakva zadovoljstva, "nepoznata neka čežnja nju sve vuče nekamo, nešto bi htjela, što joj ti ljudi ne mogu da dadu ñ i zato se ona udaljuje, uklanja". Leskovarova junakinja, ako se za nju može primijeniti ta oznaka, nije sposobna za životne borbe i nedaće svakodnevice. Ona zapravo afirmira *vita contemplativa*, a to znači udaljavanje od života i usmjeravanje energije na svoju unutrašnjost, odnosno u prostore duha. Zato ona "gleda k onim vrsima, kao da je nešto tajno mami onamo gore, gdje vlada mir, tišina". Na jednom se mjestu u romanu kaže:

I obuze je ono duševno stanje, u koje zapadamo, kad iznenada otkrijemo da smo živjeli u iluziji /.../¹¹

Riječ je, dakle, o liku žene koja duboko osjeća da između ideala u koje je vjerovala i zbilje u kojoj živi zjapi duboka provalija. Disharmonija ideala i stvarnosti obilježila je i

možda najsnažniji ženski lik u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća – Luciju Stipančić iz Novakova romana *Posljednji Stipančići*. Ona je po fizičkom izgledu i psihogramu tipična *femme fragile* jer, uz već spomenute osobine, bolest i malaksalost utiskuju njezinu produhovljenu biću sudbinski pečat:

Djevojka naoko mlađa od svoje dobi; njezin bijeli, fini, gotovo prozirni ten slabašnoga lica sa ozbiljnim tamnosmeđim očima sjeća na petnaest ili šesnaestgodišnje djevojčice što je jučer ostavilo zatvor kakvog strogog ženskog inštituta. Pod jasno ocrtanim obrvama i bujnom tamnom kosom nalik je to bijelo i nježno lice s odugačkim, fino sadjelanim nosom i jasno crvenim usnicama na starinske portrete mladih aristokratkinja, a ne zaostaje joj za takovim portretom ni vrlo tanahan pas visokog struka, ni malene, jedva zamjetljive djevičanske grudi kao u četrnaestgodišnjeg djevojčeta.¹²

Kao i sve krhke žene, i Lucija boluje od sušice (tuberkuloze), bolesti koja je u literaturi doživjela svojevrstnu estetizaciju. Valjda zato što bolesnika, po mišljenju dekadentnih umjetnika, produhovljuje i stvara specifičnu duhovnu dispoziciju. Slabe Lucijine prsi udišu zrak s “očitom mukom”, u očima joj se primjećuje “ponekad uzvišen izraz blage mukotrpnosti”, a kad pritvori oči “pred njom se stvore prava pravcata ljudska lica, zlovoljna, ojađena, namrštena čela, poluzatvorenih očiju, trpkostisnutih usnica – ah, u svima jedno, vječito, neumoljivo nezadovoljstvo, dosada, sapetost, muka i uzaludni vapaj za životom! ...”.

Lucija živi u “vječnoj tišini gdje se čini da pod žutim nemoćnim svjetlom uljenice umire sve što je okružuje laganom smrću starosti”. Za nju se kaže da je “uzvišena patnica” ili da je “slomljena kao ljiljan kojemu je oluja pretrgla struk”. Opis njezina umiranja na kraju romana ide u najbolje stranice hrvatske proze. No Lucija je također simbol i žrtve i bunta, a njezina moralna čistoća raste s poniženjima i uvredama kojima je izložena. U njezinoj aristokratskoj kući sva je njezina pozornost usmjerena prema njezinu bratu – propalici i renegatu. Lucija ispisuje svoje potresno “Optužujem!” u ime svih poniženih i obespravljenih djevojaka i žena kojima je oduzeto pravo na život i radost, a njezina sudbina otkriva naličje patrijarhalnoga odgoja i puritanskoga morala.

4. ŽENA NA PUTU PREMA SAMOSVIJESTI: POČECI EMANCIPACIJE

Krajem 19. stoljeća počinju se očitovati jasni simptomi krize ženskoga osobnog i građanskog identiteta. Žene se žele osloboditi autsajderskog položaja u društvu i probiti dosuđene im granice. Sve se otvorenije govori i piše o “ženskom pitanju” pa i o pokretu za oslobađanje žene. To je zapravo vrijeme prvoga feminističkog vala u Hrvatskoj koji će svoju kulminaciju doživjeti u djelovanju M. Jurić Zagorke i, kasnije, Zofke Kveder.

Promjene u društvu projiciraju se i na literaturu: nova senzibilnost moderne donijela je više slobode i u raspravama o metafizičkim spolovima.¹³ U raspravu se, s više tolerancije, sve više uključuju i muškarci. Tako Milivoj Dežman Ivanov u recenziji knjige *Misterij žene* Zofke Kveder piše sljedeće: “Žena ne smije svoju narav, različnu od muške, zatajiti, svoje naravne osjećaje ugušiti i umjetno u svojoj duši stvarati neki fiktivni svijet. Žena mora da si izvojshte pravo samoodlučivanja, slobodni razvitak svojih osjećaja, pravo na samostalnu egzistenciju. Sloboda individua – to je deviza – no taj individuum nije bio zamišljen kao

produkt hyperkulture, nego kao naravni razvitak slobodnog ženstva. Tim je stanovište prema muškom spolu bilo iz temelja promijenjeno”.¹⁴

U diskusiju se uključio i Antun Gustav Matoš koji u prvom ženskom obiteljskom listu “Domaćem ognjištu” (1900/1901) piše: “Žena, o kojoj snivaše najsladi njen pjesnik – pjesnik Dubrave žeravinske – se budi, budi se, utjelovljuje se ideal duše i hrvatske kulture, bodreći klonulog Hrvata na nov život. Ne držite to frazom, ne prezirite to zorovanje našeg slabijeg spola!”¹⁵

No i kasnije će biti mrzovoljnih muških glasova, poput npr. onoga u “Savremeniku” 1909. koji se otvoreno žali na “suknje koje pišu”, ili pak Stjepana Parmačevića koji piše da se “borba između spolova mora svakako svršiti porazom onoga, koji je borbu zametnuo” (dakle: žena). No razmišljanja moderne žene o njezinu statusu i društvu i braku u razdoblju moderne ispunjavaju stranice listova i časopisa.

Neke od tih modernih žena stidljivo se pojavljuju i kao literarne junakinje. Tako npr. Vojnovićeva sestra Gjena, koja je pisala pod nordijskim pseudonimom Kristijana Solvejgs, donosi u liku neukrotive Vjere u pripovijesti *Crveno ruho* (“Vijenac”, 1894) inkarnaciju ženske slobode.¹⁶ Posrijedi je žena snažne osobnosti, umjetničke intuicije i duhovne širine koja se ne uklapa u patrijarhalne okvire i društvene stereotipe. Nije to još hrvatska inačica Ibsenove Nore, ali jest glas probuđenog ženstva. Još je radikalnija Zlata u zaboravljenom romanu *Plein air* (“Nada”, 1897) Jagode Truhelke. U tom ranom primjeru “ženskog pisma” prikazana je samosvjesna žena koja ne pristaje na konvencije koje je puritansko društvo nametalo ženi u braku, društvu i svakodnevnom životu. Nakon procesa ili isključivo demoniziranja ili idealiziranja žena u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća, Truhelka dovodi na pozornicu emancipiranu, intelektualno superiornu ženu koja feminističke preokupacije (dakako, ne radikalne!) polako gura u prvi plan. Svijest o ženskom pitanju, pobuna protiv “muškog poretka” i hijerarhije vrijednosti stalna je opsesija Truhelkine junakinje:

Da sam se udala, možda bih bila postala rdavom ženom i majkom, možda ne bih znala valjano odgojiti djecu? Šta ti ja znam? – Ta ko zna, što drijema u djevojci? Još nije ni potpun čovjek sa sedamnaest godina, a hoće već da rađa, da odgaja djecu, sama još neuzgojena. Za tu tešku službu treba gotov čovjek, a to su obično muškarci, kad stupe u brak. Pa onda mjesto da nastoje oko uzgoja mlade žene – mjesto da im um izobrazuju, rugaju se svakomu njenomu nastojanju oko umovanja. Ženu, mater, domaćicu, to od nje traže, ali ne pitaju, je li k tomu donijela dovoljnih sposobnosti.¹⁷

Zanimljivo je da se likovi samosvjesnih žena javljaju isključivo u tekstovima koje pišu upravo žene. U “muškom diskursu” još nema prostora za takve glasove. Recimo, u Vojnovićevu *Sutonu*, drugom dijelu *Dubrovačke trilogije*, protagonistica Pavle nalazi se u ozbiljnoj kušnji osobne slobode, u jednom se trenutku čak i čini da će tu slobodu realizirati i raskinuti verige tradicije i klase, ali ona ipak na kraju ostaje vjerna tradicionalnom duhu obitelji i aristokratskom etosu. No to je još i dobro, jer u djelima nekih drugih hrvatskih modernista slika žene često samo potvrđuje Weiningerove teze iz poznate knjige *Spol i karakter* (1903).

Kao što se može vidjeti iz ovoga izlaganja, slika žene u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća prilično je stereotipna, ali ipak s osjetnim promjenama što se više približavamo kraju stoljeća. Za promjene govora o ženi i za novi identitet žene trebat će još pričekati. U razdoblju između dvaju ratova javlja se drugi val “ženskoga pokreta” s imenima kao što

su Marija Jurić Zagorka, Mara Ivančan, Zdenka Jušić Seunik ili Fedy Martinčić. Ipak, žensko pismo, kao autentično "pismo žudnje" (M. Duras), afirmirat će se u hrvatskoj književnosti tek osamdesetih godina 20. stoljeća. S njime će i slika žene doživjeti svoju radikalnu preobrazbu.

Bilješke

- ¹ Usp. Krešimir Nemeć, *Fascinantna proza*. "Republika" LVII/2001, br. 5-6, str. 253-258.
- ² August Šenoa, *Zlatarovo zlato*. Zagreb, 2000, str. 26.
- ³ Usp. Stanko Lasić, *Roman Šenoina doba (1863-1881)*. Rad JAZU, br. 341, Zagreb, 1965, str. 182.
- ⁴ Usp. o tome: Krešimir Nemeć, *Femme fatale* u hrvatskom romanu XIX. stoljeća (Geneza i funkcija motiva). U knjizi: *Tragom tradicije*. Ogleđi iz novije hrvatske književnosti. Zagreb, 1995, str. 58-75.
- ⁵ *Zlatarovo zlato*, str. 90.
- ⁶ Ante Kovačić, *Fiškal. Izbor poezije i proze*. SHK, Zagreb, 2000, str. 297-298.
- ⁷ Usp. o tome liku: Dragan Buzov, *"Progonjena nevinost" i femme fragile*. "Republika" LII/1996, br. 5-6, str. 93-105.
- ⁸ *Ibid.*, str. 96.
- ⁹ Usp. Krešimir Nemeć, *Leskovarov antijunak ili literarni portret jednog dekadenta*. U knjizi: *Tragom tradicije*. Ogleđi iz novije hrvatske književnosti. Zagreb, 1995, str. 76-87.
- ¹⁰ Janko Leskovar, *Sjene ljubavi*. Sabrana djela I. Pregrada, 1993, str. 275.
- ¹¹ *Sjene ljubavi*, str. 287.
- ¹² Vjenceslav Novak, *Posljednji Stipančići*. Zagreb, 1963, str. 7.
- ¹³ Usp. o tome: Dunja Detoni Dujmić, *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb, 1998, str. 20-39.
- ¹⁴ Usp. Milivoj Dežman, *Zofka Kveder: Misterij žene*. "Život" I/1900, br. 7, str. 33-34.
- ¹⁵ Antun Gustav Matoš, *Sabrana djela*. Knjiga VI, Zagreb, 1976, str. 44.
- ¹⁶ O Gjeni Vojnović usp.: Dunja Detoni Dujmić, o. c., str. 131-141.
- ¹⁷ Jagoda Truhelka, *Plein air*. Izabrana djela. SHK, Zagreb, 1997, str. 128.

Andrea ZLATAR (Zagreb)

TKO NASLJEĐUJE ŽENSKO PISMO?

Podnaslov: Književno sjećanje priziva osamdesete, kada je “ženska poetika” izgledala kao najperspektivnija poetika ondašnje hrvatske proze

Kad razmišljam o suvremenoj hrvatskoj književnoj produkciji, ne mogu se oteti dojmu (nisu li to ipak činjenice?) da su u njoj ženske spisateljice potisnute, marginalizirane. Točnije, da ih (barem u književnoj javnosti) ima vrlo malo. Nije riječ samo o medijskoj (ne)prisutnosti, mjerenom količinom muških autora promoviranih, primjerice, putem FAK-a, nego o činjenici da ženske spisateljice djeluju kao međusobno potpuno nezavisne jedinke. Ima li zajedničkog književnog nazivnika koji bi povezao, na primjer, Sibilu Petlevski i Julijanu Matanović, ili Rujanu Jeger i Milanu Vuković, Sanju Lovrenčić i Vesnu Bigu? Možemo li govoriti o postojanju o zajedničkih poetika, bliskih tematskih krugova, sličnih stilskih opredjeljenja? Na svako od ovih pitanja odgovor je niječan: čini se, štoviše, da nikakva naknadna interpretacija eventualnih indirektnih povezanosti između autorica i njihovih književnih rukopisa ne može prikriti očiti “nedostatak” zajedničkoga literarnog identifikacijskog ključa. Naravno, suvremenoj hrvatskoj ženskoj proznoj produkciji možemo pristupiti i drugačije, unaprijed se u književno-interpretacijskom poslu zaustaviti na identifikaciji individualnih i međusobno različitih poetika. Raznolikost književnih strategija u diskurzivnom polju suvremene hrvatske književnosti ne bi se smjela apriorno shvatiti ni kao nedostatak, možda čak prije kao prednost. Osjećaj “nedostatka” proizveden je, naime, na temelju iskustva književnog sjećanja koje priziva osamdesete godine, razdoblje kada je “žensko pismo” izgledalo kao jedna od perspektivnijih poetika recentne hrvatske književnosti.

Devedesete, osamdesete – kamo dalje?

Krajem osamdesetih godina tri literarno najsnažnije i u javnosti najprisutnije spisateljice, Dubravka Ugrešić, Irena Vrkljan i Slavenka Drakulić, nudile su različite poetike ženskoga pisma, od ironično-parodijske paradigme do biografsko-intimističke proze. U prvim krugovima recepcije zajednički nazivnik njihove srodnosti bio je temeljen na biološkom, spolnom (danas bismo rekli “rodnom”) identitetu autorica, kao i na vremenskoj podudarnosti njihova “izlaska u javnost”, iako nisu pripadale istim književnim generacijama. Gledamo li, pak, sada osamdesete godine unazad, iz perspektive onoga što se kasnije u literaturi događalo, postaje jasno kako je prethodnica “ženskoga pisma” u Hrvatskoj bila sedamdesetih godina književnica Sunčana Škrinjarić. No, njezina se prozna produkcija nikako nije uspijevala recepcijski, prvenstveno u očima kritike, izvući iz ladica djevojačke, omladinske literature, iako je njezina proza nudila model mekanoga autobiografskog ženskog pisma. Dubravka Ugrešić, kao druga u kronologijskom nizu, također se okušala u dječjoj literaturi, a u prvoj je knjizi (*Poza za prozu*, 1978) svoje je (negdje u osnovi autobiografsko) pripovijedanje zakrivala ironijom i humorom. Od strane kritike, pak, proza Dubravke Ugrešić nije bila prepoznavana kao pripadna poetici “ženskoga pisma”; najčešće je bila interpretirana kao parodijski odmak od prevladavajuće žanrovske proze i uspoređivana s Pavličićem i Tribusonom.

Tekstovi Irene Vrkljan, nastali u desetogodišnjem razdoblju, od 1984. do 1994. (*Svila, škare, Marina ili o biografiji, Berlinski rukopis, Dora, Pred crvenim trgovom*) stvorili su ono što obično smatramo dominantnim modelom suvremene hrvatske autobiografske proze. Njezine tekstove od "prave" romaneskne strukture razlikuje ponajprije nedostatak čvrstoga fabulativnog okvira i neprikriveni samoidentificirajući glas autorice-pripovjedačice, ujedno i glavne junakinje. Godine 1987, u vrijeme izlaska drugoga romana Irene Vrkljan, *Marina ili o biografiji*, izlazi prvi roman Slavenke Drakulić, tada javno osvjedočene feministkinje i priznate novinarkе. Za razliku od Irene Vrkljan, kojaj je autobiografsku prozu počela objavljivati na pozadini prije priznatoga statusa književnice, Slavenka Drakulić morala se osim feminizma, nositi s još jednom predrasudom, onom o granici koja dijeli "ne-fikcionalnu" od "fiktionalne" književnosti u teorijskom smislu, a u praktičkom pravo na pisanje dodjeljuje književničkoj eliti. Dok je u hrvatskom kontekstu dokumentarizam *Holograma straha* bio otežavajuća okolnost, u svijetu je odrednica non-fiction proze samo pridonijela uspjehu autorice.

Matični korpus i nezavisne autorice

U razdoblju devedesetih, i Irena Vrkljan i Dubravka Ugrešić i Slavenka Drakulić, nastavile su pisati i objavile su niz u inozemstvu izuzetno dobro recipiranih naslova, ali njihovi se opusi, gledano iz aspekta sociologije književnosti, situiraju na rubu hrvatske književnosti. Pripadnost "matičnom korpusu" nominalne je prirode, a njihova stvarna neprisutnost u književnom životu ima za posljedicu izolaciju samoga poetičkog modela, što, na kraju krajeva, i dovodi do izostanka onih koji/e bi nasljedovali/e poetike njihovih proza. Današnje mlade spisateljice ulaze u javnu arenu književnosti bez svijesti o svojim prethodnicama, o kontinuitetu poetika koji je mogao biti uspostavljen. Imamo li nekoga tko nastavlja u pripovjednom smislu Slavenku Drakulić, Irenu Vrkljan, Dubravku Ugrešić? Gdje su se uopće tijekom devedesetih mogle, a i sada mogu nabaviti njihove knjige, osim u knjižari "Algoritam", uglavnom na engleskom ili njemačkom? Mogu li se njihova imena naći u srednjoškolskim čitankama ili popisima lektire? Koja je učestalost njihovih intervjuova ili kritika i prikaza njihovih knjiga iz devedesetih u hrvatskoj periodici? Odgovori su redom niječni ili manjkavi. Da nema Frankfurtskoga sajma knjiga, jedva da bi široj javnosti bile dostupne i elementarne informacije o novim knjigama Slavenke Drakulić, Dubravke Ugrešić ili Irene Vrkljan.

Sve tri su autorice, naime, iz političkih i kulturalnopolitičkih razloga odbačene iz "matice" hrvatske književnosti, dvije od njih s jednoznačno zalijepljenom etiketom *vještica*. Nisu ih mimoišle ni optužbe za duhovnu izdaju i ratno profiterstvo u intelektualnom smislu: pojmovi kao što su disidentstvo, egzil ili intelektualna emigracija, tijekom su devedesetih bili korišteni u svrhu optužbe i svojevršne denuncijacije. Najblaža je formulacija išla u pravcu skidanja odgovornosti sa strane "matične književnosti": one su otišle svojevorno. Naša je primarno patrijarhalna, muška, homoerotska kulturna scena, bez obzira jesu li stvarni subjekti na toj sceni ženskoga ili muškoga spola, jedva dočekala njihovo "povlačenje". Štoviše, itekako je i pomogla u inscenaciji toga "svojevornog" povlačenja. Pa ionako ih je od početka doživljavala kao strano tijelo, nešto što u temelju ne pripada i ne može pripadati dominantnom muškom, samozadovoljnom diskursu hrvatske književnosti devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća.

Negativni odgovor na pitanje “tko nasljeđuje autobiografski model ženske proze s kraja osamdesetih” poetičke je naravi i nije u izravnoj korelaciji s brojčanim podacima. Devedesetih je godina u Hrvatskoj, naime, izašao priličan broj tekstova koje su potpisale ženske autorice i koje možemo odrediti kao autobiografsku prozu; najveći dio te produkcije pripadao je korpusu tzv. “ratne proze”, poput Alemke Mirković ili Slavice Stojan, ili kasnije Vesne Bige. Tu su i prave biografije – međusobno gotovo oprečne kako po biografskoj matrici tako i po poetičkom modelu – koje potpisuju Višnja Stahuljak i Eva Grić. Knjiga Julijane Matanović *Zašto sam vam lagala* imala je u drugoj polovici devedesetih priličan medijski uspjeh upravo igrajući na odnosu fikcionalnoga i nefikcionalnoga u tekstu, ali ni nju kao spisateljicu ne bih odredila kao nasljednicu pripovjednih autobiografskih strategija iz osamdesetih godina. Raznolikost i raznovrsnost diskurzivnog polja suvremene hrvatske ženske književnosti i poetičke je i kvalitativne prirode. S jedne strane, radi se o svojevrsnom fenomenu “demokratizacije pisanja”, širenju polja pisanja iz tradicijski ograničene elitne književnosti prema autobiografskim, publicističkim i esejističkim oblicima – što smatram pozitivnim bez obzira na pojedinačne estetske dosege ili kvalitativne padove. S druge strane, poetička “osamljenost” hrvatskih književnica danas, njihova ne-pripadnost *grupi, poetici, stilu* čini se da ojačava njihovu individualnu literarnu snagu: svaka od njih bori se ponaosob za vlastiti poetički izražaj.

Iz raznolikoga kruga različitih poetika suvremenih spisateljica izabirem – upravo u svrhu identifikacije njihovih različitosti – tri modela: odnos autobiografskog i ironijskog diskursa u prozi Dubravke Ugrešić, transformaciju autobiografske intimističke proze Irene Vrkljan u kriminalistički roman, te sraz dokumentarističkog i fikcionalnog diskursa u romanima Daše Drndić.

I. Čitanje unatrag

U takvu kontekstu pojavljivanje “Izabranih djela” Dubravke Ugrešić navodi na dvostruki proces ispitivanja: prvo, kakvi su dojmovi kronološki “unatrag” čitanja Ugrešićkine proze i drugo, kako se se pitanje o poetičkom kontinuitetu ili diskontinuitetu hrvatskih književnica reflektira unutar samoga njezinog korpusa, imajući posebno na umu spisateljski luk od ranih djela “Poza za prozu” i “Život je bajka” do romana “Muzej bezuvjetne predaje” iz druge polovice devedesetih. Za polaznu točku interpretacije izabrala bih “okvirne bilješke”, kratke autorske napomene kojima Dubravka Ugrešić u novome “Konzor/B-92” izdanju komentira kako kontekst prvih izdanja tako i ono što se – iz njezine perspektive – s tim tekstovima događalo u “međuvremenu”. Međuvrijeme do drugog izdanja obuhvatilo je dvadesetak godina, a Ugrešićkine napomene ne odnose se na fakticite vanjske realnosti (to se ni ne bi moglo pobrojati) već na ono što se s knjigama u vremenskom protoku događa u svijetu njihove duhovne povijesti, što one, naime, govore o sebi i o svijetu drugačije i više nego što se činilo u vremenu nastanka.

U tom je smislu posebno poučna autoričina nova napomena s kraja zbirke priča “Život je bajka”, u kojoj komentira kako je netom nakon izlaska knjige dobila neugodno pismo od stanovitoga (njoj tada nepoznatoga) Ante Matića koji ju je brutalno napao što je *vulgarnoj* junakinji svoje priče “Hrenovka u vrućem pecivu” dala njegovo prezime, a ne recimo – citiramo Matića – ime Nade Dimić. Istog tog Matića Dubravka Ugrešić susreće u novinskim vijestima 1990. godine gdje se, kao perspektivni političar, predstavlja u intervjuu

pod naslovom “Havel u Podsusedu”. Taj isti Matić (nisam provjeravala bibliografiju, ali podudarnosti ima previše) junak je DHK-ovskih skupština devedesetih, koje su kulminirale u lipnju ove godine, gdje se po ne znam koji puta istaknuo rasističkim i šovinističkim ispadima.

Stvarnost osamdesetih, hoću time reći, prisutnija je u Ugrešićkinim knjigama nego što se onda činilo, ponajviše zbog spisateljčina dara da realnost na više načina transponira, preodjene, zamaskira i preobrazi postupcima parodije, ironije, humorističke transpozicije – sve do krajnje radikalnih oblika književnog apsurda i fantastike. U takvu je, vrlo osvještenom i dosljednom poetičkom kodu, Dubravka Ugrešić zaobilazila izravan susret s autobiografskim diskursom kao temeljnom osobinom ženskoga pisma. Štoviše, čak u predgovoru “Američkom fikcionaru” 1992. godine jasno iskazuje stanovitu nelagodu, otpor prema autobiografskim oblicima:

“Ovo je jedna nepristojna knjiga. Oduvijek sam smatrala (i sada tako mislim) da bi pisac koji drži do sebe morao izbjegavati:

- a) autobiografske zapise,
- b) zapise o drugim zemljama,
- c) dnevnik.”

Autobiografskom diskursu u cjelini Ugrešićka zamjera neizbježni narcizam; ona se s tim narcizmom uspješno bori upravo zahvaljujući arsenalu književnih postupaka parodije, ironije, humora, od kojih ne odustaje ni u temama koje bi “same po sebi” vukle prema modusu tragičnog ili patetičnog. Spisateljska formula koju u devedesetima (“Fikcionar” i “Muzej”) koristi Dubravka Ugrešić mogla bi se pojednostavljeno definirati kao povezivanje autobiografskog diskursa i ironijskog modusa, što za rezultat daje – autoironiju. Koliko god to možda moglo izgledati kao lagani obrazac za zabavno štivo, toliko treba naglasiti da je čarobna formula *autobiografija + ironija* izuzetno rijetka u literaturi (posebno zapadnoeuropskoj). Autobiografski pisci ulijeću s radošću u klopku ega zbog koje je Ugrešićka izbjegavala direktnu autobiografičnost, zazirući od narcisoidnog, samozadovoljnog i samozadovoljavajućeg samo-predstavljanja, običnog književnog egotripa. Što ima ljepše (i lakše) od nesmetanog plivanja i dubinskog ronjenja u vlastitoj duši? Što ima teže o neprestanog samoironijskog odmaka, stalnoga promatranja sebe iz gledišta vanjskoga oka, bez popusta?

Mn: Rasute riječi, raznizane godine

Pitanje o unutarnjem poetičkom kontinuitetu u opusu Dubravke Ugrešić dobiva u “čitajući unatrag”, bez sumnje, potvrđan odgovor, samo su ironijsko i autobiografsko zamijenili mjesta. Dok je u osamdesetima autobiografsko bilo prikriveni sadržaj, a ironija se koristila kao vrsta književnoga ruha, sada je (auto)ironija unutarnja točka, polazna i konačna. Autobiografsko, kad biva ogoljeno i eksplicitno, pokazuje se krhkim i nesigurnim. Jer je takav život. U devedesetima.

U devedesetima, kaže se na početku “Američkog fikcionara”, da su se autorici sve riječi, kao i Alici, *rasule*. Jednako tako su se i godine raznizale. Ako “Fikcionar” sakuplja riječi i postavlja ih u novi red, onda “Muzej bezuvjetne predaje” ponovo spaja godine, povezuje ih u niz na temelju unutarnjega slijeda. Prividna nesekvencijalnost prizora zapravo je slika načina na koje je uređeno sjećanje: po logici načela osobnosti.

II. Tko stanuje u Burggasse?

Bečku ulicu, staru Burggasse, kojom se u romanu Irene Vrkljan "Posljednje putovanje u Beč" često uspinje inspektor Leo Winter, poznajemo iz njezine literature već otprije. "Stara ulica Burggasse" pojavljuje se u knjizi proze Irene Vrkljan "Pred crvenim zidom" 1994. godine – tada u njoj stanuje Irenina stara tetka Nina. Evo kako o njoj pripovijeda:

"Proljetos sam u Beču razgovarala sa svojom tetkom Ninom o Travniku u kojem je 1904. rođena. Pognuta je i teško podiže ruku u velikoj hladnoj kuhinji (onoj koja izgleda jednako kao i godine 1916. kada su se moja majka, ona i baka iz Bosne preselile u Beč) kako bi visoko gore dosegla prekidač za svjetlo. Glasna buka strme Burggasse prodire u stan, obuhvaća sve, njena povijena leđa." Transpozicija stvarnoga materijala u prozu nije postupak koji bi nas kod Irene Vrkljan trebao čuditi, pa čak ni onda kad je, barem formalno, riječ o kriminalističkom romanu. Osim toga, ni sama autorica, u novinskim intervjuima objavljenim po izlasku romana, nije krila kako se u srži "Posljednjeg putovanja u Beč" nalazi obiteljska materija, vezana upravo za tetku koja je stanovala u Burggasse.

Za inspektora Lea Wintera, pak, ta je ulica, "siva, pomalo zapuštena", znak prošlih vremena: ona ga je "uvijek podsjećala na jedno drugo vrijeme, na vrijeme njegova djetinjstva, provedenog ovdje, u blizini". Leo Winter, pripovijeda dalje Irena Vrkljan, "nije mislio da je to samo neka vrst nostalgije, ne on je samo u dubini duše bio za očuvanje te skromne četvrti, kao i za očuvanje svih tragova vremena". Mehanizmi prisjećanja koji vode glavni lik u romanu, kako u njegovim šetnjama bliskim kvartom što postaje poprište zločina, tako i načinima njegova razjašnjenja kriminalističke zagonetke, analogni su, u stvari, pripovjednoj strategiji Irene Vrkljan. Na prvome mjestu, tu je temeljni oblik poimanja života u vremenskoj perspektivi. "Vrijeme života, fragmenti života", sintagma koju poznajemo iz proze "Pred crvenim zidom" bila je i ostala poetičkim načelom organizacije Vrkljaničine proze koje prolazi stanovitu transformaciju kad se autorica, umjesto dosadašnjeg, prevladavajućeg oblika asocijativne, fragmentarne proze odlučuje za fabularno kontinuirano i vremenski uređeno pripovijedanje.

Međutim, da bi temeljno poetičko načelo ostalo osigurano, brine se sama materija priče. Riječima inspektora Lea Wintera: "niti koje povezuju osobe u njihovoj igri čvrste su i istodobno tanke i one stvaraju neki čudan vez kao od nekih nerazmrsivih ostataka vune. Ako se samo jedna nit povuče, tad se cijelo tkanje ispara i nama više ništa ne ostaje u rukama." Posao gospodina Wintera sastoji se, naime, u otplitanju niti kojima su isprepleteni tuđi životi, i to u trenucima krize, kada je nešto pošlo "po krivu" i kada nitko ne želi da se te niti raspletu. Ozbiljan gospodin Winter, po naravi fin i senzibilan, i sam ponekad poželj da zaborav ponovo pokrije sve što je u nečijem životu otkrio.

"Obiteljska tajna" središnji je pojam romana "Posljednje putovanje u Beč". Tajna pripada kriminalistici, obitelj poetici Irene Vrkljan. "Obiteljska tajna", kao takva, predstavlja opće mjesto tradicije kriminalističkih romana, i to onih engleske, nešto staromodnije provenijencije. Dakako, u takvom romanu neće biti nikakvih patologa, analitičarskih timova koji izrađuju profil serijskog ubojice, kompjuterskih stručnjaka koji provjeravaju brojeve automobilskih tablica. Nikakve jeze, nikakvih prijetećih e-mail poruka inspektoru, nitko ne bježi, ne otima žrtve, ne siluje, ne muči. Na mjestu intelektualno precizno planiranog "savršenog zločina" nalazi se obična obiteljska tajna. Najobičnija, onakva kakvih ima u gotovo svakoj (normalnoj!) obitelji: vanbračna djeca, izgubljeni ljubavnici, usvajanja, neuspješna

potraga za nikad dobivenom ljubavi. Nikakva asocijalna psihopatologija, samo normalna patologija naših svakodnevnih života i poremećenih odnosa.

Jedino što ovaj roman direktno dijeli s modernim kriminalističkim romanima činjenica je što i "Posljednje putovanje u Beč" na samome početku izlaže leš. U pomalo ironičnoj pripovjednoj maniri prema *main-streamu* krimića, leš Marije Lenz u Vrkljaničinu romanu, leži u Farkas-parku u Burggasse, a da "oba muškarca u svom uredu, u odsjeku za umorstva, to još nisu ni slutila".

Kad se stvari počinju rasplitati, od savršenog zločina ne preostaje ništa. Umorstvo je tu, ali slučajno, nenamjerno, odnosno namijenjeno nekome drugom, u obliku otrovanih čokoladnih bombona koji su trebali biti poklonjeni tetki Klari Bertl u Burggasse, a ne njezinoj nećakinji Mariji. Jedna je smrt pretekla drugu, prirodna smrt Klare povukla je za sobom slučajno umorstvo Marije. A preostali bomboni, neodmotani, kotrljaju se na tanjuriću kojima "ubojica", nesretna, nevoljena, neprihvaćena kćer i polusestra Helena Werner nudi inspektora Wintera. "Vaši nisu otrovani", dodaje.

Obiteljska tajna koja se prenosi iz jedne generacije u drugu eksplodirat će s velikim posljedicama u onoj kad se otkrije. Generacije koje na sebi nose traume svojih predaka, popustit će jednog trenutka pod teretom prošlosti koja je, silom prilika, odredila njihov sadašnji život. Recimo to riječima inspektora Wintera: "Jer najdublje čuvane obiteljske tajne minka su polja, na njih se ne smije stati. Jer ono što rođaci pokojnika najmanje podnose – to su otkrivene istine. Zato nitko nezaštićen ne bi smio otvoriti dobro zatvorene kovčege ili škrinje, pogotovo ne ako u njima leže pohranjene obiteljske tajne, skrivene kroz duge godine i pred svim ljudima." O tome bi, smatra Leo Winter, trebalo podučavati buduće inspektore.

Objasnimo ulogu tajne i riječima psihoterapeutkinje Gorane Tocilj: "Tajna je fiksirani konflikt iz prošlosti koji se čuva zbog straha od njezina otvaranja jer ima socijalne i moralne implikacije. Tajna služi da bi se pojedinac zaštitio od društvene osude..." Definicija u potpunosti primjenljiva na priču u ulici Burggasse: stan koji čuva tajne, nedodirljive u razgovoru, indicije duboko pohranjene u staroj škrinji s fotografijama bez točnih datuma i imena. Tko je mala djevojčica na fotografiji iz 1948? To nije ubijena Marija Lenz, a tako joj je nalik. Zašto je fotografija sačuvana? Stara teta iz Berggasse nije u stanju podnijeti bol i otkriti tajnu, ispričati priču o vanbračnoj djevojčici koja je data na usvajanje. A djevojčica odrasta povučeno i neprilagođeno, do krajnjeg šoka pri saznanju da je usvojena. Ostatak života fiksira u potragu za majkom, točnije, za majčinom ljubavlju.

U romanu Irene Vrkljan sve su glavne ženske junakinje već mrtve, stvarno ili emotivno. Kroz koga i kako onda one govore? Ubijena Marija Lenz, o kojoj doznajemo da je bila tiha, skromna, povučene naravi, takva ostaje tijekom čitavoga teksta. Samo naznake njezina života: neuspio brak, nikad nikome ništa kriva, strankinja, vječni osjećaj egzila, studij slavistike, prijevodi ruske poezije. O Mariji saznajemo kroz očiste inspektora Wintera koji s tugom spaja dijelove njezina života. S druge strane, tetka Klara: tvrda, zatvorena, zahtjevna, gruba. Iza nje ostaju nevrjedni predmeti u stanu, tajna koja se raspliće ali ne pobuđuje suosjećanje. Još je jedna fotografija vrlo važna u priči: fotografija tetke Klare i njezine sestre Inge (Marijine majke) snimljenih kao djevojčica, negdje u Mostaru. U "Posljednjem putovanju u Beč" taj opis glasi ovako: "...dvije djevojčice na nekom balkonu – negdje u Mostaru. Iza njih planine i jarko, bijelo svjetlo."

U *Pred crvenim zidom* slika je nešto drugačija, detaljnija, pripovjedačica komentira opisanu fotografiju i njezinu obiteljsku pozadinu – fotografiju je snimio njezin djed 1912.

godine, prije nego što ga je žena s djecom napustila i vratila se u Beč. “Voljela sam majku na toj fotografiji, voljela njenu opuštenost i način na koji je držala jabuku. Istovremeno sam voljela tajnovitost jedne nepoznate prošlosti – fotografija je bila njena materijalizacija – i to svjetlo jednoga davno prošlog dana.” Pronalazimo ovdje ključnu formulaciju Irene Vrkljan za razumijevanje njezine pripovjedne poetike koju u “Posljednjem putovanju u Beč” “podmeće” inspektoru Winteru kao modus njegove istrage. Kako Irena Vrkljan pripovijeda, tako Leo Winter istražuje, i on jednako tako voli “tajnovitost nepoznate prošlosti”, onako kako se ona nagomilava i razaznaje u trošnim pročelima zgrada, u starim bečkim kavanama, u blijedim svjetlima iza stakla antikvarijata (gdje netko čita, to nije uopće slučajno, Hannah Arendt), u fotografijama lijepoga vrta u Bosni, u fotografijama dviju djevojčica koje su svoje djetinjstvo provele pod sjenovitim stablima u Travniku. “Rat je taj život razorio i one su kasnije u Beču bile samo tri siromašne žene, bez rodbine; majka bez muža, djevojčice bez oca.”

Pripovijedanje Irene Vrkljan u “Posljednjem putovanju u Beč” dosljedno je modernističko pismo u kojem nad autorskim pripovijedanjem u trećem licu dominira pripovijedanjem iz očista lika (najvećim dijelom inspektora Wintera), danom u obliku slobodnoga neupravnog govora. Mogli bismo možda i kazati da Irena Vrkljan pripovijeda kroz Lea Wintera, ali njezina pripovjedačka ostavština prisutna je i u likovima onih koji u romanu ne mogu uzeti pravo glasnog govora, poput mrtve Marije Lenz. Irena Vrkljan ispričavala je jednu tipičnu obiteljsku priču, poput onih koje najčešće ostaju zatvorene i dobro čuvane unutar četiri zida građanskih kuća. Zločin (pravni ili moralni) kao dio obiteljskog inventara, pospremljen u škrinjama ili kovčezima, na tavanu ili u podrumu, sve dok se ne dogodi nešto neočekivano i “neka ruka slučajno ne otvori jedan takav kovčeg”. Tada slijede posljedice. Tako je Marija Lenz saznala nešto što nije smjela saznati, da ima polusestru. I smrt je, po običaju, izbrisala sve, oduzela mogućnost ljubavi. Zato je “Posljednje putovanje u Beč”, kao roman o zločinu, zapravo roman o nesreći.

III. Protiv zaborava

Roman Daše Drndić “Canzone di guerra”, objavljen 1998. “završio” je rečenicom *nije kraj*. Nisam o tome razmišljala sve dok njezinu romanu iz 2000. godine “Totenwande”. “Zidovi smrti” nisam trebala naći “početak”. A on se nalazi, dakako, izvan korica same knjige, na stranicama “Canzone di guerra” (od 61. stranice, za one koji kane zavirivati) gdje zapravo počinje pripovijedanje o Konradu Košeu, glavnom liku i pripovjedaču u “Totenwande”. Konrad Koše je, saznajemo, rođen 1939. godine u Zagrebu, od oca Hrvata (“odličan šahist i osrednji ustaša”) koji 1941. emigrira i majke Židovke (Zlata Koše, rođena Weiss) koja za vrijeme rata radi u državnoj službi. Te biografske činjenice u “Canzone” Daša Drndić koristi kao polazne točke za razvoj priče: pripovijedanje se račva u različitim linijama, od komunističke ilegale za vrijeme NDH-a do glazbenih priredbi u fašističkom logoru Theresienstadtu. Priča se razvija slobodno, neprestano prelazeći iz osobne razine na razinu obiteljske sage, i dalje, konstruirajući složene, gotovo nevjerovatne veze među pojedinačnim akterima. Ono što je svim likovima u oba romana zajedničko, to je da su njihove sudbine *križišta povijesti*, da se u njihovim životima lome ključni događaji povijesti dvadesetoga stoljeća. Totalitarizmi, ratovi, logori, ubojstva, mučenja.

“Totenwande” stoga nije točno označiti kao *priču o Konradu Košeu* već se radi o *pričama Konrada Košea*, o nizu pojedinačnih sudbina koje su isprepletene u zajedničku, veliku

ali i kaotičnu tragediju dvadesetog stoljeća. Cinični i okrutni postupci života jedne likove spajaju u paradoksalne veze dok drugima onemogućuju upoznavanje i komunikaciju. Obitelj, koja bi u "normalnim" situacijama predstavljala prvi i temeljni okvir društvenog identiteta otkriva se, u obiteljskim pripovjednim stablima koja gradi Daša Drndić, najslabije točka identiteta, a često postaje i mjesto laži i falsifikacije. "Totenwande" započinje neobičnim romanesknim postupkom, isljedničkim ispitivanjem, koje autorica odabire kao dijalogizirani narativni okvir svih drugih priča. Konrad Koše odgovara na istražiteljeva pitanja o stavovitoj Jaqueline Heissmeyer, i unutar istražnog postupka piše svoj *iskaz*, tekst koji se odlikuje i svojstvima ispovijesti i svojstvima svjedočanstva. Pišući, Koše križa neke od napisanih odlomaka, koji, pak, čitateljima ostaju na uvid kao "prekriženi" dijelovi teksta. Takav nam pripovjedni postupak signalizira s jedne strane nesigurnost "pripovjedača", što on zapravo želi kazati, a s druge čini vidljivim mogućnost priče da u svakome trenutku skrene u nekom drugom događajnom pravcu. Košeovo pripovijedanje uvlači u sebe različite formalne postupke i tipove teksta: crtanje porodičnog stabla, privatne i povijesne dokumente, leksikografske natuknice, biografsko pripovijedanje, pjesme i životopis Paula Celana, pisma i osobne prepiske, sudska izvješća. Dokumentarna uvjerljivost i literarna sugestivnost temeljna su obilježja pripovijedanja u "Totenwande".

Cijeli roman ispisan je na osi koja vodi od osobnog i biografskog, do povijesnog i univerzalnog. Dokumenti YadVashem muzeja i popis svih logora koji su sačinjavali koncentracijski kompleks Neuengamme, stoje na jednoj strani te osi, a sadističke erotske scene Košea i Jacqueline predstavljaju krajnju točku fikcionalnog, onu koja dodiruje fantastično. Pripovjedno umijeće Daše Drndić čitatelja dovodi u situaciju da se ta dva pola spoje u jedno: povijesno-dokumentirani događaji pokazuju svoju fantastičnu stranu, svoju unutarnju izobličenosť koja nas prisiljava da poništimo značenje sintagme *smisao života*. Holokaust, koji je stvarna tema ovoga romana, upravo je to – poništenje života i poništenje smisla.

Vrhunac toga fantazmagorijsko-povijesnog kaosa predstavlja drugi dio knjige, pod naslovom "Zubalo Lile Weiss", koji je u cjelini iskazan u dijaloškoj, odnosno, poliloškoj formi. Polifoni diskurs u "Zubalu Lile Weiss" satkan je od glasova Hitlera, Staljina, Konrada Košea, Lile, Rimme, Lenke ...- dakle niza povijesnih i fikcionalnih osoba, "poznatih" i "nepoznatih" koje bivaju izjednačene tekstom. Iako se u smislu pretpostavljive *kronologije događaja* "Zubalo Lile Weiss" ne nadovezuje na prvi dio knjige, njihova je unutarnja sveza tematske i motivske prirode. I zubalo, naposljetku, pratimo još od "Canzone di guerra".

Procedura ispreplitanja privatnih sudbina i "velike priče" svijeta povezuje sve niti: kurva Jacqueline Heissmayer otkriva se kao kćerka doktora Kurta Heissmayera koji je u logorima vršio eksperimente nad djecom. Zlokobni virus tuberkuloze na ovaj ili onaj način stiže i do glavnog junaka, Konrada Košea, koji je ionako – *unaprijed i izunutra* – zaražen virusom smrti i ubijanja.

Unutarnji književni provodni motiv u "Totenwande" je biografija i pjesnički opus Paula Celana. Konrad Koše pred istražiteljem izgovara na hrvatskom i njemačkom Celanove stihove, njegovu "Fugu smrti". Celan, pjesnik koji se ubio u svojoj pedesetog godini, skočivši u Sein. "Na Pesah ili na Hitlerov rođendan, kako se uzme", ispisuje pripovjedač-Košea u jednom od biografskih okvira u tekstu. Celan, jedan od preživjelih iz rumunjskih "logora s prisilnim radom". Pjesnik poznat po hermetičnoj poeziji, jezičnom i smisaonom eksperimentu, ponekad na rubu razumljivosti. Ono što je u njegovoj pjesničkoj biografiji sasvim

očigledno to je vrlo visok stupanj transpozicije osobnog iskustva. Trauma je ono što se ne može izgovoriti: koliki su preživjeli iz koncentracijskih logora skončali samoubojstvom, zato što se teret traume i teret krivnje (zato što su ostali živi) nisu mogli podnositi.

Na drugome mjestu u knjizi, paralelni svijet deportacije stanovitog M.K.-a iz Prištine. Svjedočanstvo o deportaciji vlakom iz proljeća 1999. godine. Paralelni svjetovi, mogući svjetovi za Dašu Drndić nisu svjetovi utopije, bajkovite slike sretnijih života, nego izbjeglički vagoni, djeca odijeljena od roditelja, logori smrti, *zidovi smrti* građeni uvijek iznova. Zato i posljednja rečenica "Totenwande" glasi: "*ima još*". Nije samo riječ o pripovjednom postupku označavanja "otvorene forme" romana, o naznačivanju da se romaneskni ciklus "Canzone di guerra" i "Totenwande" nastavlja. Rečenica je ispisana sitnim slovima ali govori jasno: *još ih ima, zidova smrti, uokolo nas*. "Zidovi smrti" su romaneskni odgovor Daše Drndić na Celanovu "Fugu smrti".

Kontekst suvremene hrvatske književnosti ne čini se najprimjerenijim okvirom za situiranje romana "Totenwande". Kada sam, po dovršetku drugoga čitanja, odlučila knjigu "trajnije" smjestiti na police s knjigama, nisam je stavila pored Ferića i Tomića. Napravila sam mali razmještaj i na nekih četrdesetak centimetara smjestila proze za koje mi se činilo da idu zajedno: "Totenwande" Daše Drndić, "Konclogor na Savi" Ive Jakovljevića, "Zar je to čovjek" Prima Levija, "Živjeti ili pisati" i "Kakva lijepa nedjelja" Jorgre Sempruna. Semprun i Levi kao dva oprečna načina suočavanja s prošlošću: Levi, jedan u nizu žrtava holokausta koje su se ubile desetljećima poslije; Semprun, kao primjer stalnoga kontrapunktiranja života i smrti, u kojemu pisanje/izgovaranje doživljenoga postaje način da se *preživi* smrt. Uz to, svezak "Republike" iz 1996. godine u kojem je Slobodan Šnajder preveo i komentirao Adornov tekst "Što znači: odrađivanje prošlosti", La Caprinu studiju "Representing the Holocaust", i tako redom. Posljednje mjesto u nizu popunio je novi svezak "Europskoga glasnika" s prijevodom slavnoga teksta Hannah Arendt "Eichmann u Jeruzalemu". Iako kasnimo za originalom više od trideset godina, ne bih povodom objavljivanja toga prijevoda lakonski rekla "bolje ikad, nego nikad", već mi se čini da dolazi u pravi čas. U pravi čas – za koga?, naravno da glasi pitanje. U pravi čas za one koji smatraju da jame pune leševa nikada nisu dobro zatrpane, ma koliko debeli bili slojevi vapna i zemlje. Za prijevod te knjige, na žalost, uvijek je pravi čas, rekla bi vjerojatno Daša Drndić.

Adornov pojam "odrađivanje prošlosti" svakako nam može biti od koristi u razumijevanju razloga koji su Dašu Drndić mogli voditi u pisanju "Totenwande". I u razumijevanju naše suvremenosti koja se nadaje kao primjereniji, prirodni kontekst za čitanje toga romana, potiskujući stvarne povijesne događaje iz sredine dvadesetog stoljeća. Adorno svoju raspravu piše 1959. godine, niti sasvim blizu niti vrlo daleko (*dovoljno daleko* ne postoji, ne treba se oko toga zavaravati) od vremena holokausta. "Poništavanje sjećanja prije je učinak odveć budne svijesti nego njezine slabosti", piše Adorno, i nastavlja: "U zaboravljanju onoga što jedva da je prošlo čuje se i bijes zbog nečega što svi znaju: da se, naime, nešto mora izgovoriti dokraja najprije samome sebi, da bi se onda moglo prigovoriti drugome".

Prošlost može biti "odrađena" tek onda kada se odstrane njezini uzroci, smatra Adorno, i ta njegova postavka i danas stoji. Konstantno obnavljanje fašizma svjedoči o tome da još uvijek postoje isti interesi koji su oblikovali fašizam i prije pola stoljeća, nacionalni i politički, da još uvijek funkcioniraju isti mehanizmi koji proizvode rasne predrasude i sve što onda iz njih slijedi.

"Totenwande. Zidovi smrti" u međunaslovu nosi *in memoriam*. U znak sjećanja, dakle, protiv zaborava.

Dunja FALIŠEVAC (Zagreb)

ŽENA-AUTORICA I LIK ŽENE U HRVATSKOJ NOVOVJEKOJ KNJIŽEVNOJ KULTURI (od XVI. do XVIII. stoljeća)

I.

U razdoblju srednjeg vijeka na području hrvatskih zemalja nema spomena o tome da bi žena bila sudjelovala u bilo kojem vidu kulturnog života: žensko biće javlja se u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi samo kao objekt, pasivno biće, sporedni lik u nekom književnom tekstu, ocrtan mnogo češće negativno negoli pozitivno. Hrvatska je srednjovjekovna kultura naslijedila, naime, iz judeo-kršćanske i antičke tradicije koncepciju demonske žene, žene zavodnice koja muškarca magičnom erotskom moći veže uza se neraskidivim vezama i odvlači ga od uzvišenih ciljeva grabeći mu dušu, jer je sklopila savez s paklenim silama, s vragom, od kojeg je poprimila demonske moći i snagu. Tako se u srednjovjekovnom glagoljskom *Tkonskom zborniku* s početka XVI. stoljeća nalazi prva poznata pjesma protiv žena u hrvatskoj književnosti. U svojim osmeračkim invektivama nepoznati glagoljaš ženu uspoređuje sa zmijom, koja čini više zla nego i sami đavli, dokazujući svoju tvrdnju primjerima biblijskih osoba koje je prevarila. Izvor erotskih užitaka, mlada je žena – naglašava strogi glagoljaš – slična ognju, paklu, zemlji i studentu bez dna, jer uništava, pali, proždire jadne muškarce, ona je kao vučica koja nije nikada sita, ona naoružava i same đavle da ustanu protiv muških duša kako ne bi došle u raj. Mrzovoljni ženomrzac glagoljaš na kraju zaključuje da svaki muškarac mora izbjegavati ženu.

Pozitivno ocrtan lik ženskog bića javljat će se u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnoj kulturi samo u liku Bogorodice: u litanijama Gospi, marijanskoj lirici i u brojnim proznim Marijinim čudesima.

II.

Kada je jadransku obalu hrvatskih zemalja oplahnuo duh renesanse s neoplatoničkim koncepcijama, u koje su se ulile tradicije dolčestilnovizma, trubadurstva i petrarkizma, žena se počinje opjevavati u petrarkističkoj poeziji kao uzvišeno biće koje participira u božanskoj ljepoti i dobroti, a javljaju se i glasovi prvih žena u kulturi i književnosti. S dolčestilnovističkim i neoplatoničkim koncepcijama žene i ženskog bića hrvatska se kultura upoznala na razne načine: preko djela onodobne talijanske književnosti i utjecajem talijanskih učitelja koji dolaze na hrvatsku obalu, a i mnogi su hrvatski mladići studirali na talijanskim sveučilištima.

Takvo, novo shvaćanje žene i ženskog bića počelo se ocrtavati i u religioznoj, a osobito u svjetovnoj književnosti.

Žena i žensko biće, njezina uzvišenost, plemenitost i odvažnost postaju predmetom opjevavanja ne samo u petrarkističkoj lirici nego i u generički drugačijim djelima. Tako na

primjer u hrvatskim djelima Marka Marulića (1450-1524), hrvatskog humanističkog pjesnika iz Splita, žena i ženska sudbina postaju trajnom temom, stalnom preokupacijom: u vergilijansko-biblijskom epu *Judita* za glavni lik izabrao je Marulić hrabru Juditu, koja – za razliku od muškog dijela stanovništva rodnog grada – svojom spremnošću na akciju i odvažnošću odlučuje o sudbini Betulije, postavši aktivnim sudionikom povijesnih zbivanja; u *Suzani* ženski je lik simbol božanske pravednosti i moralni pobjednik nad lažljivim muškarcima. I u Marulićevim kraćim pjesmama često su žene protagonisti i nositelji pjesničke poruke. Pišući svoja djela o ženama i veličajući žensko biće Marulić je svjesno pisao za onaj sloj čitalačke publike koji nije znao ni jedan drugi jezik osim hrvatskoga, prije svega za žene, i to one u samostanima. Gleda li se na tu činjenicu s aspekta sociologije kulture, Marulić ima iznimnu vrijednost u hrvatskoj književnosti: postojanje ženske čitalačke publike osnovni je preduvjet jedne kulturne sredine da i žene postanu aktivnim sudionicima u književnom stvaralaštvu i kulturnom životu.

Od svih hrvatskih zemalja dubrovačka je kulturna sredina bila u 16. stoljeću, u doba procvata renesanse najotvorenija zapadnim utjecajima, bila najspremnija prihvatiti ranonovovjekovne koncepcije o ženama: u kulturnoj sredini jedinog slobodnog grada-države na hrvatskom teritoriju žensko biće sagledava se u svojoj kompleksnosti, analizira se ne samo njezin moralni lik nego i njezin intelekt i njezine duhovne sposobnosti uopće. Tako je Dubrovčanin Nikola Gučetić (1549 -1610), filozof, državnik, političar i pedagog, neoplatonik po filozofskim stavovima, u posveti *Dijaloga o ljepoti* (1581) dubrovačku ženu i ženu uopće uzdizao neobično visoko; on kaže:

“Hoćemo li vjerovati autoritetu Aristotela i Platona a i zdravom razumu, vidjet ćemo da su žene sposobnije od muškaraca da steknu svako znanje, jer sve naše spoznaje dolaze od osjetila, a budući da su one umjerenijeg temperamenta (...) one imaju i umjerenija osjetila. Iz toga slijedi da je njihov intelekt također savršeniji od našega, što dokazuje da su žene superiornije muškarcima u mogućnostima da izučavaju lijepu knjigu i u sposobnosti da se predadu kontemplativnim krepostima. Zato ako se kaže da je muškarac superiorniji ženi, to dolazi odatle što je on vještiji oružju i vojnom umijeću, što je jači i hrabriji, a i sposobniji za poslove i trgovinu i za učenje onih nauka koje su vezane uz akciju. On može izdržati i veće napore: tako one koji se podnose u naukama, kako i one što se podnose u drugim poslovima. To je, eto, bio razlog da su sebi muškarci prisvojili prednost i sveli žene na ropske poslove gotovo kao zavideći im na njihovu savršenstvu. Pa ako se to muškarcu i dopušta, ipak se ne dopušta da žene mogu biti sposobnije za usvajanje svih visokih intelektualnih znanosti.”¹

Svoje je shvaćanje o ženama iznijela i Gučetićeva žena Mara Gundulić, obrazovana i učena žena, koja je – obranom ženskog spola i ženskog intelektualnog i afektivnog bića – ostavila prvi spomen ženskog glasa u hrvatskoj kulturi. Ona, u predgovoru filozofskom djelu svojega muža Nikole Gučetića *Discorsi sopra la Metheora d'Aristotele* (Venecija 1584), muškim zamjerkama ženskom spolu suprotstavlja svoje stavove:

“Međutim, kad bi oni htjeli biti manje lični i suditi razumno, vidjeli bi da je naš spol onako savršen kao što je i muški u svojoj vrsti, tako da se apsolutno ne može reći da je jedan vredniji od drugoga. A kad bi se to baš i moglo reći, držim da bi ženama morala pripasti veća pohvala kako bi se začepila usta njihovim napadačima i otvorile oči njihova razuma, jer je ljepota tijela jasan dokaz ljepote duše.”²

Dalje u svojoj posveti Mara Gučetić tvrdi kako su žene sposobnije od muškaraca za du-hovne znanosti jer: "Ženski spol je po svome duhu još i skloniji od muškoga za shvaćanje svijeta ideja, a i po svojoj afektivnoj osobini prilagodljiviji tome." Ilustrira Mara Gučetić tu svoju misao držeći se izvora: Plutarha, Strabona, Boccaccia i drugih te navodi mnoge učene i pametne žene koje su tijekom povijesti pokazale da su sposobnije od muškaraca.

Ne niječe Mara Gučetić samo intelektualnu superiornost muškaraca nad ženama: tvrdi ona da se žene ni po fizičkim osobinama ne razlikuju od muškaraca te navodi brojne rimske žene koje su se proslavile na bojnopolju spašavajući svoju domovinu od neprijatelja. A najjači su dokaz ženske hrabrosti i junaštva za Maru Gučetić Amazonke, koje su bile tako vješte oružju da su pokorile veći dio Azije. Na kraju svojega predgovora, posvećenog Cvijeti Zuzorić, Mara Gučetić hvali Dubrovkinju Margaritu Menčetić koja je "(...) najočitije pokazala koliko žene mogu lakše učiti i koliko one imaju um oštrije i skloniji znanosti negoli muškarci".³

I neki drugi znakovi svjedoče o tome da je hrvatska kultura na dubrovačko-dalmatinskom području u 16. stoljeću prihvaćala i uvažavala ženu do te mjere da je ubrzo stvorila, poslije mnogih "muških", epskih mitova, i prvi "ženski" mit: bio je to mit o Cvijeti Zuzorićevoj, čiji je utjecaj na dubrovačku kulturnu i književnu sredinu bio neobično snažan. Ona je, kako kaže prva i jedina povjesničarka dubrovačkih pjesnikinja Zdenka Marković, došavši u Dubrovnik, "(...) sa svom raskoši svoje ljepote i mladosti, (...) svojom fascinirajući lijepom pojavom, i svojim duhom, i obrazovanošću stečenom u Italiji te svojim sigurnim i slobodnim vladanjem unijela novi duh u svoj rodni grad. Uzbivala je dubrovački ponešto već ustajali zrak i elektrizirala njegovu duhovnu atmosferu prikazavši se očima Dubrovčana kao neko novo biće, nova pojava. Ona je naime, bila ona tražena žena svoga doba (...) u kojoj su se, ujedinjene u skladnu cjelinu, našle sve one odlike fizičke i duševne koje su je, po mišljenju renesansnog čovjeka, činile – 'savršenom'".⁴

Pjesničko djelo Cvijete Zuzorić nije se, na žalost, sačuvalo. No, o njoj se toliko mnogo pisalo i toliko je podataka o njezinoj ne samo ljepoti i kulturi, nego i pjesničkom talentu u djelima dubrovačkih biografa da o tome kako je Cvijeta bila pjesnikinja ne može biti nikakve dvojbe. Jedan od najpouzdanijih i najuglednijih starih dubrovačkih biografa Serafim Crijević o njezinoj poeziji kaže:

"Doista je za pisanje stihova imala prirodni dar, lakoću, okretnost i oštroumnost tako da se činilo da je odgojena u njezima Muza. Govori se da su njezini epigrami – vrst poezije u kojoj je najviše uživala – bili sastavljeni tako elegantnim stilom i da su svršavali tako duhovitim mislima da bi takvo nešto jedva mogao poželjeti i za muškarca, i to najvještijega pjesnika. Nadalje, ako se poučljiv i oštroman duh, odlična naobrazba, birano i kičeno obilje riječi nađu u žene, zaista joj to s pravom pribavlja veliko divljenje i naklonost svijetu... Doista je u Cvijete zasjala takva snaga duha, takva ljubav za književnost, takva odlična pjesnička sposobnost i takvo poznavanje plemenitih umijeća da bi bilo vrijedno divljenja kad bi se sve to našlo i u muškarca predana neumornom radu. Stoga ćeš lako shvatiti, zašto je sebi pribavila i divljenje i naklonost najvećih muževa onoga vremena i zašto je zavrijedila da je slave najvišim pohvalama...."⁵

Cvijeta Zuzorić bila je, svakako, najpoznatija, ali ne i jedina pjesnikinja u renesansnom Dubrovniku. Stari dubrovački biografi spominju još nekoliko kulturnih i obrazovanih žena

koje su u 16. stoljeću pisale poeziju i aktivno sudjelovale u kulturnom životu Grada. No, ni njihove pjesme, kao ni pjesme Cvijete Zuzorić, nisu se, na žalost, sačuvale. Tako se samo iz sekundarnih izvora, izvora koje pružaju stari dubrovački biografi, zna da je u 16. stoljeću još nekoliko žena ravnopravno s muškarcima sudjelovalo u književnom životu Dubrovnika. Uz Cvijetu Zuzorić najpoznatija je bila Julija Bunić, a i njezina sestra Nada Bunić proslavila se kao pjesnikinja. No, o Juliji Bunić na žalost nema mnogo sačuvanih podataka. Ipak, svi dubrovački biografi slažu se u tome da je živjela u drugoj polovici 16. stoljeća, da je bila pjesnikinja i da je pisala na talijanskom jeziku. Jedino Daniel Farlati u djelu *Illyricum Sacrum* iznosi podatak da je pisala i na hrvatskom.

Lik, a u određenoj mjeri i poezija Julije Bunić ipak se ocrtavaju iz nekih indirektnih izvora. Sačuvane su, naime, pjesme dubrovačkog pjesnika i filozofa Mihe Monaldija upućene i posvećene Juliji Bunić, iz kojih se saznaje da je Julija pisala religioznu, duhovnu liriku na talijanskom jeziku. Talijanski je, naime, uz hrvatski i latinski, bio treći književni jezik u renesansnom Dubrovniku. A među Monaldijevim je pjesmama srećom sačuvana i jedna Julijina pjesma, odgovor prijatelju Monaldiju, i to autobiografskog sadržaja, pa tako lik Junije Bunić nije ostao posve nepoznat. Ta pjesma potvrđuje lijepe riječi dubrovačkih biografa o njoj: otkriva se u njoj nježna, suptilna i profinjena pjesnikinja, koja pjevajući o svojoj bolesti iznosi slutnju skore smrti. Nježnost i bolećivost motiva u pjesmi obavlja stoga i lik pjesnikinje romantičnim velom. Tako već u prvoj sačuvanoj pjesmi jedne hrvatske pjesnikinje, za razliku od naslijeđene i iz literature preuzete poze "zatravljen ljubovnika" u petrarkističkoj lirici muških pjesnika, nailazimo na autobiografske motive, prisnost i subjektivnost u iskazu, ispovjedni ton, zatječemo dakle karakteristično "žensko" pismo. Iz sekundarnih izvora saznajemo da je Julija Bunić napisala pjesmu i pjesniku Sabu Bobaljeviću tješeći ga zbog smrti ljubljene djevojke. Sve to govori da je Julija Bunić prijateljevala s dubrovačkim pjesnicima, da se ravnopravno kretala u njihovu društvu i da je od muških kolega bila uvažavana, što pak svjedoči o tome da se humanistička ideja druženja obrazovanih i kulturnih ljudi u doba renesanse u dubrovačkoj sredini protegnula i na žene.⁶

Međutim, nisu sve žene u dubrovačkoj sredini zauzimale takav položaj. O tome nam vjerno svjedoči dubrovački petrarkist Dinko Ranjina koji je u pjesmi 'Jedna djevojka, ku mladac privari, odgovor ocu da, hoteću ju ubiti' vrlo realistički ocrtao položaj žene u patrijarhalnom Dubrovniku: žene su do udaje bile zatvorene u kuću, bile su toliko ograničene u svojoj slobodi da su mogle izlaziti iz kuće samo dvaput godišnje, na blagdane, i to s velom preko lica i u pratnji, a teško da su imale bilo kakvo obrazovanje. Ako se nisu udale, jedina mogućnost bila je odlazak u samostan. A kako su dubrovački zakoni propisivali vrlo visok miraz u slučaju udaje, dubrovački ženski samostani bili su puni žena koje su ovamo dospjele iz materijalnih razloga.

Šesnaesto je stoljeće, stoljeće renesanse na dubrovačko-dalmatinskom području hrvatskih zemalja prema ženi imalo ambivalentan stav: žena se u raznim traktatima uzdiže iznad muškarca, pjesnikinje ravnopravno sudjeluju u kulturnom životu, nastaje prvi ženski mit oko Cvijete Zuzorić, a u petrarkističkoj lirici žena zauzima kulturni položaj; s druge strane, u realnom životu žena je bila potpuno neslobodna da donese i najmanju odluku o vlastitoj sudbini.

I u religioznoj književnosti renesanse očitovao se nov, promijenjen odnos prema ženskom biću. Svjedoči o tome zbornik hagiografija *Život nekoliko izabranih divic* (Rim 1606) Fausta Vrančića, zbirka svetačkih pripovijedaka koja zauzima posebno mjesto ne samo u

književnom, jezikoslovnom i znanstvenom radu šibenskog humanista nego i u hrvatskoj književnoj kulturi zrele renesanse. *Život* je jedino Vrančićevo djelo koje je pisano hrvatski. Opredijelivši se za hrvatski kao književni jezik svojeg djela Faust Vrančić slijedi liniju onih humanističkih pisaca koji su, za razliku od – mogli bismo reći – “tvrdih” latinista koji su prezirali narodne jezike, pisali književne tekstove i na “dijačkom” i na pučkom, ali biranom pučkom jeziku, kako je to predlagao još Dante u raspravi *De vulgari eloquentia* zahtijevajući za talijansku književnost ‘il volgare illustre’. Vrančićev jezični izbor može se tumačiti i razumjeti nekolikim razlozima. Jedan je od njih težnja autora da ga razumiju i žene: Faust svoju zbirku svetačkih pripovijedaka piše za žene, za žensku publiku, i to za specijalnu i specijaliziranu žensku publiku: za redovnice u ženskim samostanima, jer one “drugi jazik ne umiju, vele malo nahode ča čitati ali ča bi drugi štil razumiti”. Upućujući svoje djelo ženskoj publici koja nije poznavala ni jedan drugi jezik osim hrvatskog, Faust Vrančić slijedi Dantea koji je govorio da piše za “ženice”, kao i Marulića koji je neka svoja hrvatska djela uputio sestri Biri i njezinim kolegicama u samostanu. Izabirući pak jedino i isključivo žene za pripovjedno središte svojih fabula humanist Faust Vrančić, pišući djelo koje žanrovsko ishodište ima u srednjovjekovnoj književnoj kulturi, tradicionalnim elementima modela-uzora dodaje nove, modernije poetološke elemente kao i ranonovovjekovne svjetonazorske koncepcije, koje je, očigledno, oplahnulo dolcestilnovističko i neoplatoničko poimanje žene i uzvišenosti njezina bića, koje je u ženama vidjelo i umnija i emocionalnija bića nego što su to muškarci.

III.

Sedamnaesto stoljeće nije donijelo ni unijelo u kulturni život Hrvatske nekih znatnih promjena u odnosu i stav prema ženama. Štoviše, ambivalentan stav prema ženi, naznačen u prethodnom stoljeću, u doba baroka zaoštrio se do krajnjih granica: s jedne strane žena se, u slijedu renesansnog neoplatonizma, veliča do božanskih razmjera, s druge intenzivira se negativan stav prema njoj, pa opet uskrisuju iz srednjovjekovlja poznata mizogina shvaćanja o ženi kao demonskom biću. S jedne strane u ljubavnoj lirici, a osobito u povijesno-viteškoj epici žena se veliča kao ljepotica i hrabra ratnica, a u nekim drugim pak književnim žanrovima, prvenstveno u religioznoj poemi, s neobičnim žarom i energijom obnovit će se mizogina tematika, pa će lik demonske i zavodničke žene koja je izvor svih muškarčevih nedaća postati čestim djelatnim likom mnogih književnih djela, živeći, supostojeći s likom žene koja usrećuje muškarca i izvor je najljepših ljubavnih užitaka. Lik demonske žene javlja se tako u Gundulićevu *Osmanu* u liku Mustafine matere, u ponekoj Bunićevoj pjesmi žensko se biće opjevava kao podmitljivo i sklono zlatu, u *Dubrovniku ponovljenom* J. Palmotića Dionorića javit će se lik demonske žene u obličju erotski frustrirane Fate, u mnogim Palmotićevim melodramama javit će se likovi zlih i pokvarenih žena, spremnih na svako zlo. Osobito snažno oblikovat će lik žene upropastiteljice muške duše Ivan Gundulić u *Suzama sina razmetnoga*: bez oslonca za takav stav u biblijskoj paraboli o razmetnom sinu iz *Evandjelja po Luki*, koju je uzeo kao predložak za svoje djelo, Gundulić je u svojoj religioznoj poemi oblikovao ženu kao demonsko, pakleno biće koje nevoljnog sina svojom zloćom, pokvarenošću, pohlepnošću i niskim porivima navodi na sva zla ovoga svijeta i želi ga otrgnuti iz krila Božjega. Gundulićeva demonska žena i zavodnica himbeno je biće, izgrađeno na samim lažima:

Medna je riječca, srce otrovno;
oči ognjene, prsi od leda;
ljubit kaže, mrzi skrovno;
vijek ne želi, sved te gleda;
jedno misli, drugo čini:
vara, izdaje, laže i hini.
(*Suze*, I, 187-192)⁷

Demonska je žena poput vampira koji siše muškarčevu krv, ne pokoravajući se nikakvu razlogu ni zakonu; ona upropaštava ne samo muškarčeva materijalna dobra već i njegovu dušu.

Stoga nije čudno što je takav, ambivalentan odnos prema ženi u 17. stoljeću urodio i prvom polemikom za i protiv žena u hrvatskoj kulturi. Godine 1643. objavljeno je u Padovi djelo *Slava ženska i protivni odgovor Jakova Armolušića Šibenčanina cvitu šestom*, polemika s pjesmom *Od privare i zle naravi ženske* koja se nalazi u epsko-lirskom zborniku *Kita cvitja razlikova* (Venecija 1642) bračkoga pjesnika Ivana Ivaniševića, djelu objavljenom samo godinu dana prije Armolušićeva odgovora. Ivaniševićeva pjesma žestok je i žučan napad na žene, pisan dogmatično i ženomrzački, napad koji u ženama vidi demonska bića i upropastiteljice jasnih i slabih muškaraca. Pod utjecajem brojnih rasprava o ženama koje su se vodile u talijanskoj sredini, kao i pod utjecajem Gundulićevih *Suza sina razmetnoga*, brački je pjesnik u svoje djelo *Kita cvitja razlikova* unio stihovanu raspravu o tada aktualnoj temi, stojeći odlučno na strani onih koji su u ženama vidjeli samo izvor zla i nevolja. U devedesetak osmeračkih sestina on je opisao niz opakih i zlih žena koje su upropastile i navele na zlo velikane i mudrace Svetog pisma, od Eve, Putifarke, Dalile, Judite, Betsabeje i Herodijade pa do onih koje se spominju da su izvrogle ruglu takve velikane duha i mudrace kao što su Vergilije i Aristotel. Nakon niza primjera zlih žena Ivanišević u izravnom obraćanju čitatelju niže sve moguće pogibelji kojima je izvor i uzrok žena. Pozivajući se na razne crkvene autoritete Ivanišević žestoko osuđuje ženu kao nekarakterno, zlo i pokvareno biće. Brački pjesnik optužuje ženu za sva zla ovoga svijeta, slično kao i Gundulić u *Suzama*:

Tobom kuće, sela i gradi
i kraljevstva (joh) padaju.
Tobom smetnje i neskladi
u paklu se veličaju;
da je uzumnožno još po tebi
bio bi nesklad i na nebi.
Ti nesharna, ti laživa,
bludna, ohola, ponosita;
ti zloćudna, ti karljiva,
ti podjamna, ti sardita;
i u svem hitra, grih skroviti
licimerstvom hoć pokriti.
(*Kita*, cvit šesti, XVIII-XXIX)⁸

Baroknim slikama i motivima opisuje Ivanišević žensku nestalnost:

Protivna se sebi čuje,
 ni joj odluka stanovita,
 svaki dan se prominjuje,
 kako i stvari sega svita;
 kako prut se s vitrom kreće,
 ča sad hoće, sutra neće.
 (*Kita*, cvit šesti, LXXXV)

Budući da u ženi nema ni jedne pozitivne osobine, budući da je izvor svega zla u svijetu, pjesnik preporučuje muškarcu da, ako se već odlučio uzeti ženu, dobro pazi kako će je izabrati. Ali još je bolje, i time pjesnik završava svoju ženomrzačku invektivu, uopće ne potpasti pod ženinu vlast jer ona nije sposobna ni za jednu korisnu i časnu stvar na svijetu.

Ivaniševićev napad na žene bio je izravan povod i razlog postanju djela *Slava ženska* Jakova Armolušića (oko 1575/1580 – oko 1650): to je djelo obrana žena i opovrgavanje Ivaniševićevih stajališta o demoničnosti ženskog bića. Ivaniševićevim argumentima o ženskoj zloći, njegovim primjerima i katalogu zlih i opakih žena Armolušić suprotstavlja svoje argumente, i to na primjerima istih onih žena koje je brački pjesnik navodio kao simbole zla i demonske moći. Stih za stihom Armolušić niječe Ivaniševićeve argumente, stih za stihom i šibenski pjesnik, kao i brački, navodi priče o biblijskim ili antičkim ženama, ali tamo gdje Ivanišević vidi nedostatak, manu, zlo, himbenost, Armolušić vidi krepost, vrlinu, nježnost, odanost, hrabrost; tamo gdje Ivanišević vidi nepostojanost i nekarakternost, Armolušić vidi postojanost, velikodušnost, privrženost. Pa dok Ivaniševićevi stavovi o ženama, o ženskom karakteru, o odnosu muškarca i žene proizlaze iz tradicije srednjovjekovnih etičkih koncepcija, iz strogih, dogmatičnih i rigoroznih moralnih normi koje traže odricanje od svakog užitka i prezir prema ženi jer je oličenje svega tjelesnog, Armolušićevi stavovi o ženama proizlaze iz modernijih, u humanizmu i renesansi češće izricanih nazora, iz morala utemeljenog u ljudskoj prirodi, a ne u religijskim dogmama. Armolušić uvažava ženu kao ljudsko biće, a istodobno vidi i razumije posebnu i osebujnu psihologiju ženskog bića.

Na Ivaniševićeve ženomrzačke invektive Armolušić odgovara nizanem i nabranjem žena koje su tijekom europske povijesti i civilizacije djelatno sudjelovale u njezinu oblikovanju svojim duhovnim osobinama, krepošću i vrlinama ili svojom hrabrošću, junaštvom i odvažnošću. Armolušićeve stihove u obranu žena nisu oplahnula samo neoplatonička petrarkistička shvaćanja koja su u ljubavi i ljepoti žene vidjela odsjaj Božanskog bića, nego i takva stajališta koja su u ženskom biću vidjela osobu, čovječnost, autonomno ljudsko biće. Armolušićeva obrana žena i protunapad na Ivaniševića ne polazi, dakle, samo s pozicija kulturne svijesti u kojoj je galantno udvaranje i petrarkističko opjevavanje ženske ljepote bilo općim mjestom, poetičkom modom i samorazumljivim stavom izrazito "muškog" shvaćanja uloge žene, nego i s pozicija kulturne svijesti u kojoj je žena dostatan subjekt povijesti, biće ravnopravno muškom biću, biće djelatno u ovom svijetu i zaslužno u stvaranju vrijednosti toga svijeta.

Slava ženska J. Armolušića prikazuje ženu, strukturu njezina bića i njezinu ulogu u društvu u svoj onoj širini što ga pojam žena ima u ranoj novovjekovnoj europskoj kulturnoj svijesti. Armolušićevi primjeri, priče koje pripovijeda o ženama, osobno mišljenje koje često iznosi, način na koji iznosi svoje argumente, kao i cijeli "dokazni materijal" nedvojbeno o tome svjedoče. Armolušićev je odgovor oblikovan kao pravi intertekst: svakom

stavu, svakom primjeru, svakoj priči o zloći i nevrijednosti žene u Ivaniševića, Armolušić suprotstavlja svoje primjere, svoje stavove i svoja tumačenja te brani Evu, Putifarku, Dalilu, Irudicu, Juditu i druge žene Svetog pisma gledajući u njihovim postupcima ne mane i grijehe, nego vrline, kreposti ili pak žensku nježnost i ljubav. Pričajući tako o Evi, koju je strogi Ivanišević napao kao izvor pohlepe i razlog gubitka raja, videći je kao demonsku ženu, Armolušić je, toplo i ljudski, brani prirodnim zakonima, razlozima srca:

Ako Eva parva mati
ona u grih ond' upade
jer Adamu jabuk dade
za skupa s njim blagovati

na pamet joj grih ne biše:
čić ljubavi zva Adama
za ne jisti ona sama,
toliko joj on drag biše.
(*Slava ženska*)⁹

Na Ivaniševićevu anegdotu o Vergiliju, u kojoj brački pjesnik osuđuje ženu optužujući je da je obmanula i takva velikana kao što je bio rimski pjesnik, Armolušić odgovara s puno razumijevanja za ljubav i ljubavnu igru:

Jine j' ljude privarija
on Kupido, mlado dite,
i vi, akoprem ne mnite
većkrat vas je udarija.

Kao protuargument na Ivaniševićeve optužbe da se čak ni Aristotel, "kralj naravske od mudrosti", nije uspio sačuvati od ženske "himbe i hitrosti", Armolušić navodi razloge koji izlaze iz čovjekove naravi, pa ljubavne emocije i tjelesnu, karnalnu vezu između muškarca i žene shvaća kao gubitak razuma, što smatra prirodnim zakonom, a time i dostatnim i samorazumljivim argumentom za opravdanje ljudskih čina:

Aristotil bil je od puti
nije bio od kamika,
ljubljenoga jer plamika
Kupido ga čini čuti.

Jer drag s dragom kad se stane
u ljubavi ter se smiša
promini se druga misa,
nastran razum vas ostane.

Armolušić u svojoj polemici ide i dalje pa na niz primjera pokazuje da nisu žene nego muškarci u povijesti proizvodili zlo. Muškarci su bili oni koji su – tvrdi Armolušić – tijekom povijesti učinili mnogo više zla od žena kao mučitelji, porobljivači, osvajači, preljubnici, izdajice i varalice.

U tri pjesme koje su povezane u svojevrsnu cjelinu opjevavaju se slavne žene antičke mitologije: Sibile, Muze i Amazonke. One čine zasebnu cjelinu u Armolušićevoj *Slavi ženskoj*: veličajući vizionarsku moć Sibila, umjetničku i znanstvenu nadarenost i umne sposobnosti Muza i mušku hrabrost i odvažnost Amazonki, Armolušić je – kao rijetko koji pisac starijih razdoblja hrvatske književnosti – uzdigao ženu i dodijelio joj najviše attribute koje ljudsko biće može imati.

Najduža pjesma u zbirci “Razlici i čudnovati nauci ženski” komponirana je kao niz povijesnih i pseudopovijesnih priča u kojima su glavni likovi žene, kao niz exempla za dokazivanje ženske veličine. Armolušić u njoj pripovijeda o ženama koje su bile oličenje raznih vrлина i kreposti, o ženama koje su se hrabro borile protiv raznih osvajača stare i nove civilizacije, o ženama koje su svojom mudrošću i odvažnošću spašavale svoj narod i stvarale povijest. Po Armolušiću, zlo u povijesti proizlazi od zlih muškaraca, a ne od žena; no, žene su u podređenu položaju pa ne mogu iznositi svoje vrline, ali da mogu pisati o muškarcima, ne bi imale dosta papira i crnila da opišu “toke tamnosti i sramotna dila”.

No, ne veliča Armolušić samo ženine pozitivne, dobre strane. On razumije ženu i kao “slabo” ljudsko biće, pa napade na pokvarenost i bludnost ženskog bića Armolušić odbija vrlo demokratskim stihovima:

Ako žena kad puteno
zgriši s kime u ljubavi,
svi znademo to općeno
da ishodi od naravi.

Jer stvorenje ni ni jeno
na sem svitu, ko se pravi,
da ljubavi ni ćutilo,
van kameno da je bilo.

U tim su stihovima izrečene, vjerojatno, najliberalnije misli, najdemokratskiji stavovi rane novovjekovne hrvatske kulture u odnosu na ženu. Pun razumijevanja za ljudsko u čovjeku, pun shvaćanja za postupke koji proizlaze iz ljubavi, shvaćene ne samo platonski nego i – nedvojbeno – karnalno, Armolušić se u tim stihovima očituje ne samo kao istinski poklonik žena, ne samo kao hvalitelj njihovih brojnih vrлина i kreposti, nego i kao čovjek s mnogo razumijevanja i za “niže” strane čovjekova, a za šibenskog pjesnika to znači i ženskoga bića.

Slava ženska Jakova Armolušića vrlo je lijep primjer sedamnaestostoljetnih koncepcija o ženi i ženskom biću u hrvatskoj kulturnoj svijesti. Shvaćanje žene kao bića ravnopravnog muškarcu, izricanje dostojanstva i veličine žene, opjevanje ljubavi i kao tjelesne, karnalne veze između muškarca i žene, gledanje na tjelesnu ljubav kao na nešto “što ishodi od naravi” – opjevanje takvih tema i izricanje takvih liberalnih pogleda znak je novog, modernog duha koji je zahvatio i hrvatsku kulturu u 17. stoljeću. Stoga to djelo zauzima u starijoj hrvatskoj književnosti kao i u povijesti ideja posebno mjesto: to posebno mjesto osigurava djelu i sama tema i način pristupa temi, odnosno stavovi koje pjesnik o temi izriče, a i kontekst u kojem je djelo nastalo. Iskreno razumijevanje i ljubav prema ženama, uvid u žensko biće, iznošenje i otkrivanje subjektivnih stavova, opjevanje nekih dotada

tabuiranih tema, zdravorazumsko, prirodno i liberalno shvaćanje tijela i tjelesnosti, kritičnost u procjeni uloge muškaraca u stvaranju i oblikovanju povijesti – oni su elementi koji svjedoče o tome da je hrvatska kultura u 17. stoljeću bila otvorena svim modernim, demokratskim shvaćanjima zapadne Europe. A činjenica da je *Slava ženska* nastala kao demokratska i argumentirana polemika, kao odgovor na jedno književno djelo koje iznosi drukčije, suprotne stavove, da je to polemika koja je vođena pred očima javnosti, govori o kulturnoj atmosferi u cijeloj Dalmaciji, svjedoči o spremnosti sedamnaestostoljetne hrvatske kulture na dijalog, govori o njezinoj otvorenosti, liberalnosti i zrelosti da vidi i prikaže svijet s različitih aspekata, da sliku i shvaćanje svijeta oblikuje na raznolikim i različitim shvaćanjima, na pluralizmu ideja.

Da bi se djelo Jakova Armolušića *Slava ženska*, djelo koje se može nazvati prvim “muškim pismom” u hrvatskoj književnosti – moglo pojaviti, moralo je u hrvatskoj kulturi biti ostvareno nekoliko temeljnih uvjeta. Kao prvo, morala je postojati ženska čitalačka publika. Uistinu, u 17. stoljeću u hrvatskoj kulturnoj sredini stvorili su se uvjeti koji će ženi omogućiti sudjelovanje u muškom svijetu kulture. Briga o hrvatskom jeziku, sustavan rad isusovaca, prvenstveno Bartola Kašića, na izgradnji jedinstvenog književnog jezika, a zatim i briga franjevacu oko obrazovanja ženskog dijela pučanstva, urodili su plodom te je stvorena i ženska čitalačka publika, publika, dakle, koja u pravilu nije poznavala drugi jezik osim hrvatskoga. Da na dubrovačko-dalmatinskom prostoru nije bio ostvaren taj preduvjet, nedvojbeno bitan za oblikovanje rane novovjekovne kulture u svim zemljama zapadne Europe, teško da bi Jakov Armolušić bio napisao *Slavu žensku*, djelo koje je već samom temom računalo i na žensku čitalačku publiku – Armolušićevo djelo ima istovjetnog adresata i recipijenta: ženu.

Kulturna atmosfera u kontinentalnoj Hrvatskoj bila je u 17. stoljeću posve drugačija od one na jugu. Opustošena od Turaka, bez dodira s kulturom zapada, kontinentalna Hrvatska morala je misliti na rat s Turcima, a ne na ženu i narav ženskog bića. Ipak, na području banske Hrvatske, u predasima ratovanja mislilo se na umjetnost i književnost, pa je u sredini oko plemića i bana Petra Zrinskog djelovao i književni krug poznat kao Ozaljski jezični i književni krug, a u tom krugu sudjelovala je i jedna žena: bila je to obrazovana, mudra i odvažna Ana Katarina Frankopan-Zrinska (oko 1625 – 1673), žena Petra Zrinskog i sestra Frana Krste Frankopana, koji su obojica smaknuti u Bečkom Novom Mjestu 1671. godine pod optužbom da su kovali urotu protiv Bečkog dvora. Katarina je protjerana, rastavljena od djece, ime joj je zabranjeno, oduzeta su joj sva imanja. Povijesno pamćenje uistinu joj nije bilo sklon: odlučna, obrazovana i pametna žena u primitivnoj sredini sedamnaestostoljetne kontinentalne Hrvatske ubrzo nakon urote poprimila je crte demonske žene koja svojom pohlepom i željom za vlašću tjera muškarca na svakojaku zla i vodi u propast. U dvjema pjesmama, zapravo pamfletima ona je grubo napadnuta kao pokretač i začetnik urote, kao žena koja hlepi za blagom i kao grabljiva ptica, kao osoba koja je htjela uništiti kraljevstvo. Katarina nije našla svojeg Armolušića koji bi je branio. Ta činjenica lijepo ilustrira razlike u hrvatskoj kulturi između sjevera i juga. Kontinentalna Hrvatska, ugrožena od Turaka, stvarala je samo “muške” mitove, a ako bi oni bili dovedeni u pitanje, za povijesne nedaće optuživana je žena.

No, u doba koliko-toliko mirna obiteljskog života, okružena ljudima koji su se bavili književnošću – a hrvatski su pici bili i njezin muž i njezin brat – i Katarina je Zrinska prihvatila pero i posvetila se književnosti. Na žalost, ni do danas nije pouzdano utvrđeno što od djela nastalih u tom krugu pripada njoj kao autorici, a što kao meceni ili sakupljačici

nekih zborničkih knjiga. Jedino se za molitvenik *Putni tovaruš*, preveden s njemačkog, pouzdano može reći da je njezino djelo. Vrlo nedavno pronađen je i jedan rukopis za koji se pretpostavlja da ga je barem djelomice napisala Katarina Zrinska. A djelo *Sibila*, knjiga gatalica, za koju se dugo vremena smatralo da joj je autorica Katarina, danas se pripisuje njezinu mužu.

Prevodeći i objavljujući *Putni tovaruš* (Mleci 1661) Katarina je Zrinska, kako sama u predgovoru ističe, imala na umu ispraviti jedan nedostatak u kulturi: ističe ona da je po-manjkanje hrvatskih knjiga učvrstilo njezinu namjeru da djelo objavi, bez obzira na to što takav posao njoj kao ženi možda ne dolikuje pa će je mnogi kritizirati i napadati. Unaprijedno opravdavanje od možebitnih prigovora, opravdavanje kakvo nikada nećemo naći u žena s juga, karakterističan je pokazatelj stava prema ženama u patrijarhalnoj i konzervativnoj sredini sjeverne Hrvatske, koja je bila opterećena stalnim ratovima, pa stoga priznavala samo ratničke vrijednosti i stvarala junačke mitove. Prijevod svojega molitvenika posvetila je Katarina Zrinska Bogu i svim ljudima Hrvatske, i to – ističe Katarina – obojega spola. Katarina je očigledno bila upućena u nastojanja zapadne kulture da se i žensko biće opismeni i uvede u krug čitalačke publike. Na predgovor se nadovezuje Katarinina originalna pjesma upućena čitaocima, a zatim slijede prevedene molitve, upućene pojedinim svecima, molitve u raznim prigodama, litanije, izbor iz psalama, putni oficij i drugi nabožni tekstovi. Dobar stilist, Katarina je svoj molitvenik, u kojem se prepleću stihovi i proza, prevela vrlo čitko i lijepo, a utjecaj baroknog stila očituje se i u proznim a djelomično i u stihom pisanim dijelovima molitvenika. Rečenica Katarininih proznih prijevoda bogata je figurama, vrlo razvedena, često u gradaciji, s mnogim umecima koji objašnjavaju ili oslikavaju glavnu misao, a patos i ekstatičan ton glavna su osobina tih proznih segmenata u *Putnom tovarušu*. Stihovani pak dijelovi molitvenika prevedeni su jasno i čitko, barokne figuracije nema u tim pjesmama mnogo, osim u prijevodima pokajničkih psalama koji su bogato opremljeni tipično baroknim ornatusom.

Osim što je prevela i tiskala *Putni tovaruš*, Katarina Zrinska bila je mecena i podupirala je razne kulturno-književne pothvate u sjevernoj Hrvatskoj.

Kulturno pamćenje nije zauvijek ostalo nesklono Katarini. Zajedno s mužem, u 19. stoljeću rehabilitirana je i ona, pa dok je njezin muž Petar Zrinski zadobio visoko mjesto među nacionalno-političkim mitologemima, Katarina Zrinska osvojila je mjesto odlučne, hrabre, obrazovane i pametne žene koja imponira svakoj ženi i kojoj se svaka žena divi.

IV.

U književnom životu osamnaestostoljetne Hrvatske sudjelovalo je nekoliko žena, nekoliko njih na jugu, u Dubrovniku, a jedna i na sjeveru, u kajkavskoj sredini. Diobena crta koja hrvatsku književnost ovog stoljeća uvelike razlikuje od književnosti 16. i 17. stoljeća uočava se i u djelima hrvatskih pjesnikinja. Isto tako, demokratizacija kulture, sve intenzivnije sudjelovanje građanskih slojeva u kulturnom životu, stvaranje čitalačke publike iz svih slojeva društva, kao i uvođenje u kulturni život ženske čitalačke publike, u mnogo većoj mjeri nego što je to bilo u prethodnim stoljećima, odredit će i narav i funkciju književnih djela koja u to doba pišu žene. Naime, upravo u ovom stoljeću književna djela koja pišu žene vrlo se jasno počinju razlikovati od djela koja pišu muškarci, pa u 18. stoljeće možemo smjestiti početke “ženskog pisma” u hrvatskoj književnosti.

Na jugu Hrvatske, u Dubrovniku djelovalo je u 18. stoljeću nekoliko književnica, a sve pišu uglavnom religiozno-moralistička djela, kakva su već više od dva stoljeća bila proširena u hrvatskoj književnosti juga: to je religiozna lirika, biblijski spjev, božićna pastirska igra, djela s naglašenom religiozno-didaktičnom tendencijom, ali to treba naglasiti – njihova se djela znatno razlikuju od djela iste vrste i iste namjene koja su nastajala u prethodnim stoljećima.

Iz građanskih obitelji dubrovačke pjesnikinje na svoje književno putovanje nisu krenule ovjenčane aureolom božanskih žena renesansnog neoplatonizma, praćene stigmama kulturne ljepote i mitske duhovnosti. Ranonovovjekovna divinizacija žene nestala je bila trajno iz dubrovačke kulturne sredine, a istodobno su novi, prosvjetiteljski nazori kao i ideje o ravnopravnosti žena teško prodirali u konzervativnu dubrovačku sredinu. Iako stoljeće prosvijećenosti, 18. stoljeće u Dubrovniku nije bilo sklono ženama, obrazovanim ženama još manje. Razabire se to jasno iz dubrovačkog prijevoda-prerade Molièreove komedije *Nauk od žena*, u kojoj lik Lambro o ženama govori ovo:

“(...) ali žena koja štogod umije i zna ne može se dobru nadat. Ja znam od koje je štete bilo nekolicijem koji su uzeli žene koje saviše znadu. (...) Ne, ne, ja neću visina u ženi, ni koja umije saviše tezijeh pisma, frančezarije i talijanarije i versarije, er umije veće nego je od potrebe da umije. Ja hoću da moja žena (...) ne zna ništa (...) dosta je za nju da umije molit Boga, mene ljubiti, šit i prestiti.”¹⁰

Pa iako je navedeni tekst samo mišljenje jednog lika iz komedije, i to prevedene i lokalizirane komedije, u kojoj drugi likovi izriču i demokratskija stajališta, ipak su riječi Lambra karakteristične i za dubrovačku kulturnu sredinu 18. stoljeća. Razumljivo je stoga da je jedino što je ženama u kulturi u Dubrovniku bilo dopušteno bilo područje nabožne književnosti. No, iako dubrovačke pjesnikinje stvaraju djela tradicionalna i po tematici i po generičkoj ustrojenosti, budući da pišu prvenstveno za neobrazovaniju čitalačku publiku, a osobito za žensku mladež, kako onu u samostanima tako i za svjetovnu žensku publiku, ta je književna produkcija obavila demokratsku ulogu u kulturnom životu.

Marija Dimitrović Bettera (1671 – 1765) potječe iz poznate građanske obitelji Bettera, a njezin otac Baro Bettera bio je također književnik. Udala se mlada za Krista Dimitrovića i proživjela u krugu obitelji život praćen mnogim nedaćama i tragedijama – mnogo njezine djece umrlo je u djetinjstvu i mladosti.

Književni opus Marije Dimitrović Bettera nije velik, a djelomice je i izgubljen. Nisu, naime, sačuvane njezine originalne lirske duhovne pjesme, koje spominju mnogi dubrovački biografi i po kojima je bila cijenjena. Sačuvala su se samo dva njezina prijevoda-prerade poznatih onodobnih djela talijanske književnosti. Prvi prijevod, pod naslovom *Sedam pjesanica o poglavitijeh sedam blazijeh dneveh Pričiste Bogorodice*, prerada je poznate i popularne zbirke marijinskih popijevaka *Sette canzonette in aria marinescara sopra le sette principali feste di Nostra Signora* (Milano 1738) poznatog i popularnog isusovačkog propovjednika Girolama Torniellija (1694 – 1752), u kojoj se u sedam pjesama opjevava život Marijin. Svaka pjesma u zbirci povezana je s jednom od sedam glavnih Marijinih svetkovina. Te su pjesme trebale istisnuti svjetovnu lascivnu poeziju koja se proširila u Italiji među mornarima i pastirima. Svojim je pjesmama u čast Mariji Tornielli dodao i napjeve: trebale su se one pjevati na melodije poznatih i omiljenih sicilijanskih mornarskih popijevaka. Prijevodi Marije Dimitrović, u kojima je talijanski jedanaesterac zamijenjen trinaestercem, puni su nježnosti u opjevavanju majke Božje, a pisani su jednostavnim, gotovo djetinjim stilom, koji i danas djeluje na čitaoca svojom naivnošću i prisnim tonom. Stoga pjesme Marije

Dimitrović, evocirajući jednostavnom naracijom Marijin život, pune deminutiva i iskrena oduševljenja za lik majke Božje, svojom emocionalnošću i nježnošću predstavljaju začetke “ženskog pisma” u hrvatskoj književnosti. Sve je u toj lirici prožeto idiličnim i svečanim tonom, sve je obojeno zlatom i svjetlošću rajskih krajolika, pa je i religiozna pouka u njoj ponuđena na prislan, intiman način, bez prinude, bez teških i kompliciranih teoloških sadržaja, bez izazivnja straha od grijeha, bez prisile na pokoru i kajanje, kao što je to bilo u religioznoj lirici baroka. To je literatura pisana za “nevinu žensku dušu”. Drugo je sačuvano djelo Marije Dimitrović Beterre *Muka Isukrstova*, prijevod “dramske pjesme”, u stvari dramskog predloška za pasionski oratorij *La Passione di Gesù Cristo, Signor nostro Pietra Metastasiya*. Hrvatska je pjesnikinja svoje djelo nazvala tradicionalnim imenom prikazanje, a ne zna se je li ono u Dubrovniku bilo praćeno glazbom i pjevano. Najvjerojatnije je bilo namijenjeno recitiranju. Marija Dimitrović prevodi Metastasiya vrlo slobodno, u osmeračkim katrenima, a refleksivne dijelove u petercima i šestercima, često proširujući predložak, te svečan, uzvišen i patetičani ton talijanskog djela “prevodi” u jednostavan, gotovo naivan tekst, u kojem su svi likovi: Petar, Ivan, Mandaljena i Josip Arimatejski – obilježeni snažnom emocionalnošću.

Druga je dubrovačka pjesnikinja 18. stoljeća Lukrecija Bogašinić (1710 – 1784), također iz ugledne građanske obitelji u kojoj se nekoliko generacija njegovala lijepa knjiga. Život je provela u Dubrovniku, kasno se udala i bila bez djece. Sačuvan je jedan njezin portret, na kojem se naziva jakobinkom. Ne zna se zašto joj je nadjenuto to ime. Možda se ona, odrastajući u predvečerje francuske revolucije, kada su ideje enciklopedista i prosvjetitelja prodirale i u konzervativnu i patrijarhalnu sredinu Dubrovnika i bile osuđivane i strogo zabranjivane, potajno prikonila novim shvaćanjima života i svijeta, osobito onim idejama koje su ženama davale više sloboda, te bila potajno frankofilka, a to je onda značilo i demokratkinja. No, o tome možemo samo nagađati.

Napisala je Lukrecija Bogašinić nekoliko djela, koja su sva ostala u rukopisima. To su biblijski spjevovi *Posluš Abrama patrijarke* (1763), *Život Tobije i njegova sina* (1763) i *Očitovanje Jozefa pravednoga* (1770) kao i božićna pastirska igra *Razgovor pastirski vrhu porođenja Gospodinova* (1764).

U spjevu *Posluš Abrama patrijarke*, sadržaj kojeg se temelji na jednom segmentu Prve knjige Mojsijeve, Lukrecija je Bogašinić u osmeračkim katrenima ispričala poznatu biblijsku priču, prevodeći je na kršćansko shvaćanje i ističući često moralno-religioznu pouku u obliku refleksija i sentencija. Već u početku pjesnikinja ističe:

Na glas božji tko se oziv
i poslušan kaže njemu,
oni vječna dobra uživa
i žuđeni mir u svemu.
A oni, ki se Bogu oglušī
i svī volje ne satire,
vijek će kušat u svoj duši
gorke jade i nemire.
Neka izgled bude njemu
Abram kako djelovaše
i za ugodit Privišnjemu
sam sebe satiraše.¹¹

U spjevu Lukrecije Bogašinić mogu se otkriti utjecaji i domaće tradicije i suvremene talijanske književnosti: od hrvatskih je djela zacijelo poznavala Vetranovićevo *Posvetilište Abramovo*, a od talijanskih *La Rappresentazione e festa d'Abraam e d'Isaac suo figliuolo* Fea Belcarija i djelo *Isacco Figura del Redentore* poznatog i u Dubrovniku rado čitanog talijanskog pjesnika Pietra Metastasia. Dopunjujući i šireći biblijsku priču mnogim motivima i sporednim temama Lukrecija je Bogašinić nastojala što plastičnije ocrtati psihologiju glavnih likova, što dublje ocrtati odnose među njima, dramatizirati ključna mjesta priče. U Sarin lik unijela je crte sumnje, ljubomore i straha za sina, u lik Abrahama unijela je motiv sumnje u Božje naredbe i odluke, a Izaku namijenila djetinji strah od smrti. Jednom riječju, Lukrecija Bogašinić starozavjetnu je priču, čiji je teološki smisao neupitna poslušnost Bogu, prevela na jezik ljudske osjećajnosti i čitaocu učinila prisnom, prepoznatljivom i bliskom, uvlačeći ga u priču i čineći sudionikom dramatičnih zbivanja, a prekidajući naraciju čestim dijalogima dovela je protagoniste priče čitaocu pred oči i tako ih oživila. Na taj je način kompleksnu i apstraktnu vjersko-teološku problematiku te uzvišene i daleke likove biblijskog predloška Lukrecija Bogašinić "spustila" u domenu ljudske emocionalnosti, smjestila u okvire građanske obiteljske drame, a biblijsku priču učinila bliskom, prisnom, emocionalno prihvatljivom i osjetljivijoj ženskoj publici i neobrazovanijem čitatelju. Od starozavjetnih likova nadčovječne snage stvorila je ljude slične i prepoznatljive po svojem emocionalnom habitusu svim drugim ljudima, a zahtijevajući od recipijenta uživanje u priču i težeći prisnosti i intimnosti u komuniciranju s čitaocem unijela je elemente ženskog rukopisa u svoj spjev. Za razliku od biblijskih epova renesanse i baroka, u kojima uzvišenost, kompleksnost i apstraktnost teološke problematike ostaje nedirnut, u spjevu Lukrecije Bogašinić božansko je približeno čovjeku, svedeno je na ljudsku mjeru.

Život Tobijin i njegova sina drugi je spjev Lukrecije Bogašinić, a i u njemu je biblijski predložak znatno proširen, prije svega ocrtavanjem psihičkih stanja glavnih likova spjeva. I ovaj je spjev Lukrecija Bogašinić smjestila u atmosferu obiteljskog građanskog života, i u ovom je spjevu starozavjetnu priču učinila bliskom i prepoznatljivom iskustvu običnog, jednostavnog i naivnog čitaoca. Nije poznato da je na obradu ove teme dubrovačku pjesnikinju potaknuo neki domaći ili strani književni uzor.

Treći spjev Lukrecije Bogašinić *Život Jozefa Patrijarke*, napisan posljednji, također se oslanja na biblijski tekst te priča o zgodama iz Josipova života kako su zabilježene u *Prvoj knjizi Mojsijevoj*. Kao i u druge svoje spjevove i u ovaj je pjesnikinja unijela mnogo topline i nježnosti, intiman i prisan ton, približujući daleke biblijske likove čitaocima kao da je riječ o ljudima iz susjedstva. Osobito se ističu mjesta na kojima se izražava očinska, sinovska i bratska ljubav. Kao i u druga dva spjeva i u ovom je Lukrecija Bogašinić naraciju popratila mnogim refleksijama, osobito u uvodnim dijelovima svakog pjevanja, pokazujući se dobrim poznavateljem Gundulićeva *Osmana*.

Razgovor pastirski vrhu porođenja Gospodinova božićna je pastirska ekloga, napisana u stilu renesansnih pastorala, žanra koji je u dubrovačkoj književnosti bio neobično proširen i plodan. Najvažniji događaj kršćanske vjere i novozavjetnih knjiga – Kristovo rođenje – smjestila je Lukrecija Bogašinić u svojoj pastorali na dubrovačko tlo, a legendarne judejske pastire obukla u mlade dubrovačke pastire i pastirice, onako kako se to radi u predstavama za djecu da im priča postane što bliža i vjerodostojnija. Više zaokupljena emocionalnim reakcijama pastira na Kristovo rođenje nego teološkim smislom i značenjem tog događaja, Lukrecija Bogašinić nastojala je ocrtati kršćansko otajstvo kroz bogatu skalu

afekata koje rođenje Boga-Čovjeka u ljudima izaziva. Upletanjem mnogih sentencija i moralno-religioznih pouka te obraćajući se prvenstveno ženskoj mladeži, Lukrecija Bogašinović i u ovom je djelu ostavila trag ženskog pisma upućena ženskome srcu.

Treća je pjesnikinja koja živi i stvara u 18. stoljeću u Dubrovniku Anica Bošković (1714–1804), sestra poznatog znanstvenika i pisca Ruđera Boškovića. Njezina sudbina simbolično pokazuje promjene koje su se dogodile u običajima i privatnom životu male Dubrovačke Republike: iako se nije udavala, nije morala otići u samostan, kako je to bio nepisani zakon za neudate djevojke u prijašnjim stoljećima. Život je provela u obiteljskom krugu, s majkom i braćom, dopisujući se s braćom u tuđini, osobito s Ruđerom; njezina su pisma djelomice sačuvana pa predstavljaju prve i najstarije autobiografske zapise jedne žene u hrvatskoj kulturi. Možemo iz tih pisama dočarati Aničin lik: pobožna i brižna kćerka, obrazovana i talentirana, s mnogo smisla za humor, poznavala je nekoliko svjetskih jezika, neobično cijenila intelektualne sposobnosti i divila se umjetničkoj nadarenosti. Provodeći djetinjstvo s Ruđerom, koji joj je po godinama bio najbliži od braće, očito je, kako se razabire iz pisama, prihvatila svijet njegovih duhovnih vrijednosti i njegovih intelektualnih preokupacija. Po svim tim duhovnim osobinama kao i životnoj sudbini ona je prva žena u hrvatskoj književnoj kulturi koja je izgradila dostojnu egzistenciju sama u sebi i sama po sebi, sudbinu koja je istodobno i pokazatelj uspostavljanja vrijednosti građanskog društva i demokratizacije međuljudskih odnosa u Hrvatskoj. Ona je prva žena nakon Cvijete Zuzorić koja je stekla društveni ugled, a nije pritom postala mit, nego je cijenjena na temelju onoga što je ostvarila svojim duhovnim sposobnostima.

Ostavila je Anica Bošković iza sebe nevelik opus koji se sastoji od jednog božićnog pastoralog spjeva, religioznih pjesmama i prigodnica. Dijalogizirani spjev *Razgovor pastirski vrhu porođenja Gospodinova*, prvo djelo tog žanra iz pera jedne žene u dubrovačkoj kulturi koje je i tiskano (Mleci 1758), posvetila je svojoj braći Baru i Ruđeru, isusovcima, a u posveti toplim riječima evocira djetinjstvo i izriče zahvalnost braći što su je uveli u svijet znanosti i umjetnosti. U predgovoru naglašava da piše za žensku mladež, za “sve djevojčice našega slovinskoga jezika na koris.” Naraciju u spjevu, koji ima oko 1500 osmeraca, prekidaju brojni dijalozi dviju pastirica i starca Lovorka, kao i lirski segmenti. Pastoralna idilična atmosfera okvir je u koji je smješten razgovor pastirica o Kristovu rođenju, a svijest jednostavnih i nepokvarenih pastirica zrcalo je u kojem se reflektiraju događaji Isusova rođenja te razmatra teološko značenje i smisao tog događaja. To zrcalo je dječje naivno zrcalo koje začuđenim očima prati otajstva rođenja Boga. Djelo završava mislima o ništetnosti i prolaznosti zemaljske sreće, ljepote i ljubavi. Idiličan, naivan, nježan i poetičan, s mnogim refleksijama o djevojkama i djevojačkoj naravi, spjev Anice Bošković pisan je kao prva jasno specijalizirana lektira za žensku mladež.

Od njezinih prigodnica-pohvalnica zanimljiva je pjesma ‘Pridragom bratu’, posvećena bratu Ruđeru, u kojoj izražava svoje divljenje bratu, njegovu znanju, pameti i umu, a osobito njegovu zvjezdoznanstvu. Brojne mitološke perifraze, birane metafore i sofisticirane poredbe pokazuju da je Anica Bošković bila odgojena na najboljim tradicijama hrvatske barokne književnosti. Pjesma ispjevana u čast majci intimnija je, nježnija, jednostavnija u izrazu, ali i u njezinoj kompoziciji – pjesma paralelno izlaže dvije teme – razabire se poznavanje baroknih poetika.

Religiozna lirika Anice Bošković pisana je jednostavnim jezikom, bez kićenosti i s mnogo topline. Ima neke naivne predanosti u toj lirici, u kojoj se teološka problematika opje-

vava iz vizure naivna djeteta, kao i u njezinu božićnom spjevu. Neke njezine religiozne pjesme imaju karakteristike popijevke i zacijelo su se pjevale.

Književna djela Anice Bošković, prvenstveno njezin spjev, a zatim i religiozna lirika, imaju jasno određenog adresata i recipijenta: žensku mladež. No, ta djela nisu specifična samo po tome što su nedvojbeno namijenjena jedino i isključivo ženskoj publici: njihova osebjnost leži u tome što se ženskoj publici nastoje približiti ne samo po tome što su na nju adresirana, nego i po tome što su njihove strukturne osobine, svjetonazor koji se u njima iznosi, ideje koje zastupaju, ton koji ostvaruju, emocionalni registar na kojem "funkcioniraju" prilagođeni ženskom karakteru, ženskom mentalitetu, usklađeni s ustrojstvom ženskog srca i duše. Stoga ta djela u hrvatskoj književnosti predstavljaju ostvarenja koja su u potpunosti namijenjena ženskom biću, ostvarenja koja su u cijelosti strukturirana kao žensko pismo.¹²

U osamnaestostoljetnom Dubrovniku značajnu su ulogu u kulturnom životu imali i brojni ženski samostani: tu su se pisala, prevodila, kaligrafski prepisivala i ukrašavala djela potrebna "dumnama" za vršenje njihove pobožnosti, a ženski su samostani bili i pogodna mjesta za razna crkvena i duhovna dramska prikazanja. Izvodila su se te priredbe prilikom većih crkvenih blagdana, osobito Božića, a u njima su sudjelovale jedino i isključivo žene. Pa dok ni u jednoj scenskoj izvedbi svjetovnih dramskih djela u starijoj hrvatskoj kazališnoj kulturi nisu sudjelovale žene, u dubrovačko-dalmatinskim samostanskim predstavama sve poslove oko predstave, od redateljskih, scenografskih pa do glumačkih obavljale su same redovnice. Iz sekundarnih izvora (sudskog procesa) zna se, na primjer, da je početkom 17. stoljeća deset sestara benediktinki sv. Spasa u Šibeniku izvelo predstavu *Tri kralja* a sve su, osim jedne, igrale muške uloge.¹³ A i u dubrovačkim su se samostanima, sudeći po čestim zabranama, takve predstave u kojima su glumile redovnice, često izvodile, a prilikom karnevalskih svečanosti u samostane su ulazili i svjetovni glumci i glumice održavajući neke predstave i kršeći tako samostanske regule.

Sav književni rad dubrovačkih redovnica ostao je anonimn; ostalo je zabilježeno i sačuvano od zaborava samo jedno ime: to je ime Benedikte Gradić (1688 – 1771), dumne benediktinskog samostana sv. Marije u Dubrovniku. Napisala je ona u starosti za dumne svoga samostana božićnu scenu *Zbor pastijerski skupljen na polju od Betlema više poroda Jezusova* (1761), djelo koje obrađuje istu temu kao i *Razgovor pastirski* Lukrecije Bogašinović i Anice Bošković. No, Benedikta je Gradić svoje djelo napisala s namjerom da bude prikazivano, to je djelo predložak za predstavu. Likovi su u predstavi muški i ženski: Jezus, Blažena Gospa, Jozef, starac Vukmir, Lovorko, kao i mladi pastiri te pastirica Rumenka, a radnju prekidaju korske partije (tri su kora), koje su očigledno bile pjevane. Tako je ovo djelo Benedikte Gradić kao predložak za prikazivanje jedini književni dokaz scenskog i kazališnog života u starijoj hrvatskoj kulturi u kojem su aktivno sudjelovale i žene. A činjenica da je dubrovačka redovnica mogla i smjela obući muške haljine i glumiti muškarca u konzervativnoj je dubrovačkoj sredini posve pouzdano bio znak novih vremena, novih životnih shvaćanja koja su nezaustavno prodirala unutar zidina Grada.

U sjevernohrvatskoj kajkavskoj osamnaestostoljetnoj književnosti sačuvana je jedna zanimljiva i vrijedna rukopisna pjesmarica, zbornik pretežito ljubavnih pjesama, s naslovom *Pesme horvatske* (1781), a kao možebitnog autora pjesmarice književna historiografija navodi groficu Katarinu Patačić (oko 1743 – 1811), rođenu Keglević. No, pitanje autorstva nije dosada definitivno riješeno. Argumenti kojima se Katarinino autorstvo dokazuje nisu dostatni, kao

što ni oni kojima se njezino autorstvo niječe nisu pobijeni. Međutim, kako to često biva s anonimnim djelima – odredi li im se jednom neki hipotetični autor, djelo često nastavlja život s imenom tog autora, pod njegovim se imenom u književnoj historiografiji vodi i živi u svijesti proučavatelja i publike – tako se dogodilo i s *Pesmama horvatskim*: atribuiraju se one Katarini Patačić, utoliko više i utoliko radije što je riječ o ženi, jer žen, pjesnikinja u hrvatskoj književnoj povijesti nema mnogo. Tako se ime Katarine Patačić i njezino autorstvo, postavši zaštitnim znakom pjesmarice, prihvatilo kao sastavni dio sintagme *Pesme horvatske*, a Katarinin lik i svjetovne ljubavne pjesme u pjesmarici, što je bila rijetkost u sjeverozapadnoj hrvatskoj književnoj kulturi, uobličili su se u sjevernohrvatski pandan mitu o južnjakinji Cvijeti Zuzorić i njezinim nikada otkrivenim pjesmama. Katarina je u kulturnom pamćenju ostala zapisana kao obrazovana i lijepa žena, ugledna plemićkog podrijetla, koja je – živeći otmjenim životom sjevernohrvatskog plemstva u Varaždinu, političkom središtu građanske Hrvatske – sudjelovala u kulturnom životu, prizivajući i svojim imenom i svojim plemićkim rodom u svijest onu drugu Katarinu, Katarinu Zrinsku, koja je bila sudionikom jednog od najživljih mitova nacionalne povijesti, a u kulturnom pamćenju ostala je zabilježena i kao spisateljica.

Godine 1781. sastavila je Katarina Patačić zbornik pjesama pod naslovom *Pesme horvatske*. Ta lirski pjesmarica prva je izrazito svjetovna pjesmarica u kajkavskoj književnosti i prvo svjetovno djelo u hrvatskoj književnosti koje je napisala jedna žena. Katarinin je zbornik i po tematici i po strukturi, poretku pjesama u cjelini zbornika, kao i po svjetonazoru svojevrsna varijanta petrarkističkog kanconijera koji sjevernohrvatsku liriku povezuje s novovjekovnom petrarkističkom lirikom: pjesme Katarinine pjesmarice brojnim svojim reminiscencijama pokazuju i svjedoče o tome da su oblikovane na poetološkim načelima koja su bila djelotvorna u ljubavnoj lirici hrvatskoga juga tijekom 16. i 17. stoljeća.

U prvom dijelu zbornika, u prvih desetak pjesama opjevava se ljubavna priča koja se odvija između lirskog subjekta, muškog glasa, kojemu u ponekoj pjesmi odgovara ženski glas, adresat njegovih pjesama i objekt njegove ljubavi – Kata. I sadržajem i poretkom, redosljedom u zborniku te pjesme oblikuju mali ljubavni roman, obrađujući teme i sadržaje istovjetne onima koje oblikuju i petrarkistički kanconijeri hrvatske renesansne i barokne lirike, nalikujući na ljubavne kanconijere Šiška Menčetića, Džore Držića, Dominka Zlatarića, Dinka Ranjine, Ivana Bunića i drugih lirika.

U drugom dijelu zbornika nižu se pjesme koje pjevaju o ljubavi i milosti, o vjernosti i prijateljstvu, o ljubavnim bolima, o sreći, himbenosti i poštenju. U većem broju pjesama ovog drugog dijela pjesmarice, koje ne predstavljaju tematsku ni sadržajnu cjelinu, navodi se naslov ili prvi stih talijanskog originala: prevedene su one, dakle, s tog jezika. Talijanski predložak tim pjesmama dosada nije pronađen.

Pjesme zbornika mahom su kratke, najčešće u jednoj strofi, oblikovane bilo kao iskaz ljubavnom objektu, bilo kao pouka ili savjet upućen recipijentu, ali nikada docirajući ili moralizirajući, već uvijek eksponiran kao osobno životno iskustvo lirskog subjekta, pa je aforističnost glavna osobina iskaza.

Sociološki status te lirike teško je odrediti: mogla je biti namijenjena i građanskoj i plemenitaškoj publici, a s obzirom na intiman, nježan i prislan ton vjerojatno je bila namijenjena prvenstveno ženskoj publici.

U *Pesmama horvatskim* lirski subjekt očituje se u većini pjesama kao muški glas, a samo povremeno kao ženski. Identifikacija lirskog subjekta kao muškarca, kao ni u

petrarkističkim zbornicima, ne mora nužno značiti da je pisac pjesama bio muškarac. Riječ je naprosto o tradicionalnoj osobini novovjekove lirike, čije tijekomove Katarinin zbornik bez sumnje nasljeđuje, osobini lirike ranog novovjekovlja koja je bila podložna konvenciji “muškog autora”, pa bi bilo vrlo neobično da je ženski glas uobličio zbornik u cijelosti. Ženski je glas u *Pesama hrvatskim* mogao dobiti samo sporednu ulogu, kao što je to bio slučaj i u petrarkističkoj lirici; Katarinin autorstvo *Pesama hrvatskih* nipošto se ne može odbaciti samo stoga što u kanconijeru pretežito govori muško lice.

Po općem ugođaju i tonu, po lirskim glasovima koji ih izgovaraju, po komunikacijskoj tipici pjesme Katarinina zbornika vrlo su jednostavne, subjekt izjave uvijek je i kazivač pjesme, a svojom kratkoćom i jednostavnošću kao i metričkim oblicima podsjećaju na popijevke. Lirski subjekti profilirani su u njima kao jednostavni kazivači intimnih, prisnih emocionalnih stanja, a ni stilom ni sadržajem pjesme ne teže oblikovanju uzvišenog, visoko estetiziranog književnog produkta. Melankolične i nostalgичne po općem ugođaju, te pjesme ne idu dalje od opjevavanja tipičnih, poznatih i prepoznatljivih situacija ljubavne lirike. Nježne u iskazu, bez velikih gesta, bez pretenzija da se opjevanim sadržajima dade neko opće, univerzalno značenje, pjesme Katarinine pjesmarice možemo generički odrediti kao intimističku liriku u kojoj su prepoznatljivi elementi tipično ženskog pisma. Stoga, iako je nedvojbeno da u petrarkističkom segmentu europske lirike treba tražiti ishodišnu točku *Pesama hrvatskih*, po nekim poetološkim elementima pjesme Katarinine pjesmarice uvelike se razlikuju od dubrovačko-dalmatinskih muških petrarkističkih kanconijera. Najveća i najuočljivija razlikovna crta između *Pesama hrvatskih* i petrarkističkih kanconijera s juga uočava se u shvaćanju ljubavi i ljepote: slika ljubavi i ljepote u Katarininu zborniku nije prožeta neoplatoničkim idejama po kojima su ljubav i ljepota odsjaj ljubavi i ljepote božanskog bića, slika dragine ljepote u kajkavskom zborniku ne upućuje na ljepotu koja zrači iz vrhovne ideje, ljubav pjesničkog subjekta nije prikazana kao izraz kozmičke ljubavi. Isto tako ne postoji u Katarininu kanconijeru strogo normirano i konvencionalizirano izražavanje emocionalnih stanja, nema u njemu ni traga visokoretoriziranim iskazima ljubavnog udvaranja kao ni domišljatim, igralačkim postupcima u opjevavanju ljubavi i ljepote, kao što je to slučaj u različitim varijantama petrarkističke lirike. Lirski subjekt, kazivač pjesama izražava svoje emocije “spontano”, kao individualno iskustvo, a Katinu ljepotu opisuje ne kao egzemplarnu i reprezentativnu, nego kao konkretnu i pojedinačnu. Adresatu svojih pjesama lirski se subjekt ne obraća u pozi zatravljen ljubavnika, nego kao zaljubljeni pojedinac, bez ikakvih formalnosti u ophođenju. U opisu Katine ljepote lirski se subjekt ne pridržava strogih petrarkističkih pravila ženske prozopografije u kojoj se motivi ljepote nižu u strogoj kompozicijskoj simetriji – čime su pak hrvatski petrarkisti svjedočili o poznavanju poetoloških pravila pjesničke škole i vještom oponašanju uzora – nego njegov opis ljepotu drage predočava kao nešto što je “doživljeno” vlastitim osjetilima, u iskustvu videno. Stoga je ton ljubavnih pjesama u Katarininu zborniku mnogo intimniji, prisniji, subjektivniji od tona petrarkističke lirike renesansnih i baroknih kanconijera, a ljubavna priča ispričana u njemu nježnija, jednostavnija, nepretencioznija. U pjesmama hrvatskih petrarkista 16. i 17. stoljeća rijetko se susreće nostalgичan i melankoličan ton, dominantan ugođaj *Pesama hrvatskih*. I po stilu: metaforici, konvencionalnom leksiku, figuraciji – Katarinine ljubavne pjesme mnogo su jednostavnije od ljubavnih kanconijera pjesnika s juga Hrvatske. Uvlačeći čitatelja u svoja emocionalna stanja lirski subjekt *Pesama hrvatskih* ne zahtijeva od recipijenta odnjegovan ukus i visokorazvijenu poetološku svijest – kao što je to slučaj

s recipijentom dubrovačko-dalmatinskih kanconijera – već prije svega mogućnost uživanja u njegove osjećaje, “prepoznavanje” njegovih emocionalnih stanja. Ljubavne pjesme Katarinine pjesmarice ne posjeduju onakvu uzvišenu gestu ljubavnog ophođenja kakvu su imali južni zbornici, glas kazivača, lirskog subjekta nije tako dostojanstven i patetičan, ljubavna očitovanja nisu tako strogo klišeizirana i podvrgnuta formama normirana komuniciranja kao što je to slučaj u lirici juga. Sve te osobine *Pesama horvatskih* navode na zaključak da je zbornik pisala “ženska ruka” i da su na oblikovanje zbornika utjecala poetološka načela novijih vremena, prije svega načela umjetnosti rokoko. Osim navedenih elemenata poetici rokoko može se u Katarininu zborniku pripisati i sklonost malim oblicima, kratkim, nepretencioznim lirskim vrstama i podvrstama: gotovo sve pjesme u pjesmarici mahom su kratke ili kraće pjesme, pa bismo mnoge od njih – kada bismo ih određivali po opsegu – nazvali: lirska minijatura, galantni medaljon, nostalgična ili melankolična popijevka, stihovana priča ili narativna popijevka, suptilni epigram, ljubavni razgovorčić, intimni mali fragment, samo skiciran i naznačen. Pjesme u pjesmarici mogu se, po prisnu tonu, po “lakoj” tematici odrediti kao “sitna” lirika. I po statusu lirskog subjekta kao i po komunikacijskoj određenosti pjesme Katarinine pjesmarice uklapaju se u “žensku” liriku rokoko: lirski subjekt uvlači recipijenta u svijet vlastite emocionalnosti, subjektivnosti, nudeći prisnost i nježnost u odnosu na adresata. Često isticane osobine rokoko: ljupkost, dražest, kićenost, finoću, nježnost i tankočutnu gizdavost – Katarinine pjesme posjeduju u znatnoj mjeri. Kao i u drugim pjesmama rokoko, i u Katarininim se pjesmama sustavno izostavlja sve junačko, herojsko, izostavljaju se “visoke”, pretenciozne, opće i općenite teme, nema u njima ničega egzemplarnog i reprezentativnog. Svijet Katarininih pjesama uzak je svijet pojedinca i njegove emocionalnosti, to je svijet privatnog i intimnog, ženski nježnog i melankoličnog, ali ne i tragičnog. Bez smisla za igralačko, ludičko, bez svijesti o nasljedovanju visokog uzora i pripadnosti školi, ta lirika ne želi svjedočiti niti o obrazovanosti niti o učenosti svojega muškog autora. Isto tako nikakvu moraliziranju ili poučnosti ta lirika ne teži: sve je u njoj podređeno toplom ljudskom razumijevanju.

Pjesme Katarinina zbornika po svojim se strukturnim osobinama najviše približuju onom tipu lirske pjesme koji u europskoj lirici ima dugu tradiciju, koji se tijekom stoljeća uobličavao u različite vrste i podvrste, ovisno o tematici, a koji je u 18. stoljeću doživio svojevrsni procvat, uz mijenu nekih tipičnih osobina: to je popijevka. Nizom strukturnih osobina: prisnim, nježnim tonom, uvlačenjem recipijenta u emocionalni svijet pjesničkog subjekta, malim, intimnim sadržajima koje izriču, intimističkim karakterom i nježnim ugođajem, svojevrsnom naivnošću, simpatijom za recipijenta i otvorenošću građanskoj (i manje obrazovanoj), prije svega ženskoj publici – svim tim osobinama *Pesme horvatske* pokazuju i svjedoče da je popijevke u njima pisala ženska ruka.

* * *

Ovaj kratak pregled viđenja žene i ženskog bića kao i sudjelovanja žena pjesnikinja u hrvatskoj književnosti želio je pokazati da je proces uključivanja žene u književnu kulturu na području hrvatskih zemalja tekao relativno sporo, ali da je od samih početaka ranog novovjekovlja lik žene, njezin fizički lik kao i psihički habitus bio predmetom hrvatske književnosti. Isto tako, iako je uključivanje samih žena u književnu produkciju teklo sporo i uvijek bilo obilježeno svojevrsnim konzervativizmom u odnosu na dominantni,

muški tijek hrvatske književnosti, ipak je, malo-pomalo, književnost žen, i književnost za žene osvajala svoj životni prostor, svoje teme, načine izražavanja i oblikovanja, kao i svoju – žensku publiku. Činjenica da je slika žene koju ta književnost zamišlja i pred sobom vidi slika religiozne, naivne, djetinjaste žene, žene koja odustaje od bilo kojeg vida svjetovnog života, koja ni u čemu ne dijeli sudbinu Gundulićeve Sokolice ili Krunoslave činjenica je koju je svaka žena na području hrvatskih zemalja morala prihvatiti kao povijesnu nuždu i kao svoju trajnu sudbinu. Relativno intenzivno sudjelovanje žena u hrvatskoj osamnaesto-stoljetnoj književnoj kulturi kao i specifične osobine književnih tekstova koje u tom stoljeću pišu žene nedvojbeno pak govori o tome da je upravo to stoljeće bilo onom diobenom crtom koja je označila početak ženskog pisma u hrvatskoj književnosti, da je u tom stoljeću, osim mnogih drugih specijalizacija u književnim tekstovima, ostvarena i podjela književnih tekstova na one muške i na one ženske.

Bilješke

- ¹ Cit. prema: Z. Marković, *Pjesnikinje starog Dubrovnika*, Zagreb 1970, str. 42.
- ² Cit. prema Z. Marković, nav. djelo, str. 43.
- ³ Cit. Prema Z. Marković, nav. djelo, str. 44.
- ⁴ Z. Marković, nav. djelo, str. 72.
- ⁵ Serafin M. Crijević, *Dubrovačka biblioteka*, cit. prema: Z. Marković, nav. djelo, str. 58.
- ⁶ O Juliji Bunić usp. Z. Marković, nav. djelo, str. 47-55.
- ⁷ Cit. prema: I. Gundulić, *Suze sina razmetnoga; Dubravka; Ferdinandu drugomu od Toskane*, priredio J. Ravlić, PSHK, knj. 12, Zagreb 1964.
- ⁸ Cit. prema: I. Ivanišević, *Kita cvitja razlikova*, Venecija 1642.
- ⁹ Svi citati iz Armolušićeva djela navode se prema izdanju: *Slava ženska i protivni odgovor Jakova Armolušića Šibenčanina cvitu šestomu*, priredili D. Fališevac i S. Damjanović, Šibenik 1993.
- ¹⁰ Cit. prema: *Dubrovačke preradbe Molièreovih komedija*, svezak I, priredio M. Deanović, SPH, knj. 36, Zagreb 1972, str. 145.
- ¹¹ Cit. prema rukopisu Arhiva male braće u Dubrovniku, rkp. 131.
- ¹² O dubrovačkim pjesnikinjama 18. stoljeća usp. Z. Marković, nav. djelo, a o Anici Bošković monografiju: S. Stojan, *Anica Bošković*, Dubrovnik 1999.
- ¹³ Usp. o tome: Z. Marković, nav. djelo, str. 347-389.

Radovi s XIII. Međunarodnoga slavističkoga kongresa
(Ljubljana, 15. - 19. kolovoza 2003.)

Živa BENČIĆ

Odsjek za slavenske jezike i književnosti
Filozofski fakultet u Zagrebu

“Biogeografija”: *Marina ili o biografiji* Irene Vrkljan

S obzirom na učestalo mijenjanje
boravišta ja ne mislim pisati
autobiografiju nego autogeografiju.

Aleksandar Flaker

Nakon što je u djelu *Svila, škare* (1984) na osebujan način ispričala svoju životnu priču, Irena Vrkljan objavila je djelo *Marina ili o biografiji* (1986) u kojem se, opisujući život drugih osoba, okušala u pripovijedanju tuđih životnih priča. Riječ je, zapravo, o žanrovski hibridnoj konstrukciji koja uz termin “biografija” istovremeno dopušta i žanrovska određenja kao što su “esejistička” i “autobiografska” proza (usp. Zlatar 1998). Biografsko pripovijedanje Irene Vrkljan učestalo se, naime, prekida i njezinom teoretsko-esejističkom refleksijom i njezinim autobiografskim prisjećanjima. No, budući da je *Marina ili o biografiji* u prvome redu pokušaj da se opiše životni put tragične ruske pjesnikinje, usredotočit ću se u svojoj analizi na Irenu Vrkljan kao biografa, tj. na njezin pripovjedni model biografije koji sam, parafrazirajući Aleksandra Flakera, nazvala biogeografijom.

Zanimljivo je da se o sudbini Marine Cvetajeve Irena Vrkljan odlučila pisati na način koji bi ruski formalisti zacijelo okarakterizirali kao “ogoljivanje postupka” biografskog pristupa. Ona, naime, kao da nastoji “ogoliti” ono što tradicionalna biografija s kakvim-takvim pretenzijama na objektivnost svakako pokušava prikriti – projekciju autora u svoj predmet, u drugo ljudsko biće. “Biografije onih drugih” (1987: 194), pa i onih koje nije osobno poznavala Irena Vrkljan izlaže i tumači uvijek iz vlastita životnog iskustva i vrijednosne orijentacije oslanjajući se, kad god je to moguće, na vlastito autobiografsko pamćenje. U novije vrijeme, zbog takve načelno subjektivne perspektive pripovijedanja modernih biografa američki teoretičar Stanley Fish proglasio je žanr biografije lošom i dosadnom igrom (*New York Times*, September 7, 1999). Problem po njegovu mišljenju leži u teškoći pronalaženja odgovarajuće “eksplanatorne strukture” koja smisleno povezuje gole biografske činjenice pridajući im značenjsku cjelovitost i dubinu. Nekoć su tu eksplanatornu strukturu biografija nalazili u općevažećim narativnim modelima kao što su npr. providencijalni model (svatko živi prema uzorku koji su nam ostavili u naslijeđe Adam i Eva svojim izvornim grijehom) ili model kotača sreće (svaki život vrijedan bilježenja primjer je općeg pravila prema kojem sve ono što visoko leti nisko pada). Velika prednost navedenih modela sastojala se po Fishu u tome što su oni biografe unaprijed opskrbljivali značenjima koja se danas očajnički traže u pismima, dokumentima, povijestima bolesti ili bilo čemu drugom, što se potom interpretira na krajnje proizvoljan i subjektivan način. Danas je onaj tko se laća opisa tuđega života najčešće u poziciji da tuđu priču zamijeni svojom vlastitom. “Svi su biografi – zaključuje zlovoljno Fish – autobiografi, premda im pretenzije njihova poduhvata ne dopuštaju da to priznaju ili čak vide.” (ibid.)¹

Odmah valja naglasiti da Irena Vrkljan po mnogo čemu izmiče logici Fishovih napada. Ona, kao prvo, nema nikakvih iluzija o objektivnosti pa od samoga početka nema namjeru opisati životni put Marine Cvetajeve s nekog objektivnog, tj. nadsubjektivnog stajališta. I kao što je svojedobno Marina Cvetajeva naslovila svoju knjigu o Puškinu *Moj Puškin*², tako bi i Irena Vrkljan mogla za svoje djelo bez oklijevanja izabrati naslov *Moja Marina, moja* u smislu: onako kako je vidim ja, a ne netko drugi, po onome što znači meni, a ne drugima. Ponekad se, štoviše, čini da Irenu Vrkljan i ne zanima toliko Marina Cvetajeva sama po sebi, koliko je zanima trag koji je ruska pjesnikinja ostavila u njezinoj vlastitoj duševnosti:

Ono što bih htjela otkriti, to je ulazak Marine u moj život. Kao po nekoj žili koja svjetluca piše se tekst. Ali žila je i slaba, taj trag mrtve žene koju nismo poznavali (istaknula Ž.B.). Pojačavam njen obris drugim vremenima, nosim je naokolo poput životinje od krpe, čvrsto stisnutu o grudī, nosim je kroz ovdašnje prostorije, kroz današnje, u svjetlu. Ne mislim na restrikcije struje. (244-245)

Nekoliko redaka dalje, ali o tome kasnije, taj trag poprima jasne obrise i značenje, iskristaliziravši se u sliku žene-putnika, sliku koja će Ireni Vrkljan poslužiti kao ključ za tumačenje i Marinina i vlastita života, u oba slučaja "pokušaja života na raznim mjestima" (276):

Ali trag je neki put ipak dubok, blistav. Veliki kovčezi, torbe s kruhom stoje na drvenom podu, na izlzanim daskama. To je prtljaga vremena. Tamo kao i ovdje. Ona stoji pored cipela, starih košara, nepročitanih knjiga. Ona stoji u raznim gradovima i izrasta polako u tamnu, neprepoznatljivu hrpu. Sve što je napisano dodiruje je u prolazu, kao kratak pogled unatrag. (245)

Dokraja dosljedna subjektivnost pristupa ogleda se i u činjenici da Irena Vrkljan u biografskim partijama svoje proze (kao, uostalom, i u autobiografskim) ne slijedi neki objektivni redoslijed događaja nego isključivo slijed naviranja svojih uspomena i misli u trenutku pisanja. Ona, osim toga, ne samo da namjerno napušta tradicionalni biografski model utemeljen na linearnom, kronološkom redanju biografskih činjenica nego posve otvoreno odustaje i od bilo kakve "eksplanatorne strukture" kakvu u svojoj kritici biografije ima na umu Stanley Fish, prije svega uzročno-posljedične ili teleološke. Iz duljeg odlomka, koji ću navesti, jasno je vidljivo da se Irena Vrkljan kao biograf u cijelosti oglašuje o nepisana pravila žanrovske poetike, ali se zato u izgradnji svoje proze uvelike oslanja na spontane mehanizme ljudskoga pamćenja:

Prošlost živi u nama bez kronologije. Sve je istovremeno tu, i sve boje, svi osjećaji. Pričajući, često činimo nasilje nad tim istovremenim sjećanjem. Svaka knjiga o životu mogla bi teći paralelno, u kolonama, mogla bi izražavati cjelinu da nismo odgojeni u vjeri u redoslijed, vjeri u hijerarhije. Važno, nevažno. Početak, kraj. To je samovolja nastala iz želje da posredujemo, objasnimo. Ali to je i nasilje, učinjeno nad doživljenim. Vezali smo se tako uz vanjsku biografiju, uz postaje.

Tu konstrukciju o početku i kraju podarila nam je vjera u iskustvo, u hod vremena, u starenje. Fizička smrt kao krajnja točka jedne priče, jednog života. Prošlost, budućnost, uzlazne, silazne linije. Ne bih htjela pisati za tu smrt. Htjela bih ponoviti Marinino pitanje: tko će razbiti sat i tako nas osloboditi vremena? Ono što bi trebalo naći, to je neko drugo vrijeme. Trebalo bi otkriti druge izvore, onu čitavu plohu pamćenja. Okanimo se svakog izbora! Jer na obali tako izgubljenog vremena ne postoje više najmilija mjesta, i ne postoje suputnici. (218-219)

I na kraju, budući da se Irena Vrkljan pojavljuje u svom djelu ne samo kao pripovjedač ili autor, potpisan na koricama knjige, nego i kao lik, mnogo oštrije dolazi do izražaja i nešto što je Stanley Fish u svom osvrtu na biografiju posve zanemario: ne utječe, naime, samo pisac na to kako će izgledati njegov pripovjedni predmet, nego i obrnuto, sam predmet može snažno utjecati na pisca, na njegov svjetonazor i samorazumijevanje, pa utoliko i na njegovo samoopisivanje. *Marina ili o biografiji* nije u tom smislu samo projekcija Irene Vrkljan u Marinu Cvetajevu, jer Cvetajeva sa svoje strane igra itekako važnu ulogu pri oblikovanju autoričina osobnog identiteta, onako kako je taj identitet izražen i osmišljen u tekstualnoj strukturi.

Dotaknuvši složeno pitanje osobnog identiteta, morali bismo u našim razmišljanjima zakoračiti u širu, interdisciplinarnu zonu u kojoj se znanost o književnosti susreće sa spoznajnim rezultatima psihologije, sociologije, filozofije i prije svega kulturne antropologije. Kad je riječ o tako mnogodimenzionalnom i dinamičnom pojmu kakav je osobni identitet, rado bih se nakratko zadržala na dvije činjenice značajne za daljnju analizu Vrkljaničine proze.

Htjela bih ponajprije upozoriti na kulturnu varijabilnost pojma Ja, tj. na činjenicu da struktura i sadržaj toga pojma značajno variraju od kulture do kulture, kako to pokazuju i najnovija kulturnoantropološka istraživanja (usp. Neisser & Jopling 1997). To, drugim riječima, znači da čovjek kao takav ne posjeduje neko apsolutno autonomno, transcendentno Ja, neovisno o modelima identiteta karakterističnima za kulturnopovijesni kontekst u kojem on participira. Na duboku ovisnost čovjeka kao generičkog bića o kulturi, i to ne o kulturi općenito, nego o njezinim uvijek vrlo partikularnim i promjenljivim oblicima, upozorio je Clifford Geertz u svojoj znamenitoj knjizi *The Interpretation of Cultures*. "Mi živimo – tvrdi on – u nekoj vrsti "informativnog jaza", kako je to lijepo rekao jedan pisac. Između onoga što nam govori naše tijelo i onoga što moramo znati da bismo funkcionirali postoji praznina koju moramo ispuniti sami, i mi je ispunjavamo informacijama (ili dezinformacijama) kojima nas opskrbljuje naša kultura." (1973: 50) Za Geertza, koji nije sklon pri definiranju "ljudskoga" traganju za univerzalijama, postati čovjekom znači postati pojedincem, a pojedinac se po njemu rađa samo "pod vodstvom kulturnih obrazaca, povijesno nastalih sistema značenja u terminima kojih mi razaznajemo oblik, poredak, svrhu i smjer u našim životima" (52). U svjetlu navedenih Geertzovih zapažanja nameće se pomisao da je u Marini Cvetajevoj Irena Vrkljan vidjela upravo takav kulturni obrazac s kojim se lako mogla identificirati. Sudbina ruske pjesnikinje, koja je emigriravši izgubila ne samo domovinu nego i čitateljsku publiku, sudbina koju je u burnom 20. stoljeću ona dijelila s brojnim intelektualcima-emigrantima diljem svijeta, zacijelo je hrvatskoj spisateljici pomogla da bolje razumije i vlastitu, po mnogo čemu sličnu životnu putanju. "Opipavam razne biografije" (174) – kaže Irena Vrkljan na početku svoje knjige da bi na stranicama koje slijede uvijek iznova i neumorno omjeravala svoje životno iskustvo o životno iskustvo Marine Cvetajeve (i ne samo o njezino) i u tom sučeljavanju bivala sve bliže odgovoru na pitanje "tko sam ja ustvari".

Još nešto valja imati na umu kad je riječ o osobnom identitetu. Odgovor na pitanje "tko sam ja ustvari" može ovisno o kulturi sadržavati najrazličitije karakteristike pojedinca, od fizičkih i psihičkih do društvenih i svjetonazorskih. Pojedinac, međutim, gotovo uvijek uključuje u taj odgovor i svoju osobnu povijest koja se temelji na njegovu autobiografskom pamćenju³ i otkriva njegov pogled na samoga sebe kroz vrijeme. "Jedini način da objasnimo

tko smo – tvrdi teoretičar postmoderne naracije Mark Currie – jest da ispričamo našu vlastitu priču, da odaberemo ključne događaje koji nas karakteriziraju i organiziramo ih u skladu s formalnim načelima naracije.” (1998: 17) Da se na naraciji o osobnoj povijesti, premda ne isključivo na njoj, temelji naše samorazumijevanje i osobni identitet pokazuju i radovi skupine stručnjaka, uglavnom psihologa, okupljenih oko projekta *Emory symposia in cognition* (usp. sv. 6. koji su U. Neisser i R. Fivush publicirali 1994. godine pod naslovom *The Remembering self: construction and accuracy in the self-narrative*). Pretpostaviti je, dakle, da je Irena Vrkljan, oblikujući Marininu životnu priču, a paralelno s njom i svoju, rješavala, između ostaloga, upravo pitanje osobnog identiteta.

Mi, međutim, ne možemo ispričati svoj (ili tuđi) život kako god nam se to prohtije, upozorava Kenneth J. Gergen u članku “Mind, text, and society: Self-memory in social context”. Članak je, uzgred rečeno, također objavljen u gore spomenutoj ediciji. Da bi naše pripovijedanje sredina doživjela kao smislenu i razumljivu životnu priču, ono se mora odvijati prema određenim, više-manje univerzalno prihvaćenim pravilima koja potječu uglavnom iz našeg narativnog naslijeđa (iz mitova, bajki, legendi i sl.). Dobro vođena naracija o osobnoj prošlosti, koju suvremena Zapadna civilizacija prepoznaje i prihvaća kao takvu, mora se po Gergenu pridržavati sljedećih pravila ili konvencija: 1. Ona se ponajprije mora graditi s obzirom na neku vrijednosno obilježenu krajnju točku (*Valued endpoint*), tj. s obzirom na neki osobno željeni cilj ili stanje. O vrijednosnoj zasićenosti te krajnje točke, o njezinu pozitivnom ili negativnom značenju odlučuje u krajnjoj liniji ne pojedinac nego kulturna zajednica kojoj on pripada. 2. Kad je krajnja točka jednom određena, tada se iz nepreglednog mnoštva prošlih događaja odabiru samo oni koji su relevantni za njezino postignuće. 3. Odabrani se događaji sada moraju temporalno poredati. Što se naracije o osobnoj povijesti tiče, linearno, kronološko nizanje događaja Gergen ubraja među konvencije koje u našoj kulturi imaju najširu moguću primjenu. 4. Po suvremenim standardima dobra naracija mora osim svega ponuditi i neko objašnjenje, a to se najlakše postiže kauzalnim povezivanjem događaja. 5. I konačno, da bi neka priča uopće bila percipirana kao osobna životna priča, kao čin sjećanja, ona mora biti opremljena demarkacionim signalima, tj. metaizričajima tipa “sjećam se da sam...”, “sjećam se kad sam...” i t. sl. (1994: 90-94) Po Gergenu, kako vidimo, “ono što važi kao legitimno pamćenje samoga sebe nije niz slika nasumce raštrkanih u osobnoj svijesti nego kulturno oblikovan produkt. Sjećati se znači zakoračiti u javni ritual.” (1994:94)

Zanimljivo je do koje se mjere proza Irene Vrkljan ne uklapa u Gergenov opis dobro vođene naracije o osobnoj povijesti! Osim demarkacionih signala koji upozoravaju čitatelja da povremeno ima posla s retrospektivnim osvrtom autorice na vlastiti život, sva su ostala pravila⁴, koja navodi Gergen, u njezinu djelu uglavnom izigrana. Štoviše, stječe se dojam da su upravo uvriježene narativne konvencije ono što Irena Vrkljan, i kad govori o sebi i kad govori o drugima, nastoji izbjeći pod svaku cijenu. Budući da je za nju tradicionalno, linearno opisivanje vlastitoga, pa i tuđega života “nasilje, učinjeno nad doživljenim” (219) ona se odlučuje za “mucajući tekst” (219), a to znači tekst koji će, zaobilazeći zadane modele, što vjernije slijediti fluidne procese u njezinoj psihi. Pred čitateljem se stoga otkriva sva kompleksna polifoničnost njezina unutrašnjeg iskustva gdje se u čvrstoj prepletenosti i uzajamnom prožimanju hirovito izmjenjuju slike sjećanja sa slikama koje su plod imaginacije, provjerene biografske činjenice sa sadržajima snova, razmišljanja o proživljenome s reminiscencijama iz pročitanooga (usp. Šafranek 1995). Za razliku od Gergena⁵, za kojeg

sjećati se ("to do memory") znači participirati u određenoj kulturnoj praksi poštujući pri tom njezine narativne konvencije i pravila, za Irenu Vrkljan sjećanje je prije svega intiman čin pojedinca koji se prepušta slobodnom i nesputanom unutrašnjem protjecanju mentalnih slika.

Ne začuđuje, dakle, da u tekstualnoj strukturi njezine proze, koja se temelji dobrim dijelom na imitaciji psihičkih procesa, prije svega procesa sjećanja, slika dominira nad pričom. Valja, međutim, upozoriti da slika dominira nad pričom i u biografskim sekvencama te proze, konkretno u dijelovima posvećenima sudbini Marine Cvetajeve. Ne ulazeći na ovome mjestu u problem neodređenosti i mnogoznačnosti termina "slika", koji se u znanosti o književnosti najčešće odnosi na upotrebu i učinak stilskih sredstava, ograničit ću se na samo jedan aspekt pojmovnog sadržaja tog termina, na činjenicu da slika prikazuje pojave u njihovu prostornom okruženju, ali ne i u njihovu vremenskom slijedu kao što to čini priča. Pod slikom, drugim riječima, podrazumijevam svaku verbalnu reprezentaciju nekog zaokruženog (zamišljenog ili stvarnog) isječka osjetilno perceptibilne realnosti koji je predložen u svojoj prostornoj a ne vremenskoj protežnosti. U tom smislu Irena Vrkljan doista pretvara biografiju Marine Cvetajeve u niz atemporalno poredanih prizora ili slika koji nam omogućuju laku orijentaciju u prostoru prikazanoga svijeta otupljujući istodobno naš osjećaj za vremensku dimenziju stvari. Istina, autorica vrlo savjesno navodi osim prostornih i vremenske koordinate opisanih događaja, premda smatra da "naši nesporazumi leže /.../ u svijetu datuma koji nam uzimaju sve što je bilo" (184) Te scene, koje je lako vizualizirati, možemo, međutim, samo s određenim naporom smjestiti u vremensku perspektivu, tj. odrediti njihovo mjesto na životnoj putanji Marine Cvetajeve, i to upravo zato što one nisu ulančene u priču. K tome se mnoge od njih, zbog višekratnog ponavljanja i variranja, pretvaraju u svojevrstne leitmotive koji svojom rekurzivnošću zamućuju našu jasnu percepciju temporalnosti, ali zato svojim simboličkim značenjima i asocijativnim vezama pridaju veću koherentnost Vrkljaničinoj nefabularno strukturiranoj prozi. Zadržat ću se na "oslikavanju" samo jednog važnog događaja u životu Marine Cvetajeve, jer je za Irenu Vrkljan upravo taj događaj egzemplifikacija teze da je život moguć i u nekoj višoj dimenziji realnosti – u poeziji, ili "u pismima, u kojima se razdaljina prekoračuje brzim rukopisom sna" (232). Riječ je o prepisci koju je tijekom ljeta g. 1926. Marina Cvetajeve, odmarajući se sa svojom porodicom u mjestu Saint-Gilles sur Vie na atlantskoj obali, vodila s Borisom Pasternakom, a zahvaljujući Pasternaku i s R. M. Rilkeom⁶. Obojici se Cvetajeve neizmjerne divila držeći Pasternaka najvećim živućim pjesnikom u domovini, a Rilkea "utjelovljenjem pete stihije – same poezije" (Pasternak, Tsvetayeva, Rilke 1986: 82) Prepiska nije urodila susretom trojice pjesnika, premda je o tom susretu bar u jednom času iskreno maštalo sve troje⁷. Ona je, međutim, Cvetajeve učvrstila u uvjerenju da prostorna razdvojenost i nemogućnost fizičkoga kontakta nisu prepreka za pravu ljubav i razumijevanje. Ona ju je isto tako ispunila vjerom u moć pisane riječi koja jedina omogućuje taj "susret u duhu" jer je oslobođena pragmatizma i trivijalnosti površne svakodnevne komunikacije. Evo kako je navedena epizoda oslikana u prvom poglavlju:

Vidim Marinu godine 1926. na obali Atlantika u Saint-Gillesu. Njen sin Mur star je godinu dana, kći Alja je trinaest. Vidim Marinu na plaži samu, ona puši i gleda na pučinu. Ljeto je tek počelo. Da li je zrak bio toliko bistar da je u daljini mogla prepoznati obris otoka Ile d'Yeu? Da li je obala još bila pusta i bez hotela? Da li je dan bio kišovit ili sunčan? I gdje je bio njen muž?

Jer u njenom krilu leže pisma dvojice pjesnika, pisma Rilkea i Pasternaka. Laki povjetarac nosi zrnca pijeska s listova./.../

Da li je pisma pohranila u dubok džep svoje pregače i zatim se vratila u malu sobu gdje je čekao Sergej? Ili je dugo ostala na plaži i tamo pisala? Onu pjesmu o sobi za Pasternaka koja je postala pjesma za Rilkea.

Jedna žena na obali. Ona piše i vidi budućnost. (192)

U trećem se poglavlju Irena Vrkljan još jednom zaustavlja na toj slici promatrajući je sada iz drugog rakursa, tj. usredotočujući svoj pogled na Sergeja Efrona, supruga Marine Cvetajevе, koji je sa svojom ženom dijelio još samo teško breme sve razornije svakodnevice i upravo iz tog razloga ostao isključen iz višeg duhovnog zajedništva kakvo je ona uspostavila s Rilkeom i Pasternakom. Promijenivši točku promatranja iste slike, Irena Vrkljan nam, zapravo, razotkriva nepopravljivo romantičarski stav Cvetajevе – a pomalo i svoj – prema kojem se najznačajniji događaji u životu čovjeka ne odvijaju u sferi svakodnevne stvarnosti nego u sferi duhovnosti u koju ulaze prije svega pisana riječ i poezija.

Marina bježi iz grada. Ona sjedi na obali Atlantika i piše pisma. Njen mali sin skakuće po njoj, Alja se igra u pijesku. Ona u pismima gotovo nikada ne piše o svom mužu. Ali Sergej je ponekad putovao s njima na odmor. U tamnoj sobi sa spuštenim roletama, oslonjen o zid, stoji jedan bolesnik. On šuti. Da li je bilo tako? On ne smije na plažu, na sunce. A obitelj još jede kruh prijatelja i kruh nade. Godina je 1926. Marina je stara 34 godine. I piše svoje najljepše pjesme. (238)

Zahvaljujući živoj imaginaciji Irene Vrkljan mi vidimo Marinu ne samo na obali Atlantika nego i na svim ostalim zemljopisnim lokalitetima s kojima ju je povezala njezina sudbina: u Moskvi, na Krimu, u Berlinu, u okolici Praga i Pariza i, konačno, u Jelabugi gdje je 31. kolovoza 1941. samoubojstvom okončala svoj životni put. Doduše, lokaliteti o kojima je riječ ne pojavljuju se pred nama onim redoslijedom kojim su se pojavljivali u životu same Cvetajevе. Oni, naime, figuriraju u djelu kao podloga za mentalne slike Irene Vrkljan, tj. kao sadržaji njezine subjektivne autorske svijesti koja, kako sam već napomenula, i ne vodi računa o objektivnom poretku stvari. Razbijanje kronološkog načela dovodi pak do toga da promjene u životu ruske pjesnikinje mi percipiramo mnogo više u prostornim nego u vremenskim okvirima. Biografiju Cvetajevе u interpretaciji Irene Vrkljan doživljavamo, drugim riječima, kao niz Marininih prostornih dislokacija, nerijetko prisilnih premještanja iz jedne sredine u drugu, a ne kao proces koji, trajajući u vremenu, započinje Marininim rođenjem i završava njezinom smrću. Termin "biogeografija" jasno ističe upravo tu karakteristiku Vrkljaničina pripovjednog modela biografije pa mi se njegova upotreba u konkretnom slučaju čini posve na mjestu.

Na odustajanje od linearnog, kronološki utemeljenog pripovijedanja Irenu Vrkljan su osim subjektivnosti njezina pristupa mogli navesti i "metafizički" razlozi. Ako se temporalnost ljudske egzistencije sastoji u, hajdegerovski rečeno, "bitku prema smrti", tj. u činjenici da se rađamo i neizbježno umiremo, da smo, jednom riječju, smrtni, tada Irena Vrkljan svojim akronološkim nizanem slika nastoji izbrisati upravo tu usmjerenost biografskog vremena prema smrti. Njegov vektorski karakter ona, dakle, poništava "rezanjem konaca između godina" (203), tj. razbijanjem kronološkog slijeda biografskih činjenica i njihove

linearne povezanosti. Time pak otklanja i misao o smrti kao krajnjoj točki čovjekova postojanja, što je posve na mjestu kad je riječ o umjetniku kao što je Marina Cvetajeva čija djela traju i onkraj granica biografskog vremena, čija su djela, drugim riječima, "neprolazna". Tako, pitajući se kako je izvana gledano mogla izgledati Marinina smrt, Irena Vrkljan, i sama pod dojmom svojih tjeskobnih mentalnih slika, naposljetku uzvikuje:

Da li su mali prozori kuće stvarno bili zatvoreni? Kakvo je bilo nebo iznad grada? Putevi su plivali u vodi, daske su ležale tamo gdje su lokve bile duboke. Cipele, odjeća, poprskani. Tama oko drvene kuće, tri mala prozora s prednje strane, nizak krov. Stari plot, dva stabla u vrtu.

A soba, boja zidova, visina vratiju? Titravo svjetlo s ulice razlijeva se lijeno po njenom tijelu. To tijelo visi. Nikakva teka s pjesmama u dubokom džepu sive pregače. Ništa više ne postoji. Godina je 1941.

Da bi se odagnale slike iz one nepoznate noći: razrezati pamćenje. Sve konce između godina. Vremena su bila hladna. Pa ipak su primjer uzorne egzistencije i moje jadne apatičnosti. Jedna žena koja neće umrijeti, tako te vidim. Jer si postojala, jer postojiš kao riječ. Kao osjećaj, rukopis i neprolaznost. (203-204)

Svojom osebujnom tehnikom naracije Irena Vrkljan, međutim, ne neutralizira samo naš osjećaj neumitne konačnosti biografskog vremena nego paralelno s time gura u drugi plan i ideju o razvoju ličnosti, ličnosti, koja sagledana u svojoj vremenskoj dimenziji, također neumitno raste, sazrijeva i stari. I premda je Cvetajeva prikazana u djelu i kao dijete i kao odrasla žena, njezin život, naglašavam ponovno, ne promiče pred nama kao niz razvojnih faza, nego se odigrava kao kretanje iz jedne geografske točke u drugu. On, dakle, prije nalikuje na putovanje nego li na vremenski ograničen razvojni proces.

Na ovome mjestu ne bi bilo na odmet prisjetiti se nekih zapažanja G. Vinokura koji u svojoj knjižici iz 1927. godine *Biografija i kultura* tvrdi da istinski predmet biografa nije ličnost kao statična nego kao dinamična veličina. "Ona osobita modifikacija, u obliku koje ličnost zauzima svoje mjesto u svijesti biografa, jest modifikacija ličnosti u njezinu razvoju." (1927: 32), kaže Vinokur upozoravajući da bez orijentacije na razvoj ličnosti ne može biti riječi o žanru biografije, nego eventualno o žanru povijesnog portreta. Da se ravnamo prema Vinokuru, pitanje je da li bismo prozu Irene Vrkljan posvećenu Cvetajevoj bez zadržke mogli svrstati u žanr biografije. Još bi nam teže to pošlo za rukom kad bi nam kao polazište u toj procjeni poslužio esej Osipa Mandeljštama "Kraj romana" (1928), jer po mišljenju ruskoga pjesnika suvremenost dokida i samu mogućnost postojanja biografskog žanra. U navedenom eseju Mandeljštam, naime, dezintegraciju europskog romana u 20. stoljeću dovodi izravno u vezu s dezintegracijom ljudske biografije, koju pak smatra okosnicom svake fabule i općenito temeljem svake romaneskne strukture. "Osjećaj za vrijeme, koji čovjek ima zato da bi djelovao, pobjeđivao, ginuo, ljubio – taj osjećaj za vrijeme činio je osnovni ton u zvučanju europskoga romana, jer je /.../ kompozicijska mjera romana – ljudska biografija" (1971, II: 269) – zamijećuje Mandeljštam. U 20. stoljeću, međutim, u doba velikih socijalnih prevrata i kataklizmi "akcije ličnosti u povijesti padaju" (268), a pritisak socijalne atmosfere lišava pojedinca njegove individualne sudbine. "Sada su Europejci izbačeni iz svojih biografija kao biljarske kugle iz svojih ležišta" (269) pa je njihovo djelovanje podvrgnuto istom zakonu kakvom je podvrgnuto i sudaranje kugli na biljarskom stolu – zakonu sraza. "Daljnja sudbina romana – uzvikuje mračno Mandeljštam

– neće biti ničim drugim do li poviješću rasula biografije kao oblika ličnoga postojanja, čak više od rasula, – poviješću katastrofalnog uništenja biografije” (269). Irena Vrkljan je zacijelo vrlo dobro osjetila, zahvaljujući djelomično i vlastitu životnom iskustvu, da su Marini Cvetajevoj revolucija, građanski rat, emigracija i konačno II. svjetski rat oduzeli biografiju u mandeljštamovskom smislu riječi i lišili je onoga osjećaja za vrijeme koji je čovjeku dan da bi svoj život usmjerio prema nekoj, riječima K. J. Gergena, “vrijednosno obilježenoj krajnjoj točki” i u skladu s time svrsishodno djelovao. Kad životom čovjeka ne upravlja više teleološki princip nego zakon sraza, kad njegovi postupci nisu više rezultat planiranih akcija nego su puka reakcija na pritisak nadmoćnih izvanjskih sila, tad i oblik tradicionalne biografije nema više mnogo smisla. Stoga ne začuđuje previše da je Irena Vrkljan životnu putanju tragične ruske pjesnikinje, kao uostalom i svoju vlastitu, odlučila prikazati samo kao niz fabularno i kronološki nepovezanih slika.

Ipak, “da li su biografije tek svijet slika?” – pita se Irena Vrkljan, i odmah odgovara: “Marina, htjela bih više nego samo vidjeti.” (175) Sudeći po odgovoru, očekivati je da se autorica u svome pripovijedanju neće ograničiti samo na голу reprodukciju percipirane stvarnosti nego da će tu stvarnost pokušati i interpretirati. Autoričine interpretativne sposobnosti dolaze, međutim, mnogo više do izražaja na metaforičkoj nego na doslovnoj razini tekstualne strukture, jer, prisjetimo se, ona deklarativno zazire od bilo kakva izravnog i pravilima ograničenoga tumačenja života, ili, kako sama kaže, od bilo kakve “želje da posredujemo, objasnimo” (218). U svakom slučaju, u njezinoj prozi eksplikativnu funkciju, kakvu inače obavlja naracija, preuzima na sebe nekoliko prostorno-kinestetičkih metafora s motivom putovanja odnosno kretanja kao figurativnim polom.

Odmah na početku djela Irena Vrkljan svoju retrospektivnu pripovjedačku poziciju, tj. svoje pripovijedanje utemeljeno na sjećanju metaforički definira kao putovanje:

Putujem kroz godine samo s jednim kovčegom. Vrijeme, sjećanje, proklete biografije. Kamo to putujem? K njoj, k meni, u neku drugu zemlju? (173)

U navedenoj upotrebi pojam putovanja ne znači više kretanje u terminima prostornih koordinata nego kretanje duž dimenzije vremena. Sjećanje je putovanje kroz vrijeme, a destinacija je, kako stoji na kraju poglavlja, “ona jedna ničija zemlja bez boje”, “ona iz tamnog lijevka pamćenja” (212) u kojoj je jedino i moguć susret s Marinom Cvetajevom odnosno susret sa samom sobom. Istovremeno, međutim, pojam putovanja kao jedan od najučestalijih motiva Vrkljaničine proze zadržava, dakako, i svoje doslovno značenje. Tako nekoliko redaka dalje on naprosto znači premošćivanje prostorne udaljenosti između dviju ili više geografskih lokacija:

Kovčeg znači putovanje. Ali kamo? Ponovo natrag u Zagreb? Po deseti put samo u posjet, nedozvoljivo kratko. Da li sam samo putnik i zbog toga već strankinja? Marina je također napustila Rusiju. Bilo je to dvadesetih godina. (174)

To suptilno laviranje između doslovnog, prostornog i metaforičkog, temporalnog značenja motiva putovanja može se pratiti od početka do kraja Vrkljaničina djela. Najzanimljivije učinke ono pak postiže u slučaju metafore “život je putovanje” kojom se autorica implicitno služi da bi, kako sam već nagovijestila, na posredan način osmislila biografiju Marine Cvetajeve, ali i svoju vlastitu. Riječ je o metaforičkoj konstrukciji, duboko uvriježenoj u našoj kulturi, koju rabimo bez napora i gotovo automatski, a koju danas

vodeći kognitivni semantičari poput G. Lakoffa, M. Turnera, M. Johnsona i drugih (Lakoff Johnson 1980; Lakoff Turner 1989; Lakoff Johnson 1999; Žic Fuchs 1992-1993) nazivaju temeljnom konceptualnom metaforom (*basic conceptual metaphor*) pronalazeći njezine konkretne jezične realizacije kako u konvencionalnim izrazima svakodnevnoga govora tako i u jedinstvenim i originalnim metaforama vrhunskih pisaca. Tako početak Danteove *Božanstvene komedije* (Na pola našeg životnoga puta/ U mračnoj mi se šumi noga stvori,/ Jer s ravne staze skrenuvši zaluta.– prev. M. Kombol/ s jedne strane, i uobičajena fraza "s tridesetak godina nisam znala kojim putem da krenem" s druge, počivaju na istoj temeljnoj konceptualnoj metafori "život je putovanje". U oba primjera ta nam metafora omogućuje da apstraktan i kompleksan pojam života shvatimo i odredimo pomoću konkretnijeg i jednostavnijeg pojma putovanja pa je u tom smislu doista valja tretirati, kako to čine i gore spomenuti znanstvenici, kao "dio zajedničke konceptualne aparature koju dijele članovi neke kulture" (1989: 51), a koji se može iskristalizirati u različite jezične izraze i pjesničke slike. U istu bi se kategoriju na našem kulturnom prostoru mogle ubrojiti i konceptualne metafore "život je igra" ili "život je borba", ali budući da one osvjetljavaju pojam života iz nekih posve drugih i drugačijih aspekata, Ireni Vrkljan nisu ni izdaleka onoliko zanimljive koliko metafora "život je putovanje". Hrvatska autorica, naime, svojom čestom upotrebom konvencionalnih metaforičkih izraza kao što su "životni suputnici", "životne postaje", "životna prtljaga" i sl. nedvosmisleno evocira u našoj svijesti upravo tu metaforu pa nema sumnje da se u svom doživljaju i tumačenju života ona oslonila prvenstveno na nju, a ne na neku drugu. Time je pak, najkraće i najopćenitije rečeno, životni proces odnosno promjene u vremenu ona predočila u terminima kretanja u prostoru.

Ničeg neobičnog nema u tom postupku jer prema spoznajama kognitivne semantike o vremenskim procesima, koje ne možemo percipirati direktno, govorimo uglavnom metaforički koristeći se pojmovima koji pripadaju neposredno perceptibilnim područjima našega iskustva. "Glavnina našeg shvaćanja vremena metaforička je verzija našeg shvaćanja kretanja u prostoru", kažu Lakoff i Johnson u svojoj najnovijoj knjizi *Philosophy in the Flesh* (1999: 139). Ono što u Vrkljaničinoj prozi jest neobično, to je činjenica da se motivi vezani uz pojam putovanja podjednako često mogu shvatiti i na doslovan način pa se životi ruske i hrvatske spisateljice, zapravo, doimlju kao realizacija metafore "život je putovanje". Doista, i u slučaju Marine Cvetajeve i u slučaju Irene Vrkljan s njihovim stalnim mijenjanjem boravišta opravdano je govoriti o životu kao putovanju i u bukvalnom smislu riječi.

No, vratimo se metafori! Svaka se metafora, pa tako i naša, usredotočuje na samo određene aspekte pojma koji zamijenjuje dok ostale zanemaruje ili apstrahira. Što će biti gurnuto u prvi plan, a što ostati u pozadini, ovisi prije svega o shvaćanju samog pojma putovanja. Naime, koliko god da je taj pojam jednostavniji od pojma života, njegov je sadržaj također fleksibilan pa od upotrebe do upotrebe značajno varira. Recimo, za nekoga je putovanje svrhovito kretanje prema željenome cilju, dok je za drugoga besciljno lutanje sa slučajnim destinacijama, za nekoga je to uzbuđljivo i radosno iskustvo promjene, za drugoga – prisilno napuštanje dragih mjesta, tjeskoban odlazak u nepoznato ili pak zamorno i besmisleno prevaljivanje udaljenosti između dviju točaka na zemljopisnoj karti. Sada se postavlja pitanje koje je aspekte života osvjetlila Irena Vrkljan svojom upotrebom metafore putovanja. Ne ulazeći u detalje, odmah valja naglasiti da se ona nikada nije osjećala kao "putnik prvoga razreda". Drugim riječima, u nje je, bar u kontekstu analiziranoga

djela, pojam putovanja opterećen uglavnom negativnim konotacijama. To je izmještenost, tuđina, iskorijenjenost, osjećaj nepripadnosti. Ako navedene aspekte putovanja projiciramo na pojam života, tada je to život u trajnom pokretu, bez čvrste točke, bez sigurnoga mjesta koje smatramo domom⁸, a to znači bez mjesta koje je inače jedan od osnovnih čimbenika našeg identiteta, i kao pojedinaca i kao članova zajednice. Lišenost osjećaja da nekamo pripadamo, da smo negdje doista ono što jesmo, da smo na sigurnom, “kod kuće”, – životno je iskustvo mnogih emigranata koji su postali putnicima mimo svoje volje. U tu kategoriju “putnika drugoga razreda” svakako ulazi Marina Cvetajeva, a na svoj način i Irena Vrkljan. “Kad se emigracija jednom dogodila, emigrant više nikada ne može biti siguran gdje mu je dom” pišu R. King, J. Connell i P. White u predgovoru svome zborniku *Writing across Worlds* (1995: XIV) upozoravajući malo dalje da “emigracija nije puki interval između fiksnih točaka odlaska i dolaska, nego je način postojanja u svijetu” (XV). O tom tipu egzistencije, o tom “načinu postojanja u svijetu” posredno se izrazila i sama Cvetajeva pripisujući svim velikim pjesnicima status emigranta, “emigranta iz Besmrtnosti u vrijeme, nepovratnika u *svoje* nebo” (1979, I: 372), dakle, status osobe koja se bez trvenja ne upisuje ni u jedan društvenopovijesni kontekst i kojoj je svaka sredina strana i pretijesna. Ono što je po Cvetajevoj zajedničko i pjesniku i emigrantu to je “osobit pečat nelagode” (ibid.) na licu čovjeka koji se više nigdje ne osjeća kod kuće.

Ako je emigracija poseban tip beskućništva, ako je to gubitak doma kao referentne točke koja je pridavala smisao svemu onome što činimo i jesmo, onda je ona istovremeno i potraga za novom referentnom točkom, za novim identitetom. Takvo čvrsto uporište u razumijevanju sebe i svoga mjesta u svijetu i Marina Cvetajeva i Irena Vrkljan pronalaze, po svemu sudeći, u pisanju. U svakom slučaju, u Vrkljaničinoj su prozi motivi putovanja i pisanja kao sredstva samoodređenja tijesno i neraskidivo povezani:

Marina je poznavala osjećaje rastanka. Ona je putovala Evropom i stajala pred zakritim prozorima jedne tuđine. Ono što ju je označavalo, bila je snaga vlastitog jezika. U ispranoj haljini stoji tako žena, pjesnikinja. (245)

Tek u kontekstu takva pogleda na emigrantsku sudbinu Cvetajeve postaje jasnijom još jedna metafora kretanja u Irene Vrkljan. U toj je metafori, kao i u prethodno analiziranoj (“život je putovanje”), zapretetna velika interpretativna snaga budući da se njome iskazuju temeljni životni stavovi obiju spisateljica, preciznije rečeno, otkriva se njihovo shvaćanje odnosa između života i umjetnosti. Riječ je o frazi “posve sam se preselila u teku” (Cvetaeva 1991: 39), koju je Cvetajeva izrekla u pismu svojoj prijateljici Ani Teskovojoj iz Češke, a kojom je izrazila svoje buntovno neprihvatanje emigrantskoga života, i kao posljedicu toga, svoje povlačenje u sferu umjetnosti. Načelno odbojan stav Cvetajeve prema “sirovom” životu, životu kao takvom, tegobnom i manjkavom kakav već jest, možda izravnije dolazi do izražaja na drugom mjestu prepiske s istim adresatom (u pismu Teskovojoj od 30. prosinca 1925):

Ja ne volim život kao takav, za mene on počinje značiti, tj. dobivati smisao i težinu – samo preobražen, tj. – u umjetnosti (1991: 30)

U zamišljenoj opoziciji između života i umjetnosti Cvetajeva se bez oklijevanja odlučuje za umjetnost kao višu i smisleniju sferu postojanja, koja je zato što se u njoj “preobražavaju”, tj. “ispravljaju” sve nesavršenosti i nedostaci ovoga svijeta, nedvojbeno superiorna životu.

U pjesničkom stvaralaštvu Cvetajeva, zapravo, nalazi "mehanizam kompenzacije", kako ističe proučavateljica njezina opusa S. Eljnickaja. Pisanje je za nju "osobita zaštitna reakcija na traumatizirajuću situaciju konfliktnoga kontakta sa svijetom" (Eljnickaja 1990: 129).

I premda ton Irene Vrkljan nije buntovan kao Marinin, nego je prije pomirljiv i refleksivan, njihovi se pogledi na odnos života i umjetnosti bitno ne razlikuju:

A kamo sam se ja preselila? samo u neku drugu zemlju? Podijeljen život, malo u Zagrebu, malo u Berlinu, jedan dio proždire onaj drugi./.../

Ali selidba u teku ostaje i meni. (195-196)

Na istoj liniji stoje u Irene Vrkljan i metafore "smjestiti se u zamišljenom, jer negdje moramo živjeti" (204) ili "smjestiti se u goloj zemlji sjećanja" (212) ili "putovati unutar područja, kroz koja prolazimo bez pasoša" (276). Metaforički glagoli ovdje ne označavaju više kretanje kroz prostor nego prebacivanje vrijednosnoga težišta s jednog interesnog područja na drugo, sa života na umjetnost. Na prvoj se stranici svoga djela Irena Vrkljan zapitala nije li gubitak, koji osjeća, jedan od razloga pisanja da bi svoju priču o Marini Cvetajevoj završila apodiktičnom tvrdnjom o superiornosti umjetnosti u odnosu na život:

Marina je sačuvana u napisanom. Usporedbe ne postoje. To je život.(277)

Da li bi se nakon svega rečenog moglo zaključiti zbog čega je i po čemu je Marina Cvetajeva postala za Irenu Vrkljan ne samo predmetom pažljivoga istraživanja nego i onim bliskim "kulturnim obrascem", kako bi rekao Clifford Geertz, s kojim se mogla identificirati? Razlozi, čini se, leže upravo u odlučnosti ruske pjesnikinje da se u traženju svog identiteta – a u životnim okolnostima koje je Irena Vrkljan i sama djelomično iskusila – ne oslanja ni na neku zemlju, ni na neku obitelj, ni na neku ideologiju, nego isključivo na vlastito pisanje. Rekla bih da je to posve prirodan izbor za bogomdanoga pisca, kojeg je život bacao s jednog mjesta na drugo, pa bi se opis njegova životnog puta mogao prije odrediti terminom "biogeografija" nego "biografija".

Citirana literatura

1. Benčić, Ž., 2000, "A. S. Puškin u 'sjećanjima' Marine Cvetajeve", *Književna smotra*, XXXII, 118 (4), str. 29-46.
2. Cvetaeva, M., 1979, *Izbrannaja proza v dvuh tomah. 1917-1937*. Sostavlenie i podgotovka teksta A. Sumerkina, Predislovie J. Brodskogo, New York, Russica Publishers, Inc.
3. Cvetaeva, M., 1991, *Pis'ma k Anne Teskovoju*. Podgotovka izdanija, predislovie i komentarii I. Kudrovoj, Sankt-Peterburg, "Vneštorgizdat".
4. Currie, M., 1998, *Postmodern Narrative Theory*. New York, St.Martin's Press, Inc.
5. Eljnickaja, S., 1990, *Počtičeskij mir Cvetaevov: Konflikt liričeskogo geroja i dejstvitel'nosti*. Wiener slawistischer Almanach, Sonderband 30.
6. Fish, S., 1999, "Just Published: Minutiae Without Meaning" (a critique of biography and biographical narrative). (<http://www.english.upenn.edu/~afilreis/88v/fish-biography.html>)
7. Geertz, C., 1973, *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books, Inc., Publishers.
8. Gergen, K.J., 1994, "Mind, text, and society: Self-memory in social context", U: *The remembering self. Construction and accuracy in the self-narrative*. Edited by

- U. Neisser and R. Fivush. (The Emory symposia in cognition, 6). Cambridge University Press.
9. Gergen, K.J., 1997, "Narrative, Moral Identity and Historical Consciousness: a Social Constructionist Account". (<http://www.swarthmore.edu/SocSci/kgergen1/text3.html>)
  10. Heidegger, M., 1982, "Gradenje, stanovanje, mišljenje", U: M. Hajdeger, *Mišljenje i pevanje*. Izabrao i preveo B. Zec, Beograd, Nolit.
  11. King, R., Connell, J., White, P., (Editors), 1995, *Writing across worlds. Literature and migration*. London and New York, Routledge.
  12. Lakoff, G., Johnson, M. 1980, *Metaphors We Live By*. Chicago and London, The University of Chicago Press.
  13. Lakoff, G., Turner, M., 1989, *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago and London, The University of Chicago Press.
  14. Lakoff, G., Johnson, M., 1999, *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York, Basic Books, A Member of the Perseus Books Group.
  15. Levinas, E., 1969, *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. Trans. by A. Lingis, Pittsburgh, Duquesne University Press.
  16. Mandelštam, O., 1971, *Sobranie sočinjenij v treh tomah. Tom vtoroj: Proza*, Pod redakcij prof. G. P. Struve i B. A. Filippova, New York, Meždunarodnoe Literaturnoe Sodrúžestvo.
  17. Neisser, U., Jopling, D.A., (Editors), 1997, *The conceptual self in context: culture, experience, self-understanding*. (The Emory symposia in cognition, 7). Cambridge University Press.
  18. Pasternak, B., Tsvetayeva, M., Rilke, R. M., 1986, *Letters: Summer 1926*. Edited by Yevgeny Pasternak, Yelena Pasternak and K. M. Azadovsky. Trans. by M. Wettlin and W. Arndt, London, Jonathan Cape.
  19. Šafranek, I., 1995, "Svila sjećanja, škare rata (ili Marina, Dora i Irena pred crvenim zidom)", *Republika*, LI, 7-8, str.205-212.
  20. Vinokur, G., 1927, *Biografija i kul'tura*. Moskva, Gosudarstvennaja Akademija Hudožestvennyh Nauk.
  21. Vrkljan, I., 1987, *Irena Vrkljan o biografiji: Svila, škare, Marina*. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.
  22. Zlatar, A., 1998, *Autobiografija u hrvatskoj: nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika*. Zagreb, Matica hrvatska.
  23. Žic Fuchs, M., 1992-1993, "Konvencionalne i pjesničke metafore", *Filologija*, Knjiga 20-21, str. 585-593.

Bilješke

¹ Autobiografija, za razliku od biografije, ne podliježe Fishovoj kritici. Po Fishu, naime, besmisleno je autore autobiografija optuživati za neobjektivnost ili za pokušaj da priču svog pripovjednog predmeta zamijene svojom vlastitom jer su oni sami svoj pripovjedni predmet. "Autobiografi ne mogu lagati, jer što god da kažu i koliko god da to bilo neiskreno – istina je o njima samima, bili oni toga svjesni ili ne. Autobiografi su neizbježno i bez napora autentični." (ibid.)

² Više o tome Ž Benčić, "A. S. Puškin u 'sjećanjima' Marine Cvetajeve", *Književna smotra*, XXXII (2000), broj 118 (4), 29-46.

- ³ Autobiografsko pamćenje osim toga omogućuje pojedincu da percipira svoju konzistentnost i nepromjenljivost u vremenu, što je također jedna od bitnih sastavnica osobnog identiteta.
- ⁴ K. J. Gergen u svojim kasnijim radovima, na primjer, u članku "Narrative, Moral Identity and Historical Consciousness: a Social Constructionist Account" (1997) prestaje narativna pravila o osobnoj povijesti ograničavati samo na autobiografski izričaj nego ih, u ponešto modificiranom obliku, počinje primijenjivati na svaki tip naracije. U tom smislu ona podjednako vrijede i za autobiografsku i za biografsku prozu.
- ⁵ K. J. Gergen nastoji dovesti u pitanje tradicionalnu koncepciju autobiografskog pamćenja kao autonomnog i spontanog psihičkog procesa koji se odvija isključivo unutar pojedinačne ljudske psihe pa je stoga posve neovisan o nadindividualnim kulturnim konvencijama koje važe u određenoj sredini. Kao gorljivi protivnik tog, kako ga je nazvao, "psihološkog esencijalizma" (1994: 78) on vidi svojevrstnu ironiju u tradicionalnom shvaćanju pojma osobnog pamćenja (personal memory), jer je po njemu to pamćenje sve prije nego čisto osobno.
- ⁶ Više o toj prepisci vidi u: Boris Pasternak, Marina Tsvetayeva, Rainer Maria Rilke, Letters: Summer 1926. Edited by Yevgeny Pasternak, Yelena Pasternak and Konstantin M. Azadovsky, translated by M. Wettlin and W. Arndt, London 1986, Jonathan Cape.
- ⁷ Cvetajeva i Pasternak, ako ne računamo njihovo površno poznanstvo prije odlaska Cvetajeve u egzil, susreli su se osobno tek g. 1935. u Parizu, kamo je Pasternak mimo svoje volje, a prema izričitoj Staljinovoj želji, doputovao na Međunarodni kongres pisaca. To je, međutim, bio susret pun nesporazuma i nedorečenosti – "nesusret", kako ga je okarakterizirala Cvetajeva u pismu Ani Teskovej (1991: 108).
- ⁸ O primarnoj važnosti doma za ljudsko biće, o nužnosti njegova osjećaja da je negdje kod kuće mnogo je toga rečeno i na području filozofske antropologije. Dovoljno je spomenuti kasnoga Heideggera koji u svom radu "Građenje, stanovanje, mišljenje" kaže: "Čovek biti – to znači: kao smrtnik biti na zemlji, znači: stanovati./.../ Mi ne stanujemo zato što smo gradili, već gradimo i gradili smo, ukoliko stanujemo, to jest ukoliko jesmo kao stanovnici. (1982: 86-87). Na tragu Heideggerovih razmišljanja stoji i zapažanje E. Levinasa: "Privilegirana uloga doma ne sastoji se u tome da je on svrha ljudske djelatnosti, nego njezin preduvjet, i u tom smislu njezina polazna točka." (1969 : 152)

Dalibor BLAŽINA

Odsjek za slavenske jezike i književnosti

Filozofski fakultet u Zagrebu

MICKIEWICZ U HRVATA: IZMEĐU LEGENDE, ESTETIKE I POLITIKE

Ovim prilogom želim barem načelno odgovoriti na sljedeća pitanja: u kojoj su mjeri Mickiewiczeva legenda i njegovo stvaralaštvo bili prisutni u hrvatskoj književnoj i kulturnoj sredini, na koji je način ta recepcija – kao svojevrsna hrvatska inačica mickjevičologije – stvarala vlastito polje povijesnosti, i konačno, na koji su način njezini dometi bili iskorišteni u ideološkim, kulturnim i književnim strategijama njezinih najvažnijih aktera.

Sama recepcija Mickiewicza u Hrvatskoj bila je do sada predmetom različitih obrada, bilo kao dio prikaza opće recepcije poljske književnosti u slavenskom svijetu (Magnuszewski, 1976), bilo u aspektu Mickiewiczeve nazočnosti u nas (Benešić, 1948a; Frančić, 1949; Hamm, 1956a; Živanović, 1956; Petrač 1998), koja se katkada odnosi samo na pojedina razdoblja te recepcije (naročito u doba ilirizma i romantizma: Wierzbicki, 1970a, 1970b; Živančević, 1987a; Rapacka, 1999), ili pak na određene aktere te recepcije (o Vrazu: Vodnik-Dreschsler, 1909; Živančević, 1987b; o Mažuraniću: Živančević, 1987c; o Markoviću: Vodnik-Dreschsler, 1906; o Šenoi: Živanović, 1958; Živančević, 1965).

Indikativno je da se najveći dio tih priloga odnosi na razdoblje između godine 1835. i 1880, dakle na vrijeme ilirizma i romantizma kada je Mickiewiczeva nazočnost bila nadasve živa: ne samo kao legenda o “najvećem slavenskom piscu” koji je, *eo ipso*, snažno prisutan slavenofilskim nagnućima hrvatskih romantičara, u ideološko-političkim adaptacijama i prevrednovanjima njegove profetske poruke, u prihvaćanjima općih estetičkih načela, nego i u brojnim književnim preuzimanjima na svim razinama književnih struktura: od pastiša do svekolikih stilizacija u područjima tematike, stilistike, versifikacije i sl. Uz to, naravno, ne treba zaboraviti niti na prevodilačke izbore, budući da je Mickiewicz, kao pisac dinamičkih mijena, podatan za raznolike interpretacije (i manipulacije).

U tom smislu posebno je važan bio prilog Jana Wierzbickog koji je u svojoj raspravi *Iz povijesti hrvatsko-poljskih književnih odnosa u 19. stoljeću* pokazao da je Mickiewicz u tom razdoblju bio jedan od najutjecajnijih stranih pisaca u Hrvata. Naravno, to se prihvaćanje temeljilo na općoj predožbi o Poljacima koji su, posebice nakon ustanka 1830. godine, postali simbolom domoljublja diljem Europe, pa je “poljski patriotizam bio uzorom za oblikovanje drugih slavenskih patriotizama, u tom smislu i hrvatskog” (Wierzbicki, 1970a: 11). Taj će ideologem, prihvaćen zahvaljujući češkom posredovanju, uskoro poprimiti vrlo trajan oblik, pa će biti osnovom recepcije poljske književnosti, koja je prihvaćena “gotovo kao ideal slavenske narodne književnosti” (Wierzbicki, 1970a: 44). Tako će sadržaj pojma “Mickiewicz”, koji se identificirao s *poljaštvom*, postati znakom slavenofilstva, i na taj će se način samo djelomično “nasaditi” na mnogo stariji, još barokni kliše o posebnoj bliskosti Hrvata i Poljaka, koji je rezultantom sličnog kulturno-povijesnog i geopolitičkog položaja (sa sastavnicama: slavenstvo, katolicizam, *antimurale christianitatis*). U doba

ilirskog slavenofilstva taj je kliše zbog svoga okcidentalizma izgubio na aktualnosti, ali se nakon gorkih iskustava u doba Bachova apsolutizma vratio u širu svijest, te je bio itekako referentan u ideološkim sukobima s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

Dakle, Mickiewicz je u doba ilirizma bio prihvaćen na Kollarovoj ideološkoj matrici – konstitutivnoj za čitav hrvatski preporod – u duhu *slavenske uzajamnosti*. Ipak, s obzirom na duboke razlike između ta dva projekta, njegov je diskurs valjalo prilagoditi slavenofilskom. Ta je potreba za adaptacijom bila posebno prisutna u prvoj fazi njegove recepcije (1835-1842), kada je na stranicama “Danice” objavljeno devet fragmenata *Knjiga poljskog naroda i poljskog hodočašća* – prvog Mickiewiczeva teksta poznatog većem krugu Hrvata. Međutim, ti su fragmenti, kako je više puta istraženo, bili lišeni svih specifično poljskih naglasaka, a selekcija je obavljena ili temeljem izbora fragmenata ili intervencijama u samome tekstu, tj. zamjenama na paradigmatičkoj osi, prema kriteriju odbacivanja radikalno romantičkih ili ekskluzivno poljskih nacionalnih nagnuća – u korist prosvjetiteljsko-slavenofilskih. Prihvaćanje Kollarove idilično-utopijske slike Slavenstva, a ne Mickiewiczeve nacionalno-univerzalističke vizure, trebalo je omogućiti lakše sporazumijevanje, a ubuduće i kulturnu integraciju slavenskih naroda (oko ruskoga). Da bi se postigao takav stupanj svijesti valjalo je, kako su pretpostavljali Iliri, provesti svojevrstu moralnu, prosvjetiteljsku “revoluciju”. U prihvaćanju takvoga stava posebno je važna bila uloga Ljudevita Gaja, vođe ilirskog pokreta, koji je tako polemizirao ne samo s teorijom romantičnog revolucionarnog čina, već i s njenim pristašama u vlastitim redovima. *Knjige* su uporabljene stoga prvenstveno kao kontrafaktura, koja računa s nepoznavanjem izvornoga teksta (s kojega se prevodi), i na njegovo presađivanje u drukčiji ideološki kontekst; računa stoga prije svega s legendom o Mickiewiczu-borcu za “slavensku stvar”, te je, dakle, nedvojbeno riječ o pokušaju mistifikacije autorova teksta.

Prvi koji se u tom kontekstu izdigao iz anonimnosti na razinu javnog, individualnog napora i jasne strategije djelovanja bio je **Stanko Vraz**. Naravno, kao Ilirac, i on je preuzeo češki model Slavenstva, a “poljska je književna orijentacija bila organski dio njegove slavenske orijentacije” (Wierzbicki, 1970a: 46). Pritom je poznao i starije poljske pisce i njemu suvremene romantičare, čije je pjesništvo popularizirao i kao urednik časopisa “Kolo”. Tu je Vraz, posebice u doba krize ilirskoga pokreta (1842), znatno podigao ljestvicu poimanja literarnosti, i to, s jedne strane, prihvaćanjem temeljnih premisa romantičke poetike, kao i otvaranjem prema drugim slavenskim književnostima. Pritom je presudno bilo shvaćanje njegova ključnog pojma *narodnosti*: ona je za njega označavala “romantičnost, demokratizam, slavenstvo, ujedno određene umjetničke ideje i određene književne vrste” (Wierzbicki, 1970a: 47). Mickiewicz je njegov krunski argument: poljskog pjesničkog genija prihvaća kao “pučkog” stvaraoca, a njegov uzor u oblikovanju Vrazovih balada i povjestica, te ljubavne lirike – soneta neupitan je. Najčešće, međutim, on prihvaća ono “što se može povezati s poetikom sentimentalizma i sentimentalnim shvaćanje *narodnosti*” (Wierzbicki, 1970a: 57). Tako smo i opet na herderovsko-kollarovskoj matrici, ali uz promijenjene kriterije: tu po prvi put Mickiewicz “nije prisutan s obzirom na propagandno-publicističko koristoljublje, već s obzirom na pjesničke vrijednosti” (Wierzbicki, 1970a: 65). Vraz je, dakle, uveo u recepciju Mickiewicza vrlo važnu estetsku dimenziju književne uzajamnosti, proširivši mogućnosti njegova usađivanja u polazni kod.

Ako je već Vraz želio podići kvalitetu *uzajamnosti* s ideološke na estetsku razinu, **Ivan Mažuranić** je – u doba u kojemu je hrvatska javnost mogla steći osnovne informacije o Mickiewiczu kao pariškom predavaču slavenske književnosti – učinio kvalitativan skok u privlačenju mistično-političnog diskursa poljskog pjesnika. U žaru domoljubnoga napora

1848. godine još je jednom posegnuo za *Knjigama* i napisao brošuru *Hrvati Mađarom*, “manifest hrvatske demokracije” (Wierzbicki, 1970a: 37), tekst koji se prema svome uzoru odnosio ne samo kao prema izvoru ideja – kao što je, primjerice, sakralizacija pojma naroda ili pak apologija “posvećenja”, borba protiv “liberala” i nadređenost postulata narodne slobode u odnosu na sva ostala društvena pitanja – već i biblijskim stilom, brojnim reminiscencijama, ponovljenim i prerađenim motivima. Tako se Mažuranićev poziv, pored svih idejnih razlika (“konkretni” politički zahtjevi Mažuranića u odnosu na vizionarstvo Mickiewiczza; austroslavizam, a ne nacionalna sloboda) vidi kao “razvijanje, kontinucija idejnih motiva Mickiewiczeva manifesta” (Wierzbicki, 1970a: 39) i zapravo je u obzoru 1848. godine jedan od najvatrenijih poziva na ostvarenje narodnih prava. *Knjige* su mu poslužile kao ideološka matrica, dobrodošla u odnosu na promjenu retoričke strategije domoljubnog diskursa: umjesto ilirskoga uvjeravanja i apeliranja, sada prvi put hrvatski književnik i političar javno i neodgodivo *zahtijeva* – i pritom govori Mickiewiczevim jezikom!

Poznato je kakve je posljedice 1848. godina imala na položaj Hrvatske: austrijska je politika srušila sve iluzije. U tjeskobnim pedesetima sublimirano je hrvatsko domoljublje tražilo nove putove izričaja. Valjalo je osmisliti novi program, što u okolnostima apsolutizma i opće potištenosti nije bilo nimalo lako. Nije čudno da će se upravo tada značajno proširiti platforma za prihvaćanje poticaja iz drugih, a naročito slavenskih sredina.

Važnu ulogu u redefiniranju odnosa prema Slavenstvu odigrao je časopis “Neven”, koji je u formacijskome smislu zastupao pomak prema kasnom romantizmu i protorealizmu. Zato za njegove suradnike najzanimljiviji poljski pisac više neće biti Mickiewicz, nego – Kraszewski. Međutim, za tu novu generaciju, odgojenu na ilirizmu, Vrazu i Mažuraniću, poljska će književnost romantizma biti “svojevrsnom klasikom” (Wierzbicki, 1970a: 81). Bit će to ujedno prva generacija koja će svoju spoznaju o Mickiewiczu temeljiti ne samo na *Knjigama* i ranom pjesništvu, već i na pariškim predavanjima. Upravo se stoga recepcija Mickiewiczza usložnjava, kao što se usložnjava i slika hrvatskih ideoloških nagnuća tog vremena.

S jedne strane Mickiewiczovo izrazito suprotstavljanje poljskog-slobodarskog i ruskog-despotskog duha pridonijet će osveštenju nekoherentnosti platforme slavenske *uzajamnosti*: od sada ekskluzivnom slavenofilstvu sve značajnije konkurira ideja *poljskog univerzalizma*, poljskog mesijanizma: “Pobjeda u slavenskom svijetu duha slobode, čiji je nosilac, oplemenjen patnjom, poljski narod, otvorit će vrata sveopćoj slobodi čovječanstva” (Rapacka, 1999: 16). Uostalom, o sukobu između Kollara i Mickiewiczza hrvatska publika može saznati iz samoga “Nevena”. Opredivelit će se ipak za vlastita, “srednja” rješenja.

Pedesetih i šezdesetih godina, na tragu Vrazovih nagnuća, Mickiewicz postaje estetičkom i poetičkom paradigmom: već **Ivan Macun** u “Nevenu” objavljuje *Kratko krasoslovje*, “prvi pokušaj stvaranja osnova estetike (zapravo poetike)” (Wierzbicki, 1970a: 83) u novijoj hrvatskoj književnosti u kojoj su mu uzor, uz ostale, i poljski autori poput Mickiewiczza i Malczewskog. **Adolfo Veber Tkalčević**, predani filolog, polonofil i prevoditelj, u svojim *Razmatranjima domorodnim* poziva se, doduše, još uvijek na buditelje, promičući ujedno pozitivističku ideju jačanja temeljnih društvenih institucija, ali poljska mu je književnost “umjetnički uzor, uzor stilističke savršenosti” (Wierzbicki, 1970a: 90), a dokaz tomu je – uz prijevod *Irydiona* – i njegov pokušaj prevođenja *Konrada Wallenroda*, koji se rabi kao argument u pokušaju osmišljavanja hrvatskog versifikacijskog sustava.

Istodobno, međutim, pojavljuju se i pisci kojima će Mickiewicz biti više od estetičko-poetičkog uzora. Naime, njegova mesijanistička poruka u svojoj terapijskoj funkciji odgovara

kriznim vremenima, u kojima je došlo do rušenja ideala ilirizma i poraza političkih nada 1848. godine.

Među njima prvo mjesto zauzima **Petar Preradović**. Kako je pokazao još Drechsler-Vodnik, potaknut knjigom Mariana Zdziechowskog *Odrodzenie Chorwacji w wieku XIX*, još sredinom četrdesetih godina, u krilu ilirizma, Preradović će preuzeti temeljne premise romantičnog individualizma i mesijanizma, ali sa značajnom korekcijom: neće to biti nacionalni, već slavenski mesijanizam, projekt duboko različit od Kollarova, od kojega ga odbija, kako tvrdi, "germanski duh" i racionalizam, dok će se kao "pjesnik srca" sve više približavati poljskim romantičarima, "radi velike razvijenosti osjećaja, veoma raznježene fantazije i vizionarstva" (Drechsler-Vodnik, 1903: 26). Preradović se distancira od svake ekskluzivno nacionalne ideje – bilo poljske, bilo ruske – a ekskluzivizam postaje obilježjem njegova slavenstva, koje se, kako smatra, može izraziti jedino na način velike poljske romantičke književnosti. Kada u Preradovića sazrije jednadžba koja slavensku misiju izjednačuje s ostvarenjem Božje države na zemlji – približit će se Krasinski. Ali prije toga progovorit će "posuđenim" glasom slavenskoga proroka i bit će to po recepturi Mickiewicza. Stoga nije čudno da je jedan od vrhunaca njegova stvaralaštva trebala biti drama sačinjena po "pravilima" slavenske drame, onako kako ju je zamislio Mickiewicz u čuvenom "kazališnom predavanju". Unatoč svemu, njegov *Kraljević Marko* općenito se smatra slabim ostvarenjem: lirik kakav je bio, Preradović nije imao snage za ostvarenje široke dramske vizije, rodovski bastardne, fantastične, otvorene strukture kakvu je implicirao Mickiewicz.

No, Preradovićeva je pojava u perspektivi koju zauzimamo višestruko značajna: ne samo da je riječ o programskom utjecaju Mickiewicza ili o adaptaciji mesijanističkih ideja, već je pjesnik u hrvatskoj javnosti i sâm bio prihvaćen kao svojevrсни prorok uskrsnule Hrvatske u uskrsnulome Slavenstvu. Taj naglašeni kult, koji je funkcionirao na sličan način kao i kultovi poljskih "proroka" u Poljskoj, posebno je gajila generacija koja ulazi u javni život u šezdesetim i sedamdesetim godinama.

Ti kasni romantičari i protorealisti najvećim su dijelom svoju naklonost prema poljskoj književnosti zahvaljivali ocijeni da je poljska književnost, kao nijedna druga slavenska književnost, ustrajna u obrani vlastitog identiteta: pokazivala je kako je moguće obraniti se od pogubna stranog utjecaja – posebno germanskog. Zanimanje za poljsku književnost pojačat će se s odjecima siječanjskog ustanka 1863. godine, koji u Hrvatskoj imaju različit prijam – od opreznih ocjena narodnjaka, do otvorenog entuzijazma Eugena Kvaternika i "mladih".

Središnju liniju recepcije poljske književnosti čine u ovo doba polonofili s čijeg aksiološkog obzorja postupno nestaje Mickiewicz-prorok i mesijanist, a pojavljuje se prije svega kao pjesnik i književni uzor koji uspostavlja vrijednosti šireg kulturnog značenja. U prvom se planu pojavljuje kao autor *Konrada Wallenroda* (koji doživljava čak tri prijevoda!) i uskoro zatim, mnogo trajnije, kao autor *Gospodina Tadije*.

Prvi među njima, **Franjo Marković**, obično se atribuirao kao najistaknutiji predstavnik "akademskog romantizma". U njegovu književnom programu poljski je romantizam, a naročito Mickiewicz, igrao ulogu najvažnijeg uzora. To se preuzimanje temeljilo na uvjerenju "o nerazvijenosti, nepotpunosti hrvatskog romantizma u kojemu nije bilo djela poput *Gospodina Tadije* i *Konrada Wallenroda*" (Wierzbicki, 1970: 119). Upravo tu su prazninu trebali ispuniti njegov spjev *Dom i svijet* i poetski roman *Kohan i Vlasta* – koji se pozivaju na navedene uzore, kao i njegove balade.

Dom i svijet čini to neposrednije, u širokoj skali zavisnosti, čiji su osnovni katalog ustanovili već Vodnik (Dreschsler-Vodnik, 1906) i Papierkowski (Papierkowski, 1991): prema njima, iz *Gospodina Tadije* iščitao je Marković u *Domu svijetu* idilični lirizam, genološki sinkretizam, kompozicijska načela, opću fabularnu shemu, mnogobrojne motive i reminiscencije, te široki spektar stilizacijskih postupaka. Ali unatoč toj “vježbi parafraziranja”, *Dom i svijet* u mnogočemu se od *Gospodina Tadije* razlikuje – u osnovi, riječ je “pogledu koji je bliže realizmu a ujedno sentimentalizmu” (Wierzbicki, 1970a: 125). Zato je Markovićev romantizam u *Domu i svijetu* uglavnom programskog karaktera. Naravno, njegovo zakašnjelo objavljivanje bitno je oslabilo snagu novine – bivajući zapravo vjesnikom realizma, pojavilo se u doba kada je realizam već bio posve neupitan.

Drukčiji je odnosi između *Konrada Wallenroda* i *Kohana i Vlaste*. Markovićev poetski roman pokazuje mnogo veću emancipiranost u odnosu na uzor – popis zavisnosti ovdje je mnogo kraći, a tekst se može shvatiti i kao diskusija s idejnim rješenjima Mickiewiczeva spjeva koji, kao što je poznato, veliča osvetu i mržnju, dok završetak *Kohana i Vlaste* ukazuje na potrebu pomirenja i ljubavi, u duhu stare teze o blagosti slavenskoga duha. Na taj način Mickiewicz “u Markoviću” progovara na dva načina: ako *Kohan i Vlasta* rješavaju eminentno romantičku dvojbu, *Dom i svijet* aktualizira Mickiewiczev odnos prema realističkoj kulturnoj matrici. Međutim, oba Markovićeva teksta završavaju apologijom sentimentalizma, pokazujući da je hrvatski pisac Mickiewiczza i opet funkcionalizirao, dok je u osnovi njegova idejna matrica organskog karaktera. Markovićevo je preuzimanje, dakle, tendenciozno, a njegova djela odaju “karakter svojevrsnih poetičkih i kulturoloških programa i manifesta” (Fališevac, 2000: 34) – u funkciji jačanja hrvatske građanske kulture.

August Šenoa bio je ne samo najznačajniji hrvatski književnik i kulturni autoritet svoga doba – posebno kao urednik središnjeg časopisa “Vijenac” (1873-1881) – već i aktivni publicist, koji je kao češki đak, naslijedio ideju o slavenskoj uzajamnosti, ali u otklonu spram Kollarove vizije: lišena iluzija slavenofilstva, a samim tim i panslavizma, ona je bila okrenuta prema nacionalnom pitanju (a rješenje je nacionalnog pitanja vidjela je u okviru austroslavizma), gajeći u uvjetima snažne germanizacije domoljubnu simboliku i preuzimajući ulogu čuvara nacionalnog identiteta. Po povratku u Hrvatsku – u kojoj su vladali slični uvjeti – Šenoa je na stranicama “Vijenca” istupao s jasnim stavovima o potrebi pomirenja poljske i ruske opcije – u ime slavenske solidarnost. U pjesmi *Poljski slijepac* i poznatom članku *Poljaci i Rusi* osuđivao je i poljsku ideologiju romantičnog čina i platformu ruskog imperijalizma, tražeći – u Hercenovu duhu – da se Rusi najprije odreknu despocije, što bi omogućilo uspostavljanje ravnopravnih odnosa u interesu cjelokupnog Slavenstva (vidi: Živanović, 1958: 194). U političkom kontekstu tumači se i Šenin prevodilački izbor *Konrada Wallenroda*, sa svojom idejom podzemne borbe s neprijateljem (Francić, 1949: 134).

U književnim izborima Šenoa je bio sklon protorealizmu, i hvalio je, primjerice, Kraševskog. Ali njegova je platforma djelovanja bila široka, a značenje za utemeljenje hrvatske građanske kulture, kao što je poznato, vrlo veliko. U ideologijskom aspektu posebno je važno bilo njegovo isticanje plemićke kulture, kao jedne od temeljnih sastavnica te ideologije. Zato s pravom Wierzbicki ukazuje na moguće (premda daleke) inspiracije *Gospodina Tadije* u nastanku Šenoina romana *Turopoljski top*. Poljski kroatist ističe još jednu važnu paralelu – *Gospodin Tadija* je u poljskoj književnosti bio predšasnikom razvoja romana i razvoja realizma – a sličan položaj u hrvatskoj književnosti imaju i Šenoina pripovijesti (Wierzbicki: 149-150).

Markovičeva i Šenoina preuzimanja, iako načelno različitih obilježja i dometa, u jednome su jednoznačni: budući da se u obojice važnih aktera onodobnog književnog i kulturnog života Hrvatske pojavljuje prije svega kao element kulturne ideologije, Mickiewiczova inspiracija, *mutatis mutandis*, utkana je u temelje građanske kulture Hrvata. Njezinu aktualnost potvrđuju i brojni prijevodi iz pera drugih polonofila – poput **Ivana Trnskog**, **Lavoslava Vukelića**, **Andrije Palmovića**. Tu, dakle, više nije riječ o ideološkoj funkcionalizaciji vizionara i mističnog političara već o estetskim i idejnim preuzimanjima u doba utemeljenja moderne Hrvatske.

Napor Šenoie i njegovih pristaša najavljuje prve plodove: oko godine 1880. djeluju u Hrvatskoj, u kojoj popušta pritisak austrijske administracije, temeljne kulturne i znanstvene institucije građanskoga društva (političke stranke, Sveučilište, JAZU i dr.). Pobjeđuje, također, i Šenoa kao “realist”: književni romantizam definitivno pripada prošlosti. Ali, u jednom će izgubiti: njegova ideološka vizija zasnovana na pravu naroda na samoporedjeljenje, ali uz istodobnu nužnost suradnje s drugima (a posebice Slavenima), zamijenit će sada dvije ekskluzivnije ideje. S jedne je strane Strossomayerov kulturni program – program izgradnje osnovnih nacionalnih institucija, ali na bazi ideologije jugoslavenstva, budući da su upravo one trebale biti zametkom buduće državne zajednice. S druge pak strane, u uvjetima nove neslobode – austrijski imperijalizam smjenjuje mađarski – u jednom dijelu hrvatske političke javnosti rađa se otpor prema bilo kakvom zajedništvu. Riječ je o Stranci Prava, čija se politička filozofija, utemeljena na djelovanju Ante Starčevića, ali i Eugena Kvaternika, zasniva zapravo na svojevrsnom romantičnom historiozofskom mesijanizmu hrvatskog naroda. Posebice u ovoga posljednjega, čija će ideologija nositi mnoge elemente poljskog mesijanizma, pa i Mickiewiczova političkog programa (i taktike) iz vremena 1848. godine. Riječju: Mickiewiczova se aktualnost seli iz književnosti u ideologiju i politiku. Ali poraz Kvaternikove Rakovičke bune, djelomice inspirirane siječanjskim ustankom, označit će i poraz njegove političke filozofije, utemeljene na apologiji revolucionarnog romantičnog čina i nacionalnog mesijanizma.

U književnosti pak Mickiewicz ostaje prisutan samo u onoj mjeri u kojoj je njegovo djelo referentno u odnosu na realizam, kojim sada dominiraju ruski književni uzori. U njezinome “živom tkivu” ostat će prisutan uglavnom samo kao autor *Gospodina Tadije* – i to ponajprije u onom dijelu koji gaji poseban odnos prema idilično-plemičkom ideološkom kompleksu (Đalski). Na mjesto najpopularnijeg i najreferentnijeg poljskog književnika u Hrvata zasjest će sada apologet plemštine i književnosti kao “okrjepe srca” – Henryk Sienkiewicz.

Baš kao i u Poljskoj svjedoci smo prvih pokušaja “klasicizacije” legende i stvaralaštva Adama Mickiewicza. Tako hrvatski tisak pomno prati događaje oko otkrivanja spomenika Mickiewiczu u Poljskoj, te proslave stote obljetnice pjesnikova rođenja. Pritom se perpetuiraju ocijene o veličini poljskog pjesničkog genija, u patetičnom diskursu za koji se može reći da je dobrim dijelom posljedicom interpretacije od strane neumjerenih poljskih “egzegeta” (Dopart, 1998: 17). Općenito, od sada će hrvatska recepcija Mickiewicza biti znatno više uvjetovana njegovom poljskom recepcijom, pri čemu u toj posredničkoj funkciji dominiraju krakovski konzervativci.

Prihvaćen kao neupitni klasik 19. stoljeća, Mickiewicz će u dva posljednja desetljeća tog stoljeća postati predmetom zanimanja hrvatskih filologa. Jedan od njih, **Milivoj Šrepel**, autor je prvog većeg portreta u kojemu se Mickiewicz postavlja u isti red s najvećim književnim suvremenicima. Kao osnovnu odliku pjesnikova svjetonazora, u skladu s načelima

romantizma, ističe autor neodvojivost etetskog i etičkog, koja svoj uzor pronalazi u folkloru. Vidjevši glavne odlike Mickiewiczzeve *forme mentis* u “religioznosti” (Šrepel, 1891: 42) i “muškoj čuvstvenosti” (Šrepel, 1891: 45), Šrepel promatra nastanak njegova opusa u dinamičnoj perspektivi, pri čemu je skloniji “mladom”, negoli “starom” Mickiewiczzu: primjerice, u kritičkoj ocijeni Mickiewiczza i poljske emigracije (*eo ipso* pjesnikovih *Knjiga*) ističe njihovo povijesno sljepilo, neviđenje pravih razloga poljskih katastrofa s kraja 18. stoljeća, te samim tim osuđuje i njihovu “mističnu vjeru” (Šrepel: 62). U toj perspektivi odbacuje se i poljski mesijanizam, pa nije čudno da će za Šrepela *Dušni dan* “ostati zauvijek zagonetan” (Šrepel: 46). Najviše se pozornosti ovdje posvećuje *Gospodinu Tadiji*, i to u dimenziji njegova bogatstva realija. Taj portret, u kojemu se vrijednosno preferira poetički otvoreni Mickiewicz, zapravo je prvi pokušaj uvođenja reda u legendotvorno polje koje je zavaladalo hrvatskim recepcijskim kontekstom.

Drugi akter pokušaja “klasicizacije” je **Tomo Maretić**: prvi prevodilac *Gospodina Tadije* u cijelosti (nakon fragmenata koje je preveo još Veber-Tkalčević) i to heksametrom – baš onako kako je prevodio *Ilijadu* i *Odiseju*. Nije čudno da je Maretić “stih okovao” (Bratulić, 1961: 65). Iako je sam prijevod bio često hvaljen (sve do međuraća – Esih, 1932), ostao je dokazom da je doslovan prijevod u Mickiewiczzevu slučaju posve nemoguć.

U doba moderne, u kojoj odjeci panslavističkih ideja praktično posve nestaju i koja je svakako nastojala nadoknaditi europske zaostatke hrvatske kulture i književnosti, u auri odbacivanja realizma i prevrednovanja romantičnoga naslijeđa poljski “proroci” ponovno stječu veću važnost. Ali na mjesto prvog patrona sada, baš kao i u Poljskoj, stiže Słowacki. Što se tiče Mickiewiczza, u novinskim izvještajima i dalje traje prijenos “egzegetskih” hiperbola, ali se prevodilački izbori odmiču se od *Gospodina Tadije* i vraćaju njegovu pjesništvu. Najvažniji prevodilac tog razdoblja je **Iso Velikanović**, kao autor prijevoda balada, *Grzyne*, *Konrada Walenroda* i Velike improvizacije iz III. dijela *Dušnog dana*. Najvažniju međutim ulogu u (re)interpretaciji Mickiewiczzeva opusa u modernističkom duhu preuzimaju krakovski studenti s početka stoljeća.

Prvi od njih, **Branko Drechsler-Vodnik**, sveučilišni profesor i kritičar, kroatist, autor je monografij, o trojici sudionika tog “živog” književnog preuzimanja – Petru Preradoviću, Stanku Vrazu i Franji Markoviću. Dok se u Vrazovu slučaju Mickiewiczzeva prisutnost ovdje očituje samo u aspektu utjecaja odeskih soneta (Drechsler-Vodnik, 1906: 139), u Markovićevu otkrivaju se odjeci Mickiewiczzevih balada (Drechsler-Vodnik, 1909: 19), te odnosi između *Gospodina Tadije* i *Doma i svijeta*, odnosno *Konrada Wallenroda* i *Kohana i Vlaste* (Drechsler-Vodnik, 1909: 43-45). To otkrivanje Vodnik u velikoj mjeri zahvaljuje posredništvu krakovskog profesora i književnog kritičara Mariana Zdziechowskog, autora studije *Preporod Hrvatske u 19. stoljeću (Odrodzenie Chorwacji w wieku XIX)*, koji je svoju sliku hrvatskog romantizma – utemeljenu u trijadi: Vraz – Mažuranić – Preradović – uspostavio u odnosu spram poljskog romantičnog mesijanizma, a posebice u paraleli između Preradovića i Krasińskog. Kritičar u osnovi prihvaća motrište Zdziechowskog, koje Preradovića izvlači iz ilirsko-kollarovskog slavenofilskog konteksta i uvlači u orbitu utjecaja poljskog romantičnog mesijanizma i njegova univerzalizma. Mickiewiczzev pak utjecaj promatra u pjesnikovu pokušaju stvaranja “slavenske drame” prema zasadama tzv. “kazališnog predavanja”. No, kritičareve opširna analiza (Drechsler-Vodnik, 1903: 36-57) pokazuje razloge zbog kojih Preradović nije uspio. “Naš se pjesnik ropski povodio za pariškim predavanjima” (Vodnik, 1903:57). Vodnikovo iščitavanje hrvatskog romantizma u kontekstu poljskoga utemeljeno

je u modernističkom shvaćanju, koje nije lišeno oduševljenja za mesijanističku ideju. Kasniji hrvatski kritičari – možda upravo s razloga odbacivanja ekskluzivnosti poljskog mesijanizma – taj će Mickiewiczov utjecaj (a posredno i utjecaj čitava poljskog romantizma) umanjivati. Učestalost pojavljivanja Mickiewiczova imena u književnopovijesnim pregledima hrvatske književnosti pobrojao je Božidar Petrač (Petrač: 1998).

Drukčiji je slučaj **Julija Benešića**, pjesnika, kazališnog intendantna, kulturnog atašea u Varšavi tridesetih godina, popularizatora poljske književnosti i velikog prevoditelja. Naravno, i njegovo je polonofilstvo u znaku Mickiewiczza, ali riječ je o “prerađenom”, mlado-poljskom viđenju poljskog romantizma – kroz “filter” Stanisława Wyspiańskog. Benešić se ovdje pojavljuje prije svega kao popularizator i prevodilac *Dušnog dana*: najprije s neuspjelom verzijom prijevoda prerade Wyspiańskog, još početkom njegova prevodilačkog rada, te u odličnom prijevodu izvornika, izdanom 1951. godine. Ipak, Benešićev pristup Mickiewiczzu, osim usputnih opaski u predavanjima i prikazima poljske književnosti, nikada nije bio ovjeren vlastitom interpretacijom – čak i svoj pogovor *Dušnom danu* temelji na preradi monografije Stanisława Kołbuszewskog!

Kriza recepcije Mickiewiczza između dva svjetska rata, kada nije objavljen gotovo nijedan novi prijevod, ipak ublažavaju napori nekolicine filologa i književnih kritičara, koji i dalje ponavljaju ili razvijaju teze “egzegeta”: među prvima važnu ulogu igra **Fran Ilesić**, među drugima najaktivniji je **Ivan Esih**. Naravno, kriza je odjek golemih promjena u funkcioniranju književnosti u obnovljenoj Poljskoj, gdje je stoljetna opsesija poljskim prometejizmom i tirtejizmom postala bespredmetnom. Ali, u neslobodnoj Hrvatskoj, koja traži svoja prava unutar diktature kraljevske Jugoslavije, Mickiewicz još uvijek može opstojati kao simbol slobodarskih nacionalnih težnji – kao čovjek koji je “poput biblijskog Mojsija s visova svog pjesničkog zanosa pokazivao put k Zemlji obećanoj” (Esih, 1928: 120).

Naravno, ta nacionalno-mesijanska matrica teško se može uskladiti s lijevim mišljenjem koje rado problematizira odnos između tzv. velikih jedinki i mase. Književnik koji se uporno bavio tom temom bio je Miroslav Krleža: i njemu su poljski romantički pjesnici, “koji se nisu mogli prilagoditi postojećoj društvenoj stvarnosti i pomiriti se s njom, bili na neki način bliski” (Rapacka, 1964: 133). Veličina Mickiewiczza i poljskih romantičara bila je za njega ujedno signal pripadnosti poljske kulture europskim vrijednostima. Upravo zato, u tami najdublje ratne noći, lipnja 1943, Krleža u svom *Dnevniku* zapisuje:

a ja razmišljam o Stanku Vrazu, o mickiewiczizmu kod nas prije stotinu godina, nasukali smo se, nećemo se izvući, baš smo mizerije” (Krleža, 1977: 331).

Krležina misao u kojoj se, dakle, Mickiewicz pojavljuje kao znak otpora i slobode, dugo će, kao što je poznato, biti meritorna unutar najvećeg dijela hrvatske književne javnosti i otuda njegov odnos prema poljskom romantizmu može biti znakovit.

No nakon 1945. godine, u novom ideološkom kontekstu – na valu novog slavenofilstva, koji se uklapa u internacionalizam socijalističke zajednice – Mickiewicz će ponovno postati poželjnom opcijom. Primjerice, Julije Benešić u *Današnjoj Poljskoj*, izdanoj 1948, temelje poljskog političkog angažmana, zasnovanog na krilatici “za vašu i našu slobodu”, pronalazi u Mickiewiczevim *Knjigama* (Benešić, 1948: 95). Vrlo brzo, u obzorju 150. godišnjice pjesnikova rođenja – također zahvaljujući Benešićevoj inspiraciji – pojavit će se novi, moderni prijevod

Gospodina Tadije (1948) Đorđe Šaule, prijevod monografije Mieczysława Jastruna (1948), a odmah zatim i Benešićev prijevod *Dušnog dana* (1951). Između te dvije godine prošlo je vrijeme hrvatskog (i jugoslavenskog) socrealizma. No i kad se pojavio, odličan prijevod *Dušnog dana* nije izazvao nikakve (!) kritičke reakcije. Očito: ne samo složena struktura djela, već ni odveć osjetljiva idejna fundiranost tog djela nisu odgovarali političkom trenutku.

U doba pak nove obljetnice – 100. godišnjice smrti – situacija će se promijeniti: pojavit će se više popularnih publicističkih portreta (Benešić, 1956a; Šaula: 1956) i prikaza njegove hrvatske recepcije (Hamm, 1956). U tim portretima Mickiewicz je prikazan u načelu “neutralno”, kao klasik književnosti 19. stoljeća, a široj je, a posebice školskoj i akademskoj publici, ostao pristupačan kao autor *Gospodina Tadije*. Tako će sudjelovati u stvaranju europskog književnog kanona, ali s onim svojim djelom koje je otvoreno prema realizmu. Na taj način uklapa se u školski program socijalističke škole. Bit će to sada Mickiewicz-domoljub i Mickiewicz-revolucionar, ali isto tako pjesnik ideološki poželjne slavenske uzajamnosti.

Ta “školska” perspektiva konačno će biti prevladana u interpretativnom umijeću **Zdravka Malića**, prvog hrvatskog polonista u pravom smislu te riječi, koji se poznavanjem konteksta poljske književne kulture, ali i same mickjevičološke misli mogao izdići iznad standarda funkcionalnog ili kanonskog čitanja. Štoviše, podvrgavajući to široko znanje vlastitom esejističkom prosedu, te vlastitoj pjesničkoj viziji svijeta, Malić je – kao prvi među hrvatskim interpretatorima Mickiewicza – uspio postići izuzetnu bliskost s predmetom svog zanimanja, birajući iz njega ono što je najbliže biti njegovoga stvaralačkog bića, ogleđavajući samoga sebe u Mickiewiczzevoj poeziji – na (relativnoj) udaljenosti od svakog ideolojskog čitanja.

Malićeva mickjevičologija skupljena je u nekoliko tekstova, od kojih je kronološki najraniji pogovor u izdanje *Gospodina Tadije* iz 1965. godine; slijedi prikaz Mickiewicza unutar povijesnog pregleda poljske književnosti (1975), pa autorov najopširniji i vjerojatno najbolji esej *Mickiewicz ili veličina poezije* (1976), zatim dijelovi njegova pogovora “privatnoj” antologiji poljske poezije pod naslovom *Tijekom riječi* (1978), te najzad bilješke iz devedesetih godina, koje su se, kao *Zapisi iz radne bilježnice*, pored ostalih navedenih tekstova (osim povijesnog pregleda), našli u nedavno objavljenom izboru iz autorova polonističkog esejizma pod naslovom *Mickiewicz itd.* Ovaj kronološki redosljed pokazuje slojevito, ali i organsko širenje njegova interpretativnog horizonta; stoga je vrlo indikativna razlika između tekstova iz sedamdesetih godina i fragmenata iz devedesetih, koja se temelji na znatnom skraćivanju distance prema “predmetu” interesa: Mickiewicz, koji je u Malića oduvijek bio kvintesencijom poetičnosti i humanosti, tada se definitivno razotkriva u dimenziji egzistencijalne bliskosti.

Za Malićev put prema Mickiewiczu, osim njegove fundiranosti u širem krležijanskom obzorju lijeve misli, važno je spomenuti i njegovu polonističku edukaciju, koja je prošla kroz neposredno iskustvo poljske književnosti “otapanja” i naročito Gombrowiczeve destrukcije nacionalne mitologije. Ti su “filteri” posebno važni za odbacivanje svih natruha “egzegetskog” čitanja: ali, za razliku od poljskih destruktora Mickiewiczzeva kulta iz dvadesetih godina – koji su tome pristupili u ime vizije moderne kulture – Malić je to učinio u ime reaktualizacije temeljnih postavki humanosti, etičnosti i – pjesništva.

Malićev Mickiewicz u sedamdesetim godinama vizija je pjesnika u neprestanoj dinamičnoj mijeni. U tom aspektu pristupio je *Gospodinu Tadiji*, baveći se njegovom genezom od idile do nacionalnog epa, pri čemu dokazni postupak provodi uspostavom značenjske izotopije likova: tako prati Tadijino sazrijevanje prema osvještenom domoljublju,

ali pritom značajnija od njegova patriotizma biva društveno-emancipatorska gesta, koja Tadiju pretvara u "socijalnog reformatora". Drugi i "najznačajniji" je lik Robak čiji fabularni segment pokazuje put od nesloge do pomirenja u ime nacionalnog dobra. Između ta dva kriterija – socijalnog i nacionalnog – otvara se interpretativna napetost, koju Malić, kao adept krležijanskog horizonta vrijednosti rješava Mickiewiczim otvaranjem: on je za njega, s jedne strane, "pravi baštinik" racionalizma, dok je s druge otvoren prema realizmu. Ipak, ta je otvorenost utemeljena u "romantičkoj gesti" povratka prema uzrocima, prema začetku – prema protoromantičnom shvaćanju pojma Naroda. Tražeći istodobno stilizacijske osobine, Malić ih pronalazi u širokoj lepezi književnih preuzimanja, koji pripadaju pjesnikovoj klasično-filo-loškoj edukaciji (klasicističkoj), predromantičkoj literaturi i Novom Zavjetu, iz kojega pro-izlazi krajnja poruka: "Volimo se!". Tako se već ovdje u Malićevu čitanju Mickiewicza prepoznaju bitne odlike njegovih interpretativnih kodova: Mickiewicz je pisac slobode, koja se poima dvojako, u gesti socijalnog i nacionalnog oslobođenja, te u individualnom opi-ranju svakovrsnoj despotiji, čiji je jedini jamac – poezija sama: zato nije čudno da *Gospodin Tadija* postaje u Malića prvenstveno lirsko djelo, u kojemu "jedva da se nazire Mickiewicz politički borac" (Malić, 2002b: 72).

Slojevito, prelazeći od teksta do teksta, u eseju *Mickiewicz ili veličina poezije* Malić rekonstruira piščeve idejne i poetičke temelje, te ključne točke preobrazbi, pri čemu već na samom početku, povodom *Balada i romanci*, uspostavlja konstantu piščeve humane veličine: Mickiewiczev sjetan i ironičan odnos prema predočenom svijetu pokazuje razvoj od "knjiških" spoznaja prema "tuzi zreline", odnosno od "sarkazma" do "blagosti sverazumijevanja". Ova se ljudska perspektiva upotpunjuje interpretativnim mehanizmom: Malićev će se pristup temeljiti na antinomijama, te na ideji o "dubokom unutrašnjem prožimanju svega postojećeg" (Malić, 2002a: 39), na "svijesti o jedinstvu svijeta", koji se smatra "imperativom Mickiewiczeve poezije" (Malić, 2002a: 39). Taj totalizirajući horizont teži "renaturalizaciji ljudskog svijeta i humanizaciji svijeta prirode", koja se pretače u "samosaznavanje svijeta" (Malić, 2002a: 39).

Tako se Mickiewiczeva mladoromantična emocionalna spoznaja i etičnost u II. dijelu *Dušnog dana* temelje na "metaegzistencijalnom" osjećaju sveobuhvatne solidarnosti i osjećaju za socijalnu nepravdu, koja postaje "izvorom tjeskobe"; taj se univerzalni kod samo djelomice modificira u IV. dijelu *Dušnog dana*, gdje se, kako smatra Malić, upućuje "poziv na sućut s patnicima, na osjećajnost kao jedini mogući korektiv etičke uspavanosti većine koja smatra da je svijet racionalno uređen, odnosno onakav kakvim ga je Bog stvorio" (Malić, 2002a: 12). To je ujedno protest protiv svake znanstvene i crkvene ortodoksije – mjera slobode u mladog Mickiewicza. S druge strane, *Odeski soneti*, koji, prema Maliću, ne postavljaju u prvi plan Lauru, nego pjesničko "ja", te *Krimski soneti*, u čijoj metafizici prirode i metamorfozi od *profanog* u *sakralno* interpretator pronalazi čovjeka kao "duhovni korektiv", pokazuju put oblikovanja Mickiewiczeva romantičkog, pjesničkog individualizma u ruskoj biografskoj fazi.

Od *Konrada Wallenroda*, međutim, Malić će pratiti proces u kojemu će za Mickiewicza "put poezije postajati sve uži, a put politike sve širi" (Malić, 2002a: 25). Iz tog teksta, u kojemu se obznanjuje tragična ambivalencija Konradova čina, kao i nepostojanje bilo kakve mogućnosti njegove korekcije, ostala je kao trajna konstanta dublja spoznaja "o uzajamnosti, o zajedništvu individualnog i kolektivnog". Upravo to pruža Maliću mogućnosti da ga supostavi s III. dijelom *Dušnog dana*, gdje Mickiewicz prevladava prethodna ideološka ograničenja: sada "njegovo domoljublje ne podrazumijeva mržnju, ono se ne svodi

na nepomirljivost poljaštva i nepoljaštva. Njegove se domoljublje poistovjećuje sa slobodoljubljem, s antidespotizmom” (Malić, 2002a: 32). Štoviše, taj je univerzalni slobodarski duh posve otvoren, i on rješava Konradov sukob s Bogom, naravno, u stavu redovnika Petra koji “potvrđuje mogućnost kršćanskog angažiranja na strani nacionalno i socijalno ugnjetenih” (Malić, 2002a: 33). U toj slojevitoj, strukturnoj interpretaciji III. dijela *Dušnog dana*, simbol porobljene poljskosti prepoznaje se u situaciji Uznika; to je upravo onaj lik koji će Maliću omogućiti da s tog mjesta prati u Mickiewiczzevu opusu i njegovu pesimističnu, tragičnu konstantu: “Mickiewiczzevo će lice ostati nepromjenljivo zasjenjeno iskustvo jezgre mraka, tamnom sviješću III. dijela *Dušnog dana*” (Malić, 2002a: 38).

“Ideologizacijom” Uznikove “očajničke nade u Boga” stići će Mickiewicz do *Knjiga*: za Malića, one su svojevrsna društvena utopija (Malić, 2002a: 42), a upravo je ideologizacija temelj “kritike”: osnovnu manu tog teksta, u kojemu se Mickiewicz želio izdići iznad stranačkih razmirica u ime apstraktnog jedinstva poljskog naroda, Malić vidi u činjenici da su *Knjige* “podatnije za političku manipulaciju nego za političku akciju” (42). Riječ je, zapravo, o prisvajanju tog teksta od strane poljske političke desnice. Pa ipak, kritičar pronalazi mogućnosti prevladavanja te zadatosti: pružaju ih “pjesmotvorni oblici”, dakle sama poetičnost tog teksta, i njezina fundiranost u Bibliji, kojom se doseže do “istine o svijetu s onu stranu ideologije i politike” (Malić, 2002a: 43). Taj je put označen Mickiewiczzevim univerzalizmom i solidarizmom “sa svim bespravnicima i poniženima, bez obzira na krivice i zasluge iz prošlosti” (Malić, 2002a: 44). Pa ipak, ta će ga etička gesta opraštanja dovesti kasnije, prema Maliću, do krajnjeg misticizma – do tovijanizma.

Mickiewiczzevo okretanje zavičajnosti zbiva se u trenutku kada nestaje mogućnost bilo kakve realne političke akcije: u tu situaciju upisuje Malić *Gospodina Tadiju*. Djelomice ponavljajući raniju interpretaciju, Malić je ovdje širi i modificira – u smjeru dezideologizacije. Primjerice, “najreprezentativniji” fabularni segment sada je onaj Zosjin, jer sadrži “karakterističnu mjeru odnosa između intimnih i društvenih motiva, između osjećajnosti i djelatnosti, između liričnosti i epičnosti” (Malić, 2002a: 49). Baveći se strukturnim elementima teksta, književnopovijesnim kontekstom i motivacijskim mehanizmima, kritičar konačno stiže do opće smisaone razine, i to je ključno mjesto interpretacije: središnji, “političko-ideologijski motiv prirodnog generičkog jedinstva ljudske jedinice i narodne zajednice” (Malić, 2002a: 54) Malić fundira u rusiostičkom racionalizmu, koji je ujedno i *način prevladavanja svake ideologije* – to je izlazak “iz začaranog kruga nepomirljivih antinomija između individualnog i kolektivnog *ja* s jedne strane i kolektivnog *ne-ja* s druge” (Malić, 2002a: 56). Tako se interpretator vraća svojoj prvotnoj tezi da je tajna prirodnosti i bliskosti tog svijeta ujedno mjera Mickiewiczzeve univerzalnosti i etičnosti, a samim tim i poetičnosti.

Svoju viziju Mickiewiczza Malić završava apologijom “biti njegova bića”: ona je “aktivistička, kretanje je prirodno željno stanje, stihija njegova duha” (Malić, 2002a: 59). Takav je Mickiewicz i etičan i slobodarski duh, i konzekventan i kontradiktoran istodobno, on postaje svojevrsnim zrcalom interpretira samog, odnosno njegove vlastite poetične i dinamične, otvorene osobnosti.

Stanovita je dopuna i proširenje ove perspektive čitanja u *Crnoj kutiji poljske poezije* paralela “na vrhuncima” poljske poezije – između Kochanowskog i Mickiewiczza, odnosno između *Elegija* i *Krimskih soneta*.

Dvadesetak godina kasnije, u *Zapisima iz radne bilježnice*, preostat će još samo jedna nedodirnuti antinomija: lozanska lirika, kao “poezija budućnosti”, i *Pravorijeci* i *opaske*,

kao izraz “onog tipa aktivizma u kojemu su nerazlučivo stopljene vjera, etika i politika” (Malić, 2002a: 366). A ona se, u ovom fragmentarnom, zapravo naknadno rekonstruiranom tekstu, prevladava basnom *Prijatelj*, i apologijom prijateljstva, koji je “trajni oblik Mickiewiczeva poistovjećivanja sa svijetom, onaj oblik solidarnosti koji generira sva ostala zajedništva – zavičajnost, poljaštvo, slobodarstvo...” (Malić, 2002a: 367).

Tako Malićeva “intimistička” interpretacija – u kojoj je poezija oblikotvorna bit pjesnikova “bića” – prevladava prethodna ograničenja hrvatske recepcije, bilo da je riječ o ideološkim i poetičkim adaptacijama ili o “egzegetskom” dizanju spomenika – o kojima je bila riječ. Za njega je Mickiewiczovo pjesništvo utemeljeno u djelatnoj, otvorenoj naravi pjesnikova bića, ono spaja i istodobno svodi na humanu i etičku dimenziju njegov cjelokupni značenski totalitet. Zato nije čudno da Maliću biva stran Mickiewicz-ideolog i mistik, kako onaj iz *Knjiga*, tako i onaj iz pariških predavanja – onaj koji se tako lako podaje svakovrsnim manipulacijama.

Njegovo je oponiranje funkcionalnom i kanonskom čitanju Mickiewicza radikalno i zapravo postavlja u zagradu cjelokupnu tradiciju hrvatske recepcije koja se – premda svjedoči o važnosti njegova položaja i utjecaja u hrvatskoj književnosti i kulturi – neprestance, iz faze u fazu, od aktera do aktera, kreće u polju (Gombrowiczevske) “neautentičnosti”: između legende, estetike i politike – u polju ideologije. No naravno, ta se interpretacija prvenstveno opire “krizi estetske svijesti”, koja je zavladała poljskom mickjevičologijom sedamdesetih godina, a koja je favorizirala pjesnikov profetizam: “starog” Mickiewicza na uštrb “mladog” (Malić, 2002a: 57). Krajnja mjera i završna točka tog oponiranja jest Malićev intimizam, njegova humanizacija “predmeta zanimanja”, u kojoj je Mickiewicz bio “velik složenom i proturječnom svekolikošću svog bića” (Malić, 2002a: 59).

U doba odbacivanja svakovrsnih ideologija, čiji smo svjedoci u poljskoj, ali i u hrvatskoj kulturi i društvu, Malićevo čitanje Mickiewicza svojevrсно je znak vremena. Takav Mickiewicz ponovno dokazuje svoju aktualnost, svoju suvremenost – svoju važnost u hrvatskom *sada i ovdje*.

Bibliografija

Benešić, Julije

- 1948 *Poljska književnost u borbi za slobodu*. U: *Današnja Poljska. Zbornik Društva za kulturnu suradnju Hrvatske s Poljskom*. Uredio Julije Benešić. Zagreb.
- 1956a *Adam Mickiewicz. Uz proslavu 100-godišnjice smrti velikog pjesnika, revolucionara-romantika*. “Vjesnik”, Zagreb (22. siječnja 1956), br. 3387, str. 7.
- 1956b *My Translations of Mickiewicz's Works into Croatian*. U: *Adam Mickiewicz in World Literature*. A Symposium Edited by Waław Lednicki. University of California Press, Berkley and Los Angeles, str. 525-530.

Blažina, Dalibor

- 1998 *Hrvatska čitanja Dušnog dana*. “Književna smotra” XXX, br. 110(4), str. 49-52.
- 1999 *Hrvatska čitanja poljske romantične drame*, “Književna smotra” XXXI, br. 112-113 (2-3), str. 165-174.

- Dopart, Bogusław
1998 *Izgnanik u oba počela*, "Književna smotra" XXX, br. 110(4), str. 15-22.
- Bratulić, Josip
1961 *Sudbina Konrada Wallenroda i Gospodina Tadije u hrvatskoj književnosti*. "Danas", časopis studenata Filozofskog fakulteta u Zagrebu, I, br. 1, str. 55-69.
- Hamm, Josip
1956a *Mickiewicz w literaturze serbochorwackiej*. "Pamiętnik Słowiański", t. VI, str. 45-57.
1956b *Mickiewicz i mi*. "Narodni list", Zagreb, 12 (22. siječnja 1956) 3283, str. 6.
- Esih, Ivan
1925 *Sinteza poezije Adama Mickiewicza*. "Vijenac", 3, knj. 4, 6, str. 188-189.
1926 *Kult Mickiewicza u Poljskoj. Stogodišnjica ljubavnih i Krimskih soneta*. "Obzor", Zagreb, 67 (20. travnja 1926), str. 2.
1928 *Adam Mickiewicz i njegova "Oda mladosti"*. "Omladina", Zagreb, 12, str. 120-121.
1932 *Stota obljetnica poljskog nardonog eposa*. Vrsnoća hrvatskog prijevoda Pana Tadeuša dra T. Maretića – Utjecaj A. Mickiewicza na Hrvate. "Obzor", Zagreb, 73 (27. svibnja 1932), br. 120, str. 5.
- Fališevac, Dunja
2000 *Epika Franje Markovića (između tradicije i inovacije)*. U: *Dani hvarskog kazališta. Razdoblje realizma u hrvatskoj književnosti i kazalištu*. HAZU, Književni krug Split, Zagreb - Split, str. 31-50.
- Frančić, Vilim
1949 *Adam Mickiewicz w chorwackich i serbskich perzekładach*. "Pamiętnik Słowiański", t. I, str. 130-147.
- Krleža, Miroslav
1977 *Dnevnik*. Oslobođenje, Sarajevo, Mladost, Zagreb, 4. sv.
- Malić, Zdravko
1975 *Poljska književnost*. U: *Povijest svjetske književnosti*, knjiga 7, Liber, Zagreb. O A. Mickiewiczu na str. 159-165.
2002a *Mickiewicz ili veličina poezije*. U: isti, *Mickiewicz itd. Rasprave, članci i eseji o poljskoj književnosti*. Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, str. 11-59.
2002b *Mickiewiczzev Gospodin Tadija*. U: isti, *Mickiewicz itd. Rasprave, članci i eseji o poljskoj književnosti*. Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, str. 60-73.
2002c *"Crna kutija" poljske poezije*. U: isti, *Mickiewicz itd. Rasprave, članci i eseji o poljskoj književnosti*. Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, str. 232-340.
2002d *Mickiewicz – zapisi iz radne bilježnice*. U: isti, *Mickiewicz itd. Rasprave, članci i eseji o poljskoj književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 363-372.
- Magnuszewski, Józef
1976 *Przenikanie literatury polskiej do krajów bałkańskich w XIX w. i jego uwarunkowania*. "Pamiętnik Słowiański", XXVI, str. 27-48.
- Papierkowski, Stanisław
1991 *Echa Mickiewiczowskie w poemacie Franciszka Markovicia "Dom i świat"*, "Most", 1-2, str. 173-197, /prvotno: Lublin, 1934/.

Petrač, Božidar

- 1998 *Adam Mickiewicz i Hrvati*, "Književna smotra" XXX, br. 110(4), str. 29-37.
 1999 *Gospodin Tadija ili veličina poezije*. U: *Adam Mickiewicz, Gospodin Tadija*, Vrhovi svjetske književnosti, Alfa, Zagreb, str. 423-436.

Rapacka, Joanna

- 1964 *Łatuszyńska/ Polonica w twórczości Mirosława Krleży*. "Pamiętnik Słowiański" XIV, str. 123-141.
 1999 *Adam Mickiewicz i hrvatski romantizam*. U: *Dani hvarskog kazališta. Hrvatska književnost od preporoda do Šenoina doba*. Književni krug Split, Split, str. 13-20.

Slukan, Sanja

- 1998 *Adam Mickiewicz u Hrvatskoj 1835.–1998. Bibliografija*. "Književna smotra" XXX, br. 110(4), str. 37-44.

Šaula, Đorđe

- 1956 *Adam Mickiewicz. Povodom 100 godišnjice njegove smrti*. "Vjesnik", Zagreb, 16 (25. studenog 1955) 3338, str. 8.

Šrepeš, Milivoj

- 1891 *Adam Mickiewicz*. U: isti, *Slike iz svjetske književnosti. Pjesnički prvaci u prvoj polovini XIX. vieka*. Matica hrvatska, Zagreb, str. 38-65.

Vodnik-Drechsler, Branko

- 1903 *Petar Preradović. Studija*. Zagreb.
 1906 *Franjo Marković. Studija*. Naklada knjižare Gjüre Trpinca, Zagreb.
 1909 *Stanko Vraz. Studija*. Matica hrvatska i slovenska, Zagreb.

Wierzbicki, Jan

- 1970a *Z dziejów chorwacko-polskich stosunków literackich w wieku XIX*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polska Akademia Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków.
 1970b *Književnost ilirizma u odnosu prema zapadnoslavenskim književnostima*. U: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*, Zagreb.

Witkowska, Alina

- 1998 *Adam Mickiewicz dvjesta godina poslije*. "Književna smotra" XXX, br. 110(4), str. 23-27.

Zdziechowski, Marian

- 1902 *Odrodzenie Chorwacji w wieku XIX*. Kraków.

Živančević, Milorad

- 1965 *August Šenoa a Słowiańszczyzna*. "Pamiętnik Słowiański", t. XV, str. 159-198.
 1987a *Vraz i Poljaci*, U: isti, *Polonica*, Matica srpska, Novi Sad, str. 76-106.
 1987b *Mažuranić prema Mickjeviću*, U: isti, *Polonica*, Matica srpska, Novi Sad, str. 107-111.

Živanović, Đorđe

- 1956 *Mickiewicz in Serbo-Croatian Literature*. U: *Adam Mickiewicz in World Literature*. A Symposium Edited by Waclaw Lednicki. University of California Press, Berkley and Los Angeles, str. 495-524.

Josip KEKEZ
Odsjek za kroatistiku
Filozofski fakultet u Zagrebu

ISTRAŽIVANJE SUODNOSA USMENE I PISANE KNJIŽEVNOSTI U HRVATA

Sustavno proučavanje interferencije usmene i pisane književnosti zacijelo je jedan od važnijih, a možda je i najvažniji postupak u poslijeraću. Bijaše to na dalekosežnu obostranu korist i usmenoga i pismom ostvarivana stvaralaštva: u književnopovijesnome i poetičkome smislu. Rezultati su istraživanja mijenjali predodžbu o objema književnostima.

Prema prirodi književnosti hrvatske, nije bilo ni malo teškim uočiti da je pismom ostvarivano stvaralaštvo tvorilo svoju stilistiku, ako već ne isključivo, zacijelo pretežito usmenoknjiževnim posuđenicama još od ranih početaka. Stjecajem povijesnoudruštvenih okolnosti, pa i znanstvene metodologije, sustavno izučavanje dotična pitanja uslijedilo je istom u drugoj polovici XX. stoljeća; kada je uvjetno, dakako, odista uvjetno, može biti u osnovnim obrisima i dovršeno. Ali, pojedinačnih, načelnih i prigodnih interferentnih zapažanja bilo je i prije, navlastito u vrijeme povoljnijega društvenoga statusa usmene književnosti. Izdavanjem tek pokoje takve potvrde, kronološki se prisjećamo prvo Matije Petra Katančića iz razdoblja prosvjetiteljstva odnosno klasicizma i početaka romantizma. To što je Katančić skupljao usmenu poeziju, činili su i drugi prije romantizma, ili pak što je svoju poeziju tvorio nasljedovanjem usmenoknjiževne poetike, ni u tome ne bi bio nikakvom iznimkom; ali Katančić proučava i usmenu i pisanu književnost pa na više mjesta pritom govori o uprisutnjenosti jedne u drugoj.¹ Čak upotrebljava i termin "poezija po narodnu", koji se inače sve donedavna pripisivao isključivo Vatroslavu Jagiću, koji ga je primijenio priređujući za tisak *Ranjinin zbornik* iz 1507. za ediciju Starih pisaca hrvatskih, Zagreb, 1870, knj. II. Vidljiva je tako osobina hrvatske književnosti, ali biva i velikim priznanjem Katančiću kao njezinu proučavatelju. Čuvenu i višestruko značajnu *Poslanicu* Maksimilijana Vrhovca iz godine 1813, koju je ovaj otposlao svećenstvu svoje, zagrebačke, biskupije kao romantičarski poziv na sakupljanje usmenoknjiževnih primjera, shvaćamo ne jedino tako, uostalom kako u je shvaćao i Ljudevit Gaj tiskanjem na izvornome latinskome i u prijevodu na hrvatski,² nego i kao raspravu o suodnosu dviju književnosti, što znači o možebitnoj ulozi usmene književnosti u daljnjemu tijeku i hrvatskoga jezika i hrvatske književnosti, a sve to na osnovi susljedne uprisutnjenosti u dotadašnjim jezikoslovnim i književnim djelima, koje ovaj dakako i navodi.³

U počecima hrvatske književne historiografije, u vrijeme dakle prikupljanja svakoga predmetnoga gradiva, pa i onoga iz usmene književnosti, to se gradivo moglo nalaziti jedino u pisanim odnosno u pisanoknjiževnim vrelima. A to je već problem interferencije i hrvatskoga jezika i dviju književnosti. Razumije se da je u drugoj polovici XIX. stoljeća u tome pogledu najzaslužniji Vatroslav Jagić, filolog svjetskoga glasa, čija se, u krajnjoj liniji,

što izravno što posredno, gotovo sva djela odnose na problem interferencije. U tome je smislu najcjelovitiji i za ono doba najiscrpniji Jagićev rad *Grada za slovinsku narodnu poeziju*, što je objelodanjeno u akademijinu Radu 1878, u knjizi 37. Njezine 104 stranice ne čine je samo čitavom knjigom, nego, za ono doba, i potpunom poviješću usmene književnosti.⁴

Pojedinačnih zapažanja s obzirom na novovjeku književnost također je bilo poviše, mahom književnika, i to onih najboljih: na primjer Šenoe, pa Matoša, koji je usmenu književnost preporučivao drugima i još objašnjavao njezinu vezu s likovnom umjetnošću. Nazora i više drugih, do recimo Šime Vučetića, Jure Kaštelana, Ivana Slamniga, Antuna Šoljana.⁵ Augustin je Ujević pretpostavio kako će biti da nisu rijetki oni koji posežu za usmenom književnošću i da bi, reče, bilo svrhovito o tome napisati jednu akademsku radnju.⁶ Razumije se, bilo je podosta povjesničara koji su samostalno naznačivali dotične pojave u ponekih pisaca, starijega i novijega vremena. Sve je dalje teklo od povoda do povoda, a sustavno je izučavanje trebalo tek uslijediti. Tako je opseg od jedne možebitne akademske radnje, kako je pretpostavljao Ujević, dosegnuo opseg veći i važniji od svake moguće pretpostavke.

Najprimjerjenije bi bilo da se problemom suodnosa dviju književnosti odnosno književnoga jezika bave povjesničari svih triju predmeta. Jednostavno zato što je otkrivanje interferentnih područja na dobrobit obiju književnosti: za usmenu ponajprije književnopovijesno; a za pisanu književnost pretežito poetički. Međutim, sve je danas prepušteno znanosti o usmenoj književnosti naprosto stoga što znanosti o pisanoj književnosti manjkaju kadrovi osposobljeni za prepoznavanje usmene sastavnice u pisanoj fakturi, za razliku od druge polovice XIX. stoljeća (Jagić je najbolji primjer za to) kada je filologija činila jedinstvo i jezično i obiju književnosti. S vremenom je dolazilo do parcijalizacije i potpuno osamosvojenja svakoga dijela. Ipak, negativne posljedice takva procesa najmanje su za povjesničare usmene književnosti. A povjesničari pisane književnosti uvelike griješe što drže da su dostatni sami sebi, pogotovo što književnost u jednaku opsegu, ali na drugi način, primjenjuje usmenoknjiževna djela, a ni oni ni kritičari najčešće ju nisu kadri prepoznati, a to će reći, niti primjereno vrednovati svoj predmet bavljenja.

Pojedinačno bavljenje interferentnim procesima dvaju tipova stvaralaštva prerاسlo je u sustavno tek u zadnjih tridesetak godina.⁷

U Ujeviću pretpostavljena akademska radnja postala je zapravo čitavom poviješću jedne i pretežitom poetičkom sastavnicom druge književnosti. U tome je dakle već prva vrijednost dosegnutih rezultata istraživanja. Time bismo trebali razumjeti kako nije bilo moguće napisati, jer se nije imalo čime, povijest usmene književnosti, pa nje jedva da je i pokušajima bilo. S jedne strane. S druge pak strane, iznađeni interferentni podaci dostatni su za razmjerno pouzdanu povijesnu rekonstrukciju i za razdoblja starija od romantizma, kada se usmenu književnost otkriva organiziranim sakupljanjem i redovitim odlascima na teren. Što se pak tiče pismom ostvarivane književnosti, razotkrivena interferentna područja pouzdanu upućuju na to da je usmena književnost temeljna poetička sastavnica pisanoj književnosti. Pismom nastala književnost ostvarivana je u poetičkoj sukladnosti s uokolnim europskim književnostima. Ona time nije ni plagijatorska ni epigonska, kako nas se stoljećima omalovažavalo, nego jednostavno općemu zahtjevu vremena udovoljava srodnom stilistikom, a srodnost biva redovito oblikovanom vlastitim tradicijskim ostvarenjima, koji su redovito usmenoknjiževni.

Udovoljavanje općoj stilistici vremena nije jedino u nasljedovanju usmenoknjiževnoga sustava, nego i u zapisu odnosno adaptaciji i preradbi ili interpolaciji faktičnih primjera, ali i tako da bi pisci ispostavljali čitave zbirke zapisa. Nasljedovanje usmenoknjiževnoga sustava potvrđuje prisutnost svih oblika toga sustava, još od srednjovjekovlja, ali su s interferentna područja dviju književnosti starijih razdoblja izdvojene čitave zbirke gradiva, koje ni brojem primjera ni njihovom vrijednošću ne zaostaju za gradivom sakupljenim kroz XIX. stoljeće na terenu. To se isključivo odnosi na poslovice⁸ i na starinske pjesme dugoga metra zvane bugarščicama,⁹ koje su takvima ustrajale snagu dijakronije jer su u XIX. stoljeću na terenu uprisutnjene tek fragmentarno, a poslije više ni tako. Kako su zarana nastajala interferentna područja, doslovno od prvih pisanoknjiževnih ostvaraja, od epigrafike dakle, čak su povijesni i pravni odnosno liturgijski tekstovi, oblikovani vlastitim usmenoknjiževnim pojedinostima, tako su istom kronološkom logikom započeta i otkrivanja dviju poetika u suodnosu, što znači od srednjega vijeka odnosno od *Bašćanske ploče* kao prvoga književnoga teksta u Hrvata. Takvi su članci o pojavama, razdobljima i zatim piscima objelodanjivani ponajprije po znanstvenim publikacijama, časopisima i zbornicima referata sa znanstvenih skupova. Tako su u našoj prvoj knjizi *Prva hrvatska rečenica*, Usmeno-pisani književni suodnosi, Zagreb, 1988, izborom izišli ogledi i rasprave koji obuhvaćaju problemski raspon od srednjovjekovlja do suvremene književnosti.¹⁰ U daljnjim naslovima dotični raspon biva jednako širok, ali komplementarno problemski gušći i rezultatski susljedniji.

Tako prepletanje dviju poetika nikada i ničim nije prekidano kroz čitavo povijesno razdoblje. Kolanje podataka od jedne prema drugoj književnosti nikada nije izostalo, pa ni sustalo, ali je svako stilsko razdoblje posezalo za posuđenicama na različit način, uvijek prema svojim zahtjevima. Radi dostatne jasnoće odmah ćemo kazati da je u svima razdobljima usmena književnost dopirala do pisane, a jedino je u srednjovjekovlju interferentni proces tekao obostrano: od usmene prema pisanoj i od pisane prema usmenoj. U srednjovjekovlju su dakle obje književnosti i percepcijske i emisijske, za razliku od naknadnih razdoblja, kada je taj proces tekao jednosmjerno, a tek iznimno od pisane prema usmenoj. Srednjovjekovlje je iznimka jer su njemu oba tipa stvaralaštva auditivna, pa je to bilo jedini način da pismom ostvarivana djela dopru do agrafijskih sredina. Interferentni proces u prošlosti ne bi bio svojstvom tek jednoga narječja. Od XVI. stoljeća jednako je stvaran i na kajkavskome području, pa onda približavanjem Sjevera i Juga, interferencija biva jednako učinkovita i u unutrašnjosti; U Bosni i Hercegovini, Slavoniji i drugdje na štokavskome području. Interferencija je najvažniji čimbenik u stilskome ujednačenju svih nacionalnih književno relevantnih regija, koje se zbilo u XVIII. stoljeću.¹¹

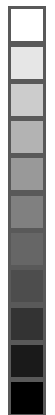
Usmena je književnost zahvatila i jezikoslovna djela; gramatike i rječnike: a) objasnidbeno, s obzirom na pojedine natuknice; b) kao gradivo na kojemu se obavlja lingvistička analiza.¹² Uostalom, bez rane, dakle još u srednjovjekovlju književne primjene narodnoga jezika, ne bi bilo ni interferencije, osobito ne u ovako ostvarenome obliku. I na taj je način, dodajemo, književni jezik u Hrvata bio čvrsto susljedno narodnim, za razliku od naših istočnih susjeda, u kojih će narodni jezik postati književnim praktički tek od XIX. stoljeća.

Povijesni tijek hrvatske književnosti zapravo je tijek suodnosa dviju poetika. To ujedno znači da iz suodnosa dviju književnosti proizlazi povijest usmene i poetika pisane književnosti. U horizontali je hrvatska književnost sastavni dio uokolnih europskih poetika odnosno književnih smjerova, ali im udovoljava vlastitim tradicijskim sredstvima, među njima redovito usmenoknjiževnima. Riječ je o hrvatskome književnome oikotipu, srodnu, ali vlastitu, u europskoj oikotipskoj shemi.

Bilješke

- ¹ O Katančiću i o njegovu uočavanju prisutnosti usmene u pisanoj hrvatskoj književnosti v. u mojoj knjizi *Hrvatski književni oikotip*. Enciklopedija hrvatske književnosti. Zavod za znanost o književnosti. Zagreb, 1992, str. 91 i 104.
- ² "Danica ilirska", br. 24, tečaj III, od 17. lipnja 1837.
- ³ Vrhovac svoju *Poslanicu* potpisuje dana 26. lipnja 1813. Gaj je naslovljava *Poziv pokojnoga episkopa Maximiliana Verhovca Rakitovackoga na sve duhovne pastire svoje episkopie, g. 1813. izdat*. Vrhovac tamo kaže: "Sibirke posebnih rčih horvatskih i slavonskih, razne u tih narčjih psme i tiskane knjige nahadjaju se mnoge", pa s kajkavskoga područja navodi Habledičev rječnik (1670) Belostenčev *Gazofilacij* (tiskan 1740), rječnik Andrije Jambrešića iz 1742; a sa slavonskoga područja *Aždaju sedmoglavu* Vida Došena (1768), *Svetu Rožaliju* A. Kanižlića iz 1780. i A. Ivanošića *Tri poglavlja knjige poroda* iz 1788. U tome kontekstu Vrhovac poziva na suradnju: "...zato med ostalimi i Vas pozivljem, nukam i molim, da obsebne rči horvatske ili slavonske, svakojake poslovice i narodne psme, koje ste ili do sada za se skupili, ili u napredak skupili budete i meni takodjer što beržje sobčite".
- ⁴ Uostalom, *Građa* je najčešće navođeni Jagićev rad u znanosti o hrvatskoj književnosti. A za potvrdu kako su i mnogi drugi Jagićevi naslovi zahvaćali dotičnu problematiku, spomenut ćemo tek verzifikacijsku razinu u raspravi nacionalno i stručno nekorektna naslova, bez Jagićeve krivnje: *Dvanaesterac u starijim pjesmama slavenskih (srpskohrvatskih) pjesnika u Dalmaciji* (rasprava je napisana 1896. u Beču po panslavističkoj narudžbi Ruske akademije znanosti).
- ⁵ Zadnja četvorica pisaca dio su drugoga niza onih koji su se nakon Drugoga svjetskoga rata, posebno nakon socrealističkih godina, kada usmena književnost i domaća tradicija uopće bivaju sve manje uvažavanima i sve više društveno potiskivanima, zalagali za orijentaciju na usmenu književnost i tradiciju inače.
- ⁶ *Prsten obzorja*, "Jadranska pošta", VI, br. 82, str. 6 – 7, Split, 8.4. 1930: "A međutim, bio bi zahvalan seminarski ili akademski rad da se u isti mah obradi sve hrvatske pjesnike koji su pjevali po uzoru narodne poezije. Ima ih više nego se na prvi mah misli, a do sada, koliko znamo, nisu obuhvaćeni u kritičkoj cjelini".
- ⁷ Usputnih ili prigodnih interferentnih zapažanja će, dakako, bivati i nadalje. Uostalom, od takvih je nesustavnih, pojedinačnih, rezultata M. Bošković-Stulli ne tako davno napisala povijest hrvatske usmene književnosti; doduše nepotpunu, ponajprije kronološki i žanrovski, ali zacijelo prije nje nije bilo ni bolje ni cjelovitije (*Povijest hrvatske književnosti*, knj. 1: *Usmena književnost*, Zagreb, 1978).
- ⁸ J. Kekez: *Svaki je kamen da se kuća gradi*, Hrvatske poslovice sakupljene u naše dane po književnim i jezikoslovnim djelima nastalima od 12. do 18. stoljeća, Osijek, ¹1986, ²1990.
- ⁹ Isti: *Bugaršćice*, Starinske hrvatske usmene pjesme, Split, ¹1978, ²1989, Zagreb, ³2000. To je bilo prvi puta da su izrazito nacionalne pjesme izdane u narodu u kojemu su nastajale i koji ih je u starijim razdobljima bilježio. Treće, zagrebačko, izdanje je upotpunjeno novopronađenim i manje poznatim, zapravo zatajivanim primjerima. Otkrivanjem novih interferentnih područja, u trećemu se izdanju moglo povijesno zaključiti, pa i izvanusmenoknjiževne tekstove predočiti: a) iako je može biti neobično, ali nema podataka niti naznaka da bi optjecajcima bile u ikojemu drugome narodu osim u hrvatskome; b) za razliku od prethodnih tvrdnja da su bugaršćice trajale jedino u priobalju od Istre do Boke, bit će da su bugaršćice trajale i u unutrašnjosti, zapravo svugdje tamo gdje su Hrvati jednom davno živjeli; c) u međuvremenu su bugaršćice od usmenoknjiževnih iz starijih razdoblja postale novovjeke pisanoknjiževne pjesme.
- ¹⁰ Izborom i istim kronološkim načelom ispostavljene su i ostale dosad objelodanjene knjige: a) *Usmeno-pisani književni suodnosi*, Nikšić, 1987; b) *Hrvatski književni oikotip*, Zagreb, 1992; c) *Leukorn i djevojka bez grijeha*, Slike i prilike propovijedane u Hrvata, Zagreb 1989. Za potpuniju predodžbu potencijalni korisnik će se prisjetiti i ostalih triju, već bibliografski navedenih naslova.
- ¹¹ Razumije se da se učinci prepletanja kronološki nastavljaju. Uputimo tek na dva: a) U poslijeraću je na terenu usmene književnosti izvedbeno sve manje i prvi se puta u povijesti dogodilo da je društveni status usmene pao ispod društvenoga statusa pisane književnosti, ali će ona nastaviti s optjecajnošću kroz pisano stvaralaštvo; b) Veliki, "svjetski pisci", značenjem i vrijednošću ne dovode se u poticajnu ni konstitutivnu sponu s ambijentalnim, usmenim književnim stvaralaštvom, da bi se na kraju pokazalo da je ono ipak poetski najodlučnije (na primjer A. Ujević).

- ¹² Neka takva djela, čijih je značenja bio svjestan još M. Vrhovac na početku XIX. stoljeća, naveli smo u bilješki 3. Jasno je da im se može interferentno pridodati i mnogo drugih jezikoslovnih djela i sa Sjevera i s Juga; primjerice: Ardelio Della Bella, *Dizionario italiano-latino-illirico*, Mleci, 1728; *Rječnik* je tvoren i gradivom starijih leksikona; Dubrovnik, 1808; Ignac Alojz Brlić, *Grammatik der illirischen Sprache*, Budim, 1833, Zagreb, 1842. i 1850. I tako nizom i podjednako mogućim izborom do kulminacije u Maretićevim djelima, posebno u *Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika*, Zagreb, ¹1899. A najobilnije u velikome Akademijinu Rječniku, u dvadeset i tri debela sveska s dvjesto pedeset tisuća riječi. rječnik je pokrenut 1886, a završen 1976. Golem mu je nedostatak što nije zasnovan na jeziku onodobnih, pa i drugih hrvatskih pisanoknjiževnih, ali i usmenih djela. Doduše, nije jedino u Maretićevoj *Gramatici* i u Akademijinu Rječniku uzrok, ali od tada i zbog toga Hrvati krenuše u drugu krajnost, sve više zapostavljaju usmenu književnost, da bi ona danas leksikografski postala gotovo posve neuvažavanom. A nismo sigurni da je uopće plodonosno provedivo.

Ljiljana KOLENIĆ
Pedagoški fakultet Osijek

SLAVONSKI DIJALEKT PREMA OSTALIM HRVATSKIM DIJALEKTIMA

Slavonski je dijalekt arhaični tip štokavskoga narječja, s arhaičnim naglasnim sustavom i starijim morfološkim osobitostima. U tom smislu ima zajedničkih osobina s arhaičnim dijalektima ostalih dvaju hrvatskih narječja, kajkavskim i poglavito čakavskim. Članak govori o tom odnosu nastojeći dati svoj prilog o razvitku hrvatskih dijalekata.

Slavonski dijalekt pripada štokavskom narječju i čuva najstarije stanje hrvatske štokavice. Unutar slavonskoga dijalekta možemo govoriti o poddijalektima: posavskom, podravskom i baranjskom. Posavski je (južni) poddijalekt slavonskoga dijalekta ikavski i poluikavski (ikavskojekavski), a manjim dijelom i ekavski, podravski (sjeverni) je poddijalekt ekavski, a baranjski je poddijalekt ikavskoekavski. Ovdje ću dati kratak opis važnijih sintetskih radova o govorima slavonskoga dijalekta.

Prva je ozbiljna studija o slavonskom dijalektu Ivšićevo *Šaptinovačko narječje*. (Ivšić 1907.). U tom radu Stjepan Ivšić proučava i opisuje govor sela Šaptinovci i Bokšić. To je opis dvaju mjesnih govora u "kotaru našičkom". Rad je imao biti priprema za proučavanje slavonskih podravskih govora. Međutim, Ivšić nije više proučavao slavonske podravske govore i zaustavio se samo na opisu govora tih dvaju mjesta. Bitno je upozoriti da je opis bokšičkoga i šaptinovačkoga govora Ivšić započeo kao vrlo mlad čovjek, s dvadeset i dvije godine. Rad je objelodanjen kada je Ivšić imao dvadeset i tri godine. Samo podatak o autorovoj mladosti ne bi bio toliko bitan da nije važna jedna nezaobilazna činjenica: tada još nije zapazio osobit naglasak ~ koji je tipičan za sve govore što ih danas zovemo govorima slavonskoga dijalekta. Ipak, dobili smo osobine slavonskih podravskih govora: ekavski odraz jata (*sěno, vera*), prijelaz / u o na kraju sloga u glag. prid. rad., ali često ne i u imenica i pridjeva (*obro, začo, gol, posal*), zijev se izbjegava slijevanjem dvaju vokala (*dao > dō, oteo > ōto, saone > sonē*), nepoznavanje glasa h (*řbat, orěj, prāv*), šćakavizam (*prīšč, šćěta*), umekšavanje / i n ispred / i: *moljīt, zvonjīt*.

Premda Stjepan Ivšić tada još ne uočava osobiti naglasak ~, on i u tom ranom radu posebnu pozornost posvećuje akcentuaciji: "Akcenatska je strana u šaptinovačkom narječju najinteresnija, jer s pomoću nekijeh njegovijeh akcenata možemo objasniti neke pojave u akcentuaciji mlađih slavonskih narječja." (Ivšić 1907., 116.) Razvidno je da autor drži kako je proučavanjem "šaptinovačkoga" naglasnoga sustava moguće dublje spoznati zakonitosti razvoja "slavonskih narječja", ali i zakonitosti razvoja hrvatske akcentuacije općenito. Autor daje bitne osobine toga naglasnoga sustava. One bi se mogle svesti na: 1. Ako se u "običnom štokavskom govoru" naglasak ` nalazi na trećem slogu od kraja riječi, ili još dalje, onda u šaptinovačkom narječju dolazi do pomicanja akcenta za jedan slog prema kraju riječi kao " ili kao ^ ako je slog dug: *livàda, neprāvda*. 2. Ako je pak "u običnom štokavskom

govoru” naglasak ` na drugom slogu od kraja riječi, onda a) na posljednjem slogu u infinitivu dolazi ` /a krajnje *i* ne izgovara se/: *prebīt, okopāt*, b) na posljednjem se slogu ostvaruje ` ako iza riječi stoji enklitika: *konjī su, ženū je*, c) se zamjenjuje s ´: *žéna, métna*, te d) ako je posljednji slog dug “u običnom štokavskom govoru” a naglasak ` na drugom je slogu od kraja riječi, onda u šaptinovačkom govoru dolazi na posljednjem slogu ^: *vodé, ledinôm*. Do duljenja vokala može doći u šaptinovačkom govoru i ispred sonanata ako su oni na kraju riječi: *ječām, trbūv*.

Stjepan Ivšić nabraja 17 (sedamnaest) pravila o prijelazu naglasaka na prijedlog. Iz opisa se uočava da akcent može biti na prijedlogu samo kada je na njemu moguć `.

Razmotrimo li osnovne crte šaptinovačkoga narječnoga sustava, pa i bez uočavanja tipičnoga naglasaka ~ možemo zaključiti da je riječ o arhaičnom hrvatskom naglasnom sustavu. Dodamo li tome i zavnuti naglasak, možemo sa sigurnosti tvrditi da je naglasni sustav ovih govora stariji od novoštokavskoga. Razvrstavanjem prema akcenatskoj klasifikaciji Milana Muguša, ja sam taj sustav većine slavonskoga dijalekta uvrstila u Muguševu noviju hrvatsku akcentuaciju. (V. Kolenić 1997., 103.)

Velik dio *Šaptinovačkoga narječja* Stjepan Ivšić posvećuje oblicima. Ukratko, šaptinovačka morfologija čuva staro stanje. U Gmn. imenica a-vrste još se čuva stari ništični nastavak (*vòlov, terét*), u Dmn. imenica a-vrste obično se čuva nastavak -om/-em (*volôm, konjém*), u L i I mn. tih imenica nastavak je -i (*kònji, pajdāš*). Imenice e-vrste također čuvaju starije stanje u morfologiji. Gmn. čuva ništični nastavak u nekim primjerima, Dmn. ima nastavak -am (*svinjām*). Imenice i-vrste imaju i Ijd. nastavak -(j)om: *stvarjôm*.

Šaptinovački govori umjesto posvojne zamjenice *njezin* rabe osobnu u Gjd.: (*s*) *njé (sestrôm)*. Stari komparativi na -ěji završavaju na -eji: *beleji*, a česti su i tipični slavonski komparativi na -ji; *višji, nižji*. Infinitiv se govori bez krajnjega -i: *kopāt, obrāt*. Ajd. ima u imenica m. r. i za živo i za neživo isti oblik s Gjd., ako ne dolazi s prijedlogom: *kopāt bostàna, prebīt vrāta*.

Za navedene bismo osobine mogli reći da pripadaju općenito govorima Slavonske Podravine, a ne samo Bokšića i Šaptinovca. O govorima Slavonske Podravine još su pisali Josip Hamm i Stjepan Sekereš sintetske radove, pa ćemo samo kratko spomenuti njihove spoznaje.

Josip Hamm objelodanio je rad *Štokavština Donje Podravine* (Hamm 1949.). Autor opisuje govore Slavonske Podravine između Osijeka, Drave i Donjega Miholjca. Rad je podijelio u tri veće cjeline: akcentuacija, razvedenost govora, podrijetlo. Budući da je Hammov rad objelodanjen 1949. godine, on tada, za razliku od Ivšića 1907., prepoznaje akut. Nakon velika Ivšićeva rada o posavskim govorima (Ivšić 1913.), u kojima Ivšić bilježi akut, pa i prema zastupljenosti akuta određuje posavske govore, Hamm opisuje podravski akut. Po njemu se on razlikuje od posavskoga, kajkavskoga i čakavskoga akuta, što i muzički predočava. Zanimljivo je spomenuti da J. Hamm govori o još jednom naglasku što ga književni jezik ne poznaje. On ga zove poludugim saltansom. To je naglasak koji uglavnom zamjenjuje ` , ali nekada i ` ili ´ , a intonacijom je taj naglasak sličan akutu, samo što je od njega kraći, s višim skokom u naglasku i nižim padom iza njega. Riječ je, dakle, o poluakutu. Autor tvrdi da poludugi saltans “lijepo pristaje uz podravski akut, kojem je toliko sličan, da se kadšto jedva razlikuju, osobito ako objekt ne govori dosta izrazito.” (Hamm 1949., 31.)

Posebno J. Hamm govori o tvorbi pogrđnica. Nastavkom -ena na zapadnom području Slavonske Podravine izražava se deteriornost i augmentativnost u ženskih osobnih imena: *Katena, Marena*. U drugim je mjestima tvorbeni sufiks za takva imena -ača (*Anača, Rezača*), u Petrijevcima -aka (*Kataka, Maraka*), a u Satnici -uša (*Matuša, Maruša*). U muških je deteriorativa čest nastavak -oš (*Ivoš, Đuroš*), te -eta (*Iveta, Đureta*). Na temelju proučavanja govora između Osijeka i Donjega Miholjca, Josip Hamm zaključuje da je jezgra podravske štokavštine na zapadnom dijelu (*Tiborjanci, Veliškovci, Gat, Črnkovci, Marijanci, Kunišinci, Čamagajevci*). To su govori koji čuvaju staro stanje.

Josipa Hamma posebno zanima podrijetlo govora Slavonske Podravine (on to područje zove Donjom Podravinom). Ne slaže se s mišljenjem Stjepana Pavičića da je prvotni slavonski podravski govor bio kajkavski. Pavičić (Pavičić 1920.) kaže da je kajkavski bio i govor ekavskih mjesta u okolici Vinkovaca. Kasnije pod utjecajem štokavskih doseljenika kajkavski prelazi u štokavski, ali se sačuvao ekavski odraz jata, misli Pavičić. Josip Hamm već naslovom rada, *Štokavština Donje Podravine*, govori o tome što misli o podrijetlu slavonskopodravskih govora. On tvrdi da je riječ o starim štokavskim govorima. Najbolje o tome govore njegove riječi vezane uz naglasni sustav. On kaže da je akcentuacija u Slavonskoj Podravini "dobrim dijelom starija od kajkavske akcentuacije revolucionarnog tipa, te predstavlja nastavak onog razvoja, koji je prethodio naglašavanju u nekim posavskim govorima." (Hamm 1949., 59.) Hammov je zaključak da je podravska štokavština autohtona i arhaična. O prvotnim granicama toga arhaičnoga tipa štokavštine Hamm piše oprezno. On pretpostavlja da je granica išla od Drave i Dunava, u Srijemu do sjeverozapadne granice susjednih govora, na jugu uz područje Bosne i Neretve prema moru, Cetinom i Unom na Savu. Ostatak su tih govora ekavski govori u okolici Vinkovaca.

Stjepan Sekereš u *Govoru Slavonske Podravine* (Sekereš 1974. i 1975.) opisuje govore od Erduta do Vaške. Njemu je osnovno obilježje tih govora ekavica. Za razliku od Josipa Hamma, on ne uočava akcent poludugi saltans već drži da je riječ o nijansiranju u izgovoru kratkosilaznoga akcenta. Područje Slavonske Podravine s obzirom na govor dijeli na istočni dio (od Osijeka do Dalja), središnji dio (između Osijeka i Donjeg Miholjca) i zapadni dio (od Donjeg Miholjca do Vaške). Stjepan Sekereš zapisuje ove naglaske u Slavonskoj Podravini: ~, ^, ` , ´, ˘. Dakle, nije uočio poludugi saltans što ga ima Hamm, ali zapisuje visokouzlazni akcent za koji kaže da se javlja samo na predposljednjem slogu dvosložnih i višesložnih riječi. Prema Sekerešovu opisu, taj naglasak počinje višim tonom nego , a glas se kod njegova izgovra nešto više diže nego kod ˘.

Za akut Sekereš tvrdi da se najbolje očuvao u središnjem dijelu.

Sekereš kaže da govornici mnogih starinskih naselja ne razlikuju č i ć, nego ih izgovaraju umekšano (*čētiri, ćūpav*), ili srednjim glasom (*kuča, krači*). U nekim mjestima ne razlikuju ni dž i đ, pa ih također izgovaraju srednjim glasom *dž (medža, džep)*, ili samo kao đ (*děp, ođak*).

Sekereš posebno upozorava na neke fonetskofonološke osobine kao: ekavski odraz jata (*mléko, dēver*), ščakavizam (*prīšč, ođnjišće*) gubljenje glasa *h (rāna, iljāda, kūvat dījat)*, čest izostanak sibilizacije (*pūtniki, junáki*), umekšavanje glasova *l i n (soljīt, zaklonjīt)*. U morfologiji Sekereš uglavnom govori o čuvanju starih nastavaka u Dmn. i Lmn., te rijetko ništičnoga nastavka u Gmn. Gmn. može se češće čuti na -i nego u književnom jeziku.

Ostale morfološke osobine navodi kao i Hamm: nastavak u 3. o. mn. -eju (*krádeju*), -iju (*nosiju*). I Sekereš govori o tvorbi izvedenih osobnih imena poput Hamma. On navodi

tvorbene dočetke za imena muškoga roda: -o, -oš, -eta, -a (*Jôzo, Pãvoš, Stepèta, İva*). Hipokoristici ženskoga roda tvore se uglavnom nastavcima -a, -ača, -ica, -ena, -ka (*Mãnda, İvkãča, Bãrica, Mandèna, Ænka*).

Podravske govore Stjepan Sekereš ubraja u slavonski dijalekt zajedno s posavskim i južnobaranjskim govorima.

Temeljno je istraživanje slavonskoga dijalekta ono što ga je 1913. godine objelodanio Stjepan Ivšić: *Današnji posavski govor* (Ivšić 1913.). Nakon toga opisa slavonskoposavskih govora, bilježenja akuta (zavinutoga akcenta) u govorima Slavonske Posavine, sva su daljnja istraživanja slavonskoga dijalekta bila jednostavnija. Stoga Ivšićev posavski govor držimo ishodišnim radom u proučavanju slavonskoga dijalekta. Stjepan Ivšić određuje granice posavskoga govora prema naglasnom kriteriju. Svi govori u Slavonskoj Posavini i Bosanskoj Posavini koji imaju osobiti naglasak uvršteni su u posavski govor. U tim se govorima javlja uglavnom pet naglasaka: ` , ^ , ~ , ` , ´. Novi naglasci ` , ´ mogu stajati samo na drugom slogu od kraja riječi: *vòda, rúka*. Ne mogu se pojaviti u trosložnim riječima ili u riječima s više od tri sloga na trećem slogu od kraja riječi, pa se govori *govorili* i *kãžãli*. Premda većina govora ima takvu akcentuaciju, Stjepan Ivšić kaže da ima posavskih govora u kojih se ` "nije potpuno razvio" pa se čuje *voda* i *otac*. Vrlo je pak malo posavskih govora koji imaju staru akcentuaciju, u kojima se nije razvio ´ naglasak. Prema akcentuaciji, Stjepan Ivšić dijeli posavski govor u devet skupina, a stari se hrvatski naglasni sustav javlja u sredini posavskoga govora, od Broda do Štitara.¹ S obzirom na odraz jata posavski su govori: a) ikavski (dugi i kratki jat daju i, *dite - diteta*), b) poluikavski ili ikavskojekavski (dugi jat daje i, kratki jat daje je, *dite - djeteta*), c) ekavski (dugi i kratki jat daju e, *dete - deteta*). Ikavski su posavski govori smješteni na istoku i zapadu, a poluikavski između njih. Ekavski su posavski govori malobrojni. Potaknuti Ivšićevim opisom ekavskih govora, Božidar Finka i Antun Šojat ponovno su ispitali ekavske govore i o tome su napisali dva članka (Finka-Šojat 1973. i 1975.).

Ostale bi osobine posavskoga govora bile: nepostojanje glasa h (*grĩ, dıjat*), šćakavizam (*višćica, šćap*), stari nastavci u D, L i Imn. imenica (Gmn. *grıjev*, Dmn. *konjẽm, kĩmkõm, snajãm*, Lmn. */nã/ volĩ*, Imn. */sa/ svjedocĩ*), uporaba neodređenoga oblika pridjeva (*nã lĩpu mĩstu*), česti komparativi na -ji (*jãčjĩ, vĩšjĩ*), česti glag. prid. trpni na t (*posãdĩto, pobĩt*), tvorba ženskih pogrdnica na -ača (*İvkãča, Katãča*).

Osnovno je obilježje posavskoga govora da je on staroštokavski govor koji dobro čuva zavinuti naglasak ~. Možemo reći da je to ujedno i osobina svih govora slavonskoga dijalekta.

Josip Matešić napisao je rad *Proučavanje govora u Požeškoj dolini* (Matešić 1963.). Govori slavonskoga dijalekta u Požeškoj kotlini čuvaju naglasak, ikavski su, s iznimkom Djedine Rike s ikavskojekavskim odrazom jata, česti su komparativi na -ji (*višji, težji*), stari nastavci u L i I mn., tipični nastavci -aje za glagole V. vrste u 3. o. mn.

Već je rečeno da su, potaknuti Ivšićevim *Posavskim govorom*, Božidar Finka i Antun Šojat odlučili istražiti hrvatske ekavske govore u okolici Vinkovaca. U radu *O slavonskom dijalektu ekavskoga izgovora u okolici Vinkovaca* (Finka-Šojat 1973.) autori opisuju izgovor jata. Tvrde da je u tim govorima riječ o nezamijenjenom jat, odnosno o zatvorenom izgovoru vokala e. Osim već navedenih osobina posavskoga i podravskoga slavonskoga govora, spominju i tvorbu riječi tipa *bãč-Mãta* u kojoj prvi dio složenice ostaje nepromijenjen, a skalanja se drugi dio, osobno ime: *bãb-Rẽzẽ, čĩč-Mãtũ, strĩn-Ëvi*. U radu *Hrvatski ekavski*

govori jugozapadno od Vinkovaca (Finka-Šojat 1975.) autori nastoje odrediti podrijetlo navedenih govora. Drže da su ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca autohtona štokavska pojava (a ne kajkavska, na što su upućivali neki autori, poput Pavičića). Nazamijenjeni jat izgovaraju i štokavci u rumunjskom dijelu Banata. Stoga B. Finka i A. Šojat zaključuju da je riječ podrijetlom o istim govovima, pa se pretpostavlja da su rumunjski Hrvati koji govore nezamijenjenim jatom u prošlosti živjeli u zajedništvu sa stanovništvom vinkovačkoga kraja. Autori zaključuju da je starinačko stanovništvo ekavskih mjesta jugozapadno od Vinkovaca sačuvalo govor kakvoga ga je opisao Stjepan Ivšić u Posavskom govoru.

Stjepan Sekereš dosta je radova posvetio opisu govora slavonskoga dijalekta. Između inih, opisivao je i govore hrvatskoga dijela Baranje u radu *Govor Hrvata u južnoj Baranji* (Sekereš 1977.). S obzirom na rasprostranjenost, Sekereš baranjske govore dijeli na podunavske, podravske i središnje. Najstarije jezične osobine sačuvali su govornici podunavskih naselja (Draž, Duboševica, Gajić, Topolje). (Sekereš rabi mađarska imena mjesta, kao Daraž, Marok, Bodolja.) Govori hrvatskoga dijela Baranje dobro čuvaju zavnuti naglasak. S obzirom na odraz jata ti su govori uglavnom ikavskoekavski prema pravilu da dugo jat daje i, kratko je: *bljít, leto*. Samo su dva govora ikavska (Batina, Podolje). Fonološke i morfološke osobine baranjskih govora uglavnom se podudaraju s onima u slavonskom dijalektu.

Srpski dijalektolog Pavle Ivić daje sintetski prikaz slavonskoga dijalekta (Ivić 1988.) na temelju dotadanje literature. On izriekom kaže da slavonskim dijalektom govore "isključivo Hrvati" (Ivić 1988., 74), i da je osnovno obilježje toga dijalekta čuvanje akuta. Upozorava da je taj dijalekt između svojega sjevernoga i južnoga dijela prekinut "trakom istočnohercegovačkih govora". (Ivić 1988., 74.). Ivićev je opis na temelju ponajbolje literature (Ivšić, Hamm, Sekereš), ali je neobična Ivićeva tvrdnja: "Među štok. dijalektima slavonski spada u najneujednačenije" (Ivić 1988., 75). Za njega je najveća "neujednačenost" u tome što sjeverni govori slavonskoga dijalekta uglavnom ne poznaju, kako ih on zove, "štokavske akcente" ` i ´. Međutim, i u nekih se južnih govora slavonskoga dijalekta nisu razvili ti naglasci. Može se reći, usuprot Ivićevu mišljenju, da je akcentuacija slavonskoga dijalekta jedinstvena i da je odlikuje arhaično štokavsko stanje s čuvanjem zavnutoga naglasaka ~ na cijelom području. Pa i sam Pavle Ivić tvrdi: "U južnom pojasu staro stanje se ponajbolje sačuvalo u prostoru južno od Đakova i u predelu istočno od Stare i Nove Gradiške, a u Podravini u okolini Valpova." (Ivić 1988., 76). Ne govori li to upravo o povezanosti sjevernoga i južnoga dijela slavonskoga dijalekta. Akcentuacija je na cijelom prostoru slavonskoga dijalekta arhaična štokavska, a i na sjeveru i na jugu postoji manji prostor stare hrvatske akcentuacije.

Sintetski prikaz slavonskoga dijalekta dala sam i ja (Kolenić 1997.) također na temelju literature i vlastitih istraživanja. Slavonski dijalekt po mom je mišljenju jedinstven što se vidi po nekim osobinama koje taj dijalekt razlikuju od drugih u štokavskom sustavu. Osnovni kriterij za određivanje slavonskoga dijalekta za mene je, kao i za većinu dijalektologa, akcentatski. Govori slavonskoga dijalekta imaju uglavnom noviju hrvatsku akcentuaciju s dobrim čuvanjem zavnutoga naglasaka na cijelom području (inventar od pet naglasaka: ˘, ˆ, ˙, ˚, ˇ), a u manjem dijelu čuvaju se oaze stare hrvatske akcentuacije. Podjela je prema naglasnoj razdiobi Milana Moguš (u Moguš 1977., 52, 53). Od ostalih sam osobina izdvojila neijekavski odraz jata, šćakavizam, nepostojanje glasa *h*, umekšavanje *l* i *n*, nastavak -om u ljd. imenica i-vrste, neujednačeni nastavci u D, L i I mn., odnosno čuvanje starijega stanja i u morfologiji, česti glagolski pridjevi trpni na *t*, sklonidba muških hipokorističnih

imena po sklonidbi imenica e-vrste, osobitosti u tvorbi izvedenih muških i ženskih osobnih imena. Za razliku od Pavla Ivića, držim da je po navedenim osobinama slavonski dijalekt jedan od najujednačenijih štokavskih dijalekata. Tome u prilog govori i činjenica da govornici slavonskoga dijalekta, koji svoj govor zovu "šokačkim" prepoznaju šokački govor drugih krajeva, bez obzira na to bio on sjeverni ili južni.

Josip Lisac (Lisac 1998., 199-200) govori o slavonskom dijalektu ponajviše na temelju sintatskoga prikaza Pavla Ivića (Ivić 1988.). Slaže se da je slavonski dijalekt najarhaičniji među štokavskim dijalektima, ali kao i Ivić tvrdi da je neujednačen, za J. Lisca čak i u najbitnijim značajkama. Navodi da se neujednačenost vidi u različitom odrazu jata, ekavskom na sjeveru, ikavskom i ikavskojekavskom na jugu, ikavsko-ekavskom u Baranji, nezamijenjenim jatom. Mislim da zapravo ne bismo mogli govoriti o neujednačenosti. Riječ je o neijekavskom odrazu jata u tim govorima, a što se tiče dvojnoga odraza jata, ikavskojekavskoga (Slavonska Posavina) i ikavskoekavskoga (Baranja), on je prema pravilu da dugi jat daje *i*, a kratki *je* odnosno *e*.

Danas se uglavnom znaju granice slavonskoga dijalekta. Dalibor Brozović objelodanio je zemljovid hrvatskih narječja pod natuknicom *Narječja hrvatskoga jezika* (Brozović 1977.). Na zemljovidu je ucrtan i slavonski dijalekt. U navedenom zemljovidu, jednom od najnovijih, nisu ucrtana neka mjesta koja su kasnija istraživanje uvrstila u slavonski dijalekt. Jedno je od tih istraživanja ono što ga je objelodanila Iva Lukežić pod naslovom *Polazišta i teze za opis iločke skupine govora* (Lukežić 1996.). Ona je istraživala govore Tovarnika, Bapske, Lovasa i drugih sela u iločkom kutu, a za koje je dotadanja literatura tvrdila da pripadaju šumadijsko-vojvođanskom dijalektu koji pripada srpskom jeziku. Temeljem proučavanja zaključuje da navedeni govori pripadaju po svojim osobinama slavonskom dijalektu, što znači da ih ubuduće na zemljovidu treba tako označivati. Neke su značajke slavonskoga dijalekta zbog snažnog srbiziranja zatrte, ali su bile živo prisutne "još prije pola stoljeća" (Lukežić 1996., 235).

Spomenula bih i svoje istraživanje govora mjesta Ilače, koje je zemljopisno u blizini navedene iločke skupine govora, a koje također po svojim osobinama pripada slavonskom dijalektu. Govornici navedenoga mjesta još dobro čuvaju zavnuti naglasak, morfološke i tvorbene značajke slavonskoga dijalekta (Kolenić 1996. i 1999.).

Danas više nitko u znanosti ne sumnja da slavonski dijalekt pripada štokavskom narječju, premda dijalektolozi naglašavaju da on pripada arhaičnim štokavskim govorima, dakle, govorima koji čuvaju starije jezične osobine. Dalibor Brozović zove ga uz slavonski dijalekt i arhaični šćakavski (Brozović 1997.). Mogli bismo reći da je od štokavskih dijalekata on najbliže istočnobosanskom. Istočnobosanski dijalekt opisao je Dalibor Brozović u radu *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta* (Brozović 1966.). Dok za slavonski dijalekt možemo reći da se smjestio između Save, Dunava i granice Republika Hrvatske i Mađarske na sjeveru (uz neke govore u Srbiji u zapadnoj Bačkoj te u Mađarskoj preko granice), istočnobosanski se dijalekt preko Save nadovezuje na slavonski dijalekt. Smjestio se, prema Brozovićevu bilježenju, u međurječju Bosne i Drine, te u porječju Fojnice i Usore. Odras je jata u tih govora specifičan: kratki jat daje *je*, a dugi je obično dvosložni ijekavski refleksi, ali s određenim osobitostima u odnosu na ostale ijekavske govore. Tako se čuva skupina C+rje (*grjehota, drjemovan, srjećom*). I ispred *r* prelazi u jat: *dierat, pier*. Naglasni je sustav uglavnom s četiri novoštokavska akcenta, ali raspoređenih po drugim pravilima od novoštokavskoga. Najzanimljivije je da dugosilazni naglasak može

stajati na svakom slogu u riječi (*imâm, tamân*). Akut se još ponegdje čuje. Istočnobosanski su govori šćakavski.

Dalibor Brozović u Hrvatskom leksikonu pod natuknicom *Narječja hrvatskog jezika* kaže: “Kajkavsko, čakavsko i štokavsko narječje razlikuju se na svim jezičnim razinama, to jest fonološkoj, morfološkoj, tvorbenoj, sintaktičkoj i rječničkoj, s time da su na svakoj razini zastupani arhaizmi i inovacije za pojedino narječje” (Brozović 1997.). On također tvrdi da su među našim narječjima srodniji čakavski i kajkavski sustavi od štokavskih. Kao argument navodi, primjerice “specifičnu deklinaciju” “suprotstavljenu štokavskoj”. Mogli bismo, proučavajući slavonski dijalekt zaključiti da razlike između hrvatskih narječja nisu toliko velike kao što se obično misli. Naime, obično se uz štokavsko narječje vezuje mišljenje kako je ono revolucionarno, odnosno govori se o njegovoj novoj akcentuaciji i novim nastavcima (ponajprije se to odnosi na izjednačavanje množinskih padeža - dativa, lokativa i instrumentala). Međutim, slavonski dijalekt u tom je smislu sasvim različit od uobičajene predodžbe štokavskoga narječja. Njegova akcentuacija nije novoštokavska, ona je u manjim oazama stara hrvatska akcentuacija (oko Đakova i Valpova), a na ostalom prostoru novija hrvatska akcentuacija s uglavnom pet naglasaka, uključujući i zavnuti, koji govori o čuvanju starine. Stjepan Ivšić izrijekom kaže da u posavskom govoru (možemo reći i posavskom poddijalektu slavonskoga dijalekta) “ima veoma mnogo staroga akcenta” (Ivšić 1913., 134). Šćakavizam je znak arhaičnosti govora. Šćakavci su čakavci, kajkavci i neki štokavci. Među njima i štokavci slavonskoga dijalekta. Množinski padeži u slavonskom dijalektu, D, L i I, nisu izjednačeni kao ni u čakavskim i kajkavskim govorima. I u ikavskim (ikavskojekavskim) i u ekavskim mjestima često je D i L jd. imenica e-vrste na -e (*riba živi u vode*), što se obično ne vezuje za štokavsko narječje. Takvi su nastavci i u čakavskim i u kajkavskim govorima. Točna je Brozovićeva tvrdnja da svako narječje ima arhaizama i inovacija koje su tipične upravo za to narječje. Zato i razlikujemo tri hrvatska narječja koja su dobila naziv prema upitnoodnosnoj zamjenici *kaj, ča, što*. Dalibor Brozović upozorava da uporaba same zamjenice, ako nema drugih bitnih osobina za to narječje, “nije posve pouzdan pokazatelj” (Brozović 1997.) To tvrdi i Milan Moguš kada govori o kriterijima za određivanje čakavskoga narječja. On kaže da je zamjenica *ča* kriterij za određivanje čakavskoga narječja. Međutim, ima čakavskih govora koje ne rabe navedenu upitnoodnosnu zamjenicu, a čakavski su: “Radi se naime o tome da u nekim sustavima čija je osnovica čakavska ne susrećemo zamjenicu *ča*, nego se umjesto nje rabi *što*, ili rjeđe, *kaj*, pogotovo u graničnim pojasi” (Moguš 1977., 23). Premda Brozović izrijekom kaže da svako narječje ima i arhaizama i inovacija, kada govorimo o štokavskom narječju, često zanemarujemo arhaizme, a mislimo uglavnom na inovacije. Govori slavonskoga dijalekta, podravski, posavski i baranjski poddijalekti, stari su štokavski govori. Oni u naglasnom sustavu i morfolgiji imaju dosta osobina s čakavskim i kajkavskim narječjem. Već Stjepan Ivšić točno zaključuje: “Iz ovoga se, što sam dosad rekao u ovom &-u, vidi, da današnji posavski govor ima dosta zajedničkih crta s čakavskim narječjem, i da u tima zajedničkim crtama (izuzevši možda jednu) ne treba nazirati ostatke čakavskoga narječja.” (Ivšić 1913., 137). Na takvo Ivšićevo razmišljanje upozorava i Milan Moguš kada govori o problemima naše povijesne dijalektologije: “Primjene novijih pogleda nalazimo, na primjer, već u Ivšićevu *Današnjem posavskom govoru*, gdje raspravlja o odnosu posavskoga govora ne samo prema ostalim štokavskim govorima nego i prema čakavskom i kajkavskom narječju, smatrajući, sasvim opravdano, da se određeni procesi mogu odvijati paralelno u

više sredina te ih ne treba tumačiti samo plodom migracijskih nanosa ili hipotetičnog supstrata.” (Moguš 1995., 21).

Ako prihvatimo Brozovićevo (Brozović 1997.) mišljenje kako sva tri naša narječja imaju arhaizama i inovacija, onda možemo reći da je najarhaičniji dijalekt štokavskoga narječja slavonski dijalekt. On je cjelovit i prepoznatljiv. To što ima neke zajedničke osobine s čakavskim i kajkavskim narječjem sasvim je prirodno jer pripada istom, hrvatskom jeziku. Zajedničke osobine s ostala dva hrvatska narječja uglavnom se odnose na one dijalekte tih narječja koji također čuvaju starinu. Kada, dakle, govorimo o štokavskom narječju, ne smijemo na prvom mjestu misliti na inovacije, nego na druge osobine koje obilježavaju to narječje (v. npr. Brozović 1997., Lukežić 1998., 117-136).

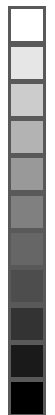
Bilješke

¹ Milan Moguš dijeli hrvatsku akcentuaciju na staru, stariju, noviju i novu. Središnji posavski govori, tj. oni od Broda do Štitara, imali bi prema toj klasifikaciji stari hrvatski naglasni sustav s tri stara naglasna na svim starim mjestima. (V. Moguš 1977., 52,53).

Literatura

- Brozović, Dalibor: *O problemu ijekavskočakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik 2, Zagreb 1966., 119-209.
- Brozović, Dalibor i Ivić, Pavle: *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, JLZ “Miroslav Krleža”, Zagreb 1988.
- Brozović, Dalibor: *Narječja hrvatskog jezika*, u knjizi Hrvatski leksikon br. 2, Naklada Leksikon i Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb 1997.
- Finka, Božidar i Šojat, Antun: *O slavonskom dijalektu ekavskog izgovora u okolici Vinkovaca*, Rasprave Instituta za jezik 2, Zagreb 1973., 1.19.
- Finka, Božidar i Šojat, Antun: *Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca*, Radovi Centra za znanstveni rad - Vinkovci, br. 3, Zagreb 1975., 5-131.
- Hamm, Josip: *Štokavština Donje Podravine*, Rad 275, Zagreb 1949., 5-70.
- Ivšić, Stjepan: *Šapinovačko narječje*, Rad 168, Zagreb 1907., 113-162.
- Ivšić, Stjepan: *Današnji posavski govor*, Rad 196, Zagreb 1913., 124-254 i Rad 197, Zagreb 1913., 9-138.
- Kolenić, Ljiljana: *Govor mjesta Ilača*, Književna revija 5/6, Osijek 1996., 212-216.
- Kolenić, Ljiljana: *Slavonski dijalekt*, Croatica, Zagreb 1997., 101-117.
- Kolenić, Ljiljana: *Morfološko-tvorbene osobine ilačkoga govora u okviru slavonskoga dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik 11, Zagreb 1999., 41-47.
- Lisac, Josip: *Štokavski i torlački idiomi Hrvata* u knjizi *Hrvatski jezik*, Uniwersytet Opolski - Instytut Folologii Polskiej, Opole 1998., 194-2004.
- Lukežić, Iva: *Polazišta i teze za opis iločke skupine govora*, Croatica, Zagreb 1996., 212-236.
- Lukežić, Iva: *Štokavsko narječje (Nacrt sveučilišnih predavanja)*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 32, Zagreb 1998., 117-136.
- Matešić, Josip: *Proučavanje govora u Požeškoj dolini*, Ljetopis 67, Zagreb 1963., 273-276.
- Moguš, Milan: *Čakavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb 1977.
- Moguš, Milan: *O problemima naše povijesne dijalektologije*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. 9, Zagreb 1995., 11-23.

- Pavičić, Stjepan: *O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću*, Rad 222, Zagreb 1920., 194-269.
- Sekereš, Stjepan: *Govor našičkog kraja*, Hrvatski dijalektološki zbornik 2, Zagreb 1966., 209-297.
- Sekereš, Stjepan: *Govor Slavonske Podravine*, Zbornik za filologiju i lingvistiku 17 (2), Novi Sad 1974., 125-166 i Zbornik za filologiju i lingvistiku 18 (1), Novi Sad 1975., 185-221.
- Sekereš, Stjepan: *Govor požeške kotline*, Zbornik za filologiju i lingvistiku 19/1, Novi Sad 1976., 173-245.
- Sekereš, Stjepan: *Govor Hrvata u južnoj Baranji*, Hrvatski dijalektološki zbornik 4, Zagreb 1977., 323-484.

Zvonko KOVAČ

Odsjek za slavenske jezike i književnosti

Filozofski fakultet u Zagrebu

SLAVENSKA POREDBENA I INTERKULTURNA POVIJEST KNJIŽEVNOSTI

Uvod

Prelistavanjem nekoliko brojeva *Biltena njemačke slavistike* (Bulletin 1995-2002), u kojemu se na jednostavan, ali i polemičan način pokušava prikazati situacija i pravci razvoja njemačke slavistike u novije doba, kao i problemi “malih slavina”, odnosno “dijelova slavistike”, opaža se općenita potreba za reformom stare slavenske filologije, u potragama za novim težištima. Netko će otvoriti pitanja proučavanja bosanskoga jezika i bosanske književnosti, na drugom mjestu će se raspravljati o slavističkom jezikoslovlju i slavističkoj znanosti o književnosti, a zajednička je osobitost većine napisa osvrtanje na stanje pojedinoga seminara/instituta za slavistiku ili prezentacija reorganizacija studija slavenskih jezika i književnosti. Uz već općenito prihvaćenu podjelu na slavensku književnu znanost i slavensko jezikoslovlje, uočava se premještanje težišta s rusistike na druge slavenske filologije, bez određena pravila ili tendencije. Pojedina težišta više su izraz potrebe nego li želje i mogućnosti da se pokrije cijelo slavističko područje, bilo jezikoslovno, bilo književno-znanstveno. Dapače, pojedini prilozi ukazuju na veliku brigu njemačke slavistike za emancipaciju pojedine nacionalne slavenske kulture (usp. priloge o slovenskom jeziku i slovenskoj književnosti), ali se dakako pri tome niti ne pomišlja da se tomu nađu i primjereniji oblik organizacije studija, koji uvijek ostaje kao studijska slavistička cjelina, makar samo formalno. I još više zapažaju se i promišljanja da se književna slavistika uklopi u poredbene ili kulturološke studije, dakle u još širi studijski okvir. Promišljanje se takve mogućnosti razmatra uključivanjem metodologije suvremene znanosti o književnosti i semiotike, ali “pod pritiskom” konkretnih uvjeta studija slavenskih jezika i književnosti, koji su se, zbog slabije zainteresiranosti za slavističke studije, u novije doba bitno pogoršali. Na primjer, u dilemi – filologija i/ili znanost o kulturi – misli se da takva situacija “iziskuje komparativno i interdisciplinarno obavljanje nastave i istraživanja”, koje nam omogućuje da naše instrumente analize posve protegnemo na neknjiževne znakovne svjetove te time otvaramo neizmijerna polja istraživanja: na povijesnu filologiju, sociofilologiju, psihofilologiju, i zaključno sve zajedno kulturalne filologije, koja sve obuhvaća u predznaku kompleksnoga kulturnoga identiteta utemeljena u autonomnom semiotičkom procesu što ne isključuje i izvankulturne faktore. (Freise 2001: 33, 31)

Ukratko, njemačkom slavistikom zavlada je apatija zbog smanjenog interesa studenata, uzrokovana globalizacijom i tranzicijskim procesima u istočnoeuropskim zemljama, odnosno aktivnost u napuštanju ionako širokoga polja slavenske filologije u korist svojevrsnih slavenskih kulturalnih studija i komparatistike. O pojedinim slavenskim nacionalnim filologijama, odnosno jezicima i književnostima, jedva da itko i pomišlja kao zasebnim studijima,

premda je bilo pokušaja osamostaljenja rusistike i polonistike (prve na račun cijele slavistike, druge kao relativno izdvojenog studija npr. u Mainzu i Greifswaldu).

S druge strane, društveni procesi formiranja nacionalnih država u slavenskim prostorima u novije doba potakao je silno i razvoj pojedinih nacionalnih slavenskih filologija, kako u tim novim državama tako i na slavističkim studijima u gotovo svim slavenskim zemljama. Ne samo da se formiraju odsjeci, studiji i instituti za pojedine domicilne jezike i književnosti, nego se slavistički studiji koncipiraju sve više izvan okvira slavistike, kao pojedinačni studiji bohemistike i bugaristike ili ukrajinistike i slovakistike. Ne trebamo ni spominjati koliko se oko toga brinu mlade diplomacije novostvorenih država. Zadržimo li se samo na hrvatskom i slovenskom primjeru, vidimo da se na sveučilištima u Ljubljani, Zagrebu i Zadru, gdje su se oni još održali, slavistički studiji uglavnom dijele po nacionalnim jezicima, književnostima i kulturama na nekoliko zasebnih studija, osim za južnoslavensko područje, koje se pokriva višejezičnim studijima. Retorika koja se brine za relativno jedinstvo slavenske filologije nerijetko je napadana kao preživjela, pa čak i opasna, jer da priziva sveslavensko jedinstvo i "bratske zagrljaje", čega smo se toliko muke oslobodili. Dapače, ideja "slavenske uzajamnosti", nastala u vremenu prvobitne afirmacije slavenskih nacija, kao međusobna pripomoć u nacionalnom preporodu pojedinih naroda, danas se reinterpretera kao potpuna povijesna zabluda i aktualna opasnost, jer da se njome implicitno zagovara, zagovaranjem višejezičnih slavističkih studija, sve ako su jezici tih studija tako bliski kao bosanski i hrvatski, slovenski i srpski (sa crnogorskim) na primjer, višenarodna državna zajednica. (Istodobno, na zapadnim studijima slavistike, upravo se razmišlja da se, zbog osjetno manjega broja studenata, a povećanih nastavnih sati koje lektor mora obavljati te sa svim tim povezanim financijskim razlozima, lektorska nastava svih spomenutih jezika objedini jednim radnim mjestom, odnosno jednom osobom.) Iz perspektive nacionalno zagrijanoga stručnjaka zapadna slavistika svojim integralnim studijima slavistike kao da ugrožava nacionalnu samostalnost, pa i suverenitet nacionalnih država, tako se opet Zapad javlja kao neprijatelj slavenstva, samo ne više tako da ga želi razjediniti, nego time što ga sa svojim slavističkim studijima objedinjava.

Međutim, kao što smo vidjeli, dok se još nisu stišale sve nacionalne budnice i napadi na slavistiku ona se uključuje u još šire istočnoeuropske, jugoistočnoeuropske, balkanske, općelingvističke, komparativističke ili kulturološke studije. Zapažamo da sa slavenska filologija, odnosno suvremena slavistika, s obje strane *nevidljive zavjese* razvlači, reformira, napada, odnosno napušta. Što nam je činiti?

Jednojezični studiji slavenskih jezika i književnosti

Premda nitko, ma i politički neobrazovan, ne razmišlja o tome da se studiji nacionalnih slavenskih jezika u domicilnim kulturama obavezuje studijem drugog suvremenog slavenskog jezika, kao dug povijesti, odnosno kao relik slavističke prošlosti, starocrkvenoslavenski jezik u većini studija slavenskih jezika i kultura stoji na njegovu početku. Studentu se želi dati predznanje kojim će on raspoznavati početke početaka, "prvu rečenicu" nacionalne kulture, neophodno znanje kojim će moći pročitati znakove pisma ploče na koju je položena njegova nacionalna kultura. Zanimljivo je da ta, po jeziku i pismu, dvojbena nacionalna karta identiteta nikoga ne smeta, da bi se npr. studirala suvremena književnost, mora se savladati, na samom početku upravo ta kadšto i nesavladiva prepreka.

U studiju jezika ona je samorazumljiva dijakronijska obaveza, pa studenta, prethodnim dvanaestogodišnjim školovanjem, dosta upućena u gramatiku suvremenoga, svoga materinjeg jezika, valja destabilizirati gramatikom mrtvoga jezika te mu ponuditi još znanja iz povijesti jezika i dijalektologije, valjda da bi shvatio kako je mukotrpan bio put stvaranja književnoga jezika. Umjesto problemski koncipirana slavenskoga jezikoslovlja, s naglaskom na ovom ili onom znanstvenom ili stručnom problemu, budućem stručnjaku za nacionalni standardni jezik nudi se “štребanje” najmanje triju paralelnih jezika, jezika dijalekata, povijesne gramatike i starocrkvenoslavenskoga. Rijetko će se oni u studijskim programima zamijeniti ozbiljnijim studiranjem kojeg drugog suvremenog slavenskog jezika, sve ako će u programima ostati obaveza formalnoga jednogodišnjega upoznavanja jednog slavenskog jezika kao izbornoga. Još je gora situacija u studiju nacionalne književnosti: podijeljeni na stručnjake za srednjovjekovnu, narodnu, stariju ili noviju književnost, seosku pripovijetku, suvremenu književnost, roman ili poeziju, povijesni roman, stručnjake za dramu ili časopise, pa i pojedine pisce, a onda još u konkurenciji s ofenzivnom suvremenom književnom teorijom ili svjetskom književnosti, teško će dozvoliti da se studentu poremete visoke estetičke vrijednosti nacionalne književnosti nekim poredbenim ili interkulturalnim studijem kakve “bugarske” književnosti. Priznaju se samo vrhovi i nacionalni kanon. Ukratko, mjesta za studiranje druge slavenske književnosti u programima nacionalne književnosti naprosto nema, pa makar ona bila tako važna za nacionalnu književnost kao što je bosanska za hrvatsku ili hrvatska za srpsku (prvo u hrvatskim programima studija nacionalne književnosti za narod, a drugo u sličnim programima za nacionalnu manjinu). “Slovenistični diplomanti gredo većinom u profesorsko službu u srednjo šolo, kjer drugih slovanskih jezikov ne poučujejo, le posamezna slovanska lietarna dela jim pridejo v poštev okviru pre-gleda svetovne književnosti. Z zahtevami po takem programu, ki bok ar najbolje usposobil učitelje za samozavesten nastop v razredu, se sklada črtanje oziroma omejitev slovanskih lektoratov, stare cerkvene slovansčine in primerjalnega slovanskega jezikoslovlja. /.../ Da-našnje kritične besede, ki jih kolegi slavisti izrekajo na račun samozadostne slovenistike, so deloma upravičene, sah zapiranje programa v zgolj slovenistični okvir ne more biti blagodejno za izobrazbeno širino bodočih diplomantov. Moti pa, kadar kritika prihaja iz ust tistih samozadostnih slavistov, ki v lastnem programu nimajo nobenih slovenističnih vsebin.” (Hladnik 2002: 5)

Unatoč svemu, mora se priznati da smo opet jednom pokleknuli pred kolektivnim, često i iracionalnom zahtjevima nacionalnih organizama. Svim se snagama studiji nacionalnoga jezika i književnosti održavaju i brane razlozima koji su viši od razloga samog studija književnosti i jezika, dok istodobno nacionalna književnost sve više funkcionira u kontekstu međunarodne književne razmjene, a nacionalni jezik najčešće ustupa engleskomu ili nekom drugom ekonomski važnijem jeziku. Premda mogu zamisliti razdoblje koje opet neće nacionalnom faktoru u obrazovanju, kulturi i životu čovječanstva pridavati odlučujuće mjesto, ne pada mi na pamet da danas napadam nacionalne kulture i nacionalne studije jezike i književnosti, s njima je kao i s voljom jedne zajednice da živi zajedno, dokle god se npr. katolici na Balkanu, Jadranu i Panoniji osjećaju kao Hrvati ili Slovenci, sa svojim posebnim jezicima i književnostima, neka se njihovi nacionalni studiji održavaju i izvode po programima nacionalne elite, koju već čeka zasluženo mjesto u akademijama i pod arkadama. Oni bi jedino trebali dozvoljavati, pa i poticati, slavističke studije u kojima će se njihovi jezici i književnosti prepoznavati u užem južnoslavenskom i širem slavenskom, pa i najširem Europskom kontekstu, odnosno znati odgovarati potrebama studija slovenskoga

ili hrvatskoga kao stranoga/drugoga jezika, pa i organizirati paralelne svoje studije tako da omoguće optimalne stručnjake. A to se upravo ne događa, svim se snagama inzistira prenošenju modela studija pojedinoga jezika i književnosti u domaćim uvjetima na strana sveučilišta, misli se da su domicilna znanja i načini sistematizacije njihove vlastite kulture jedino mjerilo, najčešće i stoga što pojedinci misle da su upravo njihova znanja i sistematizacije jedino ispravna, upravo jedina, a ne samo jedna od mogućih. Nestrpljivo se i neradoznalo gleda na razvoj njihove struke u drugim kulturama, možda i zato što se iz tih drugih kultura, najčešće razvijenijih centara, gledalo na njih, s podcjenjivanjem, pa i ponižavanjem. Nije u tome nedužna ni zapadna slavistika, koja kadšto, iz svojih tradicionalnih okvira studija, koji su nastavnicima i studentima trošili snage na učenje više jezika i književnosti, dok je korpus pojedinih književnosti ili stručnih tekstova imponantno rastao, nije znala izaći, tavoreći na površini poznavanja pojedine slavine ili briljirajući uskospecialističkim raspravama.

Višejezični studiji slavenskih jezika i književnosti

Višejezični studij slavenskih jezika i književnosti, slično kao i dvojezični ili dvodisciplinarni, danas su u krizi. Razumljivim napuštanjem cjeline studija slavistike, nisu se pronašli modeli smislenije koncentracije stručnjaka, studija i studenata na pojedina slavistička područja. Na primjer, iako se na račun rusistike potpuno razvija interes za ukrajinski ili (rjeđe) bjeloruski jezik i književnost, ne misli se da bi studij istočnoslavenskih jezika i književnosti, triju naroda od oko dvjesto pedeset miliona stanovnika, bio vrijedan pozornosti zapadnih slavista, nego se i dalje inzistira da se pokriva cijelo slavističko područje, najčešće u kombinacijama rusistike i koje druge zapadnoslavenske ili južnoslavenske filologije. Umjesto da se stručnjaci za nacionalnu filologiju susreću sa slavistikom koji bi poznavali "samo" jezike ili književnosti i kulture iz njihove uskosrodne "međuknjiževne zajednice", kao što su južnoslavenska ili zapadnoslavenska, susrećemo se uvijek iznova sa situacijom da se u zapadne slavenske kulture, od hrvatske i slovenske do poljske i lužičkosrpske ulazi preko, istočnoslavenske, ruske filologije. Zar zaista mora biti preduvjet poznavanja suvremene slovenske ili poljske književnosti poznavanje ruskoga jezika i književnosti? Ne ide li takva organizacija studija i s time povezano profiliranje stručnjaka na ruku onima koji zagovaraju jednojezične studije i na interkulturalnim studijima slavistike (studijima slavenskih jezika u drugim kulturama, zemljama)?

Zar je za poznavanje bogate i raznovrsne suvremene slovenske književnosti zaista potrebno obavezivati studente i nastavnike kompleksnim filološkim slavističkim znanjem, ne bi li bilo uputnije poznavanje tek kojega južnoslavenskoga i/ili zapadnoslavenskoga jezika i književnosti? Ne vodi li postojeći put upravo u zanemarivanje kultura brojčano manjih naroda? Zar se do zanimljive makedonske dramske književnosti ne bi primjerenije dolazilo obrazovanjem južnoslavistički koncentrirana stručnjaka, a ne opet i opet cijelom slavistikom, koja pak makedonistiku najčešće sasvim zapostavlja. I obratno, nije li podcjenjujuće da se ruska književnost primjerice u Italiji proučava samo u sklopu slavistike, dok su se talijanisti u slavenskim zemljama odavna uglavnom oslobodili okvira romanistike?

Umjesto bilo kakva promišljanja odnosa slavistike prema nacionalnim studijima pojedinih "slavina", među suvremenim se slavistima javila ideja o još širem kontekstu proučavanja slavenskih jezika i književnosti, o kulturno-znanstvenom i sveobuhvatnom

semiotičkom modelu. Odnos slavistike i znanosti o kulturi u povijesti i sadašnjosti sagledava se od veze slavistike i indo-germanistike, preko jezično-povijesne i književno-znanstvene slavistike, do semiotike i slavistike, da bi se iznio pledoaje za novu disciplinu, odnosno slavistiku primjerenu dobu u kojemu živimo. Pitajući kako bi studij slavistike trebao izgledati u budućnosti, poznati njemački slavist Karl Eimermacher, dijeli slavistiku na četiri tipa:

- a) *slavistika u klasičnom smislu* (s tradicionalnim predmetnim područjem te s njim povezanim povijesno-jezičnim, odnosno jezikoslovnim i književnoznanstvenim pitanjima i metodama);
- b) *slavistika u klasičnom smislu proširena s kulturno-znanstvenim pitanjima određene zemlje* (kazalište, film, likovna umjetnost, glazba, sociologija, politika, itd.) ;
- c) *slavistika kao multidisciplinarna znanost o kulturi* (uključuje pitanja koja tematiziraju internu i eksternu kulturnu povezanost);
- d) *slavistika u okvirima obuhvatno orijentirane interdisciplinarne znanosti o kulturi, odnosno antropologije* (koja zajedno djeluje u području temeljnih istraživanja s drugim strukama, s kojima obrađuje iste ili slične probleme, koji ne mogu biti obrađivani ni od jedne pojedinačne znanosti, da bi se shvatili uzajamni odnosi *svijesti-mišljenja-jezika-teksta-kulture*).

Kako slavistika obuhvaća veliko materijalno područje europske, ali i izvanoeuropske kulture, moguće je govoriti o specifičnosti koja opstoji samo u tom kulturnom arsenalu. Osnova za tu specifičnost leži u veličini naseljena područja, broju njegovih etnija, višestrukoj prekrivenosti različitim kulturnim tradicijama, koje su u usporedbi sa Zapadnom Europom kasnije i drugačije privredne i socijalne izdiferenciranosti. Istočnoeuropske su kulture prebogatije kulturnim varijantama, tako da predmet istraživanja, zadobivanje općenite znanstvene kompetencije, kao i razvoj vještina, omogućava formulirati obuhvatna kulturna i antropološka pitanja. Slavistika u budućnosti ne može i ne smije se, prema mišljenju autora, u pogledu višestrukosti i obrazovnih i istraživački relevantnih pitanja, ograničiti na svoje tradicionalno materijalno područje. Mora se mnogo više, ne želi li ostati u okvirima iskustva klasične filologije, otvoriti globalnim i univerzalnim pitanjima te stručno stranom gradivu. U suprotnom slučaju slavistika bi, pored svih zasluga u povijesno-poredbenom jezikoslovlju ili teorijski ovisne znanosti o književnosti ñ u svom razvoju stagnirala, pri čemu bi uvijek ista ili u principu slična pitanja postavljala i na njih odgovarala. (Eimermacher 2000: 42-54)

Moderna, semiotički orijentirana znanost o kulturi, koja u principu na isti način obrađuje sva područja ljudske kulture i sva potencijalno relevantna istraživačka područja prirodnih znanosti, obuhvaćajući ne samo kulturu čovjeka nego i što čovjeka na specifičan način razlikuje od drugih živih bića, nije samo kulturna antropologija, nego evolucijska semiotika, koja zaista obuhvaća sve tj. "svijet kao i sav život". (Isto: 59)

Kako sam razumio, slavistika bi upravom tom idealu opće znanosti trebala služiti, pa nije čudno što se, među njemačkim slavistima, već i uključivanje slavistike u komparatistiku, kolokvijalno komentira kao pretvaranje slavistike i *sklavistiku*.

Umjesto zaključka: poredbena i interkulturalna slavistika.

Kao što vidimo, davno napuštenom filološkom jedinstvu slavistike danas bismo se trebali vratiti sveobuhvatnom suvremenom znanosti, evolucijskom semiotikom, samo

se postavlja pitanje, kao kada je svojedobno Vatroslav Jagić izložio optimalan plan slavenske filologije, "kako da je svlada jedan čovjek"? Postojeća podjela na dijakronijske i sinkronijske lingviste, povjesničare i teoretičare književnosti, odavno funkcionalna među znanstvenicima, kao da još nema svoju utemeljenost u studijima slavistike. Studentima su na volju sve discipline naše raskošne znanosti, a ako se ide na pojednostavljenja onda su ona ograničena na nacionalne jezike i književnosti.

Ne ulazeći u diskusiju oko cjeline slavistike, vidimo kako je i ona nedostatna za globalizmom zahvaćenu znanost, predložiti ću, umjesto zaključka, za područje studija slavenskih književnosti, dvije kompromisne mogućnosti:

- 1) *interkulturalne studije slavenskih jezika i književnosti* (studije kada su predmet studija slavenske književnosti kao strane, koji bi morali biti koncentrirani na tri slavistička predmetna područja, istočnoslavensko, južnoslavensko i zapadnoslavensko);
- 2) *slavenske poredbenoslavističke studije* (studije koje potencijalno računaju sa svim pojedinačnim slavenskim nacionalnim jezicima i književnostima, slično kao studiji slavistike u klasičnom smislu, s tim da se poznavanje slučajno izabranih jezika i književnosti, kombinira s razgranatom mrežom poredbeno-slavističkih disciplina, kako u jezikoslovlju, tako i na području slavenske književne komparatistike).

Objašnjenje, argumentacija:

Imajući pred očima iskustva studija pojedinih slavenskih jezika i književnosti u slavenskim zemljama, naročito domicilne studije, zatim brojnost godišnje objavljenih knjiga iz svih književnih rodova te znanosti o književnosti (za usporedbu početkom prošloga stoljeća u svim se slavenskim književnostima objavljivalo otprilike toliko knjiga koliko se danas objavljuje samo u Sloveniji), kao i specifičnu povezanost pojedinih slavenskih područja, kao što je južnoslavensko ili istočnoslavensko, njihova unutarnja povezanost, povijesna i prostorna međusobna upućenost, iznimna bliskost jezika, na temelju koje se s lakoćom stvaraju vrlo kompetentni stručnjaci za dva-tri ili više jezika i književnosti, smatram da se preobrazba studija slavistike u svijetu, s obzirom na tri spomenute prepoznatljive cjeline, barem kada je riječ o povijesti književnosti, može u bitnome približiti zahtjevima nacionalnih filologija, da se maksimalno poštuju vrijednosti i bogatstva slavenskih nacionalnih kultura. Osobito to vrijedi za slučajeve kada je, zbog slaboga interesa, nemoguće organizirati pojedinačne studije, čak ni na razini lektorata.

Ovdje osjećam prigovore s obje strane, nacionalne i zapadno-slavističke. Odgovaram da se nacionalno predimenzionirani zahtjevi za pojedinačnim studijima pojedinih slavenskih jezika i književnosti u inozemnim uvjetima susreće s kadšto nepremostivim kadrovskim problemima, najčešće bi katedre trebalo ekipirati tako da nastavnika bude više od studenata, a tradicionalni studiji slavistike ni iz daleka ne "pokrivaju" naraslo gradivo pojedinih slavenskih kultura, kao i njihovih bližih kulturno-komunikacijskih prostora. Osobito to vrijedi za područje književnosti, a ako se ono proširi i na druga umjetnička i kulturna područja, jedva da možemo ozbiljno govoriti o slavistima u najširem smislu. Koncentracija na spomenuta slavistička područja tu se osobito dobro može iskoristiti.

Kada pak je riječ o drugom, poredbeno-slavističkom modelom, koji bi podjednako mogao biti zanimljiv tradicionalnim slavistima kao i stručnjacima za pojedinu slavensku književnost u drugim kulturama (kakvih je sve više u slavenskim zemljama), s obzirom na to da bi kombinirao koncentraciju na pojedine kulture s poredbenom metodologijom, kako u književnim, tako i u filološkim i jezikoslovnim strukama, odnosno pojedinim umjetničkim

područjima. Naime, ako se “raspad” suvremene slavistike u korist komparatistike ili opće lingvistike već događa na najširem semiotičkom planu, zar ga nije bolje ograničiti makar samo na interslavensku komparatistiku, osiguravajući povjesničarima književnosti kakvo-takvo razumijevanje književnosti na jeziku na kojemu je pisana, a ne samo u prijevodima? Nećemo li se pristajanjem da se slavistička problematika uključi u najšire moguće interdisciplinarnne studije zauvijek odreći makar minimalne filološke kompetencije u studiju književnosti, odnosno estetičke i etičke dimenzije u studiju jezika?

Neka sam od tih pitanja već otvorio, a na druga i pokušao odgovoriti, uključujući i probleme reforme studija na sveučilištima, svojom knjigom *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti* (Biblioteka Književna smotra, Zagreb, 2001.), pa upućujem zainteresirane da opširnije odgovore potraže u knjizi, a ovdje ću navesti samo neke poučke za područje južnoslavenske povijesti književnosti:

- slično kao u konceptu tradicionalne slavenske filologije (npr. U Vatroslava Jagića), odnos nacionalne filologije i suvremene slavistike morao bi ostati povezan na područjima uže struke ili pojedine poredbeno ili interdisciplinarno zasnovane znanosti;
- dilemu slavenska poredbena ili interkulturalna povijest književnosti potrebno je razumjeti kao otvorenost slavističkih studija i proučavanja, s jedne strane, prema komparatistici, a s druge strane prema povijesti posebnih “međuknjiževnih zajednica”, odnosno konstruiranom interkulturalnom kontekstu proučavanja uskosrodne, povijesno i književno-komunikacijski povezane skupine književnosti;
- pored već afirmirane poredbeno-analitičke sistematizacije književnosti potrebno je moderno tumačenje slavenskih književnosti (osobito u drugim kulturama) zasnovati na principima interkulturalne hermeneutike, razvojem interkulturalne interpretacije, prekoračujući granice pojedine književnosti, kao i prekoračujući granice dijelova kultura;
- objediniti koliko je god moguće europske inozemne studije slavenskih jezika i književnosti zajedničkim nastavnim planovima i programima, koji bi naglašavali kako eksternu tako i internu višejezičnost i multikulturalnost slavističkih studija (slavistički studiji trebali bi se, u pravilu, studirati s drugim studijima na sveučilištu te koncipirati isključivo kao dvo-trojezični studiji, oboje po principu: dva jednakopravna glavna predmeta, odnosno jedan glavni plus dva sporedna predmeta).

Poredbena i interkulturalna povijest književnosti, kao i druge poredbeno-interkulturalne slavističke discipline, od starocrkvenoslavenskoga do povijesti bosanske književnosti, u takvim će uvjetima naći svoje zasluženo, trajno mjesto.

Literatura

Bulletin der Deutsche Slavistik, Nr. 5-8, Göttingen, 1999-2002.

Karl Eimermacher: *Slavistik und Kulturwissenschaft in Geschichte und Gegenwart, kulturwissenschaft russland*, Ur. W. Eismann i P. Deutschmann, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2000.

Matthias Freise: *Philologie und/oder Kulturwissenschaft, Ein Beitrag zur Diskussion um die Zukunft der slawistischen Literaturwissenschaft*, *Bulletin der Deutsche Slavistik*, Nr. 7, Göttingen, 2001.

Miran Hladnik, *Razmerje med slavistiko in slovenistiko na ljubljanskem primeru*, <http://www.ijs.si/lit/szomb.html-12>, 5. srpnja 2002.

Zvonko Kovač, *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Zagreb, Biblioteka Književna smotra, 2001.

Reinhard Lauer, *O rühret, rühret nicht daran*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Br. 57, 8. März 1995.

Josip LISAC
Filozofski fakultet u Zadru

NASTANAK I RAZVOJ JUGOZAPADNOG ISTARSKOG DIJALEKTA

I.

Bilo bi moguće detaljno prikazati kako se tumačio nastanak i razvoj jugozapadnog istarskog dijalekta, ali to ovdje nije naš zadatak. Važno nam je istaći da su o tom pisali brojni učenjaci i da su izricali različite teze, pa i različita mišljenja o pripadnosti govora toga dijalekta raznim narječjima srednjojužnoslavenskoga dijasistema dijalekata. U tom smislu znakovito je kako na problem gledaju vodeći autoriteti u poznavanju organskih idioma srednjojužnoslavenske genetskolingvističke cjeline. Pavle Ivić (1956) istarski ikavski dijalekt izdvaja kao jedan od štokavskih dijalekata; to ponavlja i 1958., s time da u toj prilici i govore moliških Hrvata, koje je 1956. uvrstio u tzv. mlađi ikavski dijalekt, ubraja u idiome istarskog ikavskog dijalekta. Tada je i poslije u smislu tih pitanja Ivić djelovao pomirljivo, tj. u radu iz 1963. spominje ikavske istarske govore dodajući mogućnost njihova uključenja u čakavštinu, “za šta su nedavno navođeni ozbiljni argumenti” (1963 : 29). Podrubnica nas upozorava da se pritom misli na prilog Dalibora Brozovića koji je 1960. (str. 76, bilj. 11) pisao o neospornoj čakavizaciji toga dijalekta. Argumentaciju za takav stav Brozović je nalazio i u Ivićeveu “pretresu čakavskih i štokavskih osobina” (1960 : 76) 1958. U knjizi *Srpski narod i njegov jezik* (1971 : 62) Ivić govori o “raznim nijansama čakavsko – štokavskog prelaza” u jugozapadnoj Istri. Na dijalektološkoj karti knjige iz 1971. Ivić govori o istarskom štokavsko-čakavskom ikavskom, međutim, taj je dijalekatni tip opet uvršten među štokavske dijalekte. Godine 1981. (str. 68, bilj. 2) Ivić kaže ovako: “Ukoliko se istarski ikavski govori ubrajaju u čakavske, njihovo će mesto biti među čakavskim govorima jugoistočne grupe, budući da su istarski ikavci preseljeni u Istru iz Dalmacije i da pretežnim delom čuvaju jugoistočne odlike”. Dalibor Brozović (npr. 1970.) redovito piše o jugozapadnom istarskom dijalektu kao o jednom od čakavskih dijalekata. Ozbiljnih razmatranja bitnih pitanja geneze jugozapadnog istarskog dijalekta bilo je i u ostaloj literaturi o tom pitanju, npr. u radovima M. Maæeckoga (1930), J. Ribarića (1940), M. Hraste (1966), R. Boškovića (1966-1967), M. Moguša (1977), P. Šimunovića (1989), S. Vukušića (1997), B. Crljenka (1997) i Line Pliško (2000). Milan Moguš govore jugozapadne (i sjeverozapadne) Istre koji imaju zamjenicu *ča* smatra “pravim čakavskim govorima” (1977, 5). Jakob Rigler npr. govor Vodica drži pretežno štokavskim naseljem u hrvatskom djelu Ćićarije (2001 : 484).

II.

Jugozapadni istarski dijalekt nastao je u Istri nakon seoba do kojih je došlo uglavnom u 16. stoljeću. Migracije su potekle iz Dalmacije, ali njihovo ishodišno mjesto nije na sjevernodalmatinskom prostoru; to, naime, područje često spominju povijesni podatci. Riječ je

o tom da je zadarsko ili šibensko područje predmigracijskoga doba bilo sasvim čakavsko, pa je očito da tu nije oformljen taj dijalekt. On je oformljen istočnije, vjerojatno u zaleđu Makarskoga primorja. To je teren gdje se govorilo pretežno štokavski, neznatno čakavski, a glavna su obilježja štakavizam i *-a* u glagolskom pridjevu radnom, uz to nenovoštokavska akcentuacija. Jasno je da su se iseljenici na putu zadržavali na šibensko-zadarskom području, gdje su sigurno primili nešto čakavskih crta, a blaga daljnja čakavizacija je slijedila u Istri, gdje je sigurno otprije bilo i hrvatskoga čakavskog elementa, uz romansko stanovništvo. U svemu, svakako je Istra bila slabo naseljena, pa je novo stanovništvo venecijanskim vlastima bilo korisno; korisno im je bilo i iseljavanje s prenaseljenog prostora sjeverne Dalmacije. Ishodišno pak područje nije bilo smješteno na moru (jer bi tamo bilo *šč*), ali ni vrlo udaljeno od mora (o tom govori *-a* umjesto *-l*). To područje Zabiokovlja glavninom je ishodište i moliškim Hrvatima, jedino što oni imaju više štokavskih elemenata nego iseljenici u Istri. Njihovo iseljavanje uzrokovali su turski napadi, a naknadno su na zadarsko-šibenski teren stizali i ljudi izrazito novoštokavskoga tipa, dakle, drugačijega govora od idioma koji su dali današnji jugozapadni istarski dijalekt. Nerijetko se upravo Nadin kod Zadra spominje kao mjesto odakle je naseljena Premantura i okolica (M. Hraste 1966 : 26), no očito je zadarska okolica bila tek međustanica na putu u Istru. Sva je prilika da je glavnina ljudi što su stigli na sam jug Istre svoj dijalekt formirala dalje na jugoistoku, vjerojatno u blizini ušća Neretve, dakle u štokavskom dijelu Makarskoga primorja.

Svakako je već ishodišno područje govora jugozapadnog istarskog dijalekta bilo zahvaćeno čakavskim inovacijama, čakavizacije je bilo i u sjevernoj Dalmaciji, kako već rekosmo, a i u Istri svi su hrvatski starosjedioci bili čakavci. Važno je, međutim, to da je među bjeguncima u Istru sigurno bilo i doseljenih čakavaca, također činjenica da su u Istri čakavci (i starosjedioci i naseljenici novijega doba) utjecali na idiome jugozapadnog istarskog dijalekta. Ukupni je rezultat taj da danas u tom dijalektu uglavnom prevladavaju čakavske crte svagdje osim na području krajnjeg istarskog juga, tj. Premanture i okolice. Te su čakavske osobine dijelom jugoistočnoga tipa, dijelom sjeverozapadoga tipa; riječ je, dakle, o osobinama donesenim s juga i o osobinama primljenim u Istri. Dio osobina jugozapadnog istarskog dijalekta raščlanit ćemo u daljnjoj obradbi.

III.

1. Taj je dijalekt ikavski, uz malo stalnih ekavizama, kako je i na području Zabiokovlja i na čakavskom jugoistoku (izuzevši jekavsko Lastovo). Međutim, neki su ekavizmi (npr. *breza*) očito primljeni iz susjednih govora u Istri.
2. Relativno rijetko prednji nazal daje *a*, i to samo nakon *j*. Tako je i u mnogim drugim čakavskim govorima, a u nekoj mjeri i u zapadnijim štokavskim govorima.
3. U primjerima kao *zala* "zla", *malin* "mlin", *malinar* "mlinar", *s namon* "sa mnom", *kadi* "gdje" dolazi do vokalizacije poluglasa. To je čakavizam što se javlja i u neznatnom dijelu štokavskih govora.
4. Slijed *w* + poluglas daje djelomice *u*- na štokavski način (tako je i na čakavskom jugoistoku), npr. *u*, *unuki*. Djelomice dolazi *Vazam* "Uskrs", *vajk* "uvijek", *valje* "odmah", a to je čakavski rezultat, osobito sjeverozapadni čakavski.
5. Stražnji nazal i samoglasno *l* daju *u*, kako je uglavnom redovito ili redovito u štokavaca, manje redovito u čakavaca.

6. Dolazi do prijelaza *ra* u *re* u primjerima kao *rebac* "vrabac", *resti* "rasti", *kresti* "krasti". To je osobina relativno dobro zastupljena u čakavaca i u zapadnih štokavaca. Uz to jugozapadni istarski dijalekt ima i *teplo*, rjeđe *greb*.
7. Dočetno *l* uglavnom je redovito dalo *a*. To je štokavska značajka, međutim, ona je dobro zastupljena i u čakavaca pod jakim štokavskim utjecajem.
8. Uglavnom svagdje izostaju zvučni afrikati, kako je inače u čakavaca.
9. Zanimljivi su refleksi praslavenskih *t'* i *d'*, osobito *d'*. Od *t'* dolazi *t', ć, č, č*, od *d'* *j, đ, d', ž*, također tip *mlajži*. Primjeri tipa *mლაži* zapravo su štokavski rezultat (=dž) izgovoren na čakavski način. Razumije se, *j* je čakavizam, zastupljen, međutim, i u nekim zapadnijim štokavskim govorima. U sekundarnim skupinama uglavnom su zastupljeni primjeri tzv. nove jotacije (*braća, lišće, veselje*); spominjem i primjere tipa *cvitlje* ili frekventnije *grojze*.
10. Fonem *h* dobro je zastupljen svagdje osim oko Premanture. To ipak ne znači da uopće nema gubljenja *h* ili njegovih prijelaza u *v* ili *k*. Karakterističan je primjer *stiti* "htjeti". To znači da je sudbina fonema *h* kao inače u čakavskom narječju: uglavnom se dobro čuva, ali ima i odstupanja od toga.
11. Uglavnom dolazi tip *pojti, pojdem*, redovitije *pojdem* nego *pojti*. Nepromijenjeno *jt, jd* mnogo je zastupljenije u čakavaca nego u štokavaca, ali u jugozapadnom istarskom dijalektu nepromijenjeno *jt, jd* nije ni približno redovito.
12. Taj je dijalekt pretežno štakavski, dakle dolaze primjeri tipa *ognjište, dažditi*, međutim, nisu sasvim rijetki ni šćakavski primjeri, ponegdje i prevladavaju (Štinjan) ili su čak redoviti (dio Barbanštine). Naravno, štakavizam je štokavska / nećakavska osobina, ali, kako vidimo, nije općenit. Zna se da su i mnogi štokavci zapadnoga podrijetla šćakavci, pa u tim jugozapadnim istarskim šćakavizmima može biti i štokavskoga šćakavskog utjecaja, ne samo čakavskog.
13. Obično se svagdje osim oko Premanture čuva *čr-*. Tako je obično u čakavaca, iznimno u štokavštini.
14. Dočetno *m* u nastavcima i u nepromjenjivim riječima uglavnom redovito prelazi u *n*. To je adrijatizam, uglavnom redovito zastupljen svagdje uz obalu. Uglavnom, dakle, dolazi u čakavaca, pa onda i u drugih (štokavaca, kajkavaca) u njihovoj blizini.
15. Uglavnom se dočetni zvučni suglasnici izgovaraju zvučno, ali ima i iznimaka, npr. dio vodičke oaze; same Vodice nisu iznimkom. Obezvučavanje zvučnih suglasnika na kraju riječi značajkom je dijela i čakavskih i štokavskih govora.
16. U primjerima kao *moren* redovito dolazi *r*. Svagdje na zapadu dijasistema zabilježen je prijelaz *ž* u *r*.
17. Uglavnom je redovito prenesen kratkosilazni akcent s posljednjeg otvorenog sloga (*voda* > *vóda*), još češće prenesen je na prethodni dugi slog (*tráva* > *tráva*), a frekventna su i druga prenošenja (npr. *otac* > *ótac*, *národ* > *národ*). Nenaglašene duljine uglavnom su izgubljene. R. Bošković (1954) i M. Hraste (1966) u tom dijalektu uglavnom ne nalaze akuta, s time da i Bošković i Hraste razlikuju dugouzlazni akcent i akut. Međutim, M. Moguš (1977) problem interpretira u tom smislu da u čakavštini nema dugouzlaznog akcenta nego je riječ o akutu. L. Pliško (2000) na području Barbanštine nalazi alternaciju dugog silaznog akcenta sa starohrvatskim akutom, također akut u primjerima tipa *mūka* (<*mūka*), ponešto i akut u primjerima kao *selo* (<*selo*). Bilo bi vrlo zanimljivo posebnim ispitivanjima ustanoviti kakva je doista akcenatska stvarnost u Barbanštini,

- pa i drugdje u jugozapadnom istarskom dijalektu. Ponegdje (Premantura, Pomjan) bilježen je i kratkouzlazni akcent. Registrirani su i razni primjeri gubljenja tonških opozicija ili skraćivanja dugih naglašanih slogova, uglavnom pod romanskim utjecajima. Posebno mjesto pripada govoru Trstenika blizu Vodica. Tu su likvidirane sve kvantitativne i intonacijske opozicije, pa je tu, dakle, akcenatsko stanje što se tiče broja akcenata kao u glavnini buzetskoga dijalekta.
18. Deklinacija imenica uglavnom je arhaična, ali u zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji došlo je do inovacija, tj. do izjednačenja dativa, lokativa i instrumentala množine.
  19. Uglavnom su redovite kratke množine jednosložnih imenica muškoga roda (npr. *volj*). Tako je i u čakavaca i u kajkavaca, gdje je i u štokavaca.
  20. Obično se kaže *dva kantuna, tri kantuni, četiri kantuni*, ali takvo stanje nije redovito. Tako, dakle s čuvanjem staroga stanja, često je u čakavaca.
  21. Karakteristične su zamjeničke riječi *ča* i *zašto*. Zanimljivo je da se pod utjecajima lakše mijenja riječ u značenju "što" nego u značenju "zašto". Tako u čakavskom narječju nerijetko dolazi *što* ili *kaj* ali *zač*. Ovdje imamo *ča* u prvotno pretežno štokavskom dijalekatnom tipu, ali *zašto*.
  22. Dolazi (s metatezom) *svi, sve* i slično, kao na čakavskom jugoistoku i kod štokavaca.
  23. Infinitivi su uglavnom redovito s dočelnim *-i*. To je stanje u čakavaca dosta rijetko, u zapadnijih štokavaca također.
  24. Nema ni aorista ni imperfekta. Ta se vremena u čakavaca rijetko čuvaju, u štokavaca imperfekt svakako rjeđe od vrlo čestoga aorista.
  25. Kondicional glasi *bin, biš, bi, bimo, bite, bi*. I u Premanturi dolazi *bimo, bite*. To je čakavizam.

IV.

Sve u svemu, taj dijalekt dobro karakterizira istodobno postojanje i *ča* i *zašto*. Podrijetlom je to pretežno štokavski govorni tip, koji je putem do Istre i u samoj Istri u nekoj mjeri čakaviziran, tako da danas uglavnom svagdje u tom dijalektu prevladavaju čakavske crte. Očito je da su čakavizmi brojniji, za razliku od ishodišnoga stanja na graničnom dalmatinsko-hercegovačkom području gdje su sigurno prevladavale štokavske crte. Samo se po sebi razumije da u različitim zonama toga dijalekta ima različitih dijalekatnih stanja, no to su detalji kojima se ovdje ne bavimo, jer je naš zadatak što pouzdanija opća slika o sadašnjosti (a time dijelom i o prošlosti) jugozapadnog istarskog dijalekta, ne pojedinosti te slike.

Literatura

- Radosav Bošković, 1954: "O jednoj akcenatskoj osobini dijalekata zapadne i južne Istre", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XX, 1954, 229-259.
- Radosav Bošković, 1966-1967: "Refleksi grupa tj, dj, tɚj, dɚj, stj, zdj, skj, zdj (sk, zg) u dijalektima južne i jugozapadne Istre", *Južnoslovenski filolog*, XXVII, 1-2, 85-142.
- Dalibor Brozović, 1960: "O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatsko-srpskih dijalekata", *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 3, 1960, 68-88.
- Dalibor Brozović, 1970: "Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog prostora", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 8, 1970, 5-30 + 7 karata

- Branimir Crljenko, 1997: *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri u Istri*, Pazin, 1997.
- Mate Hraste, 1966: "Govori jugozapadne Istre", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 2, 1966, 5-28.
- Pavle Ivić, 1956: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad, 1956.
- Pavle Ivić, 1958: *Die serbokroatischen Dialekte*, s-Gravenhage, 1958.
- Pavle Ivić, 1963: "O klasifikaciji srpskohrvatskih dijalekata", *Književnost i jezik*, X, 1963, 1, 25-37.
- Pavle Ivić, 1971: *Srpski narod i njegov jezik*, Baograd, 1971.
- Pavle Ivić, 1981: "Prilog karakterizaciji pojedinih grupa čakavskih govora", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 5, 1981, 67-91.
- Mieczysław Maęecki, 1930: *Przegląd słowiańskich gwar Istrii*, Kraków, 1930.
- Milan Moguš, 1977: *Čakavsko narječje – fonologija*, Zagreb, 1977.
- Lina Pliško, 2000: *Govor Barbanštine*, Pula, 2000.
- Jakob Rigler, 2001: *Zbrani spisi 1*, Ljubljana, 2001.
- Josip Ribarić, 1940: "Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri", *Srpski dijalektološki zbornik*, 9, 1940, 1-207.
- Petar Šimunović, 1989: "Balotine pjesme u ogledalu rakaljskoga govora", *Rasprave Zavoda za jezik*, 15, 1989, 207-217.
- Stjepan Vukušić, 1997: "Preplet hrvatskih jezičnih vrijednosti u jugozapadnom istarskom dijalektu", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 10, 1997, 209-219.

Mijo LONČARIĆ
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Zagreb

ODNOSI SUSJEDNIH HRVATSKIH I SLOVENSКИH GOVORA

Rad donosi rezultate analize iz rasprave “Prostiranje kajkavštine u prošlosti” odnosno poglavlja “Granice kajkavštine u prošlosti” u knjizi *Kajkavsko narječje* tj. onom dijelu koji se bavi odnosom kajkavštine sa slovenskim jezikom i zajedničkoga rada s Irenom Drpić “Odnos južnonotranjskih govora i govora Kastavskoga krasa”.

Ni u Prekomurju kao ni između Mure i Drave nije bilo čvrste granice između (hrvatskih) kajkavskih i slovenskih govora. Najveći dio današnjih slovenskih govora u Prekomurju zahvatila je prva specifična slovenska pojava – progresivni pomak čelnog naglaska. Kako je točno išla izoglosa toga pomaka, danas se zbog kasnijih promjena ne može odrediti. Panonske slovenske govore, pa tako ni prekomurske, nije zahvatilo opće slovensko duljenje naglašenih neposljednih slogova.

Nešto drukčije stoji sa susjednim prleškim područjem, s desne strane Mure, koje je zapravo prirodni nastavak Međimurja. Osim izostanka slovenskih osobina i prisutnosti hrvatskih, karakterističnih za sve slovenske govore panonske skupine, istočni prleški govori poznaju još neke osobine koje ih povezuju s kajkavštinom.

Jugozapadno se na istočne prleške govore nastavlja haloški govor (na Halozama). I on je u nekim osobinama povezan s kajkavštinom, tj. odstupa od razvoja na ostalom slovenskom području, kao što su i susjedni zagorski govori u pojedinim crtama drukčiji od ostale kajkavštine. Slovenski govori većinom imaju slovenski, a hrvatski govori hrvatski razvitak, što je objašnjivo time što postoji i prirodna granica između Slovenije i Hrvatske, tj. pružaju se (relativno) visoke gore (Macelj i dr.). Vjerojatno je tako bilo i dalje na jug duž slovensko-hrvatske granice, ali su stariju sliku, prirodni razvitak, izmijenili doseljenici s juga, čakavci i štokavci, koji su se naselili uz Sutlu i u Žumberku.

Kada govorimo o odnosu hrvatskoga i slovenskoga jezika obično se kao prvo pitanje spominje kajkavština. To je jedno od pitanja slavistike koje ju zaokuplja od njezinih početaka, kao što su to i pitanja kašupštine, srednjoslovačkih govora i rusinskoga jezika. Rasprava se vodila o tome je li kajkavština od početaka imala hrvatski ili slovenski razvoj. Neki su jezikoslovci, međutim, ukazivali i na bliskost između slovenskoga jezika i čakavštine. Ivan Popović (1956) smatra da su ta dva idioma imala dulje zajednički razvoj nego slovenski jezik i kajkavština. Pridružuje mu se Rudolf Kolarić (1958), koji misli da su čakavština i slovenski jezik po akcentuaciji i leksiku sličniji nego slovenski jezik i kajkavština.

1.

Kao što na graničnim odnosno prijelaznim područjima između dvaju bliskosrodnih jezika, tako ni između susjednih hrvatskih i slovenskih govora nema oštrih granica. Izoglose se ne poklapaju, približuju se i udaljuju, križaju se, a na hrvatskoj strani nalazimo osobine koje su inače karakteristične za slovenski jezik i obratno. U prošlosti zapadnoga dijela južnoslavenskoga prajezika, prajuznoslavenskoga jezika samo je jedna važna izoglosa koja odvaja slovenski jezik od hrvatskoga, i to progresivna metataksa čelnoga naglaska, staroga cirkumfleksa oko 10. stoljeća (Lončarić 1988). Ta pojava, međutim, ne zahvaća neke rubne istočne slovenske govore, s jedne strane, dok je sporadično nalazimo u nekim hrvatskim govorima, s druge strane.

Ovdje želim sumirati istraživanja odnosa susjednih slovenskih i hrvatskih govora. Davno je počeo Courtenay (1875), možemo izdvojiti Lukjanenka, a prvi pregled na cijelom graničnom području dao je sažeto, ali vrlo utemeljeno Fran Ramovš. On je pokazao da su susjedni slovenski i hrvatski govori razvili neke posebne crte, koje ne nalazimo u drugim slovenskim i hrvatskim govorima. Na pojedinim odsjecima produbili su saznanja pojedini slovenski, hrvatski i drugi istraživači (v. Literaturu).

2.

U Prekomurju kao ni između Mure i Drave nije bilo čvrste granice između (hrvatskih) kajkavskih i slovenskih govora. Najveći dio današnjih slovenskih govora u Prekomurju zahvatila je prva specifična slovenska pojava – progresivni pomak čelnog naglaska. Kako je točno išla izoglosa toga pomaka, danas se zbog kasnijih promjena ne može odrediti.

Te govore s kajkavštinom veže jedna starija crta, tj. skup *žž*. Naime, u starom skupu **zđj = *zgj* palatalno *d'* nije prešlo u *j*, kao što se to dogodilo kada je bilo samostalno. Druga je stvar što se i za susjedno slovensko područje može prvotno također pretpostaviti takav razvoj, tj. postojanje *žž*, što kasnije prelazi u *žj*. Međutim, takav razvitak nije vjerojatan u cijelom slovenskom jeziku, sigurno ne u južnom, odnosno jugozapadnom dijelu, na prijelazu u čakavštinu, gdje je, kao i u čakavskim govorima, jednaka sudbina *d'* i kada je samostalan i u skupu **zđj*.

Slovenski prekomurski govori, kao i drugi slovenski panonski govori ("govori panonske baze") zahvaćeni su u vokalizmu pojavom koja je karakteristika ne samo kajkavštine nego većine hrvatskoga jezika. U njima se etimološki *e* jednačio s prednjim nazalom (*ɛ*), tj. pri denazalizaciji *ɛ* se izjednačio sa *e*. Rigler, koji je utvrdio takav tok u slovenskim panonskim govorima 1966, i na koga se nastavlja Junković 1972, kasnije, u kritici Junkovića (Rigler, 1976) navodi da takvu pojavu nalazimo i u drugim slovenskim govorima. Međutim, u slovenskim panonskim govorima najvjerojatnije se radi o kasnijem razvoju, ali ako je i tamo to starije stanje, može se reći da takva istočna osobina zahvaća i šire slovensko područje, npr. dolensko, a ne samo panonsko.

Panonske slovenske govore, pa tako ni prekomurske, nije zahvatilo opće slovensko duljenje naglašenih neposljednih slogova.

U vokalizmu razvoj odgovara onom u zapadnim međimurskim govorima: kontinuantu stražnjega nazala izjednačena je nakon denazalizacije (koja je istovremena s ukidanjem prednjeg nazala) s etimološkim *o*. Nakon denazalizacije, kontinuantu je čuvala, dulje ili kraće vrijeme, svoju posebnu vrijednost, širu od etimološkoga *o*. Slogotvorno *l* prelazi u *u*. Je li to bilo u isto vrijeme, prije ili nakon jednačenja kontinuantu *o* s *ɔ*, ne može se odrediti.

U panonskim govorima, kao i u nekim zapadnijim slovenskim, štajerskim govorima poznata je općekajkavska specifična crta – proteza *v-* ispred inicijalnog *u*, npr. *vučeni* (Ramovš, 1936: 142).

2.1. Nešto drukčije stoji sa susjednim prleškim područjem, s desne strane Mure, koje je zapravo prirodni nastavak Međimurja. To je zemljište posebna cjelina i u etnološkom, morfološkom, geološkom, klimatskom i botaničkom pogledu.

Za to je područje karakteristična toponimija sa sufiksom *-(ov)ci*, što je normalan sufiks i u Međimurju, a rijedak u drugim slovenskim krajevima (Kos, 1939).

Osim izostanka slovenskih osobina i prisutnosti hrvatskih, karakterističnih za sve slovenske govore panonske skupine, istočni prleški govori poznaju još neke osobine koje ih povezuju s kajkavštinom. Ti govori imaju u pridjevskoj deklinaciji nastavke *o*-tipa (*-oga, -omu...*). Imperativ u glagola *jesti, povesti/povedati* glasi *(po)ječ, poveč*; poznaju priloge na *-čke*, npr. *sedečke*.

Osnovni razvoj prleškoga vokalizma *ñ* nakon početka posebnoga razvoja od jedinstvenoga praslavenskoga vokalizma (koji je u osnovi bio jednak prahrvatskom vokalizmu) *ñ* bio je drukčiji od onoga u drugim slovenskim panonskim govorima, drukčiji od tzv. slovenskoga panonskog vokalizma. (J. Rigler, 1976, 27). Rigler pretpostavlja drukčiji razvitak jata u slovenskom jeziku nego što ga je izvodio Ramovš, teritorijalno upravo obrnuto. W. R. Vermeer iznio je mišljenje da je uženje jata zahvatilo čitavo slovensko područje.

I u jednom i u drugom vokalizmu, poluglas se različito razvijao, što je bitno za taj razvoj: dugi se poluglas izjednačio s kontinuantom *e = e*, a kratki je sačuvao svoju posebnu fonološku vrijednost kao *šva*. Osim toga, u dugom slogu dolazi i do diftongizacije dugoga jata i etimološkoga *o*, koji se ovdje razvijaju paralelno, dok refleks *o* čuva posebnu vrijednost kao *o*, fonetski vjerojatno otvoreno *o*. Stražnji difuzni vokal pomaknuo se naprijed i akustički povisio (*u*). Rigler (1963: 47) izdvaja prleško područje na karti najranijeg razvoja slovenskoga vokalizma i kaže da je prleško područje “sprva mogoče spadalo pod panonski osnovni sistem, lahko pa bi šlo v njem tudi za kajkavski razvoj vokalizma”. U bilješci na str. 43 veli za isti vokalizam: “Če je vezan za kajkavščino in ni nastal po monoftongizaciji.”

Za prleško područje mora se pretpostaviti drukčiji razvoj. Dugi poluglas tamo je izjednačen s jatom, a kratki s kontinuantom *e = e*. Prema tome, treba i za početni prleški dugi vokalizam pretpostaviti posebnu fonološku jedinicu za kontinuantu poluglasa, kao što to pretpostavljam i za osnovni kajkavski vokalizam (Lončarić 1989), i to također u vrijednosti *šva*. Samo je od *a* moglo doći do jednačenja s jatom, kao što je to, s jedne strane, u dugom slogu, a s druge strane – do jednačenja s kontinuantom *e = ~* u kratkom vokalizmu.

Rigler je pri prikazivanju razvoja slovenskoga vokalizma, gdje je cijepanje toga vokalizma na dvoje starije od drugih tipičnih slovenskih pojava, iz toga razvoja izostavio prleške govore, istarsko, južnobelokrajinsko i pokupsko područje. Zadnja dva područja danas su miješana, odnosno drukčiji je bio razvoj u južnoj Beloj krajini od jugozapadnog slovenskog razvoja, a za prleško područje izričito dopušta kajkavski razvoj vokalizma: “lahko pa bi šlo v njem tudi za kajkavski razvoj vokalizma” (Rigler, 1963: 43).

Nije jasno je li to područje bilo zahvaćeno progresivnom metataksom čelne siline (cirkumfleksa), pa je i tu došlo do sekundarnog regresivnog pomicanja, kao na četiri druga sigurno utvrđena slovenska područja (*’oko > okô > ’oko*) ili progresivnog pomicanja nije

bilo već se ono kasnije proširilo sa zapada. U prilog drugom rješenju govorili bi kajkavski gradišćanski govori, tj. govori dvaju sela (Umok, Vedešin) južno od Nežiderskog jezera. Naime, ta dva govora imaju mnogo zajedničkoga s današnjim međimurskim govorima, ali i jednu osobinu koja ih veže s Prlekijom, a to je prijelaz finalnoga *m* u *n*. Moglo bi se pretpostaviti da je navedena mjesta naselila i jedna struja prleških govora, zajedno s nekim kajkavskim govorima, čega bi tada bio trag navedeni prijelaz *m* > *n*. Međutim, traga progresivne metatakse ne nalazimo.

Zaključno se može reći da u prleškim govorima, a posebno u najistočnijima, nema specifičnih slovenskih pojava, s izuzetkom progresivne metatakse čelne siline, što nije dovoljno jasno. Ako se, s obzirom na tu osobinu, ne možemo složiti s Junkovićem da su prleški govori i u užem smislu kajkavski, sigurno je to prijelazno područje, gdje u prirodnom jezičnom kontinuumu nema čvrste granice.

2.2. Jugozapadno se na istočne prleške govore nastavlja haloški govor (na Halozama). I on je u nekim osobinama povezan s kajkavštinom, tj. odstupa od razvoja na ostalom slovenskom području, kao što su i susjedni zagorski govori u pojedinim crtama drukčiji od ostale kajkavštine. Na primjer, neki krajnji kajkavski zapadni govori poznaju progresivnu metataksu siline na kraj riječi u pojedinim riječima, a rijetki govori i u ponekoj kategoriji. Hrvatski govor Ivanića (Tomaševca) kod Pregrade proveo je čak i općeslovensko duljenje nezadnjih slogova, ali nije imao opću progresivnu metataksu i raniji slovenski razvoj vokalizma. Ipak slovenski govori uglavnom imaju slovenski, a hrvatski govori hrvatski razvoj, što je objašnjivo time što postoji i prirodna granica između Slovenije i Hrvatske, tj. relativno visoka gora Macelj i dr. Vjerojatno je tako bilo i dalje na jug duž slovensko-hrvatske granice, ali su stariju sliku, prirodni razvoj, izmijenili doseljenici s juga, čakavci i štokavci, koji su se naselili uz Sutlu i u Žumberku.

2.3. Vivodinski je govor, po svemu sudeći, nastavak starijeg stanja na tom području, kao i susjedni metlički govor, koji također nema neke specifične kajkavske osobine.

3.

Područje karlovačkoga Pokuplja i Bele krajine, koja zapravo također spada u Pokuplje (osim najudaljenijih obronaka gorja koji je okružuju i dijele od drugih slovenskih krajeva), bilo je višestruko predmet zanimanja dijalektologa. Na ta dva susjedna područja, koja su zapravo geografski jedno područje koje državna granica dijeli na dva dijela, susreću se dva jezika: u Beloj krajini slovenski i hrvatski, a u Pokuplju tri narječja hrvatskoga jezika *ñ* kajkavsko, čakavsko i štokavsko. U tom je području dolazilo do znatnih migracija stanovništva, izazvanih turskim provalama, a one su bitno izmijenile prvotno stanje. Kako se uvijek ne zna kakve su i kolike bile te migracije, ne može se reći koliko je današnje jezično stanje nastavak onoga iz predmigracijskog razdoblja, s normalnim jezičnim razvitkom u prostoru, a koliko je ono rezultat pritjecanja novoga stanovništva iz drugih krajeva.

U Beloj krajini razlikuju se, kako piše Tine Logar, tri vrste govora: (1) potpuno ili pretežno slovenski, (2) miješani slovensko-hrvatski (upravo čakavski) i (3) čisto hrvatski govori. Fran Ramovš (1935), razlikovao je tri skupine govora, u koje nije ubrajao štokavske govore (Bojanci, Marindol), a kao četvrta mu je kostelski govor, koji i nije u užem smislu belokrajinski. Prvi mu je šokarski govor (semički kraj), kojemu je u osnovi slovenski razvoj (treba pretpostaviti metatezu *okó*, od *oko*, koja je kasnije ponovno dala *'oko*, npr. *g'ospūt*,

w'uoku). Drugi je središnji belokrajinski govor (Črnomelj-Dragatuš, Stari Trg, Griblje-Metlika), koji nije imao najstariji slovenski razvoj. U trećem, južnom ili privrškom govoru (uz Kupu od Vinice preko Preloke do Adlešiča) ima više hrvatskih crta. Ramovš piše: "Šokci pravijo pripadnikom osrednjega in južnega govora 'Hrvati'; tudi sami pravijo da govore na primer na Vinici 'hrvatski', v Nerajcu pa debelo 'hrvatski'" (Ramovš, 1935: 136). Kostelski govor (uz Kupu kod Broda) blizak je goranskim govorima. Za većinu je belokrajinskih govora karakterističan tip *məgla*.

S obzirom na osnovu i razvoj današnjih slovenskih belokrajinskih govora (dakle, ne onih koji se smatraju miješanim), postoje razlike u mišljenju pojedinih autora. Tine Logar dio Ramovševih središnjih govora, i to metlički kraj, stavlja skupa sa šokarskim govorima. Postupa tako na temelju promjene vokalizma, koji je slovenski. Ramovš je pratio razliku između šokarskih govora i govora iz metličke okolice jer ovi drugi nemaju najstariji slovenski razvoj, progresivnu metataksu cirkumfleksa (*'oko > okô*). Isto tako Logar smatra, za razliku od Ramovša, da akcenatske pojave u sjeverozapadnim belokrajinskim govorima, kojih nema u dolenskim govorima (*'oko < okô, k'ovač < kováč*), nisu nastale pod utjecajem hrvatskih govora, nego su samosvojni belokrajinski dijalektni tokovi. S tim u vezi potrebno je podsjetiti na dvoje: odnos akcenatskih i vokalskih promjena u promjeni slovenskoga jezika, njihova relativna kronologija i važnost u klasifikaciji govora te tumačenje izoglosa, rasprostiranja jezičnih pojava u graničnom području između dvaju idioma, koji ovdje imaju rang jezika, i njihova utjecaja jednih na druge.

Ramovševa tvrdnja da središnji belokrajinski govori nemaju osnovni slovenski razvoj, temelji se na važnoj i specifičnoj crti slovenskoga jezika, spomenutoj progresivnoj metataksi cirkumfleksa (*'oko > okô*). To je veoma rana pojava u slovenskom jeziku i prva *općeslovenska* crta, vjerojatno iz 10. stoljeća. Od nje može biti starije samo uženje jata, ali je ono zahvatilo vjerojatno samo jugoistočno slovensko područje i zajedničko je sa srednjojužnoslavenskim dijasistemom. Kronološki, iduća pojava *ñ* diftongizacija zatvorenoga *e* od jata u *ei*, također samo u jugoistočnim govorima, već je nešto kasnija pojava (12.–14. stoljeće), a i još jedna *općeslovenska* crta – duljenje naglašenih nezadnjih vokala. Prema tome, ako neki današnji slovenski govori nemaju navedene metatakse (uz dio belokrajinskih nema ih npr. dio prleških govora, istočne Slovenske gorice), onda oni nemaju rani slovenski razvoj. Kada Logar kaže da su sjeverni belokrajinski govori oko Metlike po razvoju vokalizma slovenski, može biti u pravu, ali time ne pobija Ramovševe zaključke koji se odnose na akcentuaciju. Valja upozoriti na to da su u tom kraju, po Logarovim podacima, izjednačeni *o* i *l* te da je njihova kontinuantna *o*, kao u vivodinskom govoru, a to je važna kajkavska crta. Akcent kao mn. *sêla, plêča*, što navodi Ramovš (bez točne lokalizacije), također je kajkavska osobina. Tu treba upozoriti na još nešto: potrebno je razlikovati promjene u današnjim belokrajinskim govorima od starijeg razvoja u predmigracijskom razdoblju u Beloj krajini.

Kako je zbog velikih migracija prekinut razvojni kontinuitet, današnji belokrajinski govori nisu normalan nastavak govora iz predmigracijskog razdoblja. Međutim, raspored je govora onakav kakav bismo očekivali i u normalnom toku: na području koje je najbliže drugim slovenskim govorima govori su s očekivanim slovenskim osobinama, dok govori na daljim područjima nemaju tipične slovenske osobine. No, pitanje je koliko je takav raspored odraz starijega stanja, a koliko rezultat doseljenja novijega stanovništva iz zapadnih slovenskih krajeva i iz Hrvatske. Moguće je djelovanje obaju elemenata, pa čak i triju. Osim starosjedilačkih govora, koji su negdje više negdje manje ostali u Beloj krajini,

i novodoseljeničkih govora (slovenskih sa sjeverozapada i hrvatskih s istoka) arealno su djelovali također slovenski govori na zapadu i sjeveru izvan Bele krajine, uključujući i književni jezik, i hrvatski govori iz Hrvatske. Samo što su hrvatski govori nakon migracija bili većim dijelom drugi i drukčiji nego prije njih, i to više čakavski, odnosno čakavsko-kajkavski, dok su prije migracija bili vjerojatno kajkavski. Novodoseljenički slovenski i hrvatski govori u Beloj krajini djelujući na starosjedilačke i doseljeničke drukčije govore, i sami se mijenjaju, stvarajući s njima u interferenciji nove govorne tipove.

Posebno je pitanje šokarskoga govora, gdje je pretpostavljen rani slovenski razvoj, tj. progresivna metataksa cirkumfleksa, a onda opet njegov regresivni pomak. Veći problem čini pitanje je li progresivna metataksa izvršena na tom zemljištu, tj. je li njezina izoglosa u 10. stoljeću, ili nešto kasnije zahvatila dijelom i Belu krajinu, što je dopuštao Ramovš, ili su govore s tom izvršenom promjenom donijeli tek novi stanovnici sa zapada, od 16. stoljeća dalje.

Migracije izazvane provalama Turaka i u Beloj krajini i u karlovačkom Pokuplju izmijenile su prvobitnu jezičnu sliku, ali se analizom suvremenih govora, jezičnih spomenika i povijesnih podataka mogu o njoj donijeti vjerojatne pretpostavke. Na tom je cijelom području bio jedan jezični kontinuum, i to tako što je Pokuplje bilo kajkavsko, a u Beloj krajini prelazila je kajkavština u slovenski jezik. Međutim, samo je njezin sjeverozapadni dio, na obroncima gorja koje je dijeli od ostaloga slovenskog područja, mogao imati rani slovenski razvoj. Za turskih provala znatan dio starog stanovništva odlazi, posebno iz zapadnoga dijela luka rijeke Kupe i njezine belokrajinske obale. Napušteno zemljište naseljava novo stanovništvo s juga i istoka, čakavci i štokavci, te sa zapada, iz Dolenjske. Uzajamnim djelovanjem doseljeničkih i starinačkih govora, gdje ih je bilo, formiraju se novi govorni tipovi. Na istom području u međusobnim kontaktima nastaju novi jezični procesi, promjene, koje zahvaćaju veće ili manje površine, tako da to područje presijecaju nove izoglose.

4.

Kao i u Beloj krajini, i u Gorskom kotaru je granicu kajkavštine katkad teško odrediti i danas, a za prošlost to je još teže, zapravo gotovo i nemoguće, kao i na nekim drugim područjima. Naime, i u Gorskom kotaru je bilo migracija, većih ili manjih, a vjerojatno i vrlo velikih migracija, i to takva opsega da je, na cijelom području ili samo u nekim dijelovima, došlo do potpune promjene stanovništva. To je mišljenje iznio Pavičić (1962), a priključuje mu se i Finka, koji kaže: "Kako se pokazalo, to su područje prije migracije u 16. i 17. st. nastanili čakavci" i dalje "Smjena čakavštine s kajkavštinom vršena je od 16. do 18. st." (1974: 31, 32). Međutim ne može se reći za sve goranske govore da "gorskokotarska kajkavština nije organski nastavak nijednoga hrvatskoga kajkavskog dijalekta, nego je kao kajkavska dijalekatna skupina formirana u kasnije vrijeme, kao rezultat raznorodnih dijalekatskih prožimanja, pri čemu je kohezijska uloga pripadala kajkavskim dijalektima slovenskog jezika" (Finka, 1974: 30). To svakako vrijedi za veći dio govora, kako misle Ivić (1961) i Lisac (1986). Naime, severinski i lukovdolski govorni tip, odnosno govori, svakako jesu organski nastavak kajkavskoga tipa koji se preko Bele krajine i luke Kupe nastavljao na glavninu kajkavskih govora (Lisac, 1986: 246). Prema tome, do toga se područja kajkavština sigurno prostirala na jugozapad prije migracija. Lisac isto dopušta "da je u srednjem vijeku približno isto dijalekatsko stanje većinom bilo i u ostalom dijelu Gorskoga kotara" (isto). Ipak,

vjerojatnija je pretpostavka da je ostalo današnje kajkavsko područje u Gorskom kotaru bilo jezično prijelazno – kajkavsko-čakavsko-slovensko, koje je u dijelovima bližim određenim jedinicama bilo sličnije tim entitetima, tj. imalo je više postotaka ili kajkavskih ili čakavskih ili slovenskih osobina. Migracije su goranske kajkavce odvojile od kajkavske glavnine, kajkavski je kontinuum prekinut. Nakon smirivanja prilika, doseljava se stanovništvo iz Slovenije u većem broju od ostalih struja – bilo da su to stariji Slovenci ili potomci nekađasnijega goranskog starinačkog stanovništva. To uvjetuje da veći dio današnjega zapadnoga goranskog poddijalekta pokazuje danas osnovni slovenski razvoj.

Na drugoj, lijevoj obali Kupe, na slovenskoj strani, govor je u pravilu jednak susjednom govoru u Gorskom kotaru (Lisac, 1988: 138).

S obzirom na razvoj vokalizma u tim govorima, ja bih se prije priklonio Riglerovu mišljenju, koji razvoj vokalizma u njima, kao i u govorima Bele krajine, izdvaja iz ostaloga slovenskog razvoja, nego Liščevu poimanju i pretpostavci. Lisac piše: “Mislim da nećemo pogriješiti povežemo li ipak delničko stanje s dolenjskim, a tako moramo postupiti i s čitavim terenom od Delnica prema Gerovu, Zamostu i Prezidu, uključujući i Babino Polje na slovenskoj strani” (1988: 166). Smatram da rani razvoj nije bio slovenski, kao ni u Beloj krajini, dok je kasniji, nakon migracija, mogao biti u dolenjskom smjeru.

S obzirom na akcentuaciju, neki govori pokazuju ranu slovensku progresivnu metataksu (*oko > okô*), koja se očituje ili u čuvanju toga tipa, ili u razvoju vokalizma, kada se, silina kasnije sekundarno opet regresivno pomakla (*okô > 'oko*), ali neki govori pokazuju miješano stanje, tj. nalazimo u njima primjere za progresivnu metataksu i primjere bez nje. To znači ili da je govor prijelazan, tj. primarno je u njemu dolazilo do progresivne metatakse siline samo u nekim kategorijama, ili je govor miješan, tj. nastao sekundarnim miješanjem dvaju različitih govornih tipova, jednoga koji je poznavao tu metataksu i drugoga bez nje.

5.

Govori Kastavskoga krasa većinom su autohtoni, starosjedilački ekavski čakavski govori. Dio njih jesu sjevernočakavski idiomi u sjeverozapadnome arealu (Lipe i Rupe). Na samome rubu sjeveroistočnoga dijela toga područja jesu čakavski ikavski govori (Klana i Studena). Navedeni kastavskokraški govori mogu se, s jedne strane, priključiti autohtonim govorima na tom arealu, a s druge strane, to su rubni govori. Na sjeverozapadu Kastavskoga krasa povezuju se sjeveroistočni istarski govori čakavske osnovice (ćićko i buzetsko područje) s gorskokotarskim idiomima kajkavske osnovice te dijelom i sa susjednim slovenskim govorima. Čakavski govori Kastavskoga krasa na jugu omeđuju južnonotranjske govore koji su dio notranjskoga dijalekta.

U dijelu se južnonotranjskih i sjevernočakavskih govora isprepleću jezične značajke tipičnije na čakavskoj, odnosno slovenskoj strani. Najveći je utjecaj s čakavske strane u južnonotranjskim govorima prisutan u prijelazu završnoga *m* u *n* i finalne suglasničke skupine *st* u *s*, zatim u prijedlogu i prefiksu *va/v*, u čuvanju *a* umjesto *e* u slijedu *ra-*, prefiksu *raz-* i prijedlozima *na*, *za*, *nad*, te u nestanku *y*, odnosno prijelazu *y > u* u ponekim govorima. Sudbina je završnoga *l*, u govoru Klane, Rupe i Studene izmijenjena s obzirom na primarno čakavsko stanje koje čuva završno *ll* u središnjim slogovnim i dočetnim pozicijama, te se ona pripisuje starom međudijalektalnom rubnom teritorijalnom i jezičnom

smještaju tih govora. Opseg je ostalih fonoloških i leksičkih osobitosti većinom sporadičan, odnosno očituje se u malom broju primjera, a u većem zadržava posebnost dijalekta i narječja kojemu ti idiomi pripadaju.

6.

Sličnosti s položajem nekih goranskih govora ima tzv. buzetska kajkavština. O tom specifičnom govornom tipu Bužeštine iznosila su se različita mišljenja. Malecki (1930), Ivić (1961), pa i Hraste (1963) govore o njima kao o čakavsko-slovenskim govorima, Ribarić ih (1940) naziva slovensko-kajkavskima, a Ramovš (1935) smatra ih slovenskim istarskim govorima. Šimunović ih, posljednji put (1983), uvrštava u čakavske govore.

Ti govori, naravno, nisu jednaki, oni imaju čakavske, slovenske i neke posebne svoje osobine, pa jedne pretežu u jednim, a druge u drugima.

S obzirom na njihov tok i formiranje, Hraste je iznio mišljenje da su to zapravo miješani govori, tj. čakavski govori koji su sekundarno poprimili slovenske osobine, kao kulturni superstrat. On kaže da je to područje “u davnoj prošlosti moralo biti čisto čakavsko bez primjesa kajkavsko-slovenskih” (Hraste, 1963: 129). U načelu takav je razvoj moguć, ali u pogledu buzetskoga kraja nije vjerojatan. To je područje uz slovenski jezik, pa je Bužeština mogla jednostavno biti prijelazno čakavsko-slovensko jezično područje, što je normalno u prirodnom kontinuumu između dva bliskosrodna jezika. S obzirom na njihov položaj na hrvatskoj dijalektološkoj karti i na čakavske osobine, svakako ih je najbolje danas ubrajati u čakavsko narječje, kao što to čini Šimunović. Govori koji graniče sa slovenskima, u Gorskom kotaru i u Međimurju, kao i susjedni slovenski govori imaju isto takav razvoj. Treba uzeti u obzir i razvoj *o*, tj. njegov prijelaz, u većini primjera također u *a*, što nalazimo još na jednom mjestu kontakta hrvatskoga i slovenskoga jezika koliko je zasad poznato (Hum na Sutli).

Najvjerojatnija je pretpostavka da je riječ o organskim prijelaznim čakavsko-slovenskim govorima. Tomu bi se mogao, kao i u primjeru nekih goranskih govora, dodati atribut “kajkavski”, kao što je to učinio Ribarić. Naime, prijelaznost rubnih slovenskih i čakavskih govora rezultira osobinama koje su inače karakteristika kajkavštine. Jasno je da ti “kajkavski” govori nisu imali teritorijalnu vezu s kajkavskim područjem i pravim kajkavskim govorima. Kasnije je mogao biti jači utjecaj, dakle suprotno od onoga što je pretpostavljao Hraste.

7.

Na kraju kratak osvrt na “beneške”, mletačke slovenske govore. O njima (koje je Courtenay nazivao hrvatskima – “Srbohrvati”). Ramovš kaže da su čakavske elemente među njih donijele čakavske izbjeglice pred Turcima. Sigurno da je bilo i toga, kao i u Beloj krajini i u Gorskom kotaru. Međutim, i ovdje kao i drugdje treba u osnovi pretpostaviti starije izoglose, koje naravno nisu slijedile političke granice.

Ramovš kao hrvatske elemente navodi, među ostalim, pridjevske nastavke *-oga*, *-omu*, nastavak u I. sg. f., npr. *sestron*, *rokon*, zatim primjere kao *četri* itd.. Među njima navodi također *i* od dugoga jata, što i ne mora biti hrvatska osobina jer je u čakavštini razvoj jata išao drukčije, a ne po kvantiteti. Hrvatskim osobinama treba dodati osnovni *a* od poluglasa, koji se kasnije različito razvija.

Literatura

- Courtenay, B. (1875). *Opyt fonetiki rez'janskich govorov*. Varšava-Peterburg.
- Drpić, I., M. Lončarić (2002) "Odnos južnonotranjskih govora i govora Kastavskoga krasa". Med dialektologijo i zgodovino slovenskega jezika. Maribor 2002, 198-207.
- Drpić, I., Vranić S. (2000). Jezične značajke mjesnoga govora Lipe. *Fluminensia* 1-2 : 17-37.
- Dybo, V. A. (1982). "O nekatoryh akcentologičeskikh izoglosah slovensko-kajkavskoj jazykovoju oblasti", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, VI, 101-134.
- Finka, B. (1974). "Gorskokotarska kajkavština u našem dijalekatskom mozaiku". *Kajkavski zbornik*. Zlatar, 29-43.
- Finka, B., Šojat, A. (1973) "Karlovački govor". *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 3 : 77-150.
- Greenberg, M. (1993). "Glasoslovni opis treh prekmurskih govorov in komentar k zgodovinskemu glasoslovju in oblikoslovju prekmurskega narečja". *Slavistična revija*, 41 : 465-487.
- Horvat, S. (1994). Nekaj naglasnih in fonoloških značilnosti slovenskega kostelskega govora. *Slavistična revija*, 42/2-3 : 305-312.
- Ivić, P (1961). "Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 6, 191-212.
- Ivšić, S. (1936). "Jezik Hrvata kajkavaca", *Ljetopis JAZU*, Zagreb, XLVIII, 47-195.
- Jaksche, H. (1962). *Slavische Akzentuation*, II. *Slovenisch*. Wiesbaden.
- Jurančić, J. (1982). "O jeziku in priimkih na obeh stranah slovensko-hrvaške meje v negdanji Panoniji", *Onomastika Jugoslavika*, IX, 217-228.
- Kolarić, R. (1956). "Središka govornica i spodnjeprleški govor", *Slavistična revija*, IX, 162-170.
- Kos, M. (1939). "Salzburška posest v štajerskom Podravlju", *Srednjeveški urbarji za Sloveniju*, I. Ljubljana, 7-20.
- Kurylowicz, J. (1968). *Indogermanische Grammatik*. II. *Akzent. Ablaut*. Heidelberg.
- Junković, Z. (1972). "Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta", *Rad JAZU*, CCCLXIII, 1-229.
- Lenček, R. L. (1982). *The Structure and History of the Slovene Language*. Columbus (Ohio).
- Lisac, J. (1986). *Delnički govor i govor Gornji Turni u svjetlosti goranskih kajkavskih govora* (dizertacija, rukopis). Zadar.
- *** (1988) "Iz goranskog vokalizma". *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* (Novi Sad), 31-32 : 137-175.
- *** (1989) Prozodija goranskih kajkavaca. *Radovi ANUBiH* (Sarajevo) 84 (23) : 241-249.
- *** (1999) Bednjanski govor i štajerski dijalekatni idiomi. *Logarjev zbornik*. Logarjev zbornik. Maribor, 277-286.
- *** (1992) "Konsonantizam goranskih i ostalih kajkavaca". *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31 (21) : 63-90.
- Logar, T. (1958). "Dialektološke študije. X. Belokranjski govori", *Slavistična revija*, XI, 145-155.
- *** (1993) *Slovenska narečja*. Ljubljana.
- *** (1996) *Dialektološke in jezikovnozgodovinske razprave*. Ljubljana.
- Lončarić, M. (1988). "Rani razvitak kajkavštine", *Rasprave Zavoda za jezik*, XIV, 79-104.
- *** (1996). *Kajkavsko narječje*. Zagreb.
- Lukežić, I. (1998): *Govori Klane i Studene*. Crikvenica.

- Majnarić, N. (1939). "Jedno rovtarsko narječje u Gorskom Kotaru". *Južnoslovenski filolog*, 17 : 135-149.
- Milčetić, I. (1894). "Je li stativsko narječje kajkavsko", *Nastavni vjesnik*, Zagreb, 2, 9496.
- Moguš, M. (1971). *Fonološki razvoj hrvatskoga jezika*. Zagreb.
- *** (1977). *Čakavsko narječje - fonologija*. Zagreb.
- *** (1982). Čakavština Opatijskoga krasa. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 17 : 1-14.
- Neweklowsky, G. (1987). "Lexikalische Übereinstimmungen im nordwestlichen Südslawischen", *Slavistična revija*, XXXV, 187-210.
- Popović, I. (1960). *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden.
- Ramovš, F. (1935). *Historična gramatika slovenskega jezika*. VII. *Dialekti*. Ljubljana.
- *** (1936). *Kratka zgodovina slovenskega jezika*. Ljubljana.
- Rigler, J. (1963a). "Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu", *Slavistična revija*, XIV, 25-78.
- *** (1963b) *Južnonotranjski govori*. Ljubljana.
- *** (1976). "Junkovićeve kajkavske teorije in slovenščina", *Slavistična revija*, XXIV, 437-464.
- *** Južnonotranjski
- Sławski, F (1955). "Ugrupowanie języków południłowiańskich", *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, Wrocław-Krakow, XIV, 103-111.
- Strohal, R. (1901). "Jezične osobine u kotaru karlovačkom", *Rad JAZU*, 146, 78-153.
- Šimunović, P. (1976) Takozvana buzetska kajkavština. *Istra* (Pula), 8/5-6 : 35-39.
- Šurmin, Đ. (1898). *Hrvatski spomenici*. Zagreb.
- Težak, S. (1957). "O rezultatu dijalektoloških istraživanja u okolici Karlovca". *Ljetopis JAZU* 62 : 418-423.
- Vermeer, W. R. (1982). "Raising of *ě and Loss of the nasal Feature in Slovene". Zbornik Matice Srpske za filologiju i lingvistiku. 25/1 : 97-120.
- Zorko, Z. (1998), Haloško narečje in druge dialektološke študije. Maribor.
- Zečević, V. (1999) Neke hrvatsko-slovenske sličnosti i razlike u vokalizmu. *Logarjev zbornik*. Maribor.

Mile MAMIĆ
Sveučilište u Zadru

NOVIJE HRVATSKO PRAVNO NAZIVLJE (Kontinuitet, diskontinuitet, rekontinuitet)

Usporedimo li hrvatske zakone od proglašenja hrvatske državne neovisnosti (godine 1990.) do danas, vidjet ćemo da se oni dosta razlikuju od prijašnjih zakona koji su uređivali istu materiju. Mnogi su noviji hrvatski zakoni rađeni po uzoru na najmodernija zakonodavstva zapadnih zemalja, osobito njemačkih, nadmašujući katkad svoje uzore u uređivanju pojedinih pitanja. Ali temeljna razlika između sadašnjih hrvatskih zakona i onih, recimo uvjetno, iz jugoslavenskoga razdoblja jest u nazivlju, što se može jasno vidjeti i u samim imenima nekih zakona: Prije je npr. bio Zakon o *izvršenju* i *osiguranju*, sad je *Ovršni* zakon. Prijašnji *Krivični* zakon zamijenjen je *Kaznenim* zakonom. Nekadašnji Zakon o *krivičnom* postupku sad se zove Zakon o *kaznenom* postupku. Zakon o *braku* i *porodičnim* odnosima postaje *Obiteljski* zakon. Mogli bismo spomenuti mnogo takvih novijih hrvatskih zakona koji svojim imenom svjedoče o velikim promjenama u hrvatskom pravnom nazivlju. Uđemo li dublje u tekstove tih zakona, naići ćemo na mnoštvo naziva koji su drukčiji od onih iz “jugoslavenskoga” razdoblja. Radi ilustracije navest ćemo nekoliko raznovrsnih naziva iz pojedinih pravnih područja. Radi jasnoće nazive prije osamostaljenja Hrvatske nazvat ćemo uvjetno jugoslavanskima, a one nakon osamostaljenja – hrvatskima, premda su hrvatski na neki način jedni i drugi. Mogli bismo ih također nazvati starijima i novijima, ali je u pojedinom slučaju teško reći koji je doista stariji, a koji noviji, što ćemo u daljnjem izlaganju pokazati. Evo dakle nekoliko reprezentativnih naziva, i to po abecedi u prvom stupcu:

Jugoslavenski

bjekstvo
budžet
disciplinski
dokumen(a)t
drugostepeni
eksproprijacija
gonjenje, krivično
informiranje
izvještaj
izvršenje, izvršni
komisija
krivični
linija
moral
naredba o dovođenju
nehat

Hrvatski

bijeg
proračun
stegovni
isprava
drugostupanjski, drugoga stupnja
izvlaštenje
progon, kazneni
priopćavanje
izvješće
ovrha, ovršni; izvršenje, izvršni
povjerenstvo
kazneni
loza
ćudoređe
dovedbeni nalog
nehaj

neuračunljivost	neubrojivost
objavljivanje	objava; objavljivanje
obnavljanje postupka	obnova postupka
organ	tijelo
parlamentar	pregovarač
pasoš	putovnica
piratstvo	gusarstvo
podrivanje	potkopavanje
podstrek, podstrekač	poticaj, poticatelj
porodica, porodični	obitelj, obiteljski
povreda	ozljeda; povreda
prinuda, prinudni	prisila, prisilni
prvostepeni	prvostupanjski, prvoga stupnja
punomoćnik	opunomoćenik
rezerva	pričuva; zaliha
staratelj, starateljstvo	skrbnik, skrbništvo
suučesnik	sudionik
učestvovanje	sudjelovanje
uhapsiti	uhitati
ukaz	odluka; rješenje
umišljaj	namjera
uređenje	ustrojstvo
usvojenje (djeteta)	posvojenje (djeteta)
vanbračni	izvanbračni
zakletva	prisega
zastarjelost	zastara

Da bismo bolje razumjeli te promjene i njihovu opravdanost, valja se prisjetiti hrvatske pravne tradicije. U njoj ćemo naći razloge za mnoge terminološke zahvate u suvremenom hrvatskom zakonodavstvu. Čitavu hrvatsku pravnu povijest mogli bismo podijeliti u dva razdoblja:

- I. Pretkodifikacijsko razdoblje
- II. Kodifikacijsko razdoblje

Pretkodifikacijsko razdoblje ubuhvaća vrijeme od najstarijih zapisa pravnoga sadržaja do sredine 19. stoljeća. Mogli bismo ga podijeliti u dva podrazdoblja:

- I. a) Podrazdoblje parcijalne regulative (do godine 1788.)
- b) Podrazdoblje pokušaja usustavljanja (od 1788. do 1853.)

Kao međaš između tih dvaju podrazdoblja uzeo sam objavljivanje znamenitoga pravnog djela Općinska naredba od zločinštva i njihovih pedepsah (Budim 1788.). To je prijevod Kaznenoga zakonika Josipa II., što ga je preveo Ivan Matković iz Požege. Tom se djelu uskoro pridružuje Skupozakonik iliti naredbe cesarske kraljeve varhu zločinštva i pedipse određene protiv zločinca (Zadar 1804.). Bio je to prijevod austrijskoga Kaznenog zakonika od godine 1803. To su bili pokušaji usustavljanja kaznenoga zakonodavstva, pa i

stvaranja odgovarajućega hrvatskoga pravnoga nazivlja. Za svaki njemački ili latinski kaznenopravni naziv pokušalo se stvoriti odgovarajuću hrvatsku riječ. Zanimljivo je pritom napomenuti kako ima naziva koji nam zvuče smiješno, kao npr. *dilo glavogubno*, *dilo glavokrivno*, *sudac glavogubni*, *glavokrivno (criminale) iliti tako recseno pod izgubljenjem glave zlocinstvo*. Pridjevom *glavokrivni*, *glavogubni* Matković prevodi latinski *criminale*. Taj naziv nije bio u skladu sa sadržajem zakona što ga je prevodio jer taj zakon ukida smrtnu kaznu (tj. gubljenje glave), ali se taj postupak može razumjeti na temelju stanja u nekoliko minulih stoljeća, kad je smrtna kazna bila vrlo česta, dominantna. Svakako su ti pokušaji utirali put sustavnoj kodifikaciji ne samo kaznenoga nego i ukupnoga hrvatskog zakonodavstva.

Kodifikacijsko razdoblje obuhvaća vrijeme od godine 1853. do danas. Ono se može podijeliti u tri podrazdoblja:

- II. a) Podrazdoblje stvaranja sustava hrvatskoga pravnog nazivlja (1853. do 1918.)
- b) Podrazdoblje srbizacije hrvatskoga pravnog nazivlja (1918. do 1990.)
- c) Podrazdoblje desrbizacije hrvatskoga pravnog nazivlja (uspostava kontinuiteta s tradicijom)

Podrazdoblje II. b) možemo podijeliti u dvije faze, i to:

1. Monarhistička faza (1918. do 1941.)
2. Socijalistička faza (1945. do 1990.)

Te dvije faze razdvojene su kratkotrajnim postojanjem Nezavisne Države Hrvatske, u kojoj se pokazuju slične težnje kao i u podrazdoblju II.c), ali rezultati tih nastojanja ugušeni su, na žalost, nestankom NDH s europskoga zemljoviđa.

Najvažnije podrazdoblje u hrvatskoj pravnoj povijesti, posebno s gledišta izgrađivanja sustava hrvatskoga pravnog i političkog nazivlja, jest II.a). To smo podrazdoblje nazvali podrazdobljem stvaranja sustava hrvatskoga pravnog nazivlja. To je podrazdoblje trajalo od godine 1853. do godine 1918. Moglo bi se za početak toga razdoblja uzeti već godinu 1852., kad se pojavio Kazneni zakon o zločinstvima, prestupcima i prekršajima, koji je prethodio nizu hrvatskih zakona: Kaznenom postupniku, Gradjanskom zakoniku, Gradjanskom parbenom postupniku, Gruntovnom zakonu, Obrtnom zakonu, Trgovačkom i mjenbenom zakonu, Stečajnom zakonu, Biljegovniku, Zakonu ob umirovljivanju i drugima. Za početak sam ipak uzeo godinu 1853. kad je objavljen veliki četverojezični (njemačko-hrvatsko-srpsko-slovenski) rječnik pravnih i političkih naziva.¹ Sličan je rječnik gotovo istodobno i na temelju istoga njemačkog predloška načinjen za češki, poljski, ukrajinski i druge jezike Habsburške Monarhije. Početna građa, zajednička za sve jezične sekcije, ekscerpirana je iz svih postojećih austrijskih zakona. Za postojeće njemačke nazive trebao je svaki narod (jezik) ponuditi svoj naziv. Bio je to mukotrpan posao. Hrvatsko nazivlje za taj rječnik počeo je raditi Ivan Mažuranić, a većim dijelom dovršio ga je Dimitrije Demeter. Taj je rječnik pravi temelj u sustavnom stvaranju hrvatskoga pravnog nazivlja. U nj su na primjeren način utkane terminološke tečevine minulih stoljeća hrvatske pravne povijesti. Pri rješavanju terminoloških pitanja Demeter je bio otvoren ne samo utjecaju hrvatske tradicije nego i hrvatskih dijalekata, onodobne hrvatske publicistike i leksikografije, zatim utjecaju drugih slavenskih jezika, posebno češkoga (koji je inače bio jezik uzor slavenskim narodima u Monarhiji). Sustav hrvatskoga pravnog i političkog nazivlja nije bilo moguće stvoriti bez

proširivanja stvaralačkih, tvorbenih mogućnosti hrvatskoga jezika. Mnogi tvorbeni obrasci hrvatskoga jezika nalaze u tom rječniku svoju prvu potvrdu. Taj je rječnik osposobio hrvatski pravni jezik za kodifikacijsko razdoblje. Mnogi nazivi bili su posve novi. Oni su u hrvatskoj zakonodavnoj praksi trebali dobiti svoju verifikaciju. Veći dio ponuđenoga nazivlja hrvatska je zakonodavna praksa uglavnom prihvatila, s manjim ili većim izmjenama. Novi su nazivi uglavnom ušli u uporabu i ostali sve do godine 1918. Hrvatska zakonodavna praksa usavršavala je ponuđeni sustav, dalje ga izgrađivala i popunjavala novim nazivima za nove potrebe. Može se stoga sa sigurnošću reći da je hrvatski jezik prije godine 1918. imao relativno dobro izgrađen sustav pravnog nazivlja. Taj je sustav nastao kontinuiranim razvojem.

Godine 1918. počinje vrlo nepovoljno razdoblje za hrvatski narod, pa i hrvatski jezik uopće, a posebno za hrvatski pravni jezik, napose njegovo nazivlje. Izbor štokavštine kao osnove za književni jezik svih Hrvata u doba Preporoda vremenski koincidira sa sličnim izborom na srpskoj strani. Naime, Karadžić tada jezik srpskih svinjara i govedara, gotovo bez ikakve srpske pisane tradicije, uzdiže na razinu književnoga jezika. Činjenica da je i taj jezik bio na štokavskoj osnovici, premda već tada ne baš homogenoj, dovela je do daljnjeg konvergentnog razvoja hrvatskoga i srpskoga jezika. Taj je razvoj sve do godine 1918. bio bez nametanja i nasilja sa srpske strane. Ali od godine 1918., osobito od godine 1929. počinje otvoreno nasilje nad hrvatskim narodom i jezikom.² Jaki uniterizam s velikosrpskim pred-znakom obilježio je čitavo to podrazdoblje, obje njegove faze – monarhističku i socijalističku. Započeo je proces srbizacije (posrbljivanja, rashrvaćivanja) hrvatskoga jezika, posebno hrvatskoga pravnog jezika. U tom podrazdoblju hrvatski je jezik, pa i hrvatski pravni jezik, doživio dva teška razvojna poremećaja, dva loma, koji su, svaki na svoj način, ometali normalan razvoj. Prvi se lom zbio godine 1918. kad se zbog jakoga unitarizma i u hrvatskom jeziku sustavno provodi “jednačenje (asimilacija) po srpskosti”, posebno nakon uvođenja šestosiječanjske dikature godine 1929. Nakon toga loma, koji je bio uvjetovan promjenom političkoga središta, godine 1945. uvodi se socijalističko društveno uređenje. Zajedničko obilježje obaju tih tužnih vremena bilo je rashrvaćivanje hrvatskoga jezika ili barem ometanje njegova normalnog razvoja. To posebno vrijedi za hrvatski pravni jezik, osobito za njegovo nazivlje. Neki su hrvatski pravni nazivi potisnuti, zamijenjeni srpskima, mnogi novi nazivi načinjeni su suprotno hrvatskoj tradiciji, a u socijalističkom razdoblju mnogi su nazivi potisnuti kao nepotrebni za socijalističko društvo (npr. *dionica*, *dioničko društvo*, *oporba*), a novi nazivi koji su nastali u kapitalističkom svijetu nisu u hrvatskom jeziku dobili svoj terminološki adekvat jer tobože nisu bili potrebni. Pojavile su se dakle u sustavu hrvatskoga pravnog (gospodarskog i političkog) nazivlja mnoge terminološke praznine.

Kad se sve to uzme u obzir, onda postaje sasvim razumljivo i opravdano da su se nakon proglašenja nezavisnosti Hrvatske godine 1990. hrvatskim pravicima, nazivoslovcima (terminolozima) i jezičnim stručnjacima postavili zadaci da u skladnoj suradnji preispitaju hrvatsko pravno nazivlje, da što bolje upoznaju hrvatsku pravnojezičnu tradiciju prije tih dvaju lomova te da iz njih crpe temeljne spoznaje za usavršavanje i popunjavanje sustava hrvatskoga pravnog nazivlja. Tradiciji se ne smije robovati, ali njezin duh može biti vrlo djelotvoran i pri stvaranju novih naziva koji su potrebni. U tom svjetlu treba gledati terminološke promjene u novijem hrvatskom zakonodavstvu. Nastojalo se dakle uspostaviti takav kontinuitet hrvatskoga pravnoga nazivlja kakav bi bio da nije bilo spomenutih lomova.

O povijesti hrvatskog pravnog nazivlja, njegovoj neprestanoj višestoljetnoj uporabi barem na jednom djeliću hrvatske zemlje vrlo lijepo i sažeto piše Vladimir Mažuranić:

“Nije prostrano tlo, na kojem se je službeni hrvatski jezik – u pismu – od najstarijega do najnovijega vremena održao u vlasti jezika obćenito gospodujućega. Ali premda su tuđi – mrtvi i živi – jezici u mnogih krajevih naše domovine iztiskivali sad više sad manje, materinji naš jezik, ovaj je ipak svagda sve do posljednjih decenija XVIII., a do prvih XIX. vieka služio i višim krugovima uzduž Primorja i po predjelih Posavja i Podravja kao jezik, dostojan da ozvanja za zelenim stolom. Prije toga razdoblja bio je vazda sad obsežnijih sad tjesnijih pokrajina, sad viših sad nižih oblasti, gdje su se i najznatniji poslovi obavljali u našem jeziku, u oblicih stalnih, predajom posvećenih, svakomu razumljivih. Od Kotora i Dubrovnika do Istre, po župah hrvatskih u sadašnjoj Bosni, Dalmaciji i Hrvatskoj nalazimo tragove službenomu hrvatskomu jeziku zapadnoga govora ... Pravni spomenici, iz tih predjela potječući, što nam ih je sudbina spasila iz vrtloga burnih vjekova, svjedoci su nam, da onaj bludi, tko misli, da je jezik naš, kao jezik službeni, pravnički, jezik mlad, nov ...”³

Tim jezgrovitim, ponegdje pjesničkim, nadahnutim riječima pisca Prinosa za hrvatski pravno-povjestni rječnik uopće ne treba tumačenja. Njegovo kapitalno djelo najbolja je potvrda njegovih riječi i najbolji njihov komentar. Želimo li što dublje prodrijeti u hrvatsku pravnu prošlost i što temeljitije upoznati njezino pretkodifikacijsko razdoblje i hrvatsko pravno nazivlje u njemu, izvrsno će nam poslužiti Mažuranićevi Prinosi.⁴ Mnogo je toga na primjeren način utkano i u hrvatski pravni jezik kodifikacijskoga razdoblja.

Kao svojevrstan nastavak Mažuranićevih Prinosa imao bi biti Rječnik hrvatskoga pravnog i upravnog nazivlja od početka XIX. stoljeća do danas,⁵ što ga je pokrenuo svojedobno prof. Natko Katičić, a radi se u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Naslov toga projekta valjalo bi svakako preinačiti jer će on obuhvaćati kodifikacijsko razdoblje hrvatskoga pravnog i upravnog jezika, a to je od sredine 19. stoljeća do danas. Osim toga novo vrijeme, novi politički i društveni uvjeti nalažu i preinaku njegove koncepcije.

Za upoznavanje sustava hrvatskoga pravnog nazivlja kodifikacijskoga razdoblja do godine 1918. može dosta pomoći moja knjiga *Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja*.⁶ Upozorio bih ovdje samo na neke činjenice u vezi sa sustavom hrvatskoga pravnog nazivlja sredinom 19. stoljeća, što bi i danas moglo biti inspirativno pri stvaranju modernoga sustava hrvatskoga pravnog nazivlja:

1. ne zanemarujući hrvatsku pravnu povijest pretkodifikacijskoga razdoblja, temelji sustava hrvatskoga pravnog nazivlja kodifikacijskog razdoblja stvoreni su sredinom 19. stoljeća;
2. hrvatska zakonodavna praksa neprestano je usavršavala taj sustav, ali je većina ponuđenih naziva, od kojih mnogi sežu duboko u hrvatsku pravnu prošlost, prihvaćena, stekavši tako društvenu verifikaciju, što je bitno za sustav nazivlja tako široke namjene kao što je pravno;
3. promatrajući sustav hrvatskoga pravnog nazivlja statički i dinamički i visoko ga vrednujući s nazivoslovnoga gledišta, među ostalim ističu se dva obilježja (ili bolje: dvije težnje) u tom sustavu, a to su: izraziti jezični purizam, koji doduše pri kraju 19. stoljeća barem u pogledu općeprihvaćenih internacionalizama malo slabi, i težnja za ekonomičnošću naziva, koja se najčešće očituje kao pojednočlanjenje (univerbizacija). To su dva obilježja po kojima se hrvatski pravni jezik toga razdoblja znatno razlikovao od srpskoga i slovenskoga. I slovenski se jezični purizam doduše potkraj 19. stoljeća jače očitovao. Oba ta obilježja mogu i danas na primjeren način biti djelotvorna.

Mnogi se jezici europskoga kontinenta na elegantan način opiru prodiranju anglizama (posežući za nazivima utemeljenim na latinskoj i grčkoj tradiciji ako se iz vlastitih jezičnih elemenata ne može stvoriti prikladan izraz). U tom neopurističkom tipu i hrvatskomu se pravnom jeziku okušati valja. Pri stvaranju poreznoga sustava valja imati na umu težnju za ekonomičnošću izraza pa mnoge novčane izdatke, u skladu s hrvatskom terminološkom tradicijom, nazvati jednočlanicom, jednom riječi. Ta se težnja može ostvariti i pri stvaranju naziva za razne isprave i sl.

Temeljitim uvidom u sustav hrvatskoga pravnog nazivlja kodifikacijskoga razdoblja, upoznavanjem njegovih bitnih obilježja do godine 1918., olakšava nam se rekonstrukcija sustava hrvatskoga pravnog nazivlja kakav bi bio da nije bilo dvaju spomenutih lomova. To je pred hrvatski pravni jezik postavilo ove zadatke:

1. ukloniti sve nepotrebne srbizme koji su nasilno ušli u hrvatski pravni jezik;
2. ukloniti i druge tuđice koje su pod utjecajem srpskoga jezika (koji je inače otvoreniji prema tuđicama) i zamijeniti ih odgovarajućim hrvatskim nazivima (npr. *budžet - proračun, pasoš - putovnica, eksproprijacija - izvlaštenje/izvlastba, abolicija - oprost* itd.);
3. razriješiti na što bolji način nepotrebnu sinonimiju u hrvatskom pravnom nazivlju dajući prednost sustavnijem liku (npr. *opunomoćenik/punomoćnik, posvojenjel/usvojenje* itd.);
4. uskladiti terminološki izvorne hrvatske zakone (nakon godine 1990.), svjesni da nas prijašnji zakoni u terminološkom smislu ne obvezuju i
5. u skladu s hrvatskom terminološkom tradicijom i po uzoru na druge europske narode koji drže do jezične kulture popuniti sve terminološke praznine koje su nastale zakržljanim razvojem (ili nerazvojem) u socijalističkom razdoblju.

Kako je različita sudbinu pojedinoga naziva u hrvatskoj pravnoj povijesti i različit stupanj ukorijenjenosti pojedinoga naziva u hrvatskoj terminološkoj tradiciji, pokazat će nam sljedeća tablica, u kojoj ćemo razmotriti nekoliko reprezentativnih naziva u sadašnjem podrazdoblju hrvatskoga pravnog jezika, a na temelju hrvatskih zakona. Nazive u današnjem zakonodavstvu uzet ćemo kao polazište, pa ćemo promatrati zastupljenost toga naziva u pojedinim razdobljima, podrazdobljima i fazama. Uključit ćemo i neke političke i gospodarske nazive jer je i njihova sudbina slična sudbini pravnih naziva. Zastupljenost pojedinoga naziva označit ćemo znakom +, a nezastupljenost znakom -. Znak + u zagradi znači da se je naziv u tom razdoblju malo razlikovao od današnjega. Gdje današnjem nazivu u kojem drugom razdoblju odgovara drugi naziv, tu sam naveo taj naziv. Ako je u kojem razdoblju supostojao koji drugi naziv, naveo sam ga na odgovarajućem mjestu.

<i>Kodifikacijsko razdoblje</i>				<i>Pretkodifikacijsko razdoblje</i>	
1990-2002.	1945-1990.	1918-1941.	1853-1918.	1788-1853.	do 1788.
(II.c)	(II.b/2)	(II.b/1)	(II.a)	(I. b)	(I.a)
brak	+	+	-	-	+
dionica	-	+	+	-	-
dioničko društvo	-	(+)	(+)	-	-
izvlaštenje	eksproprijacija	+	izvlastba	-	-
kazneni	krivični	krivični	+	glavokrivni, glavogubni	-

odvjetnik	advokat	+, advokat	+	+	+
oporba	opozicija	+, opozicija	+	-	-
ovrha	izvršenje	izvršenje	+	-	-
ozljeda	povreda	povreda	+	-	-
posvojenje	usvojenje	usvojenje	posinjenje	posinjenje	posinjenje
prisega	zakletva	zakletva	+, zakletva	+, zakletva	+, zakletva
proračun	budžet	budžet	+	-	-
prvostupajski	prvostepeni	prvostepeni	prvomolbeni	-	-
skrbnik	staratelj	staratelj	+, (za)štitnik	-	-
županija	-	-	+	+	+

Iz navedene se tablice jasno vidi:

- da su mnoge riječi u suvremenom hrvatskom zakonodavstvu (npr. *odvjetnik*, *prisega*, *županija* itd.) bile potvrđene u hrvatskoj pravnoj starini, a pod srpskim utjecajem bile potisnute jer ih srpski pravni jezik nije imao. Posebno je zanimljiv odnos između riječi *prisega* i *zakletva*.⁷ Obje te riječi vrlo su stare i u hrvatskom pravnom jeziku, ali u početku njihovo značenje nije bilo jednako. Riječ *zakletva* označavala je samu formulu, sklop riječi, kojima je netko zazivao prokletstvo na sebe i svoju obitelj, osobito na svoje potomstvo ako nije istina ono što svjedoči ili ako ne izvrši ono što obećava. Riječ *prisega* bila je stavljanje ruke na nešto sveto (Sveto pismo, križ i sl.) u potvrdu istinitosti svjedočenja ili obećanja. Budući da su te dvije riječi služile u potvrdi istoga čina, njihovo se značenje izjednačuje, pa su se počele upotrebljavati kao istoznačnice (sinonimi). Budući da je proklinjanje (a s tim je u vezi riječ *zakletva*) u zapadnom kršćanstvu bilo nepoželjno, upotreba riječi *zakletva* u Hrvata je bila znatno rjeđa, a *prisega* mnogo češća. Stoga nije čudno da je hrvatska zakonodavna praksa u drugoj polovici 19. stoljeća dala apsolutnu prednost riječi *prisega*, čime nije prestala upotreba riječi *zakletva* u općoj upotrebi. Nakon godine 1918. događa se obrnuto: uvodi se naziv *zakletva* kao unificirani, a *prisega* biva potpuno istisnuta. Godine 1990. reafirmira se naziv *prisega*, a *zakletva* ponovno dobiva svoje staro mjesto, tj. izvan terminološke upotrebe.
- da je hrvatski pravni jezik prije ujedinjenja Hrvata sa Srbima imao za mnoge nazive vlastitu riječ (npr. *izvlastba/izvlaštenje*, *odvjetnik*, *oporba*, *proračun* itd.), a da je pod srpskim utjecajem prevladala tuđica (*eksproprijacija*, *advokat*, *opozicija*, *budžet*). Valja napomenuti da je riječ *izvlastba* načinjena u drugoj polovici 19. stoljeća prema njem. *Enteignung*, lat. *expropriatio*. U to se je vrijeme njezin pisani lik (pisan po tadašnjem etimološkom pravopisu) znatno razlikovao od njezina izgovorenog ostvaraja. Taj pisani lik u svijesti govornika podržavao je vezu s glagolom *izvlastiti*. Takva tvorba sufiksom *-ba* bila je u 19. stoljeću, osobito u Šulekovo vrijeme, vrlo česta (npr. *ukljizbe*, *činitba*, *rješitba*, *pljenitba*, *ženitba*...). Derivacijska sposobnost takvih imenica, tj. da se od njih može načiniti pridjev, davala im je stanovitu prednost pred imenicama na *-nje*. U srpskom jeziku takva je tvorba znatno rjeđa. Umjesto *izvlastba* srpski je pravni jezik imao uz internacionalizam *eksproprijacija* kao domaću riječ *izvlaštenje*, što je sasvim u skladu i s hrvatskom tvorбом. Prelaskom Hrvata na fonološki pravopis riječ *izvlastba* trebala bi se pisati *izvlazba*

(kao *glazba, gozba*), a to bi je znatno udaljilo od glagola *izvlastiti* kojim je motivirana. Pisani lik *izvlastba* podržavao je svijest o njezinoj motivaciji. To su zacijelo bili razlozi da je i u hrvatskom pravnom jeziku kasnije prihvaćen naziv *izvlaštenje*. Zato je Zakon o *eksproprijaciji* (iz socijalističkoga razdoblja) zamijenjen u novijem hrvatskom zakonodavstvu Zakonom o *izvlaštenju* jer bi u skladu s fonološkim pravopisom bio *Izvlazbeni* zakon.

Ovdje valja istaknuti da je srpski jezik, pa i srpski pravni jezik bio znatno otvoreniji tuđicama, posebno internacionalizmima, što je u socijalističkom razdoblju još pojačano. Hrvatski pak jezik, pa i hrvatski pravni jezik obilježen je jezičnim purizmom, pa se je prednost uglavnom davala domaćoj riječi. Pod srpskim utjecajem taj se je odnos dosta promijenio. Tek u novije vrijeme reafirmirane su riječi *izvlaštenje, odvjetnik, oporba, proračun, časnik* itd.

3. da je i u hrvatskom pravnom jeziku pod srpskim utjecajem prevladala riječ koja je bila zajednička sa srpskim (npr. *zekletva, krivični, izvršenje*), a da su tipično hrvatske riječi (*prisega, kazneni, ovrha*) bile potisnute.

Ovdje valja istaknuti da je sredinom 19. stoljeća prema lat. *poenalis* (a latinski je u Hrvatskoj bio dugo službeni jezik) i njemačkoj sastavnici *Straf-* u mnogim složenicama stvoreno mnoštvo sveza odgovarajućim pridjevom *kazneni* (npr. *kazneni zakon, kazneno djelo, kazneni postupak* itd.).⁸ U srpskoj pravnoj praksi prevladavao je pridjev *krivični*, pa je tako u jugoslavenskom razdoblju bilo i u hrvatskom pravnom jeziku. U novije vrijeme reafirmiran je u hrvatskom zakonodavstvu pridjev *kazneni* sa svojim svezama. Premda ni sastavnica *kazneni* ni *krivični* nisu bez prigovora, hrvatski je pravni jezik uspostavio kontinuitet s hrvatskom tradicijom kakva je bila prije godine 1918.

Spomenimo da i hrvatski jezik ima riječ *izvršenje*, ali svako *izvršenje* nije *ovrha*. Ovrha je zapravo prisilno izvršenje, namirenje (njem. *Zwangsvollstreckung*). Zato se hrvatski pravni jezik vratio staroj riječi *ovrha*, pa imamo *Ovršni* zakon.

4. da se hrvatski pravni jezik usavršava na vlastit način i kritički se odnosi prema tradiciji, što pokazuju nazivi *brak, posvojenje, prvostupanjski, ozljeda, dionica, skrbnik, obitelj* itd.

Naziv *brak* vrlo je star u hrvatskoj pravnoj povijesti. Ipak je u 19. stoljeću riječ *brak* bila potisnuta nazivom *ženitba* (kako je bilo u Gradjanskom zakoniku). Kako je valjalo razlikovati stanje i sam čin, naziv *brak* počela je označavati stanje, a *ženidba* – čin.

Za internacionalizam *adopcija* ustalio se u 19. stoljeću naziv *posinjenje*. Taj naziv nije odgovarao jer je u korijenu riječ *sin* (= lat. *filius*, njem. *Sohn*), a pojam adopcije obuhvaća i muške i ženske maloljetne osobe koje netko uzima kao svoje, i Hrvati su prihvatili postojeći srpski naziv *usvojenje*, što je svakako bilo u značenjskom smislu bolje nego *posinjenje*. Novije hrvatsko zakonodavstvo preinačilo je to u *posvojenje* ne zato da bi se hrvatski više razlikovao od srpskoga nego zato što to bolje odgovara hrvatskoj tvorbi.

Nekad je u hrvatskom pravnom jeziku postojala riječ *molba* u značenju "stupanj sudske vlasti, instancija". U skladu s tim nastao je naziv *prvomolbeni, drugomolbeni* itd. s mnoštvom raznih mogućih sveza. Srpski je pravni jezik imao naziv *prvostepeni, drugostepeni* itd., što je izvedeno od opće riječi *stepen* (njem. Stufe). Kako se riječ

stepen u suvremenom hrvatskom jeziku osjeća srbizmom, a njoj odgovara hrvatska riječ *stupanj*, i složenice *prvostepeni*, *drugostepeni* počele su se osjećati srbizmica. Hrvatsko se zakonodavstvo ipak nije priklonilo nazivu *prvomolbeni*, *drugomolbeni*, kako je bilo u 19. stoljeću, jer riječ *molba* nema više značenje “instancija” nego je prema hrvatskoj riječi *stupanj* stvorilo naziv -*stupanjski* (obično u složenicama *prvostupanjski*, *drugostupanjski*..).

Hrvatski je pravni jezik već davno razlikovao riječ *ozljeda* i *povreda*. *Ozljeda* je bila “primarno oštećenje tijela”, a *povreda* – “sekundarno oštećenje tijela”. Pod utjecajem srpskoga pravnoga jezika, gdje se to terminološki ne razlikuje, i hrvatski pravni jezik pod srpskim utjecajem uzima naziv *povreda* za oba značenja. Novije hrvatsko zakonodavstvo ponovno to razlikuje jer je tako i u hrvatskom medicinskom nazivlju, otkud su ti pravni nazivi prihvaćeni.

Posebno je zanimljiva riječ *dionica*, pa i sveza *dioničko društvo*. Ti gospodarski nazivi stvoreni su sredinom 19. stoljeća prema njem. *Actie*, *Actiengesellschaft*. U starijem hrvatskom nazivlju bilo je *dioničarsko društvo* (prema *dioničar*, čime se ističe da su važne osobe koje udružuju svoje dionice). Danas je u hrvatskom jeziku uobičajeno *dioničko* (prema *dionica*), kako je to i u drugim jezicima. Te riječi u socijalističkom razdoblju nisu bile potrebne, pa su postale povijesnima, a kad su nakon godine 1990. ponovno postale potrebne, vratile su se u normalno hrvatsko nazivlje. Rimsko je pravo razlikovalo dva slična, ali i u nečem različita pravna instituta: *tutorstvo* i *kuratorstvo*. Tutorstvo se je postavljalo zbog maloljetnosti, a kuratorstvo zbog stanovitih tjelesnih ili duševnih nedostataka. U skladu s rimskim pravom i hrvatski je pravni jezik u 19. stoljeću imao tu razliku. Za lat. *tutor* stvoren je sredinom 19. stoljeća, vjerojatno po uzoru na mađarski, naziv *zakrilnik* (i cijelo negovo terminološko gnijezdo), što je uskoro zamijenjeno sa (*zaštitnik*, a za lat. *curator* nastao je naziv *skrbnik*.⁹ Srpski pravni jezik imao je za oba ta pojma naziv staratelj. Tako je to u jugoslavenskom razdoblju nametnuto i hrvatskom pravnom jeziku. Nakon godine 1990. u hrvatski se pravni jezik uvodi jedinstven naziv *skrbnik*, koji je kao i u drugim zakonodavstvima, označivao i tutorstvo i kuratorstvo, tj. razlika se je neutralizirala. Potisnut je dakle srbizam *staratelj*, a umjesto njega uzima se prijašnji hiponim *skrbnik* (koji je prije 1918. godine odgovarao lat. *curator*).

Zanimljiv je odnos i između riječi *porodica* i *obitelj* za lat. *familia*. Srpski jezik, pa i srpski pravni jezik, ima samo riječ *porodica*. Hrvatski jezik ima obje, ali s različitim značenjem i vrlo iznijansiranim međusobnim odnosom. Riječ *porodica* pretpostavlja krvno srodstvo, a riječ *obitelj* – zajedničko življenje. Hrvatskom je pravnom jeziku u jugoslavenskom razdoblju bio nametnut naziv *porodica*, *porodični*. Nakon godine 1990. imao ponovno tradicionalnu razliku između tih riječi, pa se je u pravni jezik vratio naziv *obitelj* i *obiteljski*, a nastao je i *Obiteljski zakon*.

Sve to jasno pokazuje da su terminološke inovacije u novijem hrvatskom pravnom jeziku vrlo kompleksan problem, pri čemu treba uzimati u obzir svu zamršenost hrvatsko-srpskih jezičnih odnosa, jezično stanje prije političkoga ujedinjenja Hrvata i Srba, negativne posljedice jezične unifikacije i sve druge bitne čimbenike koji su mogli igrati stanovitu ulogu pri izgrađivanju i usavršavanju sustava pravnoga nazivlja u hrvatskom i srpskom jeziku. Globalno se ipak može reći da je posrijedi kontinuitet, diskontinuitet i rekontinuitet.

Bilješke

- ¹ Juridisch-politische Terminologie. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe, Wien 1853.
- ² Marko Samardžija u knjizi Jezični purizam u NDH (Zagreb, 1993, str. 11) izričito kaže kako je osobito hrvatsko pravno i vojno nazivlje bilo podvrgnuto srbizaciji.
- ³ Vladimir Mažuranić: Rad JAZU 150, str. 236.
- ⁴ Vladimir Mažuranić: Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1922; i pretisak, Informator, Zagreb 1975.
- ⁵ To je projekt Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
- ⁶ Mile Mamić: Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja, Zagreb 1992.; zatim II. izdanje, Profil, Zagreb 1999. Prikaz te knjige napisao je Istvan Nyomárkay u : Wiener Slavistisches Jahrbuch, Band 40/1994. Njezinu ulogu pri uspostavljanju hrvatskoga pravnog nazivlja nakon proglašenja hrvatske nezavisnosti ističe i Leopold Auburger u knjizi Die kroatische Sprache und der Serbokroatismus, Ulm/Donau: Gerhard Hess Verlag, 1999
- ⁷ Opširnije o tom: Mile Mamić, Prisega i njezine sličnice, Jezik, 41, Zagreb 1993, 1, 12-16. Vidi također knjigu: Mile Mamić, Jezični savjeti, Zadar 1996; i II. izd., Zadar 1997.
- ⁸ Opširnije o tom: Mile Mamić, Preispitivanje nazivlja u jednoj tradicionalnoj grani prava, Jezik 39, Zagreb 1992, 2, 74-77. Vidi i u knjizi iz prethodne bilješke.
- ⁹ Mađarski uzor za nastanak hrvatskoga naziva zakrilnik pretpostavlja na temelju jednakoga načina promatranja (Betrachtungsweise) Istvan Nyomárkay u knjizi Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung, Budapest 1989.

Goran NOVAKOVIĆ

TRADICIJSKI I SUVREMENI USMENOKNJIŽEVNI OBLICI

Dosadašnja razmatranja tradicijskih i suvremenih primjera u suvremenoj primjeni pokazuju da je status usmene književnosti danas niži nego što je bio u prošlosti te da je usmena književnost danas prisutna, ali ne u onoj mjeri kao nekada. Ta se prisutnost očituje na dva načina: oživljavanjem i preoblikovanjem tradicijskih usmenoknjiževnih primjera i nastajanjem novih primjera koji se realiziraju u suvremenim izvedbenim situacijama.

Usmenoknjiževna kreativnost prisutna je u usmenoj komunikaciji, ali i u obliku zapisa, kroz prepletanje sa pisanim književnim djelima i to na više razina: od one stilematke do tematske, pa i preuzimanja cjelokupnih usmenoknjiževnih primjera. Na ovaj način usmena književnost stiže do naših dana putujući kroz prošlost prema sadašnjosti u kojoj nastavlja egzistirati na jedan, mogli bismo reći, nisko satusni način,¹ bez nekog znatnijeg utjecaja na našu sadašnjost. Dakako da u razmatranim zbirkama postoje primjeri koji su i danas prisutni u usmenoj ili aktualnoj pisanoj komunikaciji i takve smo primjere nastojali izdvojiti i donijeti u cjelini: od poslovice i zagonetki do lirskih pjesama i dramskih izvedbi koje se izvode i danas.

Potrebno je naglasiti da je izvedba tradicijskih primjera posebno pitanje za analizu jer se danas rijetko susrećemo sa izvedbama poput Mile Krajine koji uz gusle izvodi pjesme o suvremenosti i povijesti hrvatskoga naroda ili izvedbama koje se jednom godišnje ostvaruju u okviru Smotre folkloru kada nastupaju različita folklorna društva koja u svojim izvedbama realiziraju nešto od onoga kako se to izvodilo nekada, ali opet prilagođeno predstavljanju tradicijske umjetnosti na gradskim trgovima-pozornicama.

Ovdje dotičemo i pitanje shvaćanja fenomena usmene književnosti koja se danas proučava u sklopu folklorističkih istraživanja unutar Instituta za etnologiju i folkloristiku, ali i na nekim kroatističkim katedrama (zagrebačkoj i drugima) gdje su ta istraživanja prvenstveno filološka.

Ovakav višeslojan pristup obogaćuje naše spoznaje o usmenoj književnosti, doprinoseći rasvjetljavanju njene pojave kako u prošlosti tako i u sadašnjosti sa više različitih strana i u komparaciji sa usmenoknjiževnim primjerima u europskim i svjetskim razmjerima.

Međutim, bez obzira na izmijenjeni izvedbeni kontekst tradicijski primjeri koji su u optjecaju nedvojbeno doprinose umjetnosti riječi onakvoj kakva je ona danas čineći ju raznovrsnijom, življom, jednostavnijom, a dubljom u smislu mudrosti i spoznaje života, a da pritom ništa ne gube od svoje autentičnosti vezane uz narod kojem pripadaju.

Posebnu vrijednost predstavljaju novi primjeri koji nastaju u suvremenosti pritom otvarajući pitanje jesu li to i novi oblici² ili je riječ samo o preoblikovanim tradicijskim oblicima? Jesu li gradske priče, glasine, tračevi, norijada i sl. manifestacije usmeno-književnog fenomena nešto novo ili je to samo ono staro preoblikovano kroz nove primjere?

Bez obzira na odgovor, novi usmenoknjiževni primjeri predstavljaju živ i nedovoljno istražen fenomen koji suvremena filologija ili zaobilazi kao nešto nevažno ili mu povremeno

ipak posvećuje pozornost kao što je slučaj sa tračem.³Važnost ovih primjera osobito dolazi do izražaja u suvremenoj urbanoj književnosti (pretežno prozi) za koju je svojstveno miješanje žanrova i stilova što sve pogoduje suvremenim usmenoknjiževnim oblicima koji nalaze svoje mjesto u takvim poetikama.

Stoga je naše zanimanje za usmenoknjiževne pojave u suvremenim prilikama posebno motivirano nastojanjem da se istraži kakav je današnji status te književnosti, koliko su prisutni u njoj tradicijski oblici, a kolika je i kakva današnja kreativnost na tom području jezičnoga stvaralaštva.

Ono do čega smo došli istražujući usmenu književnost u današnjici može se podijeliti u dvije grupe zaključaka. U prvu grupu idu zaključci koji se odnose na oblike i primjere koji do naših dana stižu iz tradicije, tzv. tradicijske oblike i primjere, a u drugoj grupi zaključaka su oni koji se odnose na one primjere (da li i oblike ?) koji nastaju danas.

Uz uvjet da ovo *danas* shvatimo kao širu vremensku odrednicu koja obuhvaća nekoliko zadnjih desetljeća, ili točnije seže sve od polovice XX. st. do danas i obuhvaća ona bitna izdanja, zbirke i istraživanja koja se odnose na hrvatsku usmenu književnost. Kroz analizu presjeka onoga reprezentativnog, izdvojenog iz daleko šireg korpusa usmene književnosti, došli smo do ovih zaključaka o kojima je ovdje riječ, a koji, nadamo se, odražavaju stvarni status usmene književnosti danas, dakle onakve kakva je prisutna u navedenom vremenskom periodu, a kakvom je čine svi analizirani (pa i oni koji, nažalost, ovom analizom nisu obuhvaćeni) oblici i načini njenoga postojanja.

Dakle, prva grupa zaključaka koji se odnose na tradicijske oblike i primjere mogla bi se svesti na jedan zajednički zaključak koji ćemo onda pokušati obrazložiti i potkrijepiti nizom zaključaka pomoću kojih smo do njega došli. On glasi ovako: usmena književnost, u svojem tradicijskom obliku, živi samo na nekoliko načina (u zbirkama, izvedbama pojedinaца poput Mile Krajine, u okviru širih folklornih izvedbi na smotrama, inkorporiranjem u književna djela s ruralno-povijesnom tematikom – I. Aralica, u seminarским, diplomskim i ostalim radovima studenata i sl.), i u rijetkim prilikama (na smotrama, znanstvenim skupovima, u nastupima kulturno-umjetničkih društava i pjevača tzv. etno-glazbe, u sakupljačkoj aktivnosti studenata pod vodstvom prof. dr. Botice i sl.) što sve upućuje na zaključak da je njezin status, uvjetovan takvim rijetkim literarnim, uglavnom etnološkim, studijskim ili turističkim primjenama poprilično umrtvljen (uglavnom već zabilježen) i danas niži nego ikada prije.

Ono što upućuje na ovakav zaključak, nakon proučavanja i analize današnje situacije vezane uz usmenu književnost, jest prvenstveno dojam da je sve ono tradicijsko već sakupljeno i da postoje mali izgledi da na terenu bude pronađeno i zapisano od tradicijskih primjera nešto do sada nepoznato, te da je ono već sakupljeno u zbirkama rijetko u uporabi (kalendar tih aktivnosti je društveno poznat – kraj zime, proljeće, ljeto, jesen, dakle vezan uz izvedbe na otvorenom).

Ona terenska i zapisivačka aktivnost koja postoji i danas uvjetovana je istraživačkim pokušajima da se sakupe i raščlane novi primjeri ili pedagoškim i usko stručnim, ali nedovoljno usustavljenim razlozima vezanim uz studijsku pouku o usmenoj književnosti. Ta aktivnost, teško da ju možemo nazvati živošću, prisutna je u istraživanjima Instituta za etnologiju i folkloristiku te sakupljačkoj i istraživačkoj aktivnosti pri Katedri za usmenu književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

I ovakva oskudna aktivnost na tom području od nacionalnog značaja govori o statusu usmene književnosti, odnosno onom njenom djelu koji je nastao u dalekoj prošlosti, a stiže do naših dana na ovakav način i u ovakvom (uglavnom već zapisanom) obliku.

To onda ima za posljedicu da je i njezino mjesto unutar etnoloških i folklorističkih istraživanja poprilično marginalizirano, jer su ipak, u tako postavljenoj hijerarhiji vrijednosti, važniji glazba, pjesma i ples od usmenoknjiževnih oblika. Slično je i sa njezinim mjestom unutar filoloških istraživanja, odnosno unutar studija književnosti gdje se često nastoji na nju gledati kao na dio književnosti, ali i na dio folkloru pa bi ona po svemu pripadala i negdje drugdje, a ne samo u filologiju, pa onda shodno tome i u studije književnosti.

Zapažanja i zaključci koji se odnose na novo nastale primjere mogu se svesti na konstataciju da je kreativnost i optjecajnost nekih oblika, poput poslovice, anegdota i viceva prilično živa. To smo, uostalom, analizom primjera nastojali dokazati a da pritom nismo razvili neku sustavniju klasifikaciju vodeći se dosadašnjim istraživanjima te građe koja su nastojala izdvojiti raznolike primjere bez da ih čvršće razvrstavaju.

U naše vrijeme, na početku trećega tisućljeća, u doba modernih elektronskih medija, gotovo da je opće prošireno mišljenje kako je usmena književnost stvar prošlosti. Za njom se poseže kada se želi progovoriti o nekoj zavičajnoj duhovnosti ili kada se iskazuju najstariji dijelovi hrvatskog kulturnog identiteta.

U prethodnom smo poglavlju pokazali da su tradicijski oblici ili stari primjeri usmenoknjiževnih oblika prisutni u novoj primjeni. Tamo smo nastojali pokazati da su svi oblici tradicijske kulture, pa tako i usmene književnosti, vrlo postojani i da su se u stanju prilagoditi i novim životnim navikama te da su u izvornoj i preoblikovanoj strukturi ostali i traju i danas..

To trajanje je bitna odrednica tradicijske kulture a ovisi o funkciji koju ti oblici imaju u životu širih narodnih slojeva. Ta se funkcionalnost u svakodnevnom životu može lako prepoznati. Međutim, ovdje nas toliko ne zanimaju tradicijski oblici u suvremenoj primjeni već oni oblici i primjeri koji nastaju danas i zatičemo ih u našem vremenu u novoj primjeni.

Istraživanjem prisutnosti poslovice u novinama, uglavnom *Vjesniku* bavila se Maja Bošković-Stulli u svojoj raspravi *Poslovice u zagrebačkom Vjesniku*. U svojem istraživanju oslanjala se na stručnu literaturu autora iz njemačkog govornog područja objavljivanu 70-ih godina XX st.⁴ u kojoj su istraživanja prisutnosti poslovice u masovnim medijima, u novinama općenito, a posebice u reklamama i političkoj karikaturi.

U svojem radu autorica je objavila poslovice i uzrečice iz naslova i krupnih podnaslova članaka u *Vjesniku* od ljeta 1974 do ljeta 1978. U tome radu pokazala je kako od specifičnosti upotrebe poslovice u različitim govornim situacijama ovise varijacije oblika izricanja poslovice. S druge strane znamo da su poslovice prisutne i u pisanoj varijanti pa je ta granica između pisane i usmene upotrebe prilično neodređena. Kod poslovice prisutnih u novinama prednost je ta što je sačuvan kontekst u kojem su zapisane.

Međutim, poslovice i uzrečice u novinama razlikuju se od svojeg tradicijskog uzorka. One tradicijski primjer variraju, modificiraju, mijenjaju mu činjenice i značenje a sve s pretpostavkom da čitatelj poznaje tradicijski primjer i da svjesno prihvaća ovo odstupanje od normalnog tradicijskog oblika poslovice.

Maja Bošković-Stulli primjećuje posebnu ulogu poslovice u naslovima novinskih članaka koji i inače iskazuju neku mudru li katkada "mudru" ideju, neko iskustvo, pouku, kritiku u uopćenoj formi pa je u naslovima poslovice itekako mjesto. Često ta primjena poslovice

izgleda tako da se u naslovu na djelotvoran i dopadljiv način varira ista poslovice koju sadrži i osnovni tekst članka.

Izbor poslovice i uzrečica koje autorica pronalazi u zagrebačkim novinama obilat je i raznolik, a odlikuje se i uspjelom eufonijom. Uz to je karakterističan i proces transformacije kojemu se podvrgavaju poslovice u novinskim naslovima. Autorica donosi mnoštvo primjera tradicijskih oblika poslovice u novoj primjeni, ali i primjere koji su nastali i bili optjecajni u to vrijeme.

Autorica navodi preko više desetaka primjera, a napominje da ih je sakupila točno 165, od kojih ćemo izdvojiti neke koji nam se čine zanimljivi za ovu našu temu. To su primjeri preuzeti iz tradicije i modificirani u suvremenoj primjeni, ali i novi primjeri u novoj primjeni. Sa tradicijskim primjerima, u novoj novinskoj primjeni, to izgledao ovako na primjeru poslovice: *Vuk dlaku mijenja, ali čudi nikada*. Autorica bilježi osam primjera novovjekih primjena te tradicijske poslovice, ali niti u jednom se primjeru ta poslovice ne citira doslovce, u ovom gore navedenom obliku.

Varijacije su slijedeće od eliptičkog: *Vuk dlaku mijenja...*, do ležernog i ispričavajućeg: *Vuk dakako, samo dlaku mijenja!* U ostalim naslovima oni koji "dlaku mijenjaju" su vozači, mecene, političari i sl. Slične varijacije prisutne su i u ostalim poslovicama koje autorica uočava u naslovima a sve su to redom tradicijski primjeri: *Tresla se brda, a rođio se miš (Tresu se brda-krive su brane?)*. *Bolje vrabac u ruci nego golub na grani (Vrabac u ruci privrede-kako do goluba?)*. *Trbuhom za kruhom (Bez trbuha do kruha)*.

U drugom djelu svoje rasprave autorica bilježi i analizira novovjeke primjere uzrečica i poslovičnih izreka prisutnih u novinskim naslovima: *Sve je dobro što se dobro svrši (Dobro je jer se-dobro završilo)*. Zatim varijacija primjera: *Jedna Lasta ne čini proljeće (Lasta iz Novog Mesta)*; do potpuno novovjekih primjera prisutnih u reklamama poput one: *Bilo kuda, kiki svuda (Bilo kuda, Levak svuda)*; ili reklamni slogan: *Odlično je od Gavrilovića je*. Ovdje moramo upozoriti i na neke aktualne primjere iz reklama koje se prikazuju ove 2002. godine, a odnose se na toliko aktualnu mirovinsku reformu. Jedan od fondova ima radijsku i tv-reklamu oblikovanu potpunim preuzimanjem basne o cvrčku i mravu, a o toj reklamama i drugima bit će riječi u posebnom podpoglavlju ovoga poglavlja o nastajanju i primjeni usmenoknjiževnih primjera u našoj suvremenosti.

Najzanimljiviji primjeri iz rasprave Maje Bošković-Stulli odnose se na suvremene uzrečice poput one: *Okrenuti ploču*, koja govori o potrebi promijene teme. Ili uzrečica: *Stati na žulj*, koja opet progovara o nečijoj slabosti ili namjernom ukazivanju na tu slabost ili nešto slično, a ovisno o kontekstu odnosno samoj izvedbi. Zanimljiva je uzrečica: *Prodavati maglu*, kojom se izriče podmetanje kojekakvih izmišljotina kao tobožnje istine.

Svi ovi primjeri odlikuju se distanciranjem od tradicijskih uzoraka ali i pokazuju kako poslovice nije samo dio ruralnog života i pripadajućeg mu konteksta već da je primjenjiva i da nastaje u urbanom ambijentu te da pokriva sva područja života: od društvenih zbivanja, sporta, umjetničkih i kulturnih događanja do reklama i viceva. Osnovni postupci su distanciranje od stare poslovice i to postupkom modifikacije teksta i laganim ironiziranjem te kreiranje potpuno novih primjera koji ulaze u već poznata značenjska polja ali je njihov izvedbeni kontekst potpuno drugačiji i nov, dakako određen promjenama u suvremenom životu.

Novo, suvremene poslovice namjerno se distanciraju prema svome tradicijskom uzorku. One ga variraju, modificiraju, mijenjaju mu značenje (*Tko rano rani, dvije sreće grabi /*

Tko rano rani cijeli dan je pospan) s pretpostavkom da slušatelj dobro poznaje tradicijski uzorak i da svjesno percipira suvremene adaptacije.

Snažan autoritet iskustva poslovice, njena formula životnog pravila i kritičkog prosuđivanja, čini ju privlačnom i u njezinim današnjim nerijetko ironičnim komentarima ljudskog ponašanja (*Bolje ispasti glup, nego iz autobusa*). Ovdje svakako valja spomenuti rječnik poslovice Lijepa lijepu donosi⁵ koji donosi zbirku starih hrvatskih poslovice u okružju dvadeset europskih jezika i pokazuje kako su poslovice u stanju izbrisati europske granice i u različitim narodima ukazati na iste moralne vrijednosti: poštenje, prijateljstvo, odnose u obitelji, na različite životne situacije i sl.

Usmena književnost postoji u uzrečicama, sleng izrazima i ostalim usmenoknjiževnim oblicima koji svakodnevno nastaju u malim i prisno povezanim grupama iz kojih se onda usmenom predajom šire dalje. Sve ove realizacije svjedoče o kreativnosti i duhu, obilju izvrsnih metafora, a nerjetko se nadovezuju i na tradicijske teme i oblike usmene književnosti.

Primjeri poslovice prisutni su u suvremenoj književnosti u njihovom tradicijskom obliku i o tome je bilo više riječi u poglavlju koje se bavilo suodnosom usmene i pisane književnosti, a u kojem smo nastojali pokazati kako je taj proces prepletanja i međusobnog prožimanja tekao kroz povijest književnosti od njezinih samih početaka pa do suvremene književnosti.

Međutim ovdje nas prvenstveno zanimaju poslovični primjeri koji nastaju danas: gdje ih sve možemo pronaći u kojem obliku, kuda spadaju, u koju skupinu poslovice s obzirom na one dvije klasifikacije: Bonifačičevu i Kekezovu.

Prisutne su poslovice u suvremenoj književnosti i to na više načina ali ovdje ćemo za početak, i na poticaj onoga što smo o tome pročitali u Kekezovoj studiji o poslovicama,⁶ razmotriti koje su poslovice prisutne u prozi u trapericama. Dakle, jednom tipično urbanom modelu proze koji svoju poetiku ne gradi na nekim čvršćim vezama sa tradicijskom kulturom koja je izravnije prisutna u ruralnoj sredini. Međutim, ono što zatičemo u prozi u trapericama je iznenađujuće s aspekta proučavanja prisustva, ali i nastanka poslovice u tekstovima autora koji su svi stvarali u isto vrijeme i pod utjecajem iste poetike. Prozni radovi donose obilje poslovice kako onih tradicijskih (uglavnom su vezane uz likove koji stižu iz sela u grad) tako i onih koje su čisto gradske, nastale kao dio govora likova iz gradskih kvartova.

Stil proze u trapericama utemeljen je u jeziku gradskih mladića (frajera) i prepun je paremiološkog gradiva. Ambijent grada pokazuje se kao prostor koji je jezično stvaralački pa oblikuje svoje paremiološke primjere u obliku metafora, poredbi, frazeologizam i čini to na isti onaj način na koji su tradicijski primjeri stvarani u ruralnim sredinama.

Bogatstvo i uspješnost oblikovanja očiti su i danas ih je lako provjeriti u bilo kojem rječniku žargona, pa i onom najnovijem iz pera autora Tomislava Sabljaka.⁷ Primjeri su brojni i prije nego navedemo samo neke koji pokrivaju različita značenjska polja, potrebno je napomenuti da je sa ovim tipom poslovice problem u tome što se njihov genetski i izvedbeni kontekst brzo mijenja i da je vezan za uže, zatvorene socijalne grupe. Rezultat je taj da poslovice bez konteksta brzo gubi optjecajnost.

Slično je sa poslovičnim primjerima paremiologizama u politološko-sociološkom kontekstu u kojima je izraz inače suhoparan, a poslovice se pojavljuju i vezano uz promijene i aktualnost toga konteksta one zajedno s njim i nestaju. A da bi neki primjer postao paremiologizam ili poslovice kontekst mu mora biti općenitiji i dugovječniji.

Urbani, moderni poslovični primjeri koji su prisutni u prozi u trapericama, ali i u našem svakodnevnom iskustvu oblikovani su dosta često na osnovi tradicijskih poslovice, iste su semantike, ali sadrže nove urbane podatke. Poslovična izreka Od toga brašna ne bude pogače sadrži riječi i pojmove koji ne pripadaju govoru gradske sredine, pa se ista semantika oblikuje novom verzijom iste te tradicijske poslovice koja glasi: Taj film nećeš gledati. Slično je i sa poslovičom Piti nekomu krv koja je preoblikovana u slikovitiji i gradskom načinu ispijanja tekućina primjereniji: Piti nekomu krv na slamčicu.

Novovjekni primjer je i poslovični izraz Pukao mu je film čije značenje ne moramo posebno obrazlagati, ali je zanimljiv jer nije nastao na način ova dva prethodno navedena, dakle na način preoblikovanja stare verzije poslovice ili poslovičnog izraza u novi oblik, ali sa istim značenjem već je potpuno nov i ne podsjeća na nijedan od znanih nam tradicijskih poslovičnih oblika. Ovdje je potrebno napomenuti da novonastali primjeri tek iznimno mogu biti semantička novina. One su sinkronijski i dijakronijski analogne i to je uvjetovano samim postupkom oblikovanja i njihovom poetikom. Za poslovice je karakteristično da su u potpunosti obuhvatile i isparcelirale naš život i da su zbog svoje ahistoričnosti i ageografičnosti rasprostranjene i srodne u različitim kulturama svijeta.

Mnoštvo je drugih primjera koji potvrđuju da proces paremiološkoga oblikovanja traje i danas i da je, štoviše, jednako živ kao i nekada te da nije vezan isključivo za ruralnu sredinu, već da je u istoj mjeri prisutan i u gradu. Ono što je problem kod tih novovjeknih paremioloških ostvarenja je njihova dugotrajnost (točnije-kratkotrajnost) vezana uz snagu konteksta i sposobnost apstrahiranja pojedinosti iz suvremenog života. Stoga ponovno upozoravamo na važnost praćenja njihovog oblikovanja, prenošenja i nestajanja.

Svakako je zanimljivo pratiti pojavu stihova u javnim natpisima i novinskim naslovima. Da je poslovično gradivo zastupljeno u velikoj mjeri, te da je uočljivo i prilično ga je lako izdvojiti pokazali smo u prethodnim odlomcima našega istraživanja. Sa stihovima, onima koji su najprisutniji u usmenoj književnosti, lirskim osmercem i epskim desetercem situacija je donekle drugačija.

O ovoj problematici poticajno je pisao Josip Kekez u svojem radu: *Stihovi u javnim natpisima i novinskim naslovima*(2001).

Za ovaj tip usmeno-književne kreativnosti prisutne u pisanim reklamama i novinskim naslovima i na televiziji svojstveno je da ju izgovaramo svakodnevno a da toga nismo ni svjesni. Razlozi su tome dvojaki: takova je struktura hrvatskog jezika i deseteračka tradicija je prisutna u nama u našim jezičnim realizacijama.

Navedimo neke novinske naslove: *Prvo pravo glasovanje* (*Večernji list*, 14. IV. 1997.), *Ocrnjen je čitav narod* (*Slobodna Dalmacija*, 14. IV. 1997.) koji potvrđuju postojanje osmeračkih stihova u naslovima hrvatskoga dnevnog tiska.

Slično je i sa tzv. epskim desetercem, fakture 4+6 slogova jer je on tradicijski najčešće u upotrebi i najlakše prepoznatljiv: *Sudski tumač za njemački jezik*. Ovo je takav primjer u kojem su sadržaj i leksemi suvremeni i urbani. Sličan je primjer: *beskućnici grade kazalište* (*Večernji list*, 12. IV. 1997.) *dok u Nedjeljnom Vjesniku* (13. IV. 1997.) pronalazimo primjer naslova koji je u desetercu ali sadrži i poslovična svojstva: *Hvala Bogu, došao je petak*.

O suvremenim usmenim pričanjima pisalo je više istraživača usmene književnosti, a zapaženije tekstove o toj temi objavile su Maja Bošković-Stulli i Ljiljana Marks. Maja Bošković-Stulli objavila je raspravu: *Zagrebačka usmena pričanja u prepletanju s novinama i televizijom* u kojoj je proučila uzajamne veze usmenog pričanja i masovnih medija, s posebnim osvrtom na interakcije usmenog pričanja.⁸ Kada je riječ o oblicima suvremenog

svakodnevnog pričanja autorica ističe da su radio, film, ilustrirane revije i televizija oduzeli teren tradicijskim žanrovima.⁹

Pa stoga možemo govoriti o razlikovanju narodnih predaja od gradskih predaja,¹⁰ koje se šire iz vrhunske tehnološke sredine kao što je Amerika u kojoj je ogroman utjecaj masovnih medija koji se iz te zemlje širi na cijeli svijet, gdje su novinske i televizijske predaje izvanredno proširene i djelotvorne i gdje se kolektivno i uz silnu reklamu proizvode sablasne priče koje su u najnovije vrijeme posebno poticane terorističkim napadom na New York. *Poput priče o knjizi francuskog autora koji razotkriva zavjeru tajnih američkih službi koje su izvršile napad na poslovne tornjeve u New Yorku, pri tome lažno optužujući za napad islamističke teroriste, a zapravo s namjerom da napadnu arapske zemlje i preuzmu kontrolu nad naftovodima.* Ovu priču ispričala mi je Štefica Novaković koja je samo prenijela ono što je čula uz kavu od poznanice.

U Americi te priče nose naziv urban legend a o njima je riječ u knjizi *Traditional Storytelling Today* u kojoj Jan Harold Brunvand piše tekst po naslovom *Urban Legends* iz kojega donosimo definiciju, analizu samog naziva te tema koje su obuhvaćene takvim pričama-legendama:

“An urban legend is an apocryphal contemporary story told as true but incorporating traditional motifs and usually attributed to a friend of a friend (FOAF). Urban legends are somewhat bizarre unverifiable stories, plausible nonetheless because they are grounded in certain verifiable facts, such as the existence of shopping malls, the dangers of crime, and the hazards of everyday life. The characters in urban legends are generic types a housewife, a student, or a businessman for example. The plots are neatly organized, often with ironic or well-deserved outcomes for the persons said to be involved. There is no significant character development, background, or aftermath in most urban legends; they are just economically phrased accounts of something that supposedly happened that build to a climax and then abruptly conclude. In a nutshell, urban legends are contemporary ‘true stories’ that are really too good to be true.

Formerly, such stories were termed ‘urban belief tales’, and presently they are also called contemporary legends, modern legends, and modern urban legends. While neither the subject matter nor the circulation of urban legends is necessarily urban, the stories do usually reflect themes of modern life in cities or suburbs. Urban legends are about family life, pets, travel, companies, professions, crime, technology, current events, seks, academe, government, celebrities, and many other topics. Some of these so-called modern urban legends are clearly not modern, not urban, and not always told as true, but at least some variants of the stories thus classified must fit these criteria, although other version of modern urban legends may have ancient and/or rural prototypes and may sometimes be told merely for entertainment, usually in the form of jokes. Still, the term urban legend is used by many folklorists, and it has become the generic usage among members of the public and journalists, although media writers sometimes employ the less accurate term urban myth”.

Najzanimljiviji dio ovoga opisa suvremenih urbanih priča-legendi odnosi se na njihovo povezivanje sa tradicijskim primjerima koji su nastajali davno prije i prenosili se isključivo usmenim putem, služili su za razonodu, a imali su formu anegdote. Prema autorovoj konstataciji termin je općeprihvaćen od strane stručnjaka i medija, a ponekad se koristi i termin gradski mit koji u potpunosti ne odgovara obliku o kojemu je riječ.

U zimi 1996. proširila se Zagrebom monstrozna pripovijest koju sam prvo čuo od supruge Milene i prijatelja na poslu, a potom je polovicom veljače, kada je prepričavanje doseglo vrhunac, o njoj pisao u crnoj kronici Večernji list. Priča govori o krađi bubrega za vrijeme kupovine u Mađarskoj. Prva zapisana verzija prema pričanju supruge glasi: *“Muž i žena dolaze u kupovinu u Mađarsku. Muž u kafiću čeka dok ona s prijateljicom kupuje. Kad njih dvije dođu po njega – njega nema! Čekaju ga do zatvaranja trgovina, misleći da je otišao nešto kupiti. Postaje im sumnjivo i obavještavaju policiju. Vraćaju se u Hrvatsku i na granici prijavljuju nestanak muža. Odlaze na policiju u Zagrebu i ništa ne saznaju. Čovjeka nema i nema. Nakon tri tjedna žena otvara garažu, a pokraj auta stoji njezin muž. On se ničega ne sjeća. Žena zove policiju i odlaze na liječnički pregled. Tamo ustanove da muž ima rez na leđima i da mu nedostaje bubreg.”* Drugu verziju donosi *Večernji list od 12. veljače 1996.: Krađu bubrega izmislili trgovci?* U članku je riječ o tome da se glasina širi već mjesecima, a mađarska i hrvatska policija nisu zabilježile ništa slično. Na kraju članka nagađa se o tome da su glasine o bubrezima smišljene kako bi se odvratio hr-vatske kupce od povoljne kupnje u Mađarskoj. Večernjakov zapis glasi ovako: *“Bračni par pošao je u Mađarsku u kupnju. Supružnici su odvojeno išli po trgovinama, ali suprug se nije pojavio prema dogovoru pa je usplahirena žena pošla u potragu za njim. Našla ga je u parku blizu središta grada, omamljenog. Jedva je hodao, a kod kuće su ustanovili da se vratio iz šopinga s jednim bubregom. Drugi su mu izvadili u Mađarskoj. Kako – to ni sam nije znao reći. Namamila ga je grupa Mađara u kućnu vežu, a osvijestio se tek u parku!”* Ta priča ide od usta do usta po Zagrebu, do duše i u inačicama (koje sam čuo nedavno) da je žena ostala bez bubrega ili da se muž vratio u mrtvačkom sanduku.

U gradovima se prenose i glasine, panične, fantastične ili iznenađujuće no realno moguće. One imaju svoje uzore u kazivanjima iz negdašnjih vremena ali uklopljene u suvremeni kontekst reflektiraju aktualne društvene pojave. Glasine su različite od prije navedenih gradskih priča jer ne razvijaju fabulu, one ne žele zabavljati, usredotočene su da budu vijest, kratka uzbudljiva i uvjerljiva.

One su izmišljene, prenose se od usta do usta i postoje šarolike i fantastične varijante koje pritom nastaju. Takva je vijest da su se iz odrona zemlje uz Dravu pojavile čudne gliste koje grizu otrovnim ugrizom, u nekom selu su se na isti način pojavile otrovne zmije. Zanimljiva su zapažanja Maje Bošković-Stulli o prisutnosti zavičajnih anegdota, predaja i šaljivih priča u feljtonima i reportažama kada se želi dočarati kolorit pojedinih mjesta i krajeva.

Primjeri koji nastaju danas po svojoj sadržajnoj i oblikotvornoj kvaliteti ne zaostaju za tradicijskima te se vrlo uspješno na njih nadovezuju iz njih proizlaze, pronalazeći svoje mjesto u pisanim varijantama: od različitih zbirki viceva, grafita, poslovice do inkorporiranja u najnovija pisano-književna djela.

Sve ovo upućuje na zaključak da je interes za usmenu književnost danas znatno smanjen, u odnosu na neka prošla vremena, ali da je ona i dalje itekako prisutna kroz mnoge primjere i na raznovrsne načine te da će njezin udio u jezičnom stvaralaštvu biti i ubuduće važan i nezaobilazan.

Literatura

Bošković-Stulli, Maja: Zagrebačka usmena pričanja u preplitanju s novinama i televizijom, Narodna umjetnost, br. 15 (1978), str.12-35.

- Bošković-Stulli, Maja: Poslovice i uzrečice u zagrebačkom Vjesniku, Etnološka tribina, br. 10 (1980), str. 77-86.
- Bošković-Stulli, Maja: Priče i pričanja, Zagreb 1997.
- Botica, Stipe: Novi zapisi hrvatske usmene književnosti i tradicijske kulture, Croatica, br. 27 (1997), 45/46., str. 225-246.
- Botica, Stipe: Grafiti i njihova struktura, Umjetnost riječi, br. 45. (2001.), str. 79-88.
- Marks, Ljiljana: Dječiji vicevi-mogućnosti klasifikacije i interpretacije, Narodna umjetnost, br. 28 (1991), str. 213-225.
- Novaković, Goran: Usmene pripovijetke i predaje u suvremenoj primjeni, Riječ 8 (2002) 2, str. 161-169.
- Solar, Milivoj: Mit i trač kao temeljni tipovi diskursa našeg doba, Republika, 2001., br.2, str. 40-53.

Bilješke

- ¹ Pohranjena u zbirkama u kojima se nalazi samo izbor onoga što je u prošlim vremenima bilo u optjecaju i što nije vrijedalo dobar ukus i etičke norme vremena u kojemu je nastajalo.
- ² Npr.: jesu li suvremena pripovijedanja oblik predaja ili je riječ o novom usmenoknjiževnom obliku.
- ³ Milivoj Solar: Mit i trač kao temeljni tipovi diskursa našeg doba, Republika, 2001, br. ½, str. 40-53.
- ⁴ Max Luthi: Das Sprichwort in der Zeit ung. U knjizi istog autora: Volksliteratur und Hochliteratur, Bern und Munchen 1970., str. 22-25.
- ⁵ Božica Sedlić: Lijepa lijepu donosi – Rječnik poslovice, Slavonski Brod 2001.
- ⁶ Josip Kekez: Poslovice, zagonetke i govornički oblici, Stoljeća hrvatske književnosti, Zagreb 1996., str. 49.
- ⁷ Tomislav Sabljak, Rječnik hrvatskog žargona, Zagreb 2001.
- ⁸ Maja Bošković-Stulli: Usmena književnost nekad i danas, Beograd 1983.
- ⁹ Sigfried Neumann: Lebendiges Erzählen in der Gegenwart, Berlin 1969., str. 157-169
- ¹⁰ Linda Degh: Neue Sagenscheinungen in der industriellen Umwelt der USA. U zborniku: Probleme der Sagenforschung, Freiburg 1973.

Mirko PETI
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Zagreb

BROJIVOST I NEBROJIVOST U OPISU KATEGORIJE BROJA

U opisu gramatičko-semantičke strukture hrvatskoga jezika brojivost i nebrojivost relativno su novi i manje poznati lingvistički pojmovi¹. Kao termini u kroatističkoj se literaturi upotrebljavaju tek od nedavno, u zadnjih dvadesetak godina. Najprije sporadično i usput, a potom sve sustavnije, i u primjeni na posebno odabrana područja lingvističkoga istraživanja. Bilježe ih već i tri novije gramatike hrvatskoga jezika². Nalazimo ih u radovima I. Pranjковиća, B. Tafre, M. Znike, Lj. Šarić i S. Kordić. Rezultat je pojačanog interesa za njih i netom objavljena monografija o kategoriji brojivosti u hrvatskom jeziku (Znika 2002).

Da bi se o brojivosti i nebrojivosti u jeziku moglo govoriti znanstveno utemeljeno, potrebno je prethodno definirati sadržaj pojmova 'brojivost' i 'nebrojivost'. Ovisno o poimanju onoga što se i kako broji od onoga što je označeno imenicom, ti pojmovi imaju dva različita sadržaja: matematički i gramatički. Matematički pretpostavlja brojenje onoga što se kao sadržaj označuje imenicom kao leksičkom jedinicom. To je uvijek neki oblik izvanjezične zbilje. Gramatički pretpostavlja brojenje onoga što se kao sadržaj označuje imenskom riječju kao sintaktičkom jedinicom. To je uvijek neki oblik gramatičkoga sadržaja imenske riječi koji je za nju sintaktički relevantan s gledišta kategorije broja. Matematički je sadržaj pojmova 'brojivost' i 'nebrojivost' izveden iz broja kao matematičke veličine, a gramatički je sadržaj pojmova 'brojivost' i 'nebrojivost' izveden iz broja kao gramatičke kategorije.

Navedeni su pojmovi kao termini u kroatistiku preuzeti što izravno iz angloameričke literature (Jespersen, Chomsky, Mc Cawley) što posredno iz slavističkih literatura, posebno srpske, u interpretaciji tamošnje lingvistice Milke Ivić. S preuzimanjem tih termina u svoj pojmovni aparat hrvatska lingvistika nije bila sretne ruke. Preuzela ih je u njihovoj samo jednoj pojmovnoj dimenziji, matematičkoj, a drugu je, gramatičku, pritom gotovo potpuno zanemarila. Sadržaj se pojmova 'brojivost' i 'nebrojivost' u hrvatskoj lingvistici veže naime gotovo isključivo uz matematički pojam broja, a ne uz broj kao gramatičku kategoriju.

U skladu je to s općim uvjerenjem gramatičar, da je brojivost isključivo karakteristika imenice kao leksičke jedinice. Allan (1980, 545) takvo uvjerenje s lingvističkoga gledišta smatra iz temelja pogrešnim. Po tom uvjerenju imenice su brojive ili nebrojive zato što je brojivo ili nebrojivo ono što se njima označuje kao leksemima³. Nije sporno to da se ono što se označuje imenicom kao leksičkom jedinicom može ili ne može brojiti (npr. 'stol' – brojivo, jer se može govoriti o više stolova; 'pijesak' – nebrojivo, jer se ne može govoriti o više pijesaka). Pitanje je međutim na koji se način to što je imenicom označeno može odnosno ne može brojiti. Ono što se kao oblik izvanjezične zbilje označuje imenicom kao leksičkom jedinicom može se brojiti samo na jedan način: matematički, kao jedno i kao više od jednoga, u nizu od jedan do beskonačno.

U toj koncepciji brojivosti i nebrojivosti dijelovi se izvanjezične zbilje kao brojivi i kao nebrojivi broje neovisno o oznakama gramatičke kategorije broja imenice, kojima su označeni. Smatra li se koji dio izvanjezične zbilje brojivim ili nebrojivim ovisi samo o leksičkom značenju imenice kojim je označen, a ne o njezinoj oznaci kategorije broja. Imenicama s tako definiranom brojivošću i nebrojivošću tada se kao znak razlikovanja brojivih od nebrojivih imenica u toj koncepciji pridružuju i oznake kategorije broja tih imenica. Brojive se imenice od nebrojivih razlikuju po tome što se brojivima pridružuju oznake jednine i množine, a nebrojivima samo oznaka jednine (Chomsky 1965, 82; Cruse 1994, 2857-8). Time se na metodološki neprihvatljiv način podjela imenica po matematički definiranoj brojivosti i nebrojivosti njihova leksičkog značenja projicira na jedninu i množinu kao gramatički definirane oznake kategorije broja.

Jednostrano preuzimanje pojmova brojivosti i nebrojivosti u hrvatsko jezikoslovlje uvjetovano je s jedne strane nekritičkim prihvaćanjem ponuđenog modela brojivosti i nebrojivosti generativne gramatike N. Chomskoga, a s druge nedovoljnim razumijevanjem sintaktički relevantnih semantičkih odnosa u gramatičkoj kategoriji broja. S obzirom na pretpostavljenu brojivost i nebrojivost imenice kao leksičke jedinice, metoda komponentijalne analize njezina značenja (tzv. subkategorizacija), koju u sintaktički opis uvodi N. Chomsky (1965, 82), za opis je semantičkog aspekta gramatičke kategorije broja neadekvatna.

Prvo, pogrešno je kao kategoriju rečeničnoga ustrojstva uzimati imenicu⁴. Ta pogreška povlači za sobom i druge. Ako imenica nikako ne može biti kategorija rečeničnoga ustrojstva, onda ni njezino raščlanjivanje po svojstvima, tzv. subkategorizacija, pa ni raščlanjivanje po svojstvima ± brojivo, ne može biti svrhovito za opis sintaktičkih odnosa. Zato takvu metodu opisa kao sintaksi neprimjerenu valja odbaciti.

Spomenuta metoda pretpostavlja matematički sadržaj pojmova brojivosti i nebrojivosti, a ne njihov gramatički sadržaj. Brojivost i nebrojivost sadržaja koji se s gledišta kategorije broja u različitim gramatičkim kontekstima označuje imenskom riječju kao sintaktičkom jedinicom tom se metodom ne može valjano opisati. Pridruživanjem obilježja ± brojivo Chomsky analizira imenicu izvan gramatičkoga konteksta⁵, samo kao leksičku jedinicu značenje koje je po intuiciji poznato izvornom govorniku jezika o kojemu je riječ. A kao sintaktička jedinica imenica se na taj način s gledišta kategorije broja ne može valjano analizirati. Njezina se sintaktički relevantna semantička svojstva brojivosti i nebrojivosti moraju analizirati s obzirom na brojem uvjetovan gramatički kontekst u kojemu se imenica upotrebljava.

Onako kako ih definira Chomsky, brojivost i nebrojivost nisu sintaktički relevantna obilježja imenice, nego sekundarna semantička obilježja njezina leksičkoga značenja. Bitnim sintaktičkim obilježjima imenske riječi brojivost i nebrojivost postaju tek onda kad ih se definira kao semantička obilježja gramatičke kategorije broja, obilježja po kojima se sadržaj imenske riječi s gledišta te kategorije njezinom upotrebom u određenom gramatičkom kontekstu može označiti ili kao brojiv ili kao nebrojiv.

Da je u kojem konkretnom slučaju riječ o matematičkoj, a ne o gramatičkoj brojivosti i nebrojivosti nije evidentno samo po glavnom broju i prilogu količine uz koje se u tom slučaju imenska riječ može uvrstiti: *deset stabala*, *puno stabala*, *malo soli* itd. O kojem je tipu brojivosti i nebrojivosti u kojem konkretnom slučaju riječ evidentno je u prvom redu po tome što se u teoretskom dijelu modela brojivosti i nebrojivosti pretpostavlja kao predmet brojenja. Iz te pretpostavke proizlazi onda i način brojenja onoga što se pretpostavlja.

Pretpostave li se kao predmet brojenja sadržaji koji se kao dijelovi izvanjezične zbilje označuju leksičkim značenjem imenice, način je brojenja tih sadržaja nužno matematički,

bez obzira na to što se to izriječkom ne kaže. Neki se dijelovi izvanjezične zbilje koji su označeni leksičkim značenjem imenice kao cjeloviti pojedinačni entiteti mogu umnažati, i po tome brojiti, u rasponu od jedan do beskonačno. To se brojenje zasniva na matematičkom načelu poimanja broja: *jedno stablo, deset stabala, milijun stabala... x stabala*. Imenice kojima su kao dijelovi izvanjezične zbilje označeni takvi entiteti smatraju se brojivima. Brojivost je tih imenica matematička brojivost. To su “imenice za brojljivo” (Raguž 1997, 361). Po tom kriteriju brojivosti brojiva je dakle ona imenica koja “označava brojivu pojavu” (Kordić 2002, 165).

Neki se dijelovi izvanjezične zbilje koji su označeni leksičkim značenjem imenice ne označuju kao cjeloviti pojedinačni entiteti koji se mogu brojiti, nego kao jedinstvene pojmovne cjeline koje se ne mogu brojiti po matematičkom načelu poimanja broja, u rasponu od jedan do beskonačno: *zrak, pijesak, sluh* itd. Imenice kojima su kao dijelovi izvanjezične zbilje označene takve cjeline smatraju se nebrojivima. To su “imenice za nebrojljivo” (Raguž 1997, 361). Nebrojiva je dakle svaka ona imenica koja “označava nebrojivu pojavu” (Kordić 2002, 166). Matematički tip brojenja onoga što je označeno imenicom kao leksičkom jedinicom i iz njega izvedena brojivost i nebrojivost označenoga ni u čemu ne pridonose tumačenju semantičkih odnosa u gramatičkoj kategoriji broja.

Krajnji je rezultat matematičkog načina brojenja onoga što je imenicom označeno podjela imenica na brojive i nebrojive po njihovu leksičkom značenju. U terminologiji Chomskoga to se formulira ovako: “Subkategorizacija služi točnom određenju razreda riječi (leksičkih jedinica) koje se mogu pod danim kategorijskim znakom uvrstiti u rečenično ustrojstvo” (Katičić 1974, 27-8). Podjela imenica na razred brojivih i na razred nebrojivih imenica nema međutim nikakvih reperkusija na strukturiranje sintaktičkih odnosa. Kao brojive i kao nebrojive u rečenično se ustrojstvo ne uvrstavaju imenice, nego se kao brojivi i kao nebrojivi s gledišta kategorije broja utvrđuju oblici sadržaja koji se označuju imenicom kao sintaktičkom jedinicom u određenom gramatičkom kontekstu.

Pojam “brojiva imenica” stoga nije adekvatan za označivanje imenice sadržaj koje se definira kao brojiv s gledišta kategorije broja. Nije naime moguće izdvojiti imenicu sadržaj koje bi se s gledišta navedene kategorije sav mogao tumačiti samo kao brojiv. Tako se npr. za imenicu *stol* kaže da je brojiva. Ali u rečenici tipa *Stol je dio namještaja u svakoj kući* ona to očito nije. Pojam se “brojiva imenica” može odnositi samo na imenicu kao leksičku jedinicu, po matematičkoj brojivosti, a ne i na imenicu kao sintaktičku jedinicu s gledišta gramatičke kategorije broja.

Kao leksička se jedinica imenica tumači i u članku M. Ivić *Izbrojivost onoga što imenica označava kao gramatički problem*. U knjizi se taj članak nalazi u poglavlju pod naslovom *O imenici i glagolu*, a ne, recimo, u poglavlju *O rečenici i njenim sastavnim delovima*, što ukazuje na to da autorica razmatranu problematiku ne smatra primarno sintaktičkom nego u prvom redu morfološko-leksičko-semantičkom. Takav je stav o toj problematici eksplicitno ili implicitno zastupljen i u gotovo svim raspravama koje se zadnjih godina u kroatistici njome na bilo koji način bave. Brojivost se u njima smatra prvenstveno obilježjem leksičkoga značenja imenice, a ne njezina gramatičkoga značenja s gledišta kategorije broja.

I sam naziv “izbrojivost” upućuje na to da se tu ne radi o sadržaju imenske riječi koji je brojiv ili nebrojiv s gledišta gramatičke kategorije broja, kao jedno i kao mnogo, nego o mogućnosti izbrojavanja (autoričin termin) onoga što je tom riječju označeno kao dio

izvanjezične zbilje. Riječ je o pojavama “koje poimamo kao otelotvorene u vidu pojedinačnih jasno uobličениh entiteta – konkretnih stvorova i konkretnih stvari. Iskazujući bilo šta o njima srpskohrvatskim jezikom, mi redovno dajemo i podatak o brojnom stanju: jedno/više od jednog. Ovo postižemo izborom odgovarajućeg morfološkog lika same reči kojom se imenuje izbrojiva pojava – jedan tip deklinacionih oblika imenice specijalizovan je za oznaku jednine, drugi za oznaku množine: *sestra, sestre, sestri.../ sestre, sestara, sestrama...*” (Ivić 1983, 9-10).

Iz navedenoga se može zaključiti da se tu na metodološki neprihvatljiv način dovodi u odnos ono što se broji iz jednog modela brojivosti i nebrojivosti, matematičkoga, s načinom na koji se to broji iz drugog modela brojivosti i nebrojivosti, gramatičkoga. Što se definira kao označeno: dijelovi izvanjezične zbilje, tu nije usklađeno s definiranjem načina koji se pretpostavlja za označivanje toga označenoga: oznake gramatičke kategorije broja, jednina i množina. Stoga treba reći da se davanje “podatka o brojnom stanju (jedno/više od jednog)” ne postiže “izborom odgovarajućeg morfološkog lika same reči kojom se imenuje izbrojiva pojava”, jednine ili množine.

Jedninom se i množinom označuju sadržaji koji u određenom gramatičkom kontekstu s gledišta kategorije broja mogu biti brojivi ili nebrojivi kao jedno i kao mnogo. Na oblike jednine i množine ne može se primijeniti model jedno/više od jednoga. Izbrojavanje onoga što je leksičkim značenjem riječi označeno kao dio izvanjezične zbilje (“konkretni stvorovi” i “konkretnе stvari”) može se po modelu jedno/više od jednoga obaviti samo matematički, neovisno o oznakama gramatičke kategorije broja, jednini i množini. Semantički se odnos jedno/više od jednoga zasniva dakle na matematičkom, a ne na gramatičkom broju⁶. Njime se stoga ne opisuje uzajamno uvjetovan semantički odnos jednine prema množini u gramatičkoj kategoriji broja, nego se opisuju kvantitativni odnosi među dijelovima izvanjezične zbilje koji su označeni imenicom⁷.

Sadržaj koji je kao jedno i kao mnogo označen imenicom u jednini i množini kao oznakama gramatičke kategorije broja uopće se ne može izbrojavati ni izbrojiti. Taj je sadržaj matematički ne(iz)brojiv. Kao jedno i kao mnogo on može biti brojiv samo gramatički, posredstvom jednine i množine kao oznaka gramatičke kategorije broja. Brojivost se toga sadržaja međutim ne može utvrditi na leksičko-morfološkoj razini imenice, nego na semantički relevantnoj sintaktičkoj razini.

Matematički se i gramatički model brojivosti i nebrojivosti ne mogu uzajamno zamjenjivati, niti se elementi jednoga u opisu mogu upotrebljavati umjesto elemenata drugoga. To znači da se sadržaji koji se kao dijelovi izvanjezične zbilje označuju imenicom kao leksičkom jedinicom ne mogu brojiti na gramatički način, kao jedno i kao mnogo. I obratno: sadržaji koji se s gledišta kategorije broja označuju imenicom kao sintaktičkom jedinicom ne mogu se brojiti na matematički način, kao jedno i kao više od jednoga. U opisu brojivosti i nebrojivosti sadržaja imenskih riječi nedopustivo je miješanje elemenata tih dvaju modela u kroatističkoj literaturi permanentan metodološki problem. Posljedica je to pojmovne nerazlučenosti jednog tipa brojivosti i nebrojivosti od drugoga, matematičkoga od gramatičkoga.

U metodološki neprihvatljivom poistovjećivanju pojmova brojivosti i nebrojivosti matematičkoga tipa s oznakama gramatičke kategorije broja ide se tako daleko da se tvrdi kako “brojivost ima morfološke oznake u nastavcima za jedninu i množinu, a nebrojivost svoje tvorbene oznake u nekim domecima, npr. *-stvo, -ad*, kojima se označuje jednina”

(Tafra 2000, 467). Nastavci za jedninu i množinu imenica ne mogu biti morfološke oznake za brojivost. Ti nastavci mogu biti samo morfološke oznake za kategoriju broja. Jednako tako nebrojivost ne može imati svoje tvorbene oznake u domecima *-stvo* i *-ad*. To su nastavci za tvorbu određenih tipova zbirnih imenica i ni po čemu se ne mogu dovesti u vezu s nebrojivošću, a pogotovo ne po tome što se njima “označuje jednina”.

Uvoditi pojmove brojivosti i nebrojivosti u opis imenica na morfološko-leksičkoj razini nema nikakva lingvističkoga opravdanja. Imenice su na toj razini već opisane jedninom i množinom kao oznakama gramatičke kategorije broja. Pojmove brojivosti i nebrojivosti ima smisla uvoditi u opis samo na sintaktičkoj razini imenske riječi, kao semantička obilježja njezine gramatičke kategorije broja pri upotrebi te riječi u različitim gramatičkim kontekstima. Na toj razini gramatička se kategorija broja više ne može opisati jedninom i množinom kao svojim oznakama. Stoga se za njezin iscrpan opis u opis moraju uvesti semantička obilježja brojivosti i nebrojivosti.

Opreku jednina ~ množina metodološki je pogrešno dovoditi u uzročno-posljedičnu vezu s imenicama koje “označuju pojedinačne, razdvojive entitete koji se mogu brojiti” (Tafra 2000, 467). Pojedinačne, razdvojive entitete koji se (matematički) mogu brojiti označuju i imenice koje nemaju opreku jednina ~ množina, kao što su npr. imenice označene kao *pluralia tantum*, tipa *vrata*, *vile*, *škare*. Po tome što označuju takve entitete imenice nisu brojive s gledišta gramatičke kategorije broja nego s matematičkoga gledišta. Budući da je uvjetovana samo leksičkim značenjem imenice, ta je brojivost neovisna o njezinim oznakama gramatičke kategorije broja.

No ne broji se samo ono što je označeno leksičkim značenjem imenice. Osim leksičkih sadržaja imenica ima i svoje gramatičke sadržaje. Više njih, a ne samo jedan. Broj je gramatičkih sadržaja imenice proporcionalan broju gramatičkih kategorija kojima je imenica obuhvaćena. Ovdje nas zanima gramatički sadržaj imenice s gledišta kategorije broja. Taj sadržaj ima svoje semantički utvrdive oblike. Ti se oblici ne mogu označiti imenicom kao leksičkom jedinicom.

Gramatički se sadržaj imenske riječi s gledišta kategorije broja može utvrditi na dvjema različitim razinama te kategorije: morfološkoj i sintaktičkoj. Na svakoj od tih razina gramatički je sadržaj imenske riječi s gledišta kategorije broja različito definiran. Na morfološkoj razini riječ je o paradigmatski uvjetovanoj gramatičkom sadržaju imenske riječi s gledišta kategorije broja, a na sintaktičkoj o kontekstualno uvjetovanoj gramatičkom sadržaju imenske riječi s gledišta kategorije broja.

Na paradigmatskoj razini gramatička kategorija broja ima dvije svoje morfološki utvrdive oznake: jedninu i množinu. Sadržaj koji je označen imenicom na toj razini u svim se oblicima padežne paradigme te imenice njezinom jedninom označuje kao jedno a množinom kao mnogo⁸. Jedno i mnogo oblici su gramatičkoga sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja na razini njezine morfološki utvrdive jedninsko-množinske paradigme. Pretpostave li se dakle kao predmet brojenja oblici gramatičkoga sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja koji se njezinom jedninom označuju kao jedno a množinom kao mnogo, način je brojenja tih oblika nužno gramatički, po oznakama gramatičke kategorije broja, jednini i množini.

Kontekstualno uvjetovan gramatički sadržaj s gledišta kategorije broja imenska riječ dobiva na sintaktičkoj razini, upotrebom u rečenici u onim gramatičkim kontekstima koji su s gledišta kategorije broja relevantni za njezin sintaktički položaj u rečeničnom ustroj-

stvu. Za sintaktički položaj imenske riječi s gledišta kategorije broja u gramatičkom su ustrojstvu rečenice relevantna dva konteksta: subjektni i predikatni. Sintaktički je položaj imenske riječi u oba determiniran gramatičkom kategorijom broja, njegovom aktualizacijom ili neutralizacijom: predikat se sa subjektom ili slaže ili ne slaže u licu i broju.

Brojivost i nebrojivost sadržaj, imenske riječi u takvim kontekstima nije uvjetovana ni njezinim leksičkim značenjem ni oznakama kategorije broja, jedninom i množinom, nego isključivo gramatičkim kontekstom u kojemu se riječ upotrebljava. Upotrebom imenske riječi u funkciji subjekta i predikatnoga imena subjektne se i predikatni kontekst, kao opći, razlažu na nekoliko konkretnih gramatičkih konteksta od kojih je za sintaktički položaj imenske riječi s gledišta kategorije broja svaki relevantan na specifičan način. U svakom od tih konteksta gramatički sadržaj imenske riječi poprima različite semantičke oblike. Oblici se gramatičkoga sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja u jednim kontekstima mogu označiti kao brojivi u drugima kao nebrojivi. Sadržaj se imenske riječi označuje kao brojiv kad se toj riječi u rečenici aktualizira gramatička kategorija broja. Sadržaj se imenske riječi označuje kao nebrojiv kad se toj riječi u rečenici neutralizira gramatička kategorija broja.

Na sintaktičkoj razini svoje upotrebe imenska riječ ima dva oblika gramatičkoga sadržaja koja su s gledišta kategorije broja brojiva. To su jednost i mnogost. Semantički se brojiv oblik jednosti u rečenici označuje upotrebom imenske riječi u gramatičkom kontekstu jedninskoga nominativa, a semantički brojiv oblik mnogosti upotrebom imenske riječi u gramatičkom kontekstu množinskoga nominativa. U gramatičkom kontekstu jedninskoga nominativa imenska se riječ upotrebljava onda kad joj je mjesto u rečenici otvoreno glagolskom riječju u jednini u funkciji predikata s aktualiziranom oznakom kategorije lica. S aktualizacijom kategorije lica glagolskoj se riječi obavezno aktualizira i oznaka kategorije broja.

S aktualizacijom kategorije broja glagolske riječi aktualizira se i oznaka kategorije broja imenske riječi kojoj glagolska u gramatičkom kontekstu jedninskoga nominativa u rečenici otvara mjesto. Ta se oznaka aktualizira kao jednina: *Vjetar puše s istoka*. S aktualizacijom jednine kao oznake kategorije broja imenske riječi u gramatičkom kontekstu jedninskoga nominativa aktualizira se i gramatički sadržaj koji se tom riječju u toj oznaci označuje. Taj se sadržaj aktualizira kao jedno i u sustavu s ostalim oblicima sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja dobiva semantički utvrdiv oblik jednosti. Kad se u gramatičkom kontekstu jedninskoga nominativa sadržaj imenske riječi na sintaktičkoj razini njezine upotrebe u oznaci jednine aktualizira kao jedno, taj je sadržaj kao jedno brojiv s gledišta gramatičke kategorije broja, po njezinoj oznaci jednine. Brojivost toga sadržaja sintaktički je relevantno semantičko obilježje sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja koji se tom riječju označuje u navedenom gramatičkom kontekstu.

U gramatičkom kontekstu množinskoga nominativa imenska se riječ upotrebljava onda kad joj je mjesto u rečenici otvoreno glagolskom riječju u množini u funkciji predikata s aktualiziranom oznakom kategorije lica. S aktualizacijom kategorije lica glagolskoj se riječi obavezno aktualizira i oznaka kategorije broja. S aktualizacijom kategorije broja glagolske riječi aktualizira se i oznaka kategorije broja imenske riječi kojoj glagolska u gramatičkom kontekstu množinskoga nominativa u rečenici otvara mjesto. Ta se oznaka aktualizira kao množina: *Vjetrovi pušu s istoka*.

S aktualizacijom množine kao oznake kategorije broja imenske riječi u gramatičkom kontekstu množinskoga nominativa aktualizira se i gramatički sadržaj koji se tom riječju

u toj oznaci označuje. Taj se sadržaj aktualizira kao mnogo i u sustavu s ostalim oblicima sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja dobiva semantički utvrdiv oblik mnogosti. Kad se u gramatičkom kontekstu množinskoga nominativa sadržaj imenske riječi na sintaktičkoj razini njezine upotrebe u oznaci množine aktualizira kao mnogo, taj je sadržaj kao mnogo brojiv s gledišta gramatičke kategorije broja, po njezinoj oznaci množine. Brojivost toga sadržaja sintaktički je relevantno semantičko obilježje sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja koji se tom riječju označuje u navedenom gramatičkom kontekstu.

Razlika između jedno i mnogo kao semantičkih oblika gramatičkoga sadržaja imenske riječi na razini paradigme njezine kategorije broja i onoga što se kao jedno i kao mnogo jedninskim i množinskim nominativom tom riječju označuje na razini njezine kontekstualno uvjetovane upotrebe u rečenici u tome je što se u prvom slučaju jedno označuje svim oblicima jedninske a mnogo svim oblicima množinske paradigme te riječi, dok se u drugom slučaju sadržaj imenske riječi kao jedno označuje samo jednim njezinim kontekstualno uvjetovanim oblikom, jedninskim nominativom, jednako kao što se samo jednim kontekstualno uvjetovanim oblikom, množinskim nominativom, označuje i sadržaj imenske riječi koji se tom riječju označuje kao mnogo.

Semantički utvrdivim oblicima sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja na sintaktičkoj razini gramatički izraz nisu jednina i množina kao morfološki utvrdivi oblici te riječi s gledišta te kategorije. Gramatički su im izraz različiti gramatički konteksti koji su za upotrebu imenske riječi s gledišta kategorije broja sintaktički relevantni. Tako npr. jednosti i mnogosti kao semantički utvrdivim oblicima sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja na njezinoj sintaktičkoj razini gramatički izraz nisu jednina i množina te riječi nego gramatički kontekst u kojemu se ta riječ upotrebljava. To je kontekst jedninskoga i množinskoga nominativa. Sadržaj imenske riječi koji se njome na sintaktičkoj razini jednoznačno označuje kao jedno i kao mnogo ne označuje se ni kao jedno ni kao mnogo svim oblicima jedninske i svim oblicima množinske paradigme te riječi nego se kao jedno označuje samo jedninskim nominativom, a kao mnogo samo množinskim nominativom. Jedninski i množinski nominativ dva su različita gramatička konteksta upotrebe imenske riječi s gledišta kategorije broja na razini te riječi kao sintaktičke jedinice.

Osim tih dvaju konteksta postoje i drugi gramatički konteksti u kojima se imenska riječ upotrebljava kao sintaktička jedinica s gledišta gramatičke kategorije broja. Upotrebom imenske riječi u tim kontekstima označuju se i drugačiji oblici njezina sadržaja s gledišta navedene kategorije. To su semantički utvrdivi oblici sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja koji se s gledišta te kategorije ne mogu brojiti po njezinim morfološki utvrdivim oznakama jednine i množine. Ti su oblici s gledišta kategorije broja dakle nebrojivi. Nije brojiv onaj semantički oblik gramatičkoga sadržaja imenske riječi na sintaktičkoj razini njezine upotrebe kojim se taj sadržaj kontekstualno ne može označiti ni kao jedno ni kao mnogo. Nebrojivi su oblici sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja jedinost i dijelnost te konkretnost i nekonkretnost.

Kao nešto jedino gramatički se sadržaj imenske riječi u rečenici označuje upotrebom te riječi u gramatičkom kontekstu jedinoga nominativa. U tom se gramatičkom kontekstu u rečenici s kopulom s neutraliziranom oznakom kategorije lica imenska riječ u opreci prema predikatnom imenu u genitivu upotrebljava kao predikatno ime u nominativu, npr. *U mislima mu je bila žena*. Kao dio cjeline gramatički se sadržaj imenske riječi u rečenici

označuje upotrebom te riječi u gramatičkom kontekstu dijelnoga genitiva. U tom se gramatičkom kontekstu u rečenici s kopulom s neutraliziranom oznakom kategorije lica imenska riječ u opreci prema predikatnom imenu u nominativu upotrebljava kao predikatno ime u genitivu, npr. *U mislima mu je bilo žene*.

Kao nešto konkretno (pojedinačno) gramatički se sadržaj imenske riječi u rečenici označuje upotrebom te riječi u gramatičkom kontekstu konkretnoga nominativa. U tom se gramatičkom kontekstu u rečenici s kopulom s neutraliziranom oznakom kategorije lica imenska riječ u opreci prema predikatnom imenu u nominativu upotrebljava kao subjekt u nominativu, npr. *Ptica je bila na grani*. Kao nešto nekonkretno (pojedinačno) gramatički se sadržaj imenske riječi u rečenici označuje upotrebom te riječi u gramatičkom kontekstu nekonkretnoga nominativa. U tom se gramatičkom kontekstu u rečenici s kopulom s neutraliziranom oznakom kategorije lica imenska riječ u opreci prema subjektu u nominativu upotrebljava kao predikatno ime u nominativu, npr. *Na grani je bila ptica*.

U tim četirima kontekstima gramatička je kategorija broja imenske riječi neutralizirana. Stoga se gramatički sadržaji imenske riječi s gledišta kategorije broja koji se njezinom upotrebom u njima označuju kao nebrojivi osim imenskom riječju u jednini mogu označiti i imenskom riječju u množini: *U mislima su mu bile žene* i *U mislima mu je bilo žena* te *Ptice su bile na grani* i *Na grani su bile ptice*. U obje oznake kategorije broja gramatički se sadržaji imenske riječi njezinom upotrebom u navedenim kontekstima označuju kao jedinstvo i dijelnost te kao konkretnost i nekonkretnost.

Iz izloženoga je evidentno da o brojivosti i nebrojivosti gramatičkoga sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja nije moguće govoriti na paradigmatškoj razini gramatičke kategorije broja. Na toj razini gramatički se sadržaj imenske riječi s gledišta kategorije broja u svim paradigmom predviđenim oblicima njezinom jedninom jednoznačno označuje kao jedno a množinom kao mnogo. Stoga taj sadržaj na toj razini nije ni brojiv ni nebrojiv. On je tu naprosto sastavni dio paradigme gramatičke kategorije broja, koja se sastoji od jednine i množine i onoga što je njima označeno, kao jedno i kao mnogo. Kao dio paradigme te kategorije taj je sadržaj na toj razini tek potencija za brojivost i nebrojivost sadržaja koji se kao sintaktički relevantan gramatički sadržaj imenske riječi s gledišta kategorije broja oblikuje na razini upotrebe te riječi kao sintaktičke jedinice u različitim gramatičkim kontekstima.

O brojivosti i nebrojivosti gramatičkoga sadržaja imenske riječi s gledišta kategorije broja moguće je dakle metodološki suvislo govoriti tek na sintaktičkoj razini te kategorije, na razini upotrebe imenske riječi u rečenici kao sintaktičke jedinice u gramatičkim kontekstima koji su za njezin položaj s gledišta kategorije broja sintaktički relevantni. Tek na toj razini moguće je utvrditi koji se gramatički sadržaj imenske riječi s gledišta kategorije broja po morfološki utvrdivim oznakama te kategorije definira kao brojiv a koji kao nebrojiv. Taj se sadržaj označuje imenskom riječju kao sintaktičkom jedinicom, i može se brojiti također samo na jedan način: gramatički, po oznakama gramatičke kategorije broja.

Sintaktički relevantnih semantičkih svojstava brojivosti i nebrojivosti imenica nema kao leksička jedinica. To da se to što se označuje imenicom u izvanjezičnoj zbilji označuje ili kao nešto brojivo ili kao nešto nebrojivo ne može biti sintaktički relevantno semantičko svojstvo te imenice, takvo da određuje njezin sintaktički položaj u rečenici. Sintaktički relevantno može biti samo ono semantičko svojstvo imenske riječi definicija kojega se izvodi s gledišta one gramatičke kategorije po kojoj se ta riječ nalazi na određenom mjestu

u rečeničnom ustrojstvu. Za brojivost i nebrojivost to je gramatička kategorija broja. Po tome je za imenicu sintaktički relevantno samo ono svojstvo brojivosti i nebrojivosti koje se u određenom gramatičkom kontekstu izvodi iz gramatičke kategorije broja te imenice, a ne iz njezina leksičkoga značenja, iz okolnosti da je ono što se njome označuje kao leksemom u izvanjezičnoj zbilji brojivo ili nebrojivo.

Samo se brojivošću i nebrojivošću sadržaja koji se označuje imenicom s gledišta gramatičke kategorije broja mogu valjano opisati semantički odnosi u toj kategoriji na njezinoj sintaktičkoj razini. Označitelj brojivosti i nebrojivosti sadržaja koji je imenicom označen nije dakle sama imenica nego je to uvijek poseban njezin oblik koji nastaje upotrebom imenice u određenom gramatičkom kontekstu. Zbog toga nema nikakva opravdanog razloga na brojive i nebrojive dijeliti same imenice. Svojstvo brojivosti i nebrojivosti s gledišta kategorije broja nemaju imenice nego gramatički konteksti u kojima se upotrebljavaju. Brojivi su i nebrojivi upravo ti konteksti. Oni imenicama daju semantički brojiv ili semantički nebrojiv oblik.

Imenica istoga morfološki utvrdiva oblika kategorije broja upotrebom u različitim gramatičkim kontekstima može dobiti različite semantički utvrdive oblike kategorije broja, brojive i nebrojive. Na istraživaču je da utvrdi koliko koje skupine imenica i na koji način mogu odnosno ne mogu ulaziti u te kontekste. Tek se na osnovi toga može zaključiti koje skupine imenica i na koji način više tendiraju prema brojivosti a koje i na koji način više prema nebrojivosti i prema kojim njezinim oblicima. Takva vrsta istraživanja u kroatistici još nije obavljena, pa se zaključci o brojivosti i nebrojivosti imenica umjesto na temelju gramatičkoga izvode isključivo na temelju njihova leksičkoga značenja. Tada se brojivost i nebrojivost s označenoga kao dijelova izvanjezične zbilje prenosi i na samu imenicu kao označitelja, te se umjesto o brojivim i nebrojivim oblicima sadržaja imenske riječi s gledišta gramatičke kategorije broja govori o brojivim i nebrojivim imenicama.

Ako se pođe od pretpostavke da sve imenice s gledišta kategorije broja načelno mogu biti i brojive i nebrojive, onda cilj opisa brojivosti i nebrojivosti ne može biti "podjela imenica s obzirom na brojivost" (Znika 1992, 268) nego utvrđivanje i opis gramatičkih konteksta u kojima su imenice ili brojive ili nebrojive. Za podjelu imenica s obzirom na brojivost ne mogu se uspostaviti pouzdani lingvistički kriteriji. Ne može se primjerice imenica *dječak*, iz rečenice koju navodi Chomsky (1965, 82), po strukturi njezina leksičkoga značenja odrediti samo kao brojiva, ako postoje, lingvistički se mogu utvrditi, gramatički konteksti u kojima se ona ponaša kao nebrojiva, kao npr. u rečenici tipa *U njemu je još bilo dječaka* (Gsg) ili u rečenici tipa *Bila sam dječak* (iz poznate knjige Vesne Parun istoga naslova).

S obzirom na kategoriju broja, njezinu oznaku jednine, gramatički sadržaj koji se imenskom riječju *dječak* označuje u rečenicama dvaju navedenih tipova nije jednak gramatičkom sadržaju koji se tom istom riječju označuje u rečenici tipa *Dječak je otvorio vrata*. U rečenicama prvih dvaju tipova gramatički je sadržaj imenice *dječak* s gledišta kategorije broja upotrebom te imenice u navedenim gramatičkim kontekstima označen kao nebrojiv.

Taj se sadržaj jedninom te imenice u tim kontekstima ne označuje kao jedno, nego se u prvom u rečenici s kopulom u položaju predikatnoga imena u genitivu označuje kao dio cjeline koja se u tom kontekstu pretpostavlja uz tu imenicu i time u gramatičkoj kategoriji broja dobiva semantički oblik dijelnosti, a u drugom u rečenici s kopulom u položaju predikatnoga imena u nominativu kao nešto nekonkretno što se kao pojedinačno

pretpostavlja uz tu imenicu i time u gramatičkoj kategoriji broja dobiva semantički oblik nekonkretnosti. U rečenici trećega tipa, u kojoj imenici *dječak* mjesto u rečeničnom ustrojstvu otvara predikatni glagol (*otvorio je*) s aktualiziranim oznakama kategorije lica i broja, slažući se u licu i broju s njezinim oznakama tih kategorija, gramatički je sadržaj imenice *dječak* s gledišta kategorije broja upotrebom te imenice u navedenom gramatičkom kontekstu označen kao brojiv. Taj se sadržaj jedninom te imenice u tom kontekstu označuje kao jedno i time u gramatičkoj kategoriji broja dobiva semantički oblik jednosti.

Gramatički je sadržaj imenice *dječak* s gledišta kategorije broja nebrojiv zato što mu oznaka kategorije broja, u ovom slučaju jednina, nije u skladu s oblikom sadržaja koji se tom riječju u tim kontekstima označuje. Gramatički je sadržaj imenice *dječak* s gledišta kategorije broja brojiv zato što mu je oznaka kategorije broja usklađena s oblikom sadržaja koji se tom riječju u kontekstu njezine upotrebe označuje. Nije li stoga lingvistički svrhovitije konstatirati da postoje tipovi gramatičkih konteksta u kojima su imenice brojive i u kojima su nebrojive, i brojivost i nebrojivost imenica u tim kontekstima opisati, nego za bilo koju imenicu ili skupinu imenica reći da je ili samo brojiva ili samo nebrojiva?

Na mjestima u rečeničnom ustrojstvu na kojima za sintaktički položaj imenske riječi nisu relevantne oznake kategorije broja ne mogu biti sintaktički relevantna ni obilježja brojivosti i nebrojivosti sadržaja te riječi s gledišta navedene kategorije. To su mjesta objekta i priložne oznake. Dok su gramatički broj i iz njega izvedena brojivost i nebrojivost sadržaja imenske riječi u funkciji subjekta i predikatnoga imena za definiciju subjektne i predikatne pozicije imenske riječi u rečenici bitni, dotle gramatički broj i iz njega izvedena brojivost i nebrojivost sadržaja imenske riječi u funkciji objekta i priložne oznake za definiciju objektne i adverbne pozicije imenske riječi u rečenici nisu bitni. Na mjesta objekta i priložne oznake imenskim riječima mjesto u rečenici nije otvoreno kategorijom lica i broja predikatnoga glagola. Te se riječi na tim mjestima s predikatnim riječima ne slažu u licu i broju. Stoga se ni sadržaj imenskih riječi koje se u rečenicu uvrštavaju na ta mjesta s gledišta kategorije broja ne može definirati ni kao brojiv ni kao nebrojiv. Kao brojiv i kao nebrojiv sadržaj se imenskih riječi na tim mjestima može definirati samo s gledišta njihova leksičkog značenja, dakle matematički.

Imenske se riječi na ta mjesta ne uvrštavaju ni s aktualiziranim ni s neutraliziranim oznakama kategorije broja. Ako oznake kategorije broja tih riječi na sintaktičkoj razini njihove upotrebe u gramatičkom kontekstu objekta i priložne oznake nisu ni aktualizirane ni neutralizirane, onda te oznake za te riječi ostaju iste kakve su bile i na razini paradigme njihove gramatičke kategorije broja. Zato te riječi upotrebom u navedenim gramatičkim kontekstima i ne mogu imati brojivost i nebrojivost kao sintaktički relevantna obilježja svoga sadržaja. Za opis toga sadržaja s gledišta kategorije broja dovoljne su im i morfološki utvrdive oznake jednine i množine. Ono što se označuje imenskim riječima na tim mjestima njihovom se jedninom u svim oblicima jedninske paradigme tih riječi jednoznačno označuje kao jedno. Ono što se označuje imenskim riječima na tim mjestima njihovom se množinom u svim oblicima množinske paradigme tih riječi jednoznačno označuje kao mnogo.

Na temelju izložene metodološke perspektive u opisu semantičkog aspekta gramatičke kategorije broja metodološki je pogrešno uz već postojeću kategoriju broja, s oznakama jednine i množine, brojivost pretpostaviti kao samostalnu semantičku kategoriju sa značenjskim obilježjima $\pm$ brojivo. Brojivost i nebrojivost nisu sastavni dijelovi neke nove semantičke kategorije brojivosti koja bi bila izvan gramatičke kategorije broja i neovisna o

njoj. O brojivosti i nebrojivosti kao sintaktički relevantnim semantičkim obilježjima sadržaja imenske riječi ima smisla govoriti samo s gledišta već postojeće gramatičke kategorije broja, njezina semantičkog aspekta na sintaktičkoj razini.

Literatura

- Allan, Keith (1980): Nouns and countability, *Language*, 3/56, 541-567.
- Chomsky, Noam (1965): *Aspects of the theory of syntax*, MA: MIT Press, Cambridge.
- Collins, Cobuild (1995): *English Dictionary*, The University of Birmingham.
- Cruse, D.Alan (1994): Number and Number Systems, *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Pergamon Press, Volume 5, 2857-2861.
- Ivić, Milka (1983): Izbrojivost onoga što imenica označava kao gramatički problem, u: *Lingvistički ogledi*, Beograd, 9-36.
- Katičić, Radoslav (1974): Transformacijska gramatika, *SL*, 10, 23-32.
- Katičić, Radoslav (1986): *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, IAZU – Globus, Zagreb.
- Kordić, Snježana (2002): *Riječi na granici punoznačnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Peti, Mirko (1997): *Oblici nebrojivosti u hrvatskome jeziku*, dok. dis., Zagreb, rkp.
- Peti, Mirko (2002): Matematički broj prema gramatičkome, *RFD*, 4, 351-364.
- Pranjaković, Ivo (1984): Zbirne imenice i kategorija broja u hrvatskom ili srpskom jeziku, *NS SVD, Referati i saopštenja* 13/1, Beograd., 171-175.
- Raguž, Dragutin (1997): *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb.
- Šarić, Ljiljana (2002): *Kvantifikacija u hrvatskome jeziku*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Tafra, Branka (2000): "Neppravilnici" u hrvatskoj gramatici i rječniku. *RFD*, 3, 465-475.
- Znika, Marija (1992): Određenost i brojivost, *Rasprave ZZJH*, 18, 267-283.
- Znika, Marija (2002): *Kategorija brojivosti u hrvatskom jeziku*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

Bilješke

- ¹ Pojam 'brojivost', oslanjajući se na rusku literaturu, bilježi, doduše bez ikakva tumačenja, već R. Simeon u *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva*, 1969, str. 170. Nakon toga taj se pojam u nas javlja u Katičićevu prikazu generativne gramatike N. Chomskoga (Suvremena lingvistika 10/1974, str. 28) kao jedan od termina u opisu sintaktičkih svojstava imenice u njezinoj subkategorizaciji.
- ² Barić, E. i dr., *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1979, str. 355; Katičić, R., *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1986, str. 94 – 95. i 425; Raguž, D., *Praktična hrvatska gramatika*, Zagreb 1997, str. 4 – 5, 360 – 61.
- ³ S tim u skladu povlače se konzekvencije i u leksikografiji, pa se u rječnicima, posebno za engleski jezik (npr. Collins 1995), imenice kao leksičke jedinice obilježavaju razlikovnim obilježjima ± brojivo. Time se hoće naglasiti da su brojivost i nebrojivost potkategorije leksičkoga značenja imenice. Budući da gotovo i nema imenice koja bi bila ili samo brojiva ili samo nebrojiva, u kritici navedenog poimanja brojivosti Allan (1980) ukazuje na neadekvatnost takva postupka u leksikografskom opisu imenica.
- ⁴ Imenica u rečeničnom ustrojstvu može ulaziti u različite sintaktičke funkcije (subjekta, predikatnoga imena, objekta, priložne oznake itd.), pa se s tim u skladu od funkcije do funkcije različito strukturiraju i njezina potencijalna sintaktička svojstva, i ni u jednoj od tih funkcija nisu ista. Što se broji-vosti i nebrojivosti tiče, ta svojstva kao sintaktički relevantna ne pripadaju imenici kao leksičkoj jedinici nego

imenskoj riječi kao sintaktičkoj jedinici s gledišta gramatičke kategorije broja. A s gledišta su te kategorije u različitim sintaktičkim funkcijama svojstva brojivosti i nebrojivosti imenske riječi različita, imaju sadržajno različite oblike. Ta svojstva nisu tipična za samu imensku riječ, nego za svaku od funkcija u kojoj se riječ može naći.

- ⁵ Chomskomu (1965, 82) je brojiva imenica (*Count Noun*) naprosto ona koja ima obje oznake gramatičke kategorije broja, i po tome što označuje nešto pojedinačno razlikuje se od nebrojive imenice (*Mass Noun*), kojom se označuje ili nešto stvarno ili nešto apstraktno, a po tome što označuje nešto opće razlikuje se od osobnoga imena i zamjenice. Budući da se imenicom koja ima i jedninu i množinu to što se označuje označuje i kao pojedinačno i kao opće, to što je takvom imenicom označeno može se brojiti u rasponu od jedan do beskonačno. To međutim nije nikakva novost koja bi tradicionalnoj gramatici bila nepoznata. Da bi se to utvrdilo, ne mora se u gramatičkom sustavu jezika postulirati kategorija brojivosti. Sve što se o tome ima suvislo reći utvrdivo je i po oznakama kategorije broja.
- ⁶ Ono čega ima više nego jedno ne mora nužno biti označeno množinom (pluralom), nego može biti označeno i dvojinom (dualom) ili malinom (paukalom) ili zbrojinom (sumalom). Po tome se vidi da pojam 'više nego jedno' nije adekvatan da se njime označi gramatički sadržaj koji se označuje imenskom riječju u množini. Pridruživanjem pojma 'više nego jedno' oznaci množine u gramatičku se kategoriju broja kao skrovića pretpostavka uvodi broj kao matematički pojam.
- ⁷ Na potrebu razlikovanja onoga što kao brojivo "opstoji u jezičnoj stvarnosti" i onoga što kao brojivo "opstoji u nejezičnoj, predmetnoj zbilji" opravdano je upozoreno u literaturi (Znika 2002, 94-5). Međutim, ako se "kategorija brojivosti zasniva na leksičkom značenju imenice" (Znika 2002, 64), onda se to što je tim značenjem označeno ne može brojiti drugačije nego matematički, a to se opet svodi na brojenje dijelova izvanjezične zbilje koji su označeni imenicom. Između dijelova izvanjezične zbilje koji su kao sadržaj označeni leksičkim značenjem imenice i oblik, sadržaja koji su s gledišta kategorije broja označeni imenicom kao sintaktičkom jedinicom trećega što bi se moglo brojiti a označeno je imenicom nema.
- ⁸ Poseban su slučaj zbirne imenice i imenice označene kao *pluralia tantum* u kojih zbog neutralizacije jednine i množine kao oznaka gramatičke kategorije broja već na paradigmatškoj razini te kategorije dolazi do odstupanja od tog pravila.

Milenko POPOVIĆ i Rajisa TROSTINSKA (Zagreb)

JOŠ O INTERPRETACIJI NEKIH AFIKSA (na materijalu ruskoga, ukrajinskog i hrvatskoga jezika)

Flektoidni sufiks · flektoid

Ovakvog termina u gramatikama nema. Zašto nam je potreban? U svim se gramatikama hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskog jezika govori – kada je riječ o glagolima – o *infinitivnoj osnovi* i, u nešto starijima, o *infinitivnome nastavku*, a u novijima – o *infinitivnome sufiksu*. Dosljedno je upotrebljavajući pojam osnove upotrebljavati i pojam nastavka, i obrnuto, jer to jedno bez drugoga ne ide, ili: to jedno iz drugoga izvire. Ako postoji ono što zovemo osnovom, onda je ono što je (i što mora biti) poslije toga u istome riječ-obliku (termin je u Simeonovu rječniku kalk ruskoga termina *словоформа*) ili što je – s gledišta našeg načina pisanja – desno od toga u danome riječ-obliku – nastavak. Ali, ima jedna nedosljednost: budući da se do pojma osnove i nastavka ne može doći na temelju samo jednog riječ-oblika promjenljive riječi, a infinitiv je nepromjenljiv oblik (promjenljive riječi), onda ne može biti ni podijeljen na osnovu i nastavak. Budući pak da se u jezicima kakvi su hrvatski, ruski i ukrajinski, prema ustaljenome tumačenju, i nekoliko drugih glagolskih oblika tvori od onoga što se dobije kada se od infinitivnoga oblika odbije ono što mu se na kraju uvijek ponavlja, to se i dalje zove *infinitivna osnova*. A da se za stalni krajnji morfem infinitivnoga oblika izbjegne nedosljednost s terminom *nastavak*, u novijim se gramatikama, naprimjer ruskoga jezika, upotrebljava termin *формообразовательный / формообразующий суффикс* (u gramatikama ukrajinskoga jezika: *формотворчий суффикс*), prema čemu se u hrvatskim gramatikama i radovima o jeziku upotrebljava kalkirani termin *oblikotvorni sufiks*. Nastaje nova nedosljednost: poslije sufiks, dolazi – makar i u nultome obliku – nastavak. A ovdje ga uopće nema, ne može biti, pa dakle ni nulti. I ne samo to: u ruskom i ukrajinskom jeziku i poslije toga infinitivnoga oblikotvornog *sufiksa*, kao i poslije svakog *nastavka* bilo kojega glagolskog oblika, dolazi (u onih glagola koji ga imaju) *postfiks* *-ся* (*-сь*). Pa budući da je infinitivni oblikotvorni sufiks distribuiran poslije (infinitivne) osnove (koja često na kraju, dakle neposredno ispred oblikotvornog sufiksa, ima sufiks i koja u ruskom i ukrajinskom jeziku – rečeno je – može imati / ima *postfiks*), tj. budući da smještajem / distribucijom (ponašanjem) *posve odgovara nastavku*, da bismo izbjegli nedosljednost termina *infinitivni nastavak*, a i nedovoljnu preciznost termina *oblikotvorni sufiks*, nazvali smo ga *flektoidni sufiks – flektoid*.

Gotovo u svim se bibliografskim jedinicama što ih u ovome članku navodimo (iznimka su *Краткая русская грамматика* i *Русская грамматика I*) kaže da se *glagolski pridjev radni / форма (формы) прошедшего времени / форма (формы) минувшего часу* (= *oblik (oblici) prošloga vremena*, kako to zovu ruske i ukrajinske gramatike) tvori (tvore) od *infinitivne osnove* dodavanjem *sufiksnoga morfema* za vrijeme (na prvo mjesto stavljamo – povijesno gledano – njegov primarni izraz) *-l- / -o- (-ao-) // -л- / -о- // -л- / -в- / -о-* i nastavka za rod i broj (naprimjer: *rad-i-o-ø / tres-ao-ø, rad-i-l-a / tres-l-a, rad-i-l-o / tres-l-o; rad-i-l-i / tres-l-i, rad-i-l-e / tres-l-e, rad-i-l-a / tres-l-a* – u hrvatskom, pri čemu nismo, kao J. Silić,

označavali nulti sufiksni morfem (nulti tematski vokal) u *tresti*, *ход-и-л-ø* = hodao je / *тряс-ø-ø* = tresao je, *ход-и-л-а* / *тряс-л-а*, *ход-и-л-о* / *тряс-л-о*; *ход-и-л-и* / *тряс-л-и* – u ruskom; *ход-и-л-ø* = hodao je / *тряс-ø-ø* = tresao je, *іход-и-л-а* / *тряс-л-а*, *ход-и-л-о* / *тряс-л-о*; *ход-и-л-и* / *тряс-л-и* – u ukrajinskom). (U dvjema pak, kao iznimka, spomenutim gramatikama – uz *prezentsku osnovu* – nije *infinitivna*, nego je *perfektska osnova* ona koja služi za tvorbu oblik,.) Može se pitati: ima li netom – u svima trima jezicima – navedeni sufiksni morfem za vrijeme isti status kao i infinitivni flektoidni sufiks, tj. *je li i -l- / -o- (-ao-) // -l- / -ø- // -l- / -v- / -ø- flektoidni sufiks – flektoid?* Premda bi odgovor odmah mogao biti: *ne*, mi ga odmah ne dajemo. Zašto? Zato što su u *Babić, S. i dr., 1991* za *glagolski pridjev radni* navedeni nastavci *-o, -la, -lo (-ao, -la, -lo)*; što su u *Težak, S. – Babić, S., 1994⁹* za *isti oblik* navedeni nastavci *-o, -ao, -la, -lo; -li, -le, -la*; što su u *Barić, E. i dr., 1995* za *isto* navedeni nastavci *-o / -ao, -la, -lo i -li, -le, -la* (bez obzira na to što se iz teksta prije njihova navođenja vidi da je riječ o *dvomorfemnom završetku*); što u *Гвоздев, А. Н., 1967²* nije jasno što je – *zapravo* – osnova *oblika prošloga vremena*; što je *to* nejasno i u *Русский язык, Энциклопедия, 1979*; što je u *Русская грамматика I, 1982* izrijeком rečeno da morfem o kojem je riječ *ne ulazi u osnovu oblika prošloga vremena*; što je *nejasnoća* i u *Современный русский язык, 1984⁴*; što je *nejasnoća* i u *Краткая русская грамматика, 1989*; što ni u *Волох, О. Т. i dr., 1976* nije jasno što je – *zapravo* – osnova *oblika prošloga vremena*; što *to* nije jasno ni u *Українська грамматика, 1986*; što se za *Грищенко, А. П. i dr., 1997* može reći *isto*; što *to* nije jasnije ni u *Сучасна українська літературна мова, 2002²*, tj. što se *jedino* u *Silić, J., 1991* i u *Silić, J., 1995* jasno kaže da razmatrani oblikotvorni morfem *ulazi u sastav osnove glagolskoga pridjeva radnog* (dodajemo: što je potpuno primjenjivo na ruski i ukrajinski *oblik prošloga vremena*). A on doista ulazi u sastav te osnove (tih osnova) jer *poslije njega dolaze nastavci, pokazatelji roda i broja*. Pa premda je, dakle, gledano paradigmatski, morfem *-l- / -o- (-ao-) // -l- / -ø- // -l- / -v- / -ø-* na istoj *vertikali* na kojoj je i infinitivni flektoidni sufiks i premda *jest oblikotvorni*, on *nije flektoidni sufiks, nije flektoid*.

Morfem satelit (i morfemoid satelit)

O *morfemu satelitu* smo pisali u nekoliko navrata: prvi put 1991. (*Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 26, 23-26), zadnji put 2001. (u Zborniku radova I *Drugi hrvatski slavistički kongres*, 573-575). U prvome smu tekstu taj (novouvedeni) termin pisali kao polusloženicu: s crticom (*morfem-satelit*), u zadnjem je tekstu apozicija odvojena. Taj smu termin uveli za dio riječi (i njegovo ponašanje) koji – kako smu pisali – zbog neadekvatne interpretacije nije imao (i nema !) odgovarajući naziv. Nesklad smu između interpretacije i naziva, s jedne strane, i stvarnog ponašanja, s druge, uočili prvo kod hrvatskih (uvjetno rečeno) *povratnih glagola*, tj. *glagola sa se*. Taj *se* u hrvatskim gramatikama nije tretiran kao *jedan od morfema danoga glagola*, pa se naziva (*enklitičkim*) *oblikom povratne zamjenice* (što je *po podrijetlu*) ili – uz odmak od podrijetla – *povratnom česticom*. A taj je glagolski *se neodvojivi dio danoga glagola s pridruženim mu gramatičkim značenjem*, dakle *njegov morfem (povratni glagol kupati se s oduzimanjem se postaje prijelazni glagol kupati, glagol smijati se s oduzimanjem se postaje neovjerena riječ, iako i “prepoznatljiva”, itd.)*, ali koji *nije* ni *prefiks*, ni *sufiks*, ni *nastavak*. A koji je morfem? Enklitika je, koja se može nalaziti odmah iza svoje “glavnine”, iza dijela riječi koje je dio (*kupati se*), ali i daleko

ispred nje (*Ja ću se, premda je voda danas hladna i premda znam da se vi jako bojite za moje zdravlje, ipak kupati u Kozjačkom jezeru*), to je, dakle, morfem koji smo – s obzirom na njegovu distribuciju, na njegovo ponašanje – nazvali *morfem satelit*. Iz navedenoga se vidi da suvremeni hrvatski standardni jezik, kada je riječ o *glagolima sa se, nema postfiks*, kao ruski i ukrajinski, *nego morfem satelit*. Suvremeni pak standardni ruski i ukrajinski jezik, kada je riječ o *glagolima sa -ся (-сь)*, *nemaju morfem satelit – imaju postfiks* (naprimjer: *купать / купаться* – ruski i *купати / купатися* – ukrajinski). Budući pak da se analogno glagolskome *se* u hrvatskom standardnom jeziku ponašaju *бы (б)* u suvremenom ruskom i *би (б)* u suvremenom ukrajinskom u sastavu oblik, *kondicionala* (i *optativa*), mi i za taj kondicionalni (i optativni) *бы (б)* u ruskom i kondicionalni (i optativni) *би (б)* u ukrajinskom kažemo da su *morfemi sateliti* (a ne *čestice*, kako su tretirani i kako se nazivaju u ruskim i ukrajinskim gramatikama, uključujući i najnovije).

I o *morfemoidu satelitu* smo pisali: podsjećamo na članak u *Filologiji 20-21, 1992-1993* i u *Croatici 37/38/39, 1993*. I taj smo termin u početku pisali s crticom (*morfemoid-satelit*), a kasnije ga počeli pisati bez nje. Namijenili smo ga pojavi (ne jedinoj u slavenskim jezicima) u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku, koja se u gramatikama i danas tretira drugačije nego što smo mi predložili: riječ je o oblicima pomoćnoga glagola *htjeti* u tvorbi *futura prvog* – *ću, ćeš, će; ćemo, ćete, će*. Činjenica je da se ti *enklitički* oblici upotrebljavaju *samo* za tvorbu *futura prvog*, tj. oni su *neodvojivi dio paradigme futura prvog s pridruženim (gramatičkim) značenjem budućega vremena*. Mogu se nalaziti neposredno *iza* (svojega) infinitivnog oblika (*doći ću, nosit ću*), ali i daleko *ispred* njega (*Ona će, kao što vidite, iako to, mislim tako, uopće niste očekivali, prijeći preko svega što je bilo*). Pa budući da se pojavljuju *isključivo* u sastavu *futura prvog*, da su njegov *obvezatni* dio (dijelovi), budući da su enklitike, koje mogu biti neposredno *iza* i daleko *ispred* (svojega) infinitivnog oblika, ponašaju se *kao* morfem(i) satelit(i). Ali budući da *čine paradigmu*.

ć-ø-u

ć-e-š

ć-e-ø

ć-e-mo

ć-e-te

ć-e-ø

(u kojoj je korijenski morfem /ć/, sufixni morfem (-ø-) /e/, a nastavci su prezentski: -/u/, -/š/, -ø, -/mo/, -/te/, -ø), tj. budući da su *tromorfemni* – mi ih nazivamo *morfemoidi sateliti*.

To što je morfem satelit /se/ sastavni dio *svih* oblika glagolske paradigme danoga glagola, a što su morfemoidi sateliti *futura prvog samo* njegovi sastavni dijelovi – nije nešto što ih principijelno razlikuje.

S ovoga je gledišta *futura prvi* u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku *dvočlani nesloženi* glagolski oblik: s jednim promjenljivim, enklitičkim gramatičkim članom i s jednim nepromjenljivim semantičkim članom.

(Upotreba *punih* (neenklitičkih) oblika: *hoću, hoćeš, ...* s infinitivom, kao u *upitu*, naprimjer: *Hoćeš li doći?, uvijek nosi i modalno značenje* i, dakako, *ne predstavlja upotrebu morfemoida satelita*.)

Imperativni sufiks, nastavci (*i* postfiks)

O tome kako tretirati *-и-* u 2. licu jednine i množine, a kako *-те* u 2. licu množine imperativa (osobito) u *suvremenom standardnom ruskom jeziku*, napisano je prije 20 godina (Popović, 1982), ali je aktualnost rješenja pitanja ostala (kao primjeri za predmet o kojem se raspravlja služe nam odgovarajući oblici ruskih glagola: *идти* (= ići) i *резать* (= rezati): *иди, идиме* i *режь, режьме*).

U *Виноградов, 1947: 591* piše da (u vezi s mjestom naglaska) “imperativ završava na *-и*, a na 594. stranici nalazimo: “Aglutinacijski se način, priljepljivanje morfema, prenosi čak na ovakve usklične tvorbe imperativnog tipa: *на-ка, на-те, нуте-ка, полно-те* i sl.

U ustrojstvu imperativa ti morfemi što se aglutiniraju tvore sustav svojevrstnih gramatičkih suodnosa i opozicija ... Lijepeći se na temeljni oblik imperativa (*ешь, ешьте*) afiks *-те* mu pridaje značenje 2. lica množine.”

Dakle, imperativ “završava na *-и*” (koji nije definiran!), afiks *-те* (nedefiniran!) se *aglutinira* na *temeljni oblik* (u primjeru bez *-и-*) pridajući mu značenje 2. lica množine, a i navedene “usklične tvorbe” imaju na kraju aglutinativne morfeme.

U *Грамматика русского языка I, 1960: 466*: “Oblici 2. lica jednine imperativa završavaju na *-и* ... ali mogu biti i sama prezentska osnova ...

Nastavak je 2. lica množine imperativa *-те* ...”

Na stranici se pak 492. iste gramatike govori gdje sve može biti “nastavak *-и*”.

Dakle, 2. lice jednine imperativa “završava na *-и*”, zatim se govori o “nastavku *-и*” (gdje se uzima u obzir i 2. lice jednine i 2. lice množine), a “nastavak je 2. lica množine imperativa *-те*”.

U *Грамматика современного русского языка I, 1970: 414*: “Oblici 2. lica jednine tvore se ... 1) pripajanjem prezentskoj osnovi fleksije *-и*, ili 2) nulte fleksije ...”, a na stranici 415.: “Oblici 2. lica množine tvore se pripajanjem oblicima jednine postfiksa *-те*; naprimjer: *иди-те, режь-те* ...”

Dakle, *-и* je nastavak za 2. lice jednine (može biti i multi), a *-те* na kraju 2. lica množine jest postfiks.

U *Розенталь i dr., 2001¹ -и* je sufiks, kojemu se u množini dodaje postfiks *-те*, a “U povratnim glagolima afiks *-ся* ostaje” (str. 234).

U *Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц II, 2002* oblici se imperativa 2. lica jednine tvore “dodavanjem” “posebnoga afiksa *-и*”, ili od “čiste” (u navodnicima) osnove, a oblici se 2. lica množine imperativa tvore dodavanjem prvima “aglutinativnog afiksa *-те*” (str. 95).

Prema svemu navedenom, u vezi s -и:

1) imperativ ili “završava” na (nedefinirani) *-и*, 2) ili je riječ o “nastavku” *-и* (na mjestu kojega može biti i “nulta fleksija”), 3) ili je riječ o “sufiksu” *-и*, 4) ili o “posebnom afiksu” *-и*; *prema svemu navedenom, u vezi s -те:*

1) *-те* se ili “aglutinira” na temeljni oblik imperativa (pridajući mu značenje 2. lica množine), 2) ili je “nastavak” 2. lica množine imperativa, 3) ili je “postfiks” (pripojen obliku jednine), 4) pri čemu “u povratnim glagolima afiks *-ся* ostaje”.

U ruskom (kao i u hrvatskom i ukrajinskom) jeziku imperativ čini jednu od paradigmi u okviru sveukupnog oblička kojega glagola, pri čemu su (u ruskom) *jezgra* te paradigme oblici *2. lica jednine* i *2. lica množine*. (Imperativnost se u ruskom za 3. lice jednine i 3. lice

množine iskazuje opisno tako da se upotrijebi oblik 3. lica jednine ili množine prezenta nesvršenih / futura svršenih glagola, a za 1. lice množine opisno tako da se glagol upotrijebi u obliku infinitiva / 1. lica množine futura – dakle upotrebom nespecificiranih oblika, već “angažiranih” u prezentu (nesvršenih) i futuru (svršenih) glagola), pa njih ne razmatramo.) Navodimo imperativne oblike 2. lica jednine i 2. lica množine glagola koji nam, kako je rečeno, služe kao primjer:

2. lice jednine:	<i>иди</i>	<i>режъ</i>
2. lice množine:	<i>идите</i>	<i>режъте.</i>

Jezgra se paradigme imperativa, vidljivo je, sastoji od oblika 2. lica jednine, koji se od oblika 2. lica množine razlikuje *nemanjem -te*, i oblika 2. lica množine, koji se od oblika 2. lica jednine razlikuje *imanjem -te*. Također je vidljivo da *oba* oblika glagola *идти* sadrže / i / i da *oba* oblika glagola *резать* *ne* sadrže / i /. Očigledno je da / i / *nije nastavak*, nego *dio osnove jezgre paradigme imperativa* (koju čine oblici 2. lica jednine i 2. lica množine), očigledno je da se nalazi *iza korijenskog morfema*, da *ga može i ne biti*, tj. da *može biti i nulti*, i da je *neposredno ispred -te*, čije je postojanje, kako je rečeno, pokazivač oblika 2. lica množine i čije je nepostojanje pokazivač oblika 2. lica jednine. Prema svemu rečenom razmatrani oblici podijeljeni na morfeme izgledaju ovako:

<i>ид-и-∅</i>	<i>режъ-∅-∅</i>
<i>ид-и-те</i>	<i>режъ-∅-те</i>

Budući da se nalazi *i* u obliku 2. lica jednine *i* u obliku 2. lica množine, budući da je *dio* (zajedničke: *иди-*) osnove *obaju* (razmatranih) oblika, *-и-* *nije nastavak*, *-и-* *je sufiks* (koji može biti i nulti, kao u navedenim oblicima glagola *резать*). Dva se razmatrana oblika, dakle, nikada *ne razlikuju* (svojim) osnovama, nego uvijek (svojim) nastavcima, od kojih je *nastavak za oblik 2. lica jednine uvijek -∅*, a *nastavak za oblik 2. lica množine uvijek -te*, dakle: *-te se ne aglutinira*, dakle: *-te nije postfiks* (iza njega, ako ga glagol ima, normalno dolazi postfiks *-ся (-сь)*). Ovakvo je gledanje, o kojem je (kako je spomenuto) napisano 1982., zastupljeno *jedino* u gramatici *Боброва, 1999*. (Budući da se oblici imperativa za 2. lice jednine i množine tvore od prezentske (ili prostoga futura) osnove – što je općeprihvaćeno, u dânu se interpretaciju potpuno uklapaju i imperativni oblici poput: *слушай / слушайте, думай / думайте*, u kojima krajnji / j / nije sufiks dvaju imperativnih oblika, nego sufiks prezentske (prostoga futura) osnove, tako da takvi oblici odgovaraju varijanti: ... *-∅-∅ / ... -∅-те*. Iznimku ne čine ni odgovarajući oblici jednosložnih glagola: *бить, вить, литъ, пить, шить* (*бей / бейте, вей / вейте, ...*), u kojima je / j / na kraju prezentske osnove alternant infinitivnome / i /, a među suglasnicima je nepostojani / e /. Također treba reći: poslije [ž], [š] ne može doći [i], nego [y], naprimjer: *скажу* (od *сказать* = reći), *пишу* (od *писать* = pisati), pa je u takvom slučaju riječ 1) ili o alofonu fonema / sufiksa / i / – “moskovska fonološka škola”, 2) ili o fonemu / sufiksu / y /, pozicijskoj varijanti sufiksa / i / – “lenjingradska / sanktpeterburška škola”).

Što se tiče *-te* koji se, kao *ublaživač zapovijedi*, može pojaviti *na kraju imperativnog oblika za 1. lice množine*, dakle *poslije nastavka* (kao u primjeru: *пойдѐме* = pođimo – od glagola *пойти* = poći), to *jest postfiks*, ali *okazionalni / fakultativni* (*ne ulazi* u paradigmu, govornik ga upotrebljava / ne upotrebljava *po svojoj želji*, ali ga – ako hoće izraziti značenje koje taj okazionalni postfiks nosi – *mora* upotrijebiti – takvog, na tome mjestu). (Na taj se postfiks može dodati još jedan postfiks – *ublaživač zapovijedi*, koji je još više ublažava: *пойдѐмме-ка*. Isti se okazionalni postfiks *-ка* može dodavati – što mu je mnogo češća

upotreba – i neposredno na oblike za 2. lice jednine i množine imperativa, kao u primjeru: *иди-ка / идите-ка.*)

Drugačije je, u odnosu prema ruskom, stanje u tvorbi imperativnih oblika u *suvremenom standardnom ukrajinskom jeziku*. I u njemu je 3. lice (jednine i množine) opisno, s upotrebom oblika prezenta nesvršenih / futura svršenih glagola, ali je – kao u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku – oblik imperativa za 1. lice množine “imperativski”, a ne “posuđen”. I ne samo to, za razliku od ruskoga, s jedne strane, i hrvatskoga, s druge, s obzirom na fonemsku prirodu afiksa (u jednoj varijanti paradigme) zajedništvo čine *oblici 1. i 2. lica množine* u odnosu prema *obliku 2. lica jednine*, što se vidi iz oblika glagola: *сидіти* (= sjediti), *сидати* (= sjedati), *систи* (= sjesti) (navodimo ih, bez oblika za 3. lice jednine i 3. lice množine, prema: *Українська грамматика, 1986*):

jednina: množina:

1. - - -	1. <i>сидимо, сидаймо, сядьмо</i>
2. <i>сиди, сидай, сядь</i>	2. <i>сидитъ, сидайте, сядьте</i>
3. - - -	3. - - -

I u ukrajinskom se jeziku razmatrani oblici tvore od prezentske osnove, a budući da navedeni predstavljaju modele njihove tvorbe, lako je zaključiti da postoje dvije varijante: *s afiksom* i *bez njega*. (U ruskome su također dvije varijante tvorbe: s afiksom i bez njega, s tim da, pokazano je, afiks *-и- jest sufiks*.) Ali interpretacija afiksa u ukrajinskom, vidi se, *ne može biti identična* interpretaciji afiksa u ruskom. U ukrajinskom su */ i / i / y / različiti fonemi*, pa su i */ y /* u 2. licu jednine i */ i /* u 1. i 2. licu množine *različiti fonemi*. S obzirom na to može se zaključiti (o tome Popović i Trostinska, 1997: 362) da je *-č* (na tome mjestu *uvijek samo / y /*) *nastavak*, a da je *-i-* (na tome mjestu *uvijek samo / i /*) *sufiks*, pa razmatrani oblici podijeljeni na morfeme izgledaju ovako:

<i>сид -и</i>	<i>сид -і-мо</i>	<i>сид -і-ть</i>
<i>сидай-ø</i>	<i>сидай-ø-мо</i>	<i>сидай-ø-те</i>
<i>сядь -ø</i>	<i>сядь -ø-мо</i>	<i>сядь -ø-те</i>

Ovakva se interpretacija (i to ne dosljedno i usput) nalazi *jedino* u *Історія української мови. Морфологія, 1978*. U netom smo navedenom našem članku, međutim, ukazali i na mogućnost još jedne, premda mnogo neprihvatljivije, interpretacije: da su *-č* (*/ y /*) i *-i-* (*/ i /*) *uzajamno isključive pozicijske varijante sufiksa: / y / / i /*, po kojoj u ukrajinskom jeziku, kao u ruskom, u obliku imperativa za 2. lice jednine ne bi bilo nastavka.)

I u *suvremenom* su *standardnom hrvatskom jeziku* oblici imperativa za 3. lice jednine i množine opisni, s upotrebom već drugdje “angažiranih” oblika, pa se ni o njima ovdje više neće govoriti. U vezi pak s tvorbom ostalih imperativnih oblika lako je uočljivo da je najunificiranija, a time i najjednostavnija (u odnosu prema stanju u ruskom i ukrajinskom) slika u *suvremenom standardnom hrvatskom jeziku*. I hrvatski, kao i ukrajinski, ima za 1. lice množine “pravi imperativski” oblik, ali dok su u ukrajinskom 1. i 2. lice množine svojim *-i-* u opoziciji prema 2. licu jednine s njegovim *-и-*, u hrvatskome je *u svima trima oblicima isti sufiks*, pitanje je samo – kada je riječ o jeziku, a ne o pojedinom glagolu – može li se govoriti o dvama sufiksima, o jednome sufiksu, ili o jednom sufiksu koji se može ostvarivati i kao nulti.

Budući da je s gledišta morfemike razmatrano pitanje najdosljednije obrađeno u *Silić, 1991* i u *Silić, 1995*, navodimo gledanje iz *Silić, 1991: 6*, gdje se kaže “da se osnova svakoga glagolskog oblika utvrđuje prema njemu samom, a ne prema kojemu drugom glagolskom

obliku (jer svaki glagolski oblik ima vlastitu osnovu)", na temelju čega su na stranici 11. navedeni "(morfemi) nositelji gramatičkih značenja imperativ", pa su tako: "5. za imperativ: *i/j* (usp. misl-*i-ø* i čit-a-*j-ø*)", a u *Silić, 1995: 46* čitamo: "*Imperativ* se tvori tako da se na imperativnu osnovu dodaju (imperativni) morfemi *-ø* (za drugo lice jednine), *-mo* (za prvo lice množine) i *-te* (za drugo lice množine)." Odmah poslije ovoga pita se kako se dobiva imperativna osnova, pa se u davanju odgovora nekoliko puta ponavlja formulacija: "Glagoli kojima prezentska osnova završava na ..."

Dakle, navedena su *dva* sufiksa imperativne osnove (koji se ponavljaju u *svima trima* razmatranim oblicima): *-i-* i *-j-* i *tri nastavka* – za 2. lice jednine: *-ø*, za 1. lice množine: *-mo*, za 2. lice množine: *-te*.

Mi mislimo da se – kada je riječ o stanju u *suvremenom standardnom hrvatskom jeziku* – može reći da se polazni oblik koji služi za dobivanje imperativnih oblika za 2. lice jednine, 1. i 2. lice množine, tj. *imperativna osnova podudara s prezentskom osnovom koja se dobiva u 3. licu množine*, tj. da se može reći da se navedeni *imperativni oblici dobivaju od prezentske osnove*. Dodavanjem čega? Odgovor na ovo pitanje ovisi o odgovoru na drugo pitanje: što treba smatrati d,nom osnovom glagol, tipa: *kopat*? Prvo zaključujemo da je – premda "je intervokalske prirode" – */j/* u obliku *kopaju jezična stvarnost* (dakle da ga nositelji jezika identificiraju, tj. "čuju" ga i mogu ga reproducirati), koju možemo interpretirati: 1) **ili** kao *dio osnove*, 2) **ili** kao *dio nastavka*. Ako ga shvatimo kao dio osnove, onda *pripada alo-osnovi u obliku 3. lica množine prezenta* glagola, kao što je, naprimjer, *kopati: kopa-m, kopa-š, kopa-ø, kopa-mo, kopa-te, kopaj-u*. Pred nama su po takvom gledanju, dakle, *dvije alo-osnove: kopa-* (u svim oblicima, osim u obliku 3. lica množine) i *kopaj-* (u obliku 3. lica množine). S obzirom na rečeno, može biti **ili**: *griz-i-ø* (*griz-i-mo, griz-i-te*), *meć-i-ø* (*meć-i-mo, meć-i-te*), *mol-i-ø* (*mol-i-mo, mol-i-te*), ..., **ili**: *drmaj-ø-ø* (*drmaj-ø-mo, drmaj-ø-te*), *gledaj-ø-ø* (*gledaj-ø-mo, gledaj-ø-te*), *kopaj-ø-ø* (*kopaj-ø-mo, kopaj-ø-te*), ... , dakle: po ovome se gledanju razmatrani imperativni oblici tvore **od dodavanjem na prezentsku osnovu sufiksa -i- koji može biti i nulti**.

U ovo se posve uklapaju i glagoli poput: *darivati* (i kada su im alo-osnove u oblicima 3. lica množine modela: *daruj-ø-*, dakle *bez /e/* ostvarenog u alo-osnovama u ostalim oblicima prezenta, i kada se ostvaruju po modelu: *darivaj-ø-*), *kupovati* (*kupuj-ø-* – također bez spomenutoga */e/*;

u ovo se uklapaju i glagoli *pasti* (*padni, ...*), *mesti* (*meti, ...*), *kleti* (*kuni, ...*);

u ovo se uklapaju i glagoli *peći* (*peci, ...*), *sjeći* (*sijeci, ...*), *teći* (*teci, ...*) – uz alternaciju: *k(i) > c(i)* (prezentske su oblike svršenoga glagola *reći* u standardnom jeziku uglavnom istisnuli prezentski oblici svršenoga glagola *kazati*, tako da se automatski upotrebljavaju imperativni oblici s osnovom *rec-i-*, naime, malo se u govorima upotrebljava prezentski oblik 3. lica množine: *reku*, a više oblici: *reču* i *reknū*);

u ovo se uklapaju, zahtijevajući komentare, i glagoli *leći, pomoći, strići* – uz alternaciju: *g(i) > z(i)*;

(u vezi s ostvarenjem */j/* dvojnost pokazuju glagoli kojima infinitivna osnova završava na *-ji*, kao: *brojiti, krojiti, pojiti*).

Ako */j/*, o kojem je riječ, shvatimo kao *dio nastavka* (dakle da je dioba na osnovu i nastavak glagola, naprimjer, *kopati* u prezentskom obliku 3. lica množine: *kopa-ju*), onda se konstatacija da se *imperativni oblici tvore dodavanjem na prezentsku osnovu sufiksa -i- koji može biti i nulti mora preformulirati: od prezentske osnove dodavanjem (imperativnih) sufiksa: -i- ili -j-*.

Referencije

- Babić, S. i dr. (1991). *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*. Zagreb: HAZU / Globus.
- Barić, E. i dr. (1995). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Popović, M. (1982). Što je *-te* u 2. licu množine imperativa u ruskom i hrvatskosrpskom. *Filologija* 10, 221-232.
- Popović, M. i Trostinska, R. (1997). Glagoli u hrvatskom prema glagolima u ruskom i ukrajinskom. *Prvi hrvatski slavistički kongres* (Zbornik radova I), 355-364.
- Popović, M. i Trostinska, R. (1993). Hrvatsko-ukrajinsko-ruske jezične paralele (o morfemu-satelitu i morfemoidu-satelitu). *Croatica* 37/38/39, 303-309.
- Popović, M. i Trostinska, R. (1991). O glagolskom *se* u hrvatskosrpskom. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 26, 23-26.
- Popović, M. i Trostinska, R. ((2001). O morfemu satelitu u slavenskim jezicima. *Drugi hrvatski slavistički kongres* (Zbornik radova I), 573-575.
- Popović, M. i Trostinska, R. (1992-1993). Tvorba budućeg vremena u hrvatskom, ruskom i ukrajinskom književnom jeziku. *Filologija* 20-21, 363-373.
- Silić, J. (1995). *Morfologija hrvatskoga jezika. Udžbenik za 2. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Silić, J. (1991). Ustrojstvo glagolske osnove. *Suvremena lingvistika* 31/32, 3-12.
- Težak, S. – Babić, S. (1994⁹). *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Боброва, А. В. (1999). *Грамматика русского языка*, Москва, Цитадель.
- Виноградов В. В. (1947). *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Москва - Ленинград: Учпедгиз.
- Волох, О. Т. и др. (1976). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.
- Гбоздев, А. Н. (1967²). *Современный русский литературный язык, I*. Москва: Просвещение.
- (1960). *Грамматика русского языка I*. Москва: АН СССР.
- (1970). *Грамматика современного русского литературного языка*. Москва: Наука.
- Грищенко, А. П. и др. (1997). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.
- (1978). *История украинской мови. Морфология*. Київ: Наукова думка.
- (1989). *Краткая русская грамматика*. Москва: Русский язык.
- Розенталь, А. Э. и др. (2002⁴). *Современный русский язык*. Москва: Айрис Пресс.
- (1982). *Русская грамматика, I*. Москва: Наука.
- (1979). *Русский язык. Энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия.
- (1984⁴). *Современный русский язык*. Москва: Высшая школа.
- (2002). *Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц II*. Москва: Academia.
- (2002²). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.
- (1986). *Украинская грамматика. Киев: наукова думка*

Ivo PRANJKOVIĆ
Odsjek za kroatistiku
Filozofski fakultet u Zagrebu

IZRAŽAVANJE VREMENSKIH ODNOSA U HRVATSKOME JEZIKU

U prilogu je riječ o raznovrsnim načinima izražavanja vremenskih odnosa u hrvatskome jeziku na morfološkoj, leksičkoj i sintaktičkoj razini. Razmatra se označavanje vremena pojedinim glagolskim oblicima, pojedinim vrstama riječi, imenskim konstrukcijama (posebice prijedložno-padežnim izrazima), rečenicama, koordiniranim i subordiniranim složenim rečenicama te na razini teksta. Posebna pozornost posvećuje se subordinacijskom izražavanju vremenskih odnosa, i to ponajprije onim vremenskim rečenicama koje se ovdje nazivaju terminativnim (graničnim).

Od svih kategorijalnih odnosa u jezicima vremenski su bez sumnje najčešći i najraznovrsniji, posebice kad se uzme u obzir raznovrsnost načina njihova izražavanja. To nije nimalo neobično ako se zna da je za narav i funkcioniranje jezika bitan govorni čin, a svaki se govorni čin odvija u nekom vremenu pa za nj vrijeme odnosno vremenska relacija između govornoga čina i onoga o čemu se u njemu piropćuje mora biti relevantna. U jezicima se naime redovito događa da se vrijeme događanja (tj. vrijeme onoga o čemu se priopćuje) određuje prema vremenu u kojem se odvija govorni čin, tj. prema vremenu govorenja (tada obično govorimo o indikativnim vremenskim odnosima). Osim toga, vremenski se odnosi uspostavljaju i između dvaju događanja od kojih se jedno obično fiksira s obzirom na vrijeme govornoga čina, a drugo se određuje prema prvome (tada obično govorimo o konjunktivnim vremenskim odnosima).

Vremenski odnosi mogu se izražavati i na morfološkoj, i na sintaktičkoj, i na leksičkoj razini. Na morfološkoj (ili možda bolje reći: na morfosintaktičkoj) razini vremenski se odnosi primarno izražavaju posebnim oblicima koje i nazivamo vremenima. U svojim temeljnim značenjima odnosno apsolutnim porabama ta vremena označuju vremenske relacije između vremena odvijanja govornog čina i vremena događanja o kojem se priopćuje. Prezentom se izražava da se vrijeme događanja podudara s vremenom govornoga čina, preteritalnim vremenima da vrijeme događanja prethodi vremenu govornoga čina, a futurskim oblicima da vrijeme događanja slijedi poslije govornoga čina.

Naravno, svako se od vremena može upotrebljavati i u drugim značenjima, pa tada obično govorimo o relativnoj i/ili konjunktivnoj porabi vremena. Slično je i kad oblike načina (kondicionala, imperativa ili optativa) upotrebljavamo u vremenskim značenjima odnosno kad se vremenska značenja pridružuju nepromjenjivim glagolskim oblicima, posebno npr. glagolskim prilozima.

Na leksičkoj razini¹ vrlo su brojna i raznovrsna sredstva za izražavanje vremenskih značenja i vremenskih odnosa. Štoviše, moglo bi se ustvrditi da značenja koja se tiču (i) vremena

mogu imati gotovo sve vrste riječi odnosno da gotovo sve vrste riječi mogu sudjelovati u konstituiranju jezičnih jedinica više razine kojima se izražavaju vremenska značenja.

Imenice najčešće služe za označavanje kakvih vremenskih odsječaka ili različitih vremenskih mjera, npr. *sekunda, podne, jutro, subota, tjedan, mjesec, proljeće, godina, stoljeće, vrijeme* i sl. Vremensko značenje često dobivaju i imenice s kakvim faznim značenjima, npr. *početak, kraj, nastavak* (npr. *početkom zime, na kraju stoljeća* i sl.) itd. Osim toga, različite nijanse vremenskoga značenja pretpostavljaju, ili mogu pretpostavljati, sve one imenice koje označuju kakva događanja (proces, radnje, zbivanja, stanja vezana za vrijeme i sl.), npr. *svitanje, putovanje, rođenje, mladenaštvo, svadba, rat, mir, trčanje, vožnja, ručak, odrastanje, školovanje, starost* itd.

Glagoli samim svojim leksičkim značenjima rijetko uspostavljaju izravniju relaciju s vremenom, iako naravno ni to nije isključeno, npr. *noćivati, ljetovati, prezimiti, raniti, zakasniti, odgoditi* i sl., ali ipak treba imati u vidu da i ta njihova značenja (tj. značenja radnje, stanja, zbivanja, događanja, procesa i sl.) načelno pretpostavljaju vremensku protežnost.

Međutim, po svojim morfološkim svojstvima, tj. po činjenici da glagoli imaju posebne oblike za označavanje vremenskih značenja, oni su od svih vrsta riječi najtješnje povezani sa značenjem vremena.

Osim toga, glagolima su svojstvena i različita tvorbeno sredstva, posebno prefiksi i sufiksi, za označavanje raznolikih vremenskih značenja, posebno nekih nijansi takvih značenja, što može biti povezano i s kategorijom vida odnosno *Aktionsarta* (npr. tvorbeno sredstvo za označavanje početka radnje, završetka radnje, ponavljanja radnje, tj. odvijanja radnje u više vremenskih odsječaka i sl.), npr. *zapjevati, proraditi, dopjevati, zastajkivati* itd.

Česta su, naravno, i vremenska značenja pridjeva, posebno relacijskih, tvorenih od imenica koje označuju vremenske odsječke ili kakvu mjeru vremena, npr. *jutarnji, dnevni, godišnji*, zatim onih koji su tvoreni od vremenskih priloga, npr. *rani, kasni, današnji*, te onih koji su tvoreni od prijedložno-padežnih izraza, npr. *prijevremenski, poslijeratni, predmigracijski, postoperativni* itd. Osim toga, vremenska se značenja mogu izražavati i složenim pridjevima, npr. *ovostoljetni, ranosrednjovjekovni, kasnoantički* i sl.

Kad je riječ o priložima, treba reći da je značenje vremena jedno od njihovih temeljnih značenja (oni primarno označuju okolnosti pod kojima se vrši glagolska radnja, a vrijeme, uz mjesto i način, pripada najvažnijim takvim okolnostima), npr. *sada, jučer, lani, jesenas, prekasno, ujutro, redovito, mjesečno, često, uvijek* itd.

Zamjenice, naravno, nemaju nekih izravnijih veza s vremenom, posebno ne imeničke i pridjevske, ali među zamjениčkim priložima (ili priložnim zamjenicama) vrlo važno mjesto i ulogu (posebice u ustrojavanju složenih rečenica i teksta) imaju oni s vremenskim značenjima, npr. *tada, onda, sada, kada, otkada* i sl. Treba također spomenuti da zamjeničke riječi toga tipa imaju vrlo važnu ulogu i u organiziranju sintaktičkih jedinica kojima se traže informacije vezane za vrijeme, tj. kojima se pita o vremenu (obično su takva pitanja vezana za orijentaciju u vremenu ili za količinu vremena), npr. *Kad se to dogodilo? Dokad ćemo čekati? Otkad se poznajete? Koliko je sati?* i sl.

Donekle je slična i situacija s brojevima. Oni naime sami po sebi načelno nemaju vremenskih relacija, ali vrlo često služe, pogotovo na sintagmatskoj i/ili rečeničkoj razini, i za izražavanje vremenskih odnosa jer se redovito kombiniraju s drugim riječima, najčešće s imenicama, kojima se izražavaju vremenska značenja. Brojeve obično susrećemo u onim vremenskim konstrukcijama kojima se fiksira vrijeme kakva događanja ili, još češće, u onima

u kojima je riječ o količini (mjeri) vremena, npr. *za pet minuta, u deset sati, trećega svibnja, jedanput mjesečno, na prvi rođendan, godine devetstote, krajem dvadesetoga stoljeća* i sl.

Kad je riječ o prijedlozima, valja reći da su vremenska značenja (uz prostorna) za njih najtipičnija, pa se zato obično i govori o čitavoj velikoj skupini vremenskih prijedloga, i to prijedloga s izrazito izdiferenciranim vremenskim značenjima (npr. *prije, poslije, nakon, uoči, tijekom* i sl.). Naime, prijedložno-padežnim izrazima može se označavati i istodobnost (npr. *za ljetnih vrućina*), i anteriornost (npr. *prije jela*), i posteriornost (npr. *poslije predavanja*), i protemporalnost (npr. *tijekom rujna*), i ablativna temporalnost (npr. */nije pisao/ od Božića*), i intertemporalnost (npr. *između tri i četiri sata*), i intratemporalnost (npr. *u tri dana*), i cirkumtemporalnost (npr. *oko pet sati*), i centrumtemporalnost (npr. *usred noći*), i socijativna temporalnost (npr. *s vremenom*) itd. (usp. Pranjković 1994).

Vremensko je značenje često svojstveno i veznicima. Štoviše, među priložnim rečenicama uvijek se izdvaja posebna skupina vremenskih rečenica s izrazito brojnim i značenjski diferenciranim vremenskim veznicima (nesloženim ili složenim), kao što su *kad, dok, čim, pošto, nakon što, kako, prije nego što, otkada, dokada, otkako, dokle, kad god, dok god* itd.²

Čestice nemaju izravnijih dodira s kategorijom vremena, ali i neke od njih mogu imati kakvu dodirnu točku s nekim od vremenskih značenja. Tako npr. čestica *god* označuje habitualizaciju kakve konstrukcije, a to često pretpostavlja i vremenski aspekt, tj. ponavljanje u vremenu. Osim toga, ta se čestica upotrebljava i uz neka vremenska vezna sredstva zamjeničkoga i/ili priložnoga podrijetla, pa zajedno s njima čini složene vremenske veznike, npr. *Kad god dođeš, dobro došao!* ili *Dok god možete, izdržite* i sl.

Od ostalih čestica uz jedinice vremenskoga značenja često se mogu naći pojačajne čestice (intenzifikatori), kojima se kakvo vremensko značenje dodatno fiksira i/ili ističe, npr. *čak ni danas, upravo u nedjelju, bar tri dana, baš kad ne treba* i sl.

Od vrsta riječi s vremenom nikakvu relaciju ne ostvaruju jedino usklici. To je i očekivano jer oni, budući da uopće nisu jezične jedinice u užem smislu riječi (jer nemaju ustaljen odnos između izraza i sadržaja), ne sudjeluju ni u realizaciji drugih tipova unutarjezičnih odnosa (npr. prostornih, suprotnih, načinskih, posvojnih, uzročno-posljedičnih, dopusnih, uvjetnih i sl.).

Sintaktički se vremenska značenja (na razini rečenice) izražavaju pojedinim glagolskim oblicima, kako ličnim (tj. oblicima vremena i načina) tako i neličnim (infinitivom, glagolskim pridjevima i glagolskim priložima). Među ličnim oblicima ima onih koji se mogu rabiti i indikativno i konjunktivno (prezent nesvršenih glagola, perfekt, aorist, imperfekt, futur prvi, kondicional prvi, imperativ, optativ) i onih koji se mogu rabiti samo konjunktivno (prezent svršenih glagola, pluskvamperfekt, futur drugi i kondicional drugi).

Od neličnih glagolskih oblika posebno treba upozoriti na vremenske relacije koje se uspostavljaju glagolskim priložima jer bi se za te relacije moglo reći da su također konjunktivnoga tipa, tj. nisu vezane za vrijeme govornoga čina, nego su vezane za vrijeme fiksirano nekim drugim (ličnim) glagolskim oblikom, pa je glagolski prilog sadašnji (npr. *Umorio se radeći*) svojevrsni "konjunktiv prezenta", a glagolski prilog prošli (npr. *Ušavši u kuću pozdravio je*) svojevrsni "konjunktiv preterita".

Drugi način izražavanja vremenskih odnosa na sintaktičkoj razini vezan je za imenske konstrukcije, tj. za pojedine oblike kosih padeža i za prijedložno-padežne izraze. O prijedložno-padežnim izrazima već je bilo riječi (u vezi s prijedlozima), a od oblika kosih padeža treba posebno spomenuti vremenski genitiv (npr. */Bilo je to/ prošle godine*),

vremenski akuzativ (npr. */Sastat ćemo se/ idući tjedan*), akuzativ vremenske mjere (npr. */Zakasnili smo/ godinu dana*) i vremenski instrumental (npr. */Radimo i/ subotom; /Čekali smo/ satima*).³

Vremenski odnosi izražavaju se, naravno, i na razini složenih rečenica te na razini teksta. U nezavisnosloženim rečenicama vremenski se odnosi, manje ili više eksplicitni, često uspostavljaju među sastavnim rečenicama. U njima naime susrećemo ili istovremenost, npr. *Sjede i pišu*, ili vremensku susljednost (raznovremenost), npr. *Sjeli su pa se dogovorili*. Slično je i u asindetskim sastavnim rečenicama, usp. *Stoji mirno, promatra nas, djeluje kao pacijent* – istodobnost – prema *Puštam knjigu, oblačim se, izlazim iz kuće* – susljednost (raznovremenost).⁴

Vremenski odnosi nisu rijetki čak ni u suprotnim rečenicama (i vezničkim i asindetskim), posebno onima kod kojih su u žarištu suprotnoga odnosa glagolski oblici ili bilo kakve druge vremenske jedinice sa suprotstavljenim značenjima (npr. perfket – futur prvi ili *jučer – danas*), npr. *Nije dolazio, ali će doći; (Rodio se) u ovom stoljeću, ali na samom njegovu početku; (Sastanak) nije večeras, nego tek za dva tjedna; Danas jesmo, sutra nismo* itd.

Naravno, i na razini teksta vrlo se često susreću raznoliki vremenski odnosi. Oni mogu biti neeksplicirani, npr. *Ulazim u zgradu. Sve je mirno. Ništa se ne čuje* (istovremenost!) ili *Priđem vratima. Lagano pokucam. Udem* (susljednost!), a mogu biti i eksplicirani raznim vrstama vremenskih priloga odnosno vremenskih konektora (veznih sredstava na razni teksta), kao što su *tada, onda, zatim, potom, poslije toga, prije toga, u međuvremenu* itd., npr. *Nekako smo ih uspjeli nagovoriti da pođu s nama. Poslije toga sve je išlo puno lakše* ili *Nisam više znao izići. Tad odjednom začuh korake. Onda opet mir* (usp. Pranjković 1993: 176).

Međutim, na sintaktičkoj (međurečeničnoj) razini vremenski se odnosi najizravnije i najpreciznije izražaju subordinacijski, tj. posebnom vrstom zavisnosloženih priložnih rečenica koje i nazivamo vremenskima. U njima se pojedini tipovi vremenskih značenja i nijansi tih značenja izražavaju većim brojem raznolikih veznih sredstava. Tim se složenim rečenicama u ovom prilogu posvećuje posebna pozornost, a od pojedinih vremenskih značenja koja u njima susrećemo ovaj je put u središtu zanimanja ono vremensko značenje koje se ovdje naziva terminativnim (graničnim).

Vremenskim ili temporalnim rečenicama nazivaju se, da podsjetimo, one priložne rečenice kod kojih se zavisna surečenica odnosi prema osnovnoj kao priložna oznaka vremena prema predikatu, što znači da se uz pomoć zavisne surečenice određuje i/ili precizira vrijeme odvijanja radnje označene pridikatom u osnovnoj surečenici. To određivanje i/ili preciziranje pretpostavlja da su događaji o kojima se priopćuje u osnovnoj i zavisnoj surečenici međusobno ili podudarni ili nepodudarni, bilo u smislu vremenske identifikacije, bilo u smislu vremenske kvantifikacije, bilo u smislu kakve vremenske terminativizacije (utvrđivanja vremenske granice).

Zavisna surečenica može označavati vrijeme koje je podudarno s vremenom osnovne surečenice⁵ (istodobnost, simultanost) ili vrijeme koje nije podudarno s vremenom osnovne surečenice (vremenski slijed, sukcesija, raznovremenost).

Istodobnost (istovremenost) koja se označuje zavisnom surečenicom može biti potpuna ili djelomična. U rečenicama sa značenjem potpune istodobnosti obično dolazi veznik *dok*, a u službi predikata i osnovne i zavisne surečenice dolaze oblici nesvršenih glagola, npr. *Dok pišu, razmišljaju (Dok su pisali, razmišljali su)*. Umjesto veznika *dok* može se upotrijebiti i veznik *kad* kao najmanje obilježen i značenjski najširi vremenski veznik, npr. *Kad pišu, razmišljaju (Kad su pisali, razmišljali su)*.

Kod djelomične istodobnosti sadržaj se osnovne surečenice vremenski samo dijelom podudara sa sadržajem zavisne. U osnovnim surečenicama vremenskih rečenica toga tipa dolaze obično oblici nesvršenih glagola, a u zavisnim surečenicama obično oblici svršenih glagola, npr. *Dok su pisali, netko je naglo ušao.*

Vremenske rečenice kojima je svojstven vremenski slijed (sukcesija) dijele se u dvije skupine s obzirom na to prethodi li radnja označena zavisnom surečenicom radnji označenoj osnovnom surečenicom ili se radnja označena zavisnom surečenicom odvija poslije radnje označene osnovnom. U prvom slučaju govorimo o prethodnosti, prijevremenosti ili anteriornosti, npr. *Kad razmisle, napišu*, a u drugom je riječ o poslijevremenosti ili posteriornosti, npr. *Prije nego razmisle, napišu.*

Prijevremenost (anteriornost) izražava se veznicima i vezničkim spojevima:

- *kad*, npr. *Kad razmisle, napišu;*
- *dok*, npr. *Dok stignete kući, pošaljite telegram;*
- *čim*, npr. *Čim se javite, doći ćemo;*
- *pošto*, npr. *Pošto smo ušli, pozdravili smo se sa svima;*
- *nakon što*, npr. *Nakon što su ga napali, odgovorio im je;*
- *tek što*, npr. *Tek što su počeli raspravu, posvađali su se;*
- *istom što*, npr. *Istom što smo izišli iz kuće, počela je kiša;*
- *samo što*, npr. *Samo što smo krenuli, pokvario se autobus;*
- *kako*, npr. *Kako me ugleda, pobježe.*

Vezna sredstva *dok*, *čim*, *tek što*, *istom što*, *samo što* i *kako* razlikuju se od ostalih (*kad*, *pošto* i *nakon što*) po tome što se njima izražava posebna vrsta prethodnosti, koja je inače bliska značenju aorista. Naime, u vremenskim rečenicama s tim veznim sredstvima radnja zavisne surečenice neposredno prethodi radnji osnovne (kao što se aoristom označuje vrijeme koje neposredno prethodi sadašnjosti).

Poslijevremenost (posteriornost) izražava se vezničkim spojevima:

- *prije nego (prije negoli)*, npr. *Prije nego udete, pokucajte; Treba se javiti liječniku prije negoli bude kasno;*
- *prije nego što*, npr. *Sporazum je potpisan prije nego što je to itko očekivao.*

Osim simultanosti i sukcesivnosti vremenskim rečenicama može se označavati i početak ili svršetak odnosno granica kakva vremenskog tijeka. Naime, vremenske rečenice mogu označavati da se radnja zavisne surečenice počinje odvijati istodobno s radnjom osnovne, da se te dvije radnje istodobno završavaju (tj. da traju jednako dugo), da se radnja zavisne počinje odvijati kad je već u tijeku radnja osnovne, da sa radnja zavisne počinje odvijati kad završi radnja osnovne i sl. Takve bi se rečenice zbog toga mogle nazvati terminativnim (graničnim) vremenskim rečenicama. Najbrojnije su među njima one kod kojih se daje obavijest o tome da se radnja zavisne surečenice počinje odvijati istodobno s radnjom osnovne. U takvim vremenskim rečenicama dolaze veznici:

- *otkad(a)*, npr. *Otkad je ušao u godine, sve češće poboljšava;*
- *otkako*, npr. *Tako radimo otkako znamo za sebe.*⁶

Posebnost se ovakvih vremenskih rečenica sastoji u tome da im je radnja osnovne, pa onda i radnja zavisne surečenice vezana za prošlost (bez obzira na to dolaze li u surečenicama oblici preteritalnih vremena ili oblici prezenta). Zato se u takvim rečenicama ne mogu pojaviti oblici futura (ni prvoga ni drugoga), pa nisu gramatički korektne npr. rečenice **Otkad će ući u godine, sve će češće poboljšavati* ili **Tako ćemo raditi otkad budemo znali za sebe.*

Drugi tip terminativnih vremenskih rečenica jesu one kod kojih je u prvom planu završni dio kakva vremenskog tijeka. U njima se naglašava da radnja zavisne surećenice traje isto onoliko koliko traje i radnja osnovne ili da se radnja zavisne surećenice počinje odvijati kad prestane odvijanje radnje u osnovnoj surećenici, a veznici su:

- *dok*, npr. *Čekali smo dok se nisu pojavili*;
- *dokle*, npr. *Ovdje ostajemo dokle hoćemo*.

U surećenicama s veznikom *dok* obično se javljaju niječni predikati svršenoga vida, kao u primjeru *Čekali smo dok se nisu pojavili* (ili *Čekali smo dok se ne pojave*, *Čekamo dok se ne pojave* i sl.). Negacija tu zapravo označuje da se radnje osnovne i zavisne surećenice vremenski ne podudaraju, nego da se radnja osnovne odvija kad se ne odvija radnja zavisne i obrnuto. Drugim riječima, radnja zavisne surećenice počinje se odvijati onda kad se više ne odvija radnja osnovne. Rečenice toga tipa s jasnim predikatima mogu imati isto takvo značenje (npr. *Čekali smo dok su se pojavili* ili, običnije, *Čekali smo dok se pojave*), ali mogu značiti i to da su radnje istobne i da završavaju u isto vrijeme, npr. *Čekali smo dok napiše pismo* (tu radnja čekanja i radnja pisanja jednako traju). U takvim je rećenicama niječni predikat zavisne surećenice manje običan (usp. *Čekali smo dok ne napiše pismo*), iako i tu niječnost ima svoje logičko opravdanje, usp. približnu parafrazu: *Čekali smo dok napiše pismo, a kad je napisao, onda više nismo čekali*).

U rećenicama s veznikom *dokle* riječ je, kao u navedenom primjeru (*Ovdje ostajemo dokle hoćemo*), o tome da radnja zavisne surećenice traje do one vremenske granice do koje traje i radnja osnovne.⁷

Terminativnost se rećenica s veznicima *dok* i *dokle* često i posebno naglašava, i to obično česticom *sve*, npr. *Čekali smo sve dok se nisu pojavili*, *Radit ću sve dotle dok sve ne napravim*.

Terminativne vremenske rećenice ovoga tipa s veznicima *dok* i *dokle* (ne i one s veznikom *dokad*) vrlo se često i habitualiziraju, tj. dobivaju česticu *god* (usp. Pranjković 1998), kojom se ističe da radnja zavisne surećenice traje do iste one vremenske granice do koje traje i radnja osnovne (tada čestica *god* ima istu funkciju kao i *sve*) ili da se radnja zavisne počinje odvijati tek onda kad se završi radnja osnovne surećenice, npr. *Čekali smo dok god se nisu pojavili* ili *Ovdje ostajemo dokle god hoćemo*. Granica radnji obiju surećenica u načelu je ista onda kad u zavisnoj surećenici susrećemo oblike nesvršenoga glagola, npr. *Čekali smo dok god su se pojavljivali*, *Ostajemo dokle god i oni ostaju*, a različita (tj. radnja zavisne počinje kad se završi radnja osnovne) kad u zavisnoj surećenici dolaze oblici svršenih glagola. U takvim slučajevima predikat zavisne surećenice mora biti zanijekan, npr. *Čekali smo dok god se nisu pojavili / dok god se ne pojave* (nije ovjereno: **Čekali smo dok god se nisu pojavljivali / dok god se ne pojavljuju*).

Osim terminativnih mogu se habitualizirati i drugi tipovi vremenskih rećenica. Habitualizacijom se u njima naglašava istodobnost odnosno prijevremenost ili višekratnost odvijanja glagolske radnje, ali njome takve rećenice u pravilu dobivaju i dodatno značenje terminativnosti. To vrijedi za one vremenske rećenice koje označuju istodobnost, npr. *Dok god pišemo, razmišljamo*, i za one koje označuju anteriornost (npr. *Kad god napišemo, razmislimo*), ali ne vrijedi za one koje označuju posteriornost (poslijevremenost) naprosto zato što se vezna sredstva tih rećenica ne mogu habitualizirati, usp. **Prije nego god ulazite, kucajte*. Zapravo, habitualizirati se mogu samo vezna sredstva *dok*, *kad* i *dokle*, a ostala ne mogu. Zato nisu npr. ovjerene rećenice tipa **Čim god ste se javljali, dolazili smo* ili **Pošto smo god ulazili, pozdravljali smo se*.

U habitualiziranim vremenskim rečenicama s veznicima *dok* i *dokle* dolaze isključivo oblici nesvršenih glagola, npr. *Dok god pišemo, razmišljamo* ili *Trče dokle god imaju snage* (nije ovjereno: **Dok god napišemo, razmislimo* niti **Potrče dokle god imaju/imadnu snage*) i u njima se naglašava terminativnost (zajednička granica završetka radnje u osnovnoj i zavisnoj surečenici). S druge strane, u rečenicama s veznikom *kad* dolaze i oblici nesvršenih glagola (npr. *Kad god pišemo, razmišljamo*) i oblici svršenih glagola (npr. *Kad god razmislimo, napišemo*), a mogući su i glagolski oblici različita vida u osnovnoj i zavisnoj surečenici (npr. *Kad god pišemo, razmislimo; Kad god napišemo, razmišljamo*). U svim se takvim slučajevima označuje višekratno odvijanje radnje označene glagolom osnovne surečenice, samo se u rečenicama s nesvršenim glagolima podrazumijeva istodobnost (simultanost), a u ostalima (tj. u onima sa svršenim i u onima s raznovidnim glagolima) riječ je o prijevremenosti (anteriornosti).

Terminativna značenja vremenskih rečenica mogu se i na druge načine dodatno precizirati, a mogu se i kombinirati s kvantitativnim značenjima, pogotovo u onim terminativnim rečenicama u kojima je riječ o počecima odvijanja kakva procesa. U njima je naime u pravilu sadržana (relativno) precizna informacija o početku odvijanja kakve radnje, a time i o količini vremena koje je prošlo od početka odvijanja događanja označena tom radnjom. Taj aspekt vremenskoga značenja posebno je naglašen kod onih terminativnih rečenica kod kojih u službi veznih sredstava dolazi veznik *kad* uz kakve imenske riječi s (uopćenovremenskim značenjem (npr. *od vremena kad, od trenutka kada* i sl.), usp. *Od trenutka kad je počeo sukob više se nismo vidjeli*⁸ (v. Antonić 2001: 215-216).

Nakon svega rečenoga nameće se zaključak da označavanje raznolikih vremenskih relacija može biti svojstveno svim tipovima pravih jezičnih jedinica (tj. onih jedinica koje karakterizira stalnost suodnosa između izraza i sadržaja) te da je temporalnost, i zbog toga, jedna od temeljnih (unutar)jezičnih kategorija.

Izbor iz literature

- Anić, Vladimir: *Zanimjani glagol uz vremensku odredbu*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 14/2, Beograd, 1985, str. 37-39.
- Antonić, Ivana: *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2001.
- Belić, Aleksandar: *O upotrebi vremena u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog, 6, Beograd, 1926/1927, str. 102-132.
- Bondarko, A. V. *Vid i vremena ruskoga glagola – značenje i upotrebljenje*, Moskva, 1971.
- Dmitriev, Petr Andreevič: *O faktorah, konstituirajušćih dobavočnoe vremennoe značenje opredelitelnyh pridatočnyh*, Zbornik za filologiju ilingvistiku, 21, Novi Sad, 1978, str. 85-91.
- Golić, Latinka: *Neki od pokazatelja anteriorne vremenske rečenice*, Suvremena lingvistika, 38, Zagreb, 1994, str. 35-47.
- Grickat, Irena: *O perfektu bez pomoćnog glagola u srpskohrvatskom jeziku i srodnim sintaksičkim pojavama*, Beograd, 1953.
- Ivić, Milka: *Iz problematike padežnih vremenskih konstrukcija*, Južnoslovenski filolog, XXI, Beograd, 1955/1956, str. 165-214.
- Ivić, Milka: *Sistem ličnih glagolskih oblika za obeležavanje vremena u srpskohrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, III, Novi Sad, 1958.

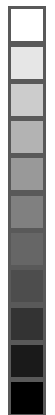
- Jachnow, Helmut i Monika Wingender (Hrsg.): *Temporalität und Tempus. Studien zu allgemeinen und slavischen Fragen*, Harassowitz Verlag, Wiesbaden, 1995.
- Jakovleva, E. S. *Jazykovoje otkraženie cikličeskoj modeli vremena*, Voprosy jazykoznanija, 4, Moskva, 1992, str. 73-83.
- Katičić, Radoslav: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Hazu i Globus, Zagreb, 21991.
- Kordić, Snježana: *Relativna rečenica*, Hrvatsko filološko društvo i Matica hrvatska, Zagreb, 1995.
- Kovačević, Miloš: *Kroz sintagme i rečenice*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Kovačević, Miloš: *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Raška škola, Beograd, 1998.
- Kravar, Miroslav: *Futur II u našem glagolskom sistemu*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 1, Zadar, 1960, str. 30-50.
- Lehmann, Volkmar: *Terminativität als Sonderfunktion des imperfektiven Aspekts*, u: Slavische Linguistik 1991 (ed. T. Reuther), München, 1992, str. 227-240.
- Milošević, Ksenija: *Futur II i sinonimski oblici u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*, Djela ANUBiH, sv. 39, Sarajevo, 1970.
- Milošević, Ksenija: *Uloga glagolskih oblika u složenoj rečenici sa temporalnom klauzom u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 11/2, Beograd, 1982, str. 125-137.
- Musić, August: *Gnomički aorist u grčkom i hrvatskom jeziku*, Rad JAZU, knj. 112, Zagreb, 1892, str. 1-40.
- Musić, August: *Slovenski efektivni prezenat*, Rad JAZU, knj. 235, Zagreb, 1935.
- Peti, Mirko: *Pogledi jugoslavenskih lingvista na sintaksu vremena*, u: Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika, III, Zagreb, 1987, str. 113-141.
- Piper, Predrag: *Priloška temporalna lokalizacija u srpskohrvatskom jeziku*, Studia z filologii polskiej i slowiańskiej, Warszawa, 1989, str. 215-225.
- Plotnikov, Bronislav: *Die Organisation der temporalen Lexik in den slavischen Sprachen*, u: Helmut Jachnow i Monika Wingender (Hrsg.): *Temporalität und Tempus. Studien zu allgemeinen und slavischen Fragen*, Harassowitz Verlag, Wiesbaden, 1995, str. 157-175.
- Pranjković, Ivo: *Druga hrvatska skladnja. Sintaktičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.
- Pranjković, Ivo: *Habitualne rečenice*, Suvremena lingvistika, 45-46, Zagreb, 1998, str. 57-63.
- Pranjković, Ivo: *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.
- Ivo Pranjković: *Vremenski prijedlozi u hrvatskome jeziku*, Fluminensia, 1/2, Rijeka, 1994, str. 63-69.
- Prokopovič, E. N. *Glagol v predloženi. Semantika i stilistika vido-vremennyh form*, Nauka, Moskva, 1982.
- Raguž, Dragutin: *Napomena uz padežnu vremensku konstrukciju*, Jezik XXXI/4, Zagreb, 1984, str. 23-25.
- Silić, Josip: *Sustav preteritalnih glagolskih vremena nekad i danas*, u: Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika, III, Zagreb, 1987, str. 7-32.
- Silić, Josip: *Vrijeme i vid u složenim rečenicama sa zavisnim dijelom*, u: Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika, III, Zagreb, 1987, str. 33-70.

- Simić, Radoje: *Prilog proučavanju glagolskih oblika u vremenskim rečenicama*, Južnoslovenski filolog, XXX/1-2, Beograd, 1973, str. 589-604.
- Sladojević, Petar: *O osnovnim vremenskim kategorijama upotrebe glagolskih oblika u srpskohrvatskom jeziku*, Naučna knjiga, Beograd, 1966.
- Stolac, Diana: *Leksemi za izricanje vremena u slavenskim jeicima*, Croatica, XXVII/45-46, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1998, str. 193-202.
- Sučić, Vlado: *Temporalna klauza sa veznikom kad u savremenom francuskom i srpsko-hrvatskom jeziku*, Institut za jezik i književnost, Posebna izdanja 6, Sarajevo, 1988.
- Veber Tkalčević, Adolfo: *O vremenih u hrvatskom jeziku*, Djela Adolfa Vebera zagrebačkoga kanonika, sv. III, Zagreb, 1887, str. 292-318.
- Velčić, Mirna: *Kategorija glagolskoga vremena u znanstvenoj prozi*, u: Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika, III, Zagreb, 1987, str. 89-110.
- Vončina, Josip: *Je li pošta uzročni ili vremenski veznik*, Jezik, 1/3, Zagreb, 1953, str. 91.
- Vsevolodova, M. V. *Sposoby vyraženiya vremennyh otnošenij v sovremennom rusском jazyke*, Moskva, 1975.
- Vuković, Jovo: *Sintaksa glagola*, Zavod za izdavanje udžbenika SR BiH, Sarajevo, 1967.
- Wingender, Monika: *Zeit und Sprache. Temporalität und ihre Repräsentation im Lexikon des Russischen*, Wiesbaden, 1995.
- Znika, Marija: *O sustavu jedinica vremenske mjere*, Rasprave Zavoda za jezik, IV-V, Zagreb, 1979, str. 69-88.
- Živković, Sreten: *Upotreba perfekta u vremenskim rečenicama*, Jezik, 1/1, Zagreb, 1952, str. 18-20.

Bilješke

- ¹ O različitim tipovima organizacije (logičko-pojmovne, unutarjezične, asocijativne i tipološke) temporalnoga leksika usp. zanimljivu raspravu Bronislava Plotnikova (v. Plotnikov 1995: 157-175).
- ² O značenjima vremenskih veznika i razgraničenju među njima (posebice o značenjima vremenske identifikacije i vremenske kvantifikacije) usp. u novije vrijeme Antonić 2001: 344-359.
- ³ Opširnije o vremenskim značenjima pojedinih padežnih oblika usp. Ivić 1955/1956. te Pranjković 1994.
- ⁴ O takvim konstrukcijama usp. Pranjković 1993: 174-178.
- ⁵ Surečenicu ili klauzu po kojoj se uvodi zavisna klauza vremenskih rečenica nazivam osnovnom, a ne glavnom, zato što i ona može imati oblik zavisne surečenice, npr. *Moram ga još jedanput nazvati jer nije rekao kad će doći*.
- ⁶ U istom značenju javljaju se i veznici *kako* i *da*, npr. *Prošlo je puno vremena kako su zadnji put bili u Grčkoj ili Ima već deset godina da se nismo vidjeli*, ali takve rečenice podrazumijevaju riječi odnosno imenske ili priložne spojeve riječi u osnovnoj surečenici, pa se zavisne surečenice prema takvim riječima ili spojevima riječi odnose kao atributi.
- ⁷ Rečenicama s veznim sredstvima *dok* i *dokle* slične su i one s veznikom *dokad(a)*, npr. *Sastanak je tek idući tjedan, dokad ćemo se moći dobro pripremiti*. U njima se daje obavijest o tome da se cijela radnja zavisne surečenice odvija u razdoblju u kojem se još nije počela odvijati radnja osnovne (u navedenom primjeru pripremanje traje sve dotle dok ne počne teći vrijeme sastanka). Osim toga, i u ovim rečenicama u osnovnoj surečenici dolaze riječi ili imenski odnosno priložni spojevi riječi s vremenskim značenjem pa su vremenske terminativne rečenice s veznikom *dokad(a)* također rečenice atributivnoga ili, preciznije, apozitivnoga tipa.
- ⁸ Nešto su rjeđe rečenice toga tipa koje se odnose na završne faze kakva događanja, npr. *Nadali smo se boljemu (sve) do trenutka kad je izbio sukob* ili *Izdržat ćemo do trenutka kad se oni povuku*.

Marko SAMARDŽIJA
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

HRVATSKO SOCIOLINGVISTIČKO STANJE OD GODINE 1790. DO HRVATSKOGA NARODNOG PREPORODA

0.

Podjela hrvatskoga etničkog i jezičnog prostora započela je osmanskim osvajanjima europskoga jugoistoka u XV. stoljeću te nizom bitaka, vojnih poraza i područnih gubitaka. Među bitkama povjesničari posebno ističu Krbavsku bitku (9. rujna 1492) koja, kako tvrdi kroničar, predstavlja “prvi rasap kraljevstva hrvatskoga” jer poslije te bitke, po zapisu popa Martinca, “Turci nalegoše na jezik hrvatski”. Stotinu godina poslije Krbavske, podjelu učvršćuje ishod Sisačke bitke (22. lipnja 1593), nakon koje su hrvatske zemlje podijeljene granicom Pitomača-Čazma-Sisak-Turanj-Skrad-Slunj-Mrsinj-Donji Kokin-Velebit-Novigrad (Šišić: 1962, 286-287, karta 10). Zapadno od te granice ostadoše *ostaci ostataka nekada moćnog i slavnog Kraljevstva Hrvatskoga (reliquiae reliquiarum olim magni et inclyti Regni Croatiae)* u kojima su u prosvjetnom i duhovnom životu vodeću ulogu preuzela dva reda: isusovci i pavlini njegujući hrvatski jezik kajkavske osnovice i oblikujući slovopis po uzoru na mađarska slovopisna rješenja.

Istočno od rečene granice, u hrvatskim krajevima koje su zaposjeli Osmani, ali i u primorskim krajevima što su bili u sastavu Mletačke Republike, glavnu su, ne samo pastoralnu, ulogu imali franjevci redodržave Bosne Srebreničke (Bosna Argentina), koja je sve do dvadesetih godina XVIII. st. obuhvaćala veoma veliko područje, od Budima, Temišvara i zapadne Bugarske na zapad do spomenute granice. Od svojih početaka u ranome XVII. stoljeću sva su franjevačka djela pisana književnim jezikom štokavske osnovice i pretežito ikavicom. Pismo je u početku bilo bosanica (bosanska ćirilica), ali se vrlo rano, već u *Pistolama i evanđeljima priko svega godišta* fra Ivana Bandulavića, koje su objavljene 1613., afirmira i latinica. Pritomu se oblikuje poseban, južni (“dalmatinski”) slovopis kojemu su uzor rješenja iz talijanskoga slovopisa.

1.

Spomenuta je raspolućenost hrvatskoga etničkog i jezičnog prostora potrajala sve do Sratova za oslobođenje koji su započeli nakon neuspjeha osmanskoga podsjedanja Beča (12. rujna 1683), a potrajali do Karlovačkoga mira (22. siječnja 1699) kojim je od Osmana oslobođeni dio hrvatskih zemalja na istoku dosegnuo granicu Mitrovica-Slankamen. Tako su nakon gotovo dva stoljeća, koja Vitezović naziva *plačnima* (u naslovu djela *Plorantis Croatiae saecula duo*), u izravan dodir ponovno došla hrvatska *membra disiecta* suočavajući dva hrvatska dvojstva: dva tipa književnoga jezika i dva do tada posve oblikovana slovopisa. Kao što je poznato, približavanje i prožimanje dvaju hrvatskih književnojezičnih tipova

potrajalo je duže od stoljeća i prevladano je tek u vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda, u tridesetim godinama XIX. stoljeća.

Dotir dvaju slovoписа, kajkavskoga ili zapadnoga i južnoga ili dalmatinskoga, kao da je potaknuo oblikovanje trećega pri čemu je odlučnu ulogu imala djelatnost franjevac budimskoga kruga (Š. Mecić, L. Bračuljević, S. Vilov, J. Lipovčić, E. Pavić), koji do početka 2. polovice XVIII. st. djeluju kao redovnici redodržave Bosne Srebrene, a od 1757. kao članovi Provincije sv. Ivana Kapistranskoga (Hoško: 2002, 123-189). Upravo taj treći slovoпис, uobičajeno, iako ne sasvim precizno, nazivan slavonskim (Vince: 1978, 78-81), relativno brzo prihvatit će mnogi pa će potkraj XVIII. stoljeća pretendirati na mjesto jedinoga hrvatskog slovoписа (Hádrovics: 1940, Hádrovics: 1942, Hádrovics: 1965, Vince: 1978, 82-83).

2.

Kronologija djela iz jezikoslovne kroatistike nastalih u XVIII. stoljeću pokazuje da u prvoj polovici stoljeća jasno preteže leksikografski rad. Uz rukopisne rječnike Pavla Rittera Vitezovića (Vončina: 1976) i Ivana Tanzligeri Zanottija (Matić: 1953) tada su objavljena tri veoma važna djela starije hrvatske leksikografije: *Dizionario italiano, latino, illirico* (Venezia, 1728) A. della Belle (Znanstveni skup: 1990), *Gazophilacium, seu latino-illyricorum onomatium aerarium* (Zagreb, 1740) I. Belostenca (Vončina: 1973) i *Lexicon latinum* (Zagreb, 1742) F. Sušnika i A. Jambrešića (Šojat: 1992).

Nasuprot tomu, drugu polovicu XVIII. st. obilježuje gramatikografski rad B. Tadijanovića (Jonke: 1944, Jonke: 1966, Zbornik: 1981), M. A. Relkovića (Zbornik: 1991, Relković: 2000) i M. Lanosovića (Zbornik: 1985). Budući da su u većinu tadanjih hrvatskih gramatika i jezičnih priručnika uvrštavani dvojezični, uglavnom njemačko-hrvatski rječnici različita opsega, u kroatistici je s pravom upozoravano na važnost aneksne leksikografije druge polovice XVIII. stoljeća (Ptičar: 1990, Gostl: 1998). Usto, upravo u to vrijeme snažan zamah doživljava, svjetovna i nabožna, književnost u Bosni, Dalmaciji i Slavoniji (F. Lastrić, F. Grabovac, A. Kačić Miošić, M.A. Relković, V. Došen, A. Kanižlić, M.P. Katančić) pisana književnim jezikom štokavske osnovice. Posebno se pritom ističe uloga Kačića Miošića i Relkovića (Vončina: 1988a) te Kanižličeva (Vončina: 1975). Ovomu se mora dodati niz literarno nevažnih, ali za obogaćivanje leksika i uopće za razvoj polifunktionalnosti obaju tadanjih hrvatskih književnih jezika iznimno važnih prevedenih ili izvornih djela o poljodjelstvu, pravu, bogoslovlju, medicini, svilarstvu, stočarstvu itd. (Samardžija: 1993).

U skladu s *Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* (Beč, 1777) dva od tri hrvatska slovoписа, kajkavski i slavonski, dobili su u drugoj polovici XVIII. stoljeća službene priručnike: prvi *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za potreboszt narodnih skol* nepoznata autora (Kratko pravopiszanye: 1779), a drugi *Uputjenje k'slavonskomu Pravopisanju za potrebu narodnieh ucšionich u Kraljestvu Slavonie* (Mandić: 1779) čije je autorstvo po jednim nepoznato (Ptičar: 1990a), dok ga drugi sa sigurnošću pripisuju Antunu Mandiću (Pintarić: 1998, 63-64 i 67-71).

Zato se u jezikoslovnoj kroatistici od sedamdesetih godina XX. st. upravo XVIII. st. uobičajeno drži prijelomnim u povijesti hrvatskoga jezika i u oblikovanju hrvatskoga jezičnoga standarda. Pritomu se prva polovica stoljeća promatra kao zaključak predstandardnoga razdoblja, dok se druga, u kontekstu tadanjega slavenskoga sociolingvističkoga stanja (Brozović: 1972/73), smatra vremenom početka standardizacije dvaju hrvatskih književnih jezika

(Brozović: 1970, Brozović: 1975, Brozović: 1978, Katičić: 1978, Moguš: 1993, Grčević: 1997, Vončina: 2002).

3.

Posvemašnja politička rascjepkanost hrvatskoga etničkog i jezičnog prostora u drugoj polovici XVIII. st. jasno se ocrtava u tadanjem hrvatskome sociolingvističkom pejzažu u kojemu se pitanje službenoga jezika dotada uopće nije postavljalo. Jednostavno, poštovala se tradicija: u priobalnoj Hrvatskoj službeni je jezik bio talijanski, na Vojnoj granici od njezina osnutka uredovni i zapovjedni jezik bio je njemački, dok je u civilnome dijelu banske Hrvatske i Slavonije tu ulogu imao latinski, u prvoj kontinuirano stoljećima, u drugoj tek nakon ratova za oslobođenje potkraj XVII. st.

Vladavinu Josipa II. (1780.-1790.), uz ostalo, obilježile su jasne germanizatorske težnje, što je posebno vidljivo u promjeni zakonskoga statusa njemačkoga jezika. Dne 26. travnja 1784. car je naredio da “ubuduće njemački jezik ima biti službeni u cijeloj državi” s tim da na njemačkome do kraja te godine trebaju poslovati Državna kancelarija, Komora i Ugarsko namjesničko vijeće, a “od godine 1786. postaje on (tj. njemački jezik) uredovni jezik u svim županijama, ugarskim i hrvatskim, a poslije tri godine ne smije više nikoga biti, ni činovnika, ni svećenika, koji ga ne bi znao” (Šišić: 1962, 336). U tome kontekstu opravdano je promatrati tadanju živahnu hrvatsku (kajkavsku i slavonskoštokavsku) uglavnom dvojezičnu gramatikografsku aktivnost (Nyomárkay: 2002).

Iako o tome još uvijek nema posebnih radova, ipak se može reći da je mađarski jezik bio u hrvatskim zemljama u to vrijeme pomanje poznat jer je i u Ugarskoj bio u sjeni službenih jezika latinskoga i njemačkoga. Za razliku od drugih dijelova hrvatskoga jezičnog prostora, sjeverozapadna (uglavnom kajkavska) Hrvatska imala je neprekinut dodir s mađarskim jezikom, što je do danas ostavilo najjasnijega traga u leksiku kajkavskih idioma (Hádrovics: 1985), ali je i ondje mađarski bio daleko od toga da, poput njemačkoga, bude jezik svakodnevne neslužbene komunikacije.

Hrvatski jezik kajkavske i štokavske osnove do kraja osamdesetih godina XVIII. st. bio je uglavnom jezikom lijepe književnosti i poučno-prosvjetiteljskih spisa.

Uza sve, a kao izravna posljedica ovdje sažeto skicirana tadanjega hrvatskoga sociolingvističkoga stanja, u hrvatskim je zemljama dugo bila prisutna dvojezičnost (hrvatsko-talijanska, hrvatsko-njemačka, hrvatsko-turska, hrvatsko-mađarska), koja će se protegnuti duboko u XIX. st., u desetljeća nakon hrvatskoga narodnog preporoda (a potrajati *de facto*, bar dijelom, sve do god. 1918).

4.

Nakon smrti Josipa II. carem postaje njegov mlađi brat Leopold II. koji je odmah na početku svoje vladavine suspendirao niz reformskih zahvata svoga brata i nastojao afirmirati drugačiji tip vladavine, što je vrlo brzo snažno potaknulo razvoj nacionalnih pokreta (Smičiklas: 1885, Šišić: 1962, 371-378). Upravo u takvome političkom ozračju sazvaio je Leopold II. hrvatski i hrvatsko-ugarski sabor. Nakon što je Hrvatski sabor 12. svibnja 1790. pod predsjedanjem bana Ivana Erdödyja (1790-1806) zaključio da se ima osnovati zajednička hrvatsko-ugarska vlada, na zajedničkome saboru u Budimu mađarski su zastupnici već 11. lipnja 1790. započeli raspravu o položaju mađarskoga jezika zahtijevajući da se

njime raspravlja i vodi saborski dnevnik koji bi tako vrijedio kao izvornik, dok bi latinska inačica bila tek neautentičan prijevod (Šišić: 1962, 374). Tomu su se suprotstavila oba hrvatska za-stupnika. U nastavku zasjedanja u saboru je iznesen i prijedlog da se mađarski postupno kao službeni jezik uvede u sve urede u Hrvatskoj i Ugarskoj (Šišić: 1962, 375), čemu su se odlučno oduprijeli hrvatski ban Ivan Erdödi i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac, a cijela hrvatska delegacija 1. rujna 1790. obznanivši *Declaratio ex parte nunciorum regni Croatiae quoad inducendam Hungaricam linguam* (Izjava od strane nuncijā kraljevine Hrvatske s obzirom na uvođenje mađarskoga jezika; Fancev: 1933, 33-37).

Opirući se uvođenju mađarskoga, hrvatski nunciji brane svoje pravo uporabe latinskoga: "Ako se išta može nazvati ustavnim, onda svakako ono, što se još od početka kraljevstva, kroz osam stoljeća, ne od vremena do vremena, nego svagdanjom i nikad neprekinutom upotrebom obdržavalo. A to nitko ne može zanijekati, da je u Ugarskoj bio takav običaj, da su se ne samo pravni, nego i politički i bilo kakve vrsti odpravci *vršili na latinskom jeziku*." (prijevod S. Ježića; istakao M.S.)

Iako u svojoj dokumentaciji "za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda" donosi šest dokumenata nastalih prije 1790., Franjo Fancev upravo *Izjavi* kao jednome od dva "akta hrvatske službene politike" (Fancev: 1933, XXIX) pridaje upravo prevratno značenje u detektiranju korijenâ hrvatskoga narodnog preporoda. Istina, tri desetljeća prije Fanceva, slično je postupio i Đuro Šurmin kad je svoju monografiju o hrvatskome narodnom preporodu podijelio u dva dijela, a prvim obuhvatio razdoblje od 1790. do 1836 pri čemu godinu 1790. nije za početnu izabrao samo zbog smjene vladara, nego znatno prije zbog afirmacije novoga duha u Habsburškoj Monarhiji, u čemu je, kad je Hrvatska posrijedi, znatnu ulogu odigralo upravo tada pokrenuto pitanje službenoga jezika kojemu Šurmin posvećuje gotovo prve stranice svoga djela (Šurmin: 1903, 4-8). A s hrvatskim su književnim povjesničarima suglasni i suvremeni hrvatski historiografi kad od 1790. govore o "pretpočecima hrvatskoga narodnog preporoda" (Perić: 1997, 143).

5.

Kao što je razvidno iz priložene kronologije, četiri i pol desetljeća što dijele godinu u kojoj je prvi put iznesen prijedlog za uvođenje mađarskoga kao službenoga jezika u Slavoniji i banskoj Hrvatskoj (1790.) i 1835. i početka izlaženja *Danicze Horvatzke, Slavonzke y Dalmatinzke*, što se hrvatskoga jezika tiče ispunjena su, s jedne strane, neprestanom političkom borbom hrvatskih staleža da sami odlučuju o službenome jeziku, a s druge s nizom istodobnih, znatnom dijelom nepovezanih (nekoordiniranih) nastojanja oko uređenja mnogih otvorenih pitanja u vezi s obama tadanjim hrvatskim književnim jezicima. Zato je s pravom konstatirano da je promatrano razdoblje "književno neplodno, a sociolingvistički važno" (Vince: 1978: 99), jer je upravo tada pripravljan teren za preporodna nastojanja u području hrvatskoga jezika te uređenja njegova slovoписа i pravopisa.

Sva će tadanja važnija politička zbivanja i filološka nastojanja oko hrvatskoga jezika biti ovdje prikazana jer je samo tako moguće oblikovati koliko-toliko cjelovitu sliku o hrvatskome sociolingvističkom stanju potkraj XVIII. i u početku XIX. st., u vrijeme koje je hrvatski narod "koji tada broji oko dva milijuna duša" dočekao "u gotovo nevjerojatnoj rascjepkanosti, duhovnoj, administrativnoj i političkoj" (Frangeš: 1987, 22), koja je bila takva da bi "i za konstituiranje većega naroda" bila teško savladivom zaprekom (Frangeš: 1987, 125).

6.

Hrvatsko-mađarske političke napetosti započete 1790., bez obzira na političke mijene, potrajat će sve do kraja Habsburške, odnosno Austro-Ugarske Monarhije i u njima će konstantno važnu ulogu imati jezično pitanje. Uzet u cjelini, mađarsko-hrvatski jezični spor predstavlja krivulju koja obiluje stalnom napetošću, odlučnim zahtjevima i jednako takvim odbijanjima, očekivanim nepopustljivostima i iznenadnim kompromisima. U tome sporu hrvatski su staleži, kako je već rečeno, branili latinski jezik pozivajući se na višestoljetnu tradiciju uvrštavajući tako pravo na služenje latinskim kao službenim među municipalna prava (*jura municipalia*). Pored tradicijskog navođeni su i drugi argumenti, od gospodarskih (Fancev: 1933, XXIV) do etničkih (Nyomárkay: 1989, 30). U toj argumentaciji jedna je činjenica, međutim, danas posve neobična: u cijelome se sporu ne spominju prava hrvatskoga jezika. Uputno je stoga upitati koji bi mogao biti razlog (ili razlozi) takvomu postupanju? Prvi je nedvoumno tadanji neupitno prestižan položaj latinskoga koji je uz “diplomatičku” ne samo u hrvatskoj znanosti dugo zadržao ulogu metajezika, pa su njime, nimalo neobično, pisana i djela u obranu hrvatskoga jezika (Mahanović: 1814, Derkos: 1832). Uostalom, uporaba latinskoga, bar sporadično, branjena je još god. 1842. (Nyomárkay: 1989: 33). Ali je neisticanje hrvatskoga, bar u nekoj mjeri, moglo biti uvjetovano činjenicom nepostojanja jedinstvenoga hrvatskoga književnog jezika, odnosno kajkavsko-štokavskim književnojezičnim dvojstvom koje posigurno nije moglo ići na ruku eventualnim zagovornicima hrvatskoga.

Od političkih promjena što su se u hrvatskim zemljama zbile do sredine tridesetih godina XVIII. stoljeća a koje su u nekoj mjeri utjecale i na jezično stanje, najvažnija je svakako propast Mletačke Republike (1797). Istina, i nakon toga službeni je jezik u priobalnoj Hrvatskoj, osim Dubrovačke Republike, ostao talijanski, ali je uspostavom austrijske vlasti, prema dosada potvrđenim podacima, hrvatski postao jezikom novinstva, u dvojezičnome službenom upravno-političkome tjedniku *Il Regio Dalmata-Kraglski Dalmatin* (izlazio od 12. srpnja 1797. do 1. travnja 1810.), sa svim, ponajprije nazivoslovnim poteškoćama koje su iz toga proistekle (Vince: 1978, 100-114). A kad je 1805. priobalna Hrvatska, uključujući i bivšu Dubrovačku Republiku, potpala pod francusku vlast, hrvatsko je jezično područje jedini put u svojoj prošlosti došlo u izravan dodir s francuskim jezikom, čiji su tragovi, ponajprije u leksiku, dijelom vidljivi i danas (Franolić: 1975, 69-85 i Franolić: 1976a).

7.

Dva od tri hrvatska slovopisa (kajkavski i slavonski) do kraja osamdesetih godina XVIII. st. dobila su svoje normativne priručnike. Za slavonski se slovopis, dapače, u jednome trenutku (god. 1785.) učinilo da bi mogao postati općehrvatskim, u kontekstu potrage za najprimjerenijim slovopisom za Stullijev leksikografski *opus magnum* (Voltić: 1803, Hádrovics: 1965, Brlek: 1987, 19). Dva su službena hrvatska slovopisa u prvoj trećini XIX. st. doživjela ponovljena izdanja: *Uputjenje* drugo 1810., dok je *Kratki navuk* nakon drugog izdanja 1779. zamijenjen priručnikom *Naputchenye vu horvatzki prav chteti i piztati* čije je drugo izdanje objavljeno 1832.! A o (donekle modificiranome) slavonskom slovopisu kao mogućem opće-hrvatskom u svojoj su korespondenciji misli izmjenjivali školski nadzornik Tomo Koščak i fra Grga Čevapović (Jelenić: 1930, Vončina: 1990), iako bez konkretnoga rezultata.

Unatoč rečenomu, slovopisna (grafijska, “pravopisna”) pitanja pobuđivala su pozornost onodobnih hrvatskih ljudi od pera, a dijelom i vlasti, tako da do početka preporoda u tome

smjeru bilježimo nekoliko važnih pokušaja. Dva su od njih, istina, ostala u rukopisu (Mahanovićev i Završnikov), pa zato nepoznata većini njihovih suvremenika, ali su im kasnija proučavanja utemeljeno ocijenila vrijednost kako u razvoju preporodnih ideja tako i za hrvatsku filologiju. U Mahanovićevu je rukopisu *Observationes circa croaticam ortographiam* iz 1814. uočeno da autor kajkavske idiome pribraja “ilirskoj skupini”, a ne slovenskoj (Vince: 1978, 29) te da nastoji oko “*unio dialectorum* Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u jednom jeziku i jednom pravopisu” (Fancev: 1933, XXXIII).

Josip Završnik, koji je pretežit dio života proveo izvan Hrvatske, službujući u raznim mjestima Monarhije, ostao je nepoznat i svojim suvremenicima, ali i hrvatskoj filologiji, sve do najnovijega vremena, jer ga je ona, stjecajem neprilika, “otkrila” tek nakon drugoga svjetskog rata (Twardzik: 1985). Ugledajući se uglavnom u poljski slovopis, u svome pravopisnom djelu Završnik je “jasno pokazao kako se latinica može hrvatskim potrebama prilagoditi uz pomoć dodatnih, dijakritičkih znakova” (Vončina, 1988, 302), zbog čega je nazivan Gajevim (manje poznatim) pretećom (Twardzik: 1985, Nosić: 1991, Nosić: 1997).

Dva najpoznatija pokušaja uređenja hrvatskoga latiničkoga slovopisa u tome razdoblju dogodila su se 1820. i 1830.

Prvo je na poticaj namjesnika Franje Tomašića dalmatinska vlada imenovala posebno pravopisno povjerenstvo sa zadatkom “da ukine nesuglasnost u nekim bitnijim razlikama između dalmatinske i dubrovačke latiničke grafije, pa da u prvome redu odredi postojan način pisanja, kako bi se mogle jedinstvenim pravopisom štampati knjige u hrvatskom jeziku” (Vince: 1978, 132). Povjerenstvo, kojemu je najpoznatiji član bio Franjo Marija Appendini, kodificiralo je zapravo južni (“dalmatinski”) hrvatski slovopis oblikovan po uzoru na talijanska slovopisna rješenja kojima je, istina, u pisanju ujedinjen znatan dio priobalne Hrvatske, ali je ostao bez utjecaja na ostale dijelove hrvatskoga jezičnog prostora (Vince: 1960, Vince: 1975/76, Vince: 1978, 135-139).

Konačno, na pragu tridesetih godina XIX. st. pojavit će se *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa* (Budim, 1830) Ljudevita Gaja, neveliko dvojezično (hrvatskokajkavsko-njemačko) dvojezično djelo u kojem se o uređenju dijakritičkoga slovopisa raspravlja “pogled mudro i ubne, narodne i prigospodarne temeljov i zrokov”. Iako je ta knjižica kod suvremenika prošla gotovo nezapaženo pa je ostala jedinim djelom koje je pisano slovopisom koji se u njemu predlaže i obrazlaže, mnogi su kasniji proučavatelji hrvatskoga narodnog preporoda *Kratkoj osnovi* pridavali iznimno, a neki i prijelomno značenje. Ugledajući se u slična prethodna hrvatska nastojanja (P. Ritter Vitezović, A. Jambrešić) znatno više nego li se to prije uočavalo, a u češka znatno manje nego li se to dugo (pre)naglašavalo, Gaj je dao “jednostavan, ali svrsishodan grafijski sustav koji zaista više ne može dovesti u sumnju kako što treba čitati, – a to je optimalno rješenje koje jedna grafija može dati” (Moguš-Vončina: 1969, 79).

8.

U vrijeme o kojem je riječ znatno je obogaćena gramatikografija hrvatskoga jezika. Pribrojimo li ponovljeno izdanje jedne gramatike objavljene prije 1790. (Lanosović: 1778, ³1793) i ponovljeno izdanje jedne od novih gramatika (Appendini: 1808. i ²1828), u četiri i pol desetljeća između 1790. i 1835. objavljeno je ukupno jedanaest gramatika, u prosjeku svake četiri godine po jedna. Te su gramatike po koječemu različite, npr. po meta-

jeziku. U jednim je metajezik njemački (Lanosović: 1793, Kornig: 1795, Brlić: 1833), u drugima talijanski (Voltić: 1803, Appendini: 1808). Neke su dvojezične: na hrvatskom i njemačkom (Matijević: 1810, Đurkovečki: 1826) ili na latinskom i hrvatskom (Jurin: 1793), a u jednoj je uz hrvatski opisan francuski jezik (Starčević: 1812a).

U to je vrijeme objavljena prva gramatika hrvatskoga jezika u kojoj je metajezik samo hrvatski (Starčević: 1812)!

U nabrojenim je gramatikama očita ključna onodobna hrvatska sociolingvistička dvojba jer dio gramatičara opisuje hrvatski (književni) jezik kajkavske osnovice (Kornig, Matijević, Đurkovečki), a ostali hrvatski (književni) jezik ikavsko-štokavske ličke (Starčević) i dalmatinske osnovice (Jurin) ili jekavsko-štokavske dubrovačke osnovice (Appendini). U jednoga je gramatičara (Brlić: 1833) jasno nastojanje da se mogući problemi s različitim refleksima "jata" bar u pisanju prevladaju zajedničkim grafemom (y).

Dosadanja proučavanja toga odsječka hrvatske gramatikografske tradicije pokazuju da je riječ o djelima različite namjene i različite vrijednosti, što je dijelom posljedica različite filološke spreme njihovih autora (Tafra: 1992, 17-22). Većina je tih gramatika proučena (Sekulić: 1953, Zbornik: 1985, Vončina: 1988, Tafra, 1992, Jembrih: 1997, Jurin: 1999), a napose Brlićeva (Ivšić: 1912, Auty: 1962, Pranjković: 1999). Ipak, oko vrijednosti nekih gramatika ni do danas u jezikoslovnoj kroatistici nisu usklađeni sudovi, pa npr. Appendinijeva za jednoga prosuditelja "ima tek povijesnu i bibliografsku vrijednost" (Vince: 1978, 161), dok drugi za nju kaže da je "možda najbolja među starijim gramatikama našega jezika" (Rešetar: s.a.).

Potrebno je također istaknuti da među štokavskim gramatikama, za razliku od razdoblja između 1761. i 1790. kad su dominantni slavonski gramatičari, nakon 1790. u hrvatskoj gramatikografiji prevladavaju gramatičari podrijetlom ili radom povezani s priobalnom Hrvatskom (Jurin, Voltić, Appendini, Starčević). Među njihovim je djelima jezikoslovna kroatistika dosada najviše pozornosti posvetila *Novoj ričoslovnici iliričkoj* Šime Starčevića (Anić: 1965/68, Vince: 1973, Junković: 1977/78, Vince: 1978, Brlobaš: 2002, Tafra: 2002, s iscrpnom bibliografijom!). Zapažena još od preporoditelja (Mažuranić: 1859), ta se gramatika s pravom drži iznimno važnom u prvome redu za oblikovanje prozodijske norme hrvatskoga standardnog jezika jer se u njoj prvi put razlikuju i obrazlažu četiri novoštokavska naglaska. (Hrvatski gramatičari prije Starčevića, npr. B. Kašić i M.A. Relković, uočavaju i opisuju tri naglaska!) Zagovaranje ikavske novoštokavice postat će jednom od temeljnih postavka pristaša zadarskoga jezično-kulturnoga kruga kojemu se gotovo od početka priključio i Š. Starčević. A u suprotstavljanju Gajevoj slovopisno-pravopisnoj i jezičnoj ("ilirskoj") koncepciji uz novoštokavsku ikavicu znatnog su udjela imali i slovopisni nazori Ante Kuzmanića i njegova kruga (Vince: 1978, 315-402).

9.

Početak XIX. st. u području leksikografije obilježavaju tri djela: neobjavljeni i još uvijek samo manjim dijelom proučen (Hamm: 1942/43, Katičić: 1983) *Pravoslovnik* ili *Etymologicon Illiricum* M.P. Katančića (Vince: 1978, 149-151) te dva objavljena trojezična djela: hrvatsko-talijansko-njemački *Ričoslovnik* J. Voltića i hrvatsko-talijansko-latinski rječnik J. Stullija (Stulli: 1801, 1806. i 1810.).

Opsegom znatno manje Voltićevo djelo s manje od 15 000 natuknica pripada priručnim rječnicima izrazito didaktične namjene. U nejednakoj mjeri u njemu se prepliću značajke

čakavskih, štokavskih i kajkavskih idioma, s tim da su prve najbrojnije (Sekulić: 1953). Iako je uočena povezanost Voltičeva djela s djelima starijih hrvatskih leksikografa J. Mikalje i I. Belostenca (Dukat: 1929) te hvaljena njegova slovopisna rješenja, ipak se čini da i danas u jezikoslovnoj kroatistici prevladava stajalište da *Ričoslovník* “nema nekog većeg značenja u povijesti naše leksikografije” (Vince: 1978, 161).

Nasuprot Voltičevu praktičnom djelu stoji najopsežnije djelo starije hrvatske leksikografije – Stullijev trodijelni trojezičnik koji je nastajao četiri desetljeća i u vezi s čijim su se objavljivanjem rješavala mnoga važna pitanja, od slovopisnih do jezičnokoncepcijskih (Brlek: 1987). Dosadnja proučavanja Stullijevih veza sa starijom hrvatskom leksikografijom, kao i njegovih izvora, pojedinih leksičkih slojeva u njegovome djelu te odjeka toga djela kod suvremenika i utjecaja na neke kasnije hrvatske leksikografe (Jernej: 1984, Nagy: 1984, Šojat: 1984, Vončina: 1984) nedvornno su pokazala da je posrijedi djelo što razmeđuje epohe: sažima i nadograđuje prošlo utirući put budućemu. Djelo koje “predstavlja sintezu jezičnog blaga ne samo dubrovačke književnosti i dubrovačkog životnog iskustva nego i čitavog južnoslavenskog područja, s ne malim doprinosom sjevernih naroda” (Brlek: 1987, 103) pokazalo je, uz ostalo, da je dubrovačka jekavsko-štokavska osnovica sposobna ponijeti teret standardnojezične nad(o)gradnje i širi od hrvatskoga, a tako važna činjenica, posve naravno, nikako nije mogla promaknuti hrvatskim preporoditeljima.

10.

Konačno, u godinama kad se uporno traži uvođenje mađarskoga i kad se, istodobno, brani latinski jezik pojavio se niz autora koji, vođeni različitim razlozima, u svojim radovima zagovaraju hrvatski jezik, i to *zajednički* hrvatski ili *općehrvatski* književni jezik. Tako još potkraj XVIII. st. Josip Šipuš u predgovoru svomu djelu *Temelyi xitne tergovine* ističe potrebu izgradnje jednoga iznadregionalnoga jezika poput njemačkoga. “Najmre dobro moxe znano biti, kako razlucno doljni Szakszonacz od gornyega, a ovi obadva od Shvabe, Ausztriancza, Rheinländera y Sveitzera govoridu, da jedan drugog doiszta komaj y koju rich razumivati moguch jeszte. Ter vindar ny(i)hovi pizmoznanczi, y knyigopiszczzi vszigdi jednako csisztim szloxnim y vszakome megyu nym razumnim jezikom z-jediniti u regulama y izgovoru sztvarih szpominyajusze.” (Šipuš: 1793, 4) Zajednički jezik, dakle, olakšava sporazumijevanje između govornika različitih i vrlo udaljenih idioma i olakšava trgovinu (do čega je Šipušu kao gospodarstveniku iznimno stalo).

Izbor osnovice za općehrvatski književni jezik počeo se naslućivati iz dijela štokavske jezične prakse pisaca poput Jurja Muliha (Fuček: 1994) ili Tituša Brezovačkog (Georgijević: 1969, 289). Franjo Strehe pak mislio je da je zagrebačko (tj. kajkavsko) narječje presiromašno “da bi kada moglo samo ob sobom, prez druge pomoći književnem jezikom postaviti se” (Kombol: 1963, 401). Potaknut romantičarskim zanosom za narodnim zagrebački je biskup M. Vrhovac (na latinskom!) pozvao svoje duhovne pastire da skupljaju narodno blago (djela usmene narodne književnosti i stare knjige), a naročito rječničko blago narodnoga (ilirskog) jezika (*lingua illirica*) čiju bogatu kajkavsku i štokavsku prošlost hvali kako bi potaknuo njegovanje i izgrađivanje ilirskoga jezika (Vrhovac: 1837).

Odbacivanje latinskoga kao službenog i izobrazbenog jezika, ali i skepsu spram pučkoga jezika najjasnije je zagovarao A. Mihanović u svome djelu *Rech Domovini od hasznovitoszti pisanya vu domorodnom jeziku* (Mihanović: 1815). Premda je to svoje djelo napisao

kajkavicom, pa se u skladu s tom činjenicom tumači njegov pojam “domovine” (Očak: 1998, 130), ipak nisu posve u krivu ni tumači koji su u tome djelu uočili općehrvatsku pa i općeslavensku dimenziju (Barac: 1964, 185). Mihanović, koji je za boravka u Italiji upoznao Završnika (Očak: 1998, 102), ipak se u *Rechi Domovini* izravno ne izjašnjava o tome kojim je upravo “domorodnim” jezikom korisno (*hasnovito*) pisati, ali će odgovor na to važno pitanje uslijediti samo tri godine poslije (1818.) kad je objavio dvojezični, latinsko-hrvatski, poziv na pretplatu za “Osmana”, čiji je hrvatski dio pisan štokavski, ali, posve razumljivo, s jakim kajkavskim utjecajem.

Ako se Vrhovčevim, Završnikovim i Mihanovićevim nastojanjima pribroji Juraj Šporer sa svojim zahtjevom (1817) za izdavanjem novina “Oglasnik ilirski”, dakako na ilirskom jeziku, dobivamo dinamičnu sliku pretpreporodnih gibanja na jezičnom i slovopisnom (“pravopisnom”) polju: “Vrhovac, Mihanović, Završnik i Šporer nisu bili izolirane pojave. Pokušaji skupljanja narodnih pjesama (1813.), isticanje koristi od pisanja u “domorodnom jeziku” (1815.) pozivanje na pretplatu hrvatskih klasika (1818), razgovori o jednom (štokavskom) i jedinstvenom pravopisu s dijakritičkim znakovima (1815.-1821.), molba za izdavanje ilirskih novina (1817./18.), pokretanje “ilirskog” zbornika (Šporer: “Almanah ilirski”, Karlovac, 1823) – sve su to dijelovi kretanja koje je daleko od preporodnog zamaha ali ga nedvojbeno naznačuje.” (Očak: 1998, 108)

Pri kraju promatranoga razdoblja objavio je I. Derkos svoju latinskim pisanu raspravu *Genius patriae* (Genij domovine) u kojoj njezinim “pozaspalim sinovima” tumači zašto je korisno njegovati i razvijati vlastiti jezik te predlaže da se do općehrvatskoga jezika dođe sjedinjenjem triju “podnarječja” triju kraljevina: “Propono ego conjunctionem trium horum Regnorum; Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, quoad Subdialectos suas.” (Derkos: 1830, 38) Cilj toga ujedinjenja obrazlaže ovako: “Per conjunctionem hanc intelligo ego unionem trium Dialectorum, quas loquuntur tria haec Regna, in unam lingvam, non popularem, sed eruditam, literariam, qua scientiae et artes, scripta periodica, et rhapsodica ab eruditis legerentur et scribentur.” (Derkos: 1832, 39) A osnovica bi tomu udruženomu učenom književnom jeziku trebala biti dubrovačko-neretvansko-slavonska – dakle: štokavska, čime je jasno naznačen put do preporodnog rješenja.

Iste godine kad je objavljena Derkosova rasprava grof Janko Drašković svojim je jezičnim izborom potvrdio utemeljenost Derkosova općehrvatskoga prijedloga o čemu u *Predslaviju Disertaciji* kaže: “Ja odaberem za moi rázgovor naski jezik, xelechi dokázati, da mi narodnog jezika imádemo, u kojemu sve izrechi moguchje jest, sto serdze, y pamet zaghteva; Dialekta páko ovoga, kao obichnoga u pismoznanju starinskomu, y kao puniega izvolio jesam: Priloxena Tabèla dokazuje, da on y naj hodnii jest u slavo-hervátih, kao Narodu nasih Kraljevinah – On mora y nai pravii biti, jerega Slavonaz, kraisini Hervat, Primoraz, Prikupnik, Dalmatinaz, Bosanaz, Zernogoraz y oni Herváti, koji se Wasserkroaten zovu, y po Madjarske zemlje rzsuti jesu, jednako govore; sve knige starie, koje u Zagrebu, Poxege, Splitu, Mletkih y Dubravniku utisnjene jesu, y Masna kniga Senijske, u drugih primorskih Biskupiah, sve u istomu dialektu liepo písane jesu, y jere ovoga dialekta nigdo pribivajuchi u drugom kotaru ne promini, gje protivno, oni pomiesánoga dialekta govorechi svojega odmar kao manje krásnoga, sovim promine kad sega nauche, kao ja, koi u Zagrebu rodjen jesam.” (Drašković: 1832, 3)

Na izmaku 1832., u mjesecu studenome zbilja su se još dva za onodobno hrvatsko sociolingvističko stanje i za povijest hrvatskoga jezika iznimno važna događaja. 6. studenoga

započeo je Matija Smodek (na latinskome!) na Kraljevskoj akademiji znanosti (*Regia scientiarum accademia*) u Zagrebu, tada najvišem hrvatskom učilištu, poučavati hrvatski jezik kao neobvezatan predmet (Moguš: 1996). Samo nekoliko dana potom, 11. studenoga Juraj Rukavina Vidovgradski u Hrvatskom se saboru *na hrvatskome jeziku* zahvalio na izboru za potkapetana Kraljevine. Bio je to “od vijekova prvi hrvatski govor izrečen u hrvatskom saboru” (Šišić: 1962, 400).

Zaključak

Vrijeme nakon 1790., koje neposredno prethodi svekolikomu prepородu hrvatskoga naroda, kad je za dio hrvatskih zemalja prvi put postavljeno pitanje službenoga (uredovnog, “diplomatičkog”) jezika, kako je već uočeno, sociolingvistički je iznimno važno (Vince: 1978, 99). Na početku toga razdoblja, neposredno prije nestanka Mletačke Republike, hrvatski narod živi “u mletačkoj Dalmaciji, u turskoj Bosni i Hercegovini, u Dubrovačkoj Republici, u Istri, u civilnoj Hrvatskoj, u vojnoj Hrvatskoj, da i ne govorimo o različitostima uprave u Slavoniji, na Rijeci, u Međimurju...” (Frangeš: 1987, 124-125). Usprkos toj naglašenoj političko-upravnoj fragmentiranosti hrvatskoga etničkog i jezičnog prostora, bar ondje gdje su to političke prilike zahtijevale i(li) dopuštale, u zadnjem desetljeću XVIII. i u prva tri i pol desetljeća XIX. st. u vezi s jezikom rješavana su “samo” tri pitanja:

1. pitanje službenoga jezika (mađarski, a prije i poslije i njemački vs. latinski, pa vs. hrvatski);
2. pitanje općehrvatskoga književnog jezika gdje je, unatoč prijedlozima za koineizaciju, ipak ključnom bila dvojba: hrvatski književni jezik kajkavske osnovice, nazivan *horvatski* ili *lingua croatica* vs. hrvatski književni jezik štokavske osnovice, nazivan regionalnim imenima *slavonski* i(li) *dalmatinski*, *lingua illirica* i
3. pitanje općehrvatskoga latiničnoga slovopisa gdje se uz tri već kodificirana hrvatska slovopisa (kajkavski, dalmatinski i slavonski) afirmira četvrti (dijakritički), poslije nazvan *gajicom*.

Kao što je poznato, traganje za odgovorima na ta pitanja jednim su dijelom znatno premašila gornju vremensku granicu iz naslova ovoga referata i potrajala duboko u XIX. st., a dočeli su ih predstavnici novih naraštaja sukladno promijenjenim političkim i sociolingvističkim prilikama.

Literatura

- Anić, Vladimir (1965/68): *Akcent u gramatici Šime Starčevića*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 7, 70-88
- Appendini, Francesco Maria (1808): *Grammatica della lingua Illirica*. Dubrovnik. ²1828., ³1838. i ⁴1850.
- Auty, Robert (1958): *The Linguistic Revival among the Slavs of the Austrian Empire, 1780-1850. The Role of Individuals in the Codification and Acceptance of New Literary Languages*, Modern Language Review, 53, 392-404
- Auty, Robert (1962): *The Linguistic Work of Ignjat Alojzije Brlić*, Filologija, 3, 5-22
- Badurina, Lada (1990): *Hrvatska (orto)grafija prije pojave prvoga pravopisa*, “Dometi”, 23, 10, 657-665

- Banac, Ivo (1984): *Main Trends in the Croatian Language Question*, Aspects of the Slavic Language Questions, 1, 1984, 189-259 (= Croatian Literature Series, 1, Zagreb, 1990, 7-96; prijevod: Croatian Literature Series, 6, Zagreb, 1991.)
- Bandulavić, Ivan (1613): *Pisciole i evangelya*. Mleci, 1613. Pretisak: Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte, sv. 7a i 7b, Köln-Weimar-Wien, 1997.
- Barac, Antun (1964): *Hrvatska književnost. Knjiga I: Književnost ilirizma*. Drugo izdanje. Zagreb
- Brlek, Mijo (1987): *Leksikograf Joakim Stulli*. Djela HAZU, Razred za filološke znanosti, 60. Zagreb.
- Brić, Ignjat Alojzije (1833): *Grammatik der Illyrischen Sprache, wie solche in Bosnien, Dalmazien, Slawonien, Serbien, Ragusa etc. dann von Illyriern in Banat und Ungarn gesprochen wird*. Ofen. Zagreb, ²1842. i ³1850.
- Brlobaš, Željka (2002): *Vrste riječi u gramatikama Šime Starčevića*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 28, 7-21
- Brozović, Dalibor (1970): *Standardni jezik. Teorija/usporedbe/geneza/povijest/ suvremena zbilja*. Zagreb
- Brozović, Dalibor (1972/73): *Sociolingvistička situacija i problemi jezične standardizacije u slavenskom svijetu XVIII stoljeća*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 11, 17-35
- Brozović, Dalibor (1975): *Hrvatski književni jezik u 18. stoljeću*, Zbornik Zagrebačke slavističke škole, 3, 75-85. Zagreb
- Brozović, Dalibor (1978): *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti*, Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, ur. A. Flaker i K. Pranjić, Zagreb, 9-83
- Derkos, Ivan (1832): *Genius patriae super dormientibus suis filiis seu folium patrioticum, pro incolis regnorum Croatiae&Slavoniae in excitandum, excolendae lingvae patriae*. Zagreb. Pretisak i prijevod: Karlovac, 1996.
- Drašković, Janko (1832): *Disertatia iliti razgovor darovan Dospodu Poklísarom Zakonskim y buduchjem Zakonotvorzem Kraljevinah nasih. Za buduchu Dietu Ungarsku odaslanem derxan po jednom Starom Domorodzu Kraljevinah ovih*, Karlovac. Pretisak: Karlovac, 1990.
- Dukat, Vladoje (1929): *Volčićev "Ričoslovník"*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, IX, 19-31
- Đurkovečki, Josip (1826): *Jezichnica horvatzko-slavinzka za hasen Slavincev i potrebochu oztaleh ztranzkoga jezika narodov. – Kroatisch-slavische Sprachlehre zum Nutzen der Slavonier und Gebrauche der übrigen auswärtigen Nationen*. Pešta
- Fancev, Franjo (1933): *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832)*, Građa za povijest književnosti hrvatske, XII, JAZU, Zagreb
- Fancev, Franjo (1935): *Hrvatski ilirski pokret jest naš autohton pokret*, Hrvatsko kolo, 16, 3-58
- Franolić, Branko (1975): *La Influence de la langue française en Croatie*. Paris
- Franolić, Branko (1976): *A Short History of Literary Croatian*. Paris
- Franolić, Branko (1976a): *Les mots d'emprunt Français en Croatie*. Paris
- Franolić, Branko (1984): *A Historical Survey of Literary Croatian*. Paris
- Fuček, Ivan (1994): *Juraj Mulih. Život i djelo*. Rim-Zagreb

- Gaj, Ljudevit (1830): *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaña poleg mudroľubneh, narodneh i prigospodarneh temel'ov i zrokov od L. o. G.* – *Kurzer Entwurf einer kroatisch-slavischen Orthographie nach philosophischen, nazionalen und ökonomischen Grundsätzen.* Von L. v. G. Budim. Pretisak: Zagreb, 1983.
- Georgijević, Krešimir (1969): *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni.* Zagreb
- Gostl, Igor (1998): *Aneksna leksikografija XVIII. stoljeća,* *Filologija,* 30-31, 41-46
- Grčević, Mario (1997): *Die Entstehung der kroatischen Literatursprache.* Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte, 8. Köln-Weimar-Wien
- Hádrovics, László (1940): *Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jh.* Budapest
- Hádrovics, László (1942): *Zur Geschichte der kroatischen Schriftsprache,* *Archivum Europae Centro-Orientalis,* 8/1, 2. Budapest
- Hádrovics, László (1965): *Pokušaj reforme latiničkog pravopisa 1785. godine,* *Anali Filološkog fakulteta u Beogradu,* 5, 267-272
- Hádrovics, László (1983): *Ungarisch-slavishe Zweisprachigkeit in der Dichtung des 18. und 19. Jahrhunderts,* *Hungaro-slavica,* 375-382
- Hádrovics, László (1985): *Ungarische Elemente im Serbokroatischen.* Budimpešta
- Hamm, Josip (1942/43): *Etymologicon Illyricum,* *Nastavni vjesnik,* LI, 13-36
- Hoško, Emanuel (2002): *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj.* *Analecta croatica Christiana,* XXXV. Zagreb
- Ivšić, Stjepan (1912): *Akcent u gramatici Igñata Alojzija Brlića,* *Rad JAZU,* 194, 61-55
- Jachnow, Helmut (1991): *Entwicklung sprachtheoretischer Konzeptionen in der kroatischen und serbischen Grammatikbeschreibung des 17., 18. und 19. Jahrhunderts: Sprachbegriff, Grammatikbegriff und Satzbegriff,* *Suvremena lingvistika,* 17, 1-2, 59-86
- Jelenić, Julijan (1930): *Pravopisna rasprava između dra. Tome Koščaka i dra. fra Grge Čevapovića. Prilog povijesti hrvatskoga pravopisa, prigodom stogodišnjice Čevapovićeve smrti.* Zagreb
- Jembrih, Alojz (1996): *Prvi hrvatskokajkavski moderni pravopis iz 1808. godine.* *Kaj,* XIX, 4,
- Jernej, Josip (1984): *O talijanskim i latinskim izvorima Stullijeva rječnika,* *Filologija,* 12, 413-422
- Jonke, Ljudevit (1944): *Jezičoslovni rad Blaža Tadijanovića,* *Časopis za hrvatsku poviest, jezik, književnost i umjetnost,* 2, 1-4, 1-19
- Jonke, Ljudevit (1966): *Tadijanovićev hrvatsko-njemački jezični priručnik iz g. 1761,* *Orbis scriptus. Festschrift für Dmitrij Tschizevskij zum 70. Geburtstag.* München, 403-409
- Junković, Zvonimir (1977/78): *Šime Starčević i fonološki opis novoštokavskih naglasaka,* *Jezik* XXV, 80-85
- Jurin, Josip (1793): *Grammatica Illyricae iuventuti Latino Italoque sermone instruendae accomodata...Slovkigna slavnoj slovinskoj mladosti diackim, illirckim, talianskim izgovorom napravljen.* Mleci
- Jurin, Josip (1999): *Jezičoslovac fra Josip Jurin. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa.* Primošten-Šibenik.
- Katičić, Radoslav (1978): *O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnoga standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine,* *Filologija,* 8, 165-180 (= *Novi jezičoslovni ogledi,* Zagreb, 1986, 138-157 i ²1992, 116-132)

- Katičić, Radoslav (1983): *Matija Petar Katančić i počeci novoštokavskog jezika u Hrvata*, Forum, XXII, 10-12, 539-556
- Kessler, Wolfgang (1982): *Društvena podloga upotrebe hrvatskog kajkavskog jezika u prvoj polovici XIX stoljeća*, Hrvatski dijalektološki zbornik, 6, 217-222
- Klaić, Vjekoslav (1928): *Regnum regno non praescribit leges (4. rujna 1790)*, u *Crtice iz hrvatske povijesti*. Zagreb.
- Kornig, Franz (1795): *Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen*. Zagreb
- Kratki navuk (1779): *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za potrebnoszt narodnih skol*. Ofen/Budim. Pretisak: Zagreb, 2003.
- Kuna, Herta (1972): *Štokavski u funkciji literarnog i standardnog jezika na kajkavskoj jezičnoj teritoriji (Kulturno-historijska analiza)*, Književni jezik, 1, 1-2, 22-36
- Kuna, Herta (1972a): *Udio franjevačke književnosti XVIII vijeka u stvaranju literarnog jezika zapadnog srpskohrvatskog područja*, Književni jezik, 1, 3-4, 41-61
- Lanosović, Marijan (1778): *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache*. Osijek, ²1789. Treće izdanje: *Anleitung zur slavonischen Sprachlehre*. Osijek, 1793.
- Mahanović, Marko (1814): *Observationes circa croaticam orthographiam* (rukopis)
- Mandić, Antun (1779): *Uputjenje k'slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnieh ucsonicah u Kraljevstvu Slavonie*. Ofen. Pretisak: Osijek, 1998.
- Matić, Tomo (1945): *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*. Djela HAZU, XLI, Zagreb
- Matić, Tomo (1949): *Mihanovićeva Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku*, Historijski zbornik, Zagreb
- Matić, Tomo (1953): *Prva redakcija Tanzlingerova rječnika*. Rad JAZU 393, 253-279. Zagreb
- Matijević, Josip (1810): *Horvatzka Gramatika oder kroatische Sprachlehre*. Zagreb
- Mažuranić, Antun (1859): *Slovnica hèrvatska*. Zagreb, ²1861, ³1866. i ⁴1869.
- Mihanović, Antun (1815): *Rech Domovini od Hasnovitozti pisanya vu Domorodnom jeziku*. Beč. Pretisak: Zagreb, 1985.
- Moguš, Milan-Josip Vončina (1969): *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 11, 61-81
- Moguš, Milan (1993): *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb. ²1995.
- Moguš, Milan (1996): *O početku visokoškolske nastave hrvatskoga jezika*. Jezik, 43, 4, 121-129
- Nagy, Josip (1984): *Leksikograf Joakim Stulli u slavenskoj filologiji*, Filologija, 12, 461-469
- Nosić, Milan (1991): *Josip Završnik*. Rijeka
- Nosić, Milan (1997): *Gajev preteča: Josip Završnik i njegovo djelo*. Rijeka
- Nyomárkay, István (1989): *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*, Studies in Modern Philology, 7, Budimpešta
- Nyomárkay, István (1997/98): *Bečke gramatike i mađarska i slavenska gramatikografija u 18. i 19. stoljeću*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 23-24, 281-287
- Nyomárkay, István (2002): *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszéd inknál*. Budimpešta
- Očak, Jelena (1998): *Antun Mihanović*. Zagreb
- Ostojić, Ivan (1971): *Kako su Hrvati nazivali svoj jezik*, Kolo, 1-2, 93-118
- Pavličević, Dragutin (2000): *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno izdanje*. Zagreb
- Perić, Ivo (1997): *Povijest Hrvata*. Zagreb

- Peti, Anita (1990): *O Mihanoviću iz 1815. i Mihanoviću iz 1818. godine*, Filologija, 18, 67-73
- Pintarić, Ana (1998): *Antun Mandić i Uputjenje k'slavonskomu Pravopisanju za potrebu narodnih ucsionica u Kraljestvu Slavonie 1779*, pogovor u Mandić: 1779, 63-119
- Pranjeković, Ivo (1999): *Gramatika Ignjata Alojzija Brlića*, Jezikoslovlje, 2-3, 170-181
- Pranjeković, Ivo (2000): *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*. Zagreb
- Ptičar, Adela (1990): *Hrvatski aneksni rječnici u 18. stoljeću*, Rasprave Zavoda za jezik, 16, 223-227
- Ptičar, Adela (1990a): *Hrvatski pravopisni priručnici u drugoj polovici 18. stoljeća*, Rasprave Zavoda za jezik, 16, 229-236
- Relković, Matija Antun (2000): *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća. Radovi sa znanstvenoga skupa (u povodu 200. godišnjice smrti)*. Zagreb-Davor
- Rešetar, Milan (s.a.): *Appendini Fran Marija*. Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. I (A-H), Zagreb, str. 69
- Samardžija, Marko (1993): *Hrvatski leksik u drugoj polovici XVIII. stoljeća*, Croatica, XXIII/XXIV, 37-38-39, 311-332. (=Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika, Zagreb, 1997, 9-40)
- Sekulić, Ante (1953): *Voltićev "Ričoslovník"*. Subotica
- Sekulić, Ante (1970): *Istranin Josip Voltić – hrvatski jezikoslovac*. Radovi Pedagoške akademije u Rijeci, 1970, 118-132 i p.o.
- Smičiklas, Tade (1885): *Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790 do 1885 godine*. Rad JAZU, 80, 11-72
- Starčević, Šime (1812): *Nòvâ ricsôslovlca iliricska vojnickoj mladosti krajicsnoj poklonjena trúdom i nástojànjem Shíme Starcsevicha, xupnika od Novoga u Líci*. Trst. Pretisak: Zagreb, 2002.
- Starčević, Šime (1812a): *Mozin Nòva ricsoslòvlca iliricsko-francèzka*. Trst
- Stulli, Joakim (1801): *Lexicon latino-italico-illyricum*. Budim
- Stulli, Joakim (1806): *Rjecosloxlje slovinsko (iliricsko)-italiansko-latinsko*. Dubrovnik. Pretisak: Specimina philologiae slavicae, I-III. Supplement 12, München, 1985-87.
- Stulli, Joakim (1810): *Vocabolario italiano-illirico-latino*. Dubrovnik
- Šidak, Jaroslav (1973): *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*. Rasprave i članci, 2. Zagreb
- Šidak, Jaroslav (1990): *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*. Zagreb
- Šipuš, Josip (1796): *Temely xitne tergovine polag narave i dogacsajev po Joseff Sipus Hrvatsanu karlovacskome*. Zagreb
- Šišić, Ferdo (1962): *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb. Prvo izdanje 1916.
- Šojat, Antun (1984): *Kajkavske riječi u Stullijevu rječniku*. Filologija, 12, 293-314
- Šojat, Antun (1992): *Latinsko-hrvatsko-njemačko-madžarski rječnik Franje Sušnika i Andrije Jambrešića*, pogovor pretisku *Lexicon*, III-XXVIII. Zagreb
- Šurmin, Đuro (1903): *Hrvatski preporod I. Od godine 1790. do 1836*. Zagreb
- Štoković, Vjekoslav (1975): *Josip Voltić Istranin*. Istra, 13, 6, 69-74
- Tafra, Branka (1993): *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Zagreb.
- Tafra, Branka (2002): *Jezikoslovac Šime Starčević*. Pogovor pretisku *Nove ričoslovlce*. Zagreb, 127-177
- Twardzik, Waclaw (1985): *Malo poznati preteča Ljudevita Gaja*. Croatica, XVI, 22-23, 7-22
- Vince, Zlatko (1960): *Rad pravopisne komisije u Zadru god. 1820*, Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru, 1, 66-81

- Vince, Zlatko (1961/62): *Rječničke, posebno terminološke osobine* Kraglškog Dalmatina, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 2, 66-83
- Vince, Zlatko (1970): *Grafijsko-pravopisna pitanja pretpreporodnog i preporodnog doba u Slavoniji*, Zbornik radova I znanstvenog skupa Slavonije i Baranje, Osijek, 773-810
- Vince, Zlatko (1973): *Zasluge Šime Starčevića za hrvatski književni jezik*, Filologija, 7, 157-201
- Vince, Zlatko (1975/76): *Zapisnik pravopisne komisije u Zadru godine 1820*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 14-15, 585-592
- Vince, Zlatko (1978): *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb. ²1990. i ³2003.
- Volčić, Josip (1803): *Ricsoslovník (vocabulary-Wörterbuch) illiriskoga, italianskoga i nimacskoga jezika s'jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom; sve ovo sabrano i' sloxeno od Jose Voltiggi Istrijanina*. Beč
- Vončina, Josip (1973): *Leksikografski rad Ivana Belostenca*, pogovor pretisku *Gazophylaciuma*, knj. II, III-XLVIII. Zagreb (= *Jezičnopovijesne rasprave*, Zagreb, 1979, 213-269)
- Vončina, Josip (1975): *Jezik Antuna Kanižlića*, Rad JAZU, 368. Zagreb
- Vončina, Josip (1976): *Pavao Ritter Vitezović*, predgovor *Izabranim djelima*, PSHK 17, 337-351. Zagreb
- Vončina, Josip (1984): *Joakim Stulli i starija hrvatska leksikografija*. Filologija, 12, 245-264
- Vončina, Josip (1987): *Rani tekstovi Antuna Mihanovića*, Croatica, 18, 26-27-28, 261-270
- Vončina, Josip (1988): *Jezična baština. Lingvostiliistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. stoljeća do početka 19. stoljeća*, Biblioteka znanstvenih djela, 20. Split
- Vončina, Josip (1988a): *Kačić i Reljković na razmeđu epoha*. Predgovor zajedničkomu izdanju *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga* i *Satira iliti divjeg čovika*. Zagreb, 7-105
- Vončina, Josip (1990): *Čevapovićeve zamisli o reformi latinice*, u: Zbornik (1990), 155-171
- Vončina, Josip (1993): *Štoosova jezična preobrazba*, Dani Hvarskog kazališta, 19, 204-212
- Vončina, Josip (1994): *Jezična slika hrvatskoga književnog baroka*, Dani Hvarskog kazališta, 20, 25-27
- Vončina, Josip (2000): *Kačićev udio u razvoju hrvatskoga književnog jezika do kraja narodnoga preporoda*, Kolo, 10, 3, 302-305
- Vončina, Josip (2002): *Hrvatski jezik u 18. stoljeću*, Treći hrvatski slavistički kongres – Uvodna izlaganja. Zagreb-Zadar, 21-36
- Vrhovac, Maksimilijan (1813): *Poziv pokojnoga episkopa Maximiliana Vrhovca Rakitovackoga na sve duhovne pastire svoje episkopie, g. 1813. izdat*, Danica, 3 (1837), 27, 93-97
- Vrhovac, Maksimilijan (1987): *Dnevnik/Diarium*, sv. 1 (1801-1809), Zagreb
- Završnik, Josip (1815): *Iskustvo Vuvedena u Pravgovovorene, Pravvostene i Pravvopisane* (rukopis)
- Završnik, Josip (1819): *Pravvopisanje illyricsno* (rukopis)
- Zbornik (1981): *Zbornik o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću*. Osijek
- Zbornik (1985): *Zbornik o Marijanu Lanosoviću*. Osijek
- Zbornik (1990): *Zbornik radova o fra Grguru Čevapoviću*. Osijek
- Zbornik (1991): *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića*. Osijek
- Zelić-Bučan, Benedikta (1971/72): *Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti*, Jezik, 19, 1-18 i 38-48
- Znanstveni skup (1990): *Znanstveni skup Isusovac Ardelio della Bella (1655-1737)*. Split-Zagreb

KRONOLOGIJA

hrvatskoga političkog i društvenog života, jezikoslovlja i hrvatske književnosti od godine 1790. do 1835.

God.	Politički i društveni život	Hrvatsko jezikoslovlje	Hrvatska književnost
1790.	<ul style="list-style-type: none"> - vladavina Leopolda II. - <i>11. lipnja</i> – mađarski zastupnici na budimskome saboru "zapodjenuše raspravu o tome da mađarski jezik bude raspravni jezik i da se na njemu vodi saborski dnevnik"; hrvatski zastupnik F. Be-deković privatno izjavljuje da ne može na to pri-stati "jer je narod hrvatski korjenit kao i mađarski, a bila bi velika sramota kad bi s vremenom, izgubivši jezik, prestao biti zaseban narod i postao slugom Mađara"; čl. IV. odlučeno da se nikakav strani jezik (tj. latinski) ne smije uvoditi kao službeni, dok se mađarski odmah uvodi u gimnazije, akademije i na sveučilište - donesena odluka da se mađarski jezik postupno uvede kao službeni jezik u Ugarskoj i Hrvatskoj - <i>1. rujna</i> – dijeljena Izjava hrvatskih nuncija (<i>Declaratio ex parte nunciorum Regni Croatiae</i>) - <i>4. rujna</i> – hrvatski zastupnik Ivan Erdödy u obrani prava da Hrvati sami odlučuju o svome jeziku izjavio "Regnum regno non praescribit leges" - <i>7. lipnja</i> – Hrvatski sabor zaključuje da se u škole uvodi nastava mađarskoga jezika; iskazan otpor nastojanju da mađarski postane službenim jezikom u hrvatskim zemljama - Svištovski mir - vladavina Franje II. - F. Bogdanić u Beču podnosi molbu za izdavanje novina za hrvatske zemlje od 1792. do 1824. – u Zagrebu djeluje tiskara koju je kupio biskup M. Vrhovac 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Declaratio ex parte nunciorum Regni Croatiae</i> 	
1791.			<ul style="list-style-type: none"> - M. P. Katančić: <i>Fructus auctumnales</i> - J. Stojanović: <i>Tužba duše i tila osuđena</i>
od 1792.			<ul style="list-style-type: none"> - I. Mulić: <i>Prodeštra kratka i gotova</i> (prva knjiga)
1793.			
1794.			
1795.		<ul style="list-style-type: none"> - J. Jurin: <i>Slovkigna – Grammatica</i> - M. Lanosović: <i>Anleitung zur slavonischen Sprache sammt einen nützlichen Anhänge</i> (treće izdanje) - J. Šipuš: <i>Temelj xitne trgovine</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - I. Mulić: <i>Prodeštra kratka i gotova</i> (druga knjiga)
1796.			<ul style="list-style-type: none"> - J. S. Relković: <i>Kučnik</i>

1796.		<ul style="list-style-type: none"> - F. Kornig: <i>Kroatische Sprachlehre</i> - T. Mikloušić: <i>Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - V. Stulić: <i>Kate Sukurica math vratina od Peskanje</i> - T. Babić: <i>Cvit razlika mirisa duhovnoga</i> (četvrto izdanje) - T. Brezovački: <i>Mathias Grabantzias diak</i>
1797.	<ul style="list-style-type: none"> - propast Mletačke Republike - zahtjevi za sjedinjenje mletačke Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama - <i>12. srpnja</i> – počinje izlaziti <i>Kragljski Dalmatin-II regio Dalmata</i> (izlazio do 1. travnja 1810.) - <i>18. listopada</i> – mir u Campoformiju 	<ul style="list-style-type: none"> - J. Stulli: <i>Lexicon latino-italico-illyricum</i> - J. Voltić: <i>Ricoslovník (vocabolario – Wörterbuch)</i> 	
1800. 1801. 1802.			
1803. 1804. do 1805. 1805.	<ul style="list-style-type: none"> - austrijska vlast u Dalmaciji i Istri - Bitka kod Austerlitza - francuska vlast u Dalmaciji i Istri - <i>28. studenoga</i> – Hrvatski sabor u Varaždinu podržao istupanje svojih poslanika na zajedničkom saboru protiv nastojanja ugarskoga plemstva da se mađarski jezik uvede kao obvezatan predmet u hrvatske škole - propast Dubrovačke Republike 	<ul style="list-style-type: none"> - J. Stulli: <i>Rjecesloxyje slovinsko (iliricsko)-italiansko-latinsko</i> 	
1806. od 1806. do 1809. 1807.	<ul style="list-style-type: none"> - prvo razdoblje francuske vladavine u Dalmaciji - mir u Tilzitu 	<ul style="list-style-type: none"> - F.M. Appendini: <i>Grammatica della lingua Illirica</i> (prvo izdanje) 	
1808. 1809.	<ul style="list-style-type: none"> - kraj francuske vladavine - mir u Schönbrunnu - podjela hrvatskih zemalja između Austrije i Francuske - Francuska organizira Ilirske provincije 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Napuchenyje za horvatzki prav chteni, y piszati. Žkup z-peldami listov, y drugeh piszmeneh nachinov.</i> Vu Budimu. - J. Stulli: <i>Vocabolario italiano-illirico-latino</i> - J. Matijević: <i>Horvacka grammatika, oder kroatische Sprachlehre</i> 	
1810.			
1811. od 1812. 1813.	<ul style="list-style-type: none"> - Ugarski sabor opet pokreće pitanje učenja hrvatskoga jezika u hrvatskim školama - Metternichov apsolutizam - svi hrvatski krajevi vraćeni pod austrijsku vlast - poziv biskupa M. Vrhovca svećenstvu za skupljanje narodnoga blaga 	<ul style="list-style-type: none"> - Š. Starčević: <i>Nova ricsoslovica iliricska franczka</i> - Š. Starčević: <i>Nova ricsoslovica iliricsko-franczka</i> 	

<p>1814. 1814-1815 1815. 1818.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Bečki kongres - proglašena Kraljevina Ilirija - A. Nagy zatražio dopuštenje za izdavanje novina - D. Šporer izdao proglas za izdavanje <i>Oglasnika ilirskog</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - M. Mahanović: <i>Observationes circa croatica orthographiam</i> - A. Mišanović: <i>Rech Domovini od hasznovitozi pisanaya vu Domorodnom jeziku</i> - J. Završnik: <i>Iskusivo uvedena u Pravovogovorene, Pravovostene i pravovpisane</i> - J. Završnik: <i>Pravovpisane illyricsno</i> - Rad pravopisnoga odbora u Zadru 	<ul style="list-style-type: none"> - G. Čevapović: <i>Josip, sin Jakoba patrijarke</i> - T. Mikloušić: <i>Izbor dugovani vsakoverstneih</i> - T. Brezovački: <i>Mathias Grabantzias diak</i> (drugo izdanje; priredio T. Mikloušić)
<p>1819. 1820. 1821.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - car Franjo I. sazvaio Hrvatski sabor koji je izabrao predstavnike za zajednički sabor u Požunu - na saboru u Požunu ugarski predstavnici zahtijevali da se u sve zemlje krune sv. Stjepana mađarski uvede kao nastavni jezik. Hrvatski predstavnici žestoko se odupirli tomu zahtjevu obraniivši pravo na upotrebu latinskoga jezika uz obećanje da će "učiniti sve da hrvatska mladež nauči mađarski" - J. Kušević, hrvatski protonotar, osporio pravo Ugarskomu saboru da odlučuje o upotrebi jezika u Hrvatskoj 	<ul style="list-style-type: none"> - J. Đurkovečki: <i>Jezichnica horvatzko-slavinzka</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - Izdanje <i>Osmarna</i> s dopunom Pjerka Sorokočevića
<p>1826. 1827.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Hrvatski sabor zaključio da se u školama učiti mađarski jezik kao obvezatan predmet 	<ul style="list-style-type: none"> - F. M. Appendini: <i>Grammatica della lingua Illirica</i> (drugo izdanje) - <i>Kleines kroatisches-deutsches Wörterbuch</i> - Lj. Gaj: <i>Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - T. Babčić: <i>Cviti razlika mirisa duhovnoga</i> (peto izdanje)
<p>1828. 1829. 1830.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - na saboru u Požunu hrvatski predstavnici zahtijevali da se prihvati zaključak Hrvatskoga sabora iz 1827. o učenju mađarskoga, ali su mađarski predstavnici povećali svoje zahtjeve 	<ul style="list-style-type: none"> - Objavljen prijevod Svetoga pisma M. P. Katančiča - J. Drašković: <i>Disertacija</i> - I. Derkos: <i>Genius patriae super dormientibus suis filiis</i> - <i>Napuchenyje za horvatzki prav chteni, y piznati</i> (novo izdanje) 	<ul style="list-style-type: none"> - T. Brezovački: <i>Diogenesh ili szluga dvuh zgblyyeneih bratov</i> - J. Kundek: <i>Reč jezika narodnoga</i>
<p>1831. 1832. 1832-1833.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Lj. Gaj podnio zahtjev za izdavanje hrvatskih novina - F. Vojtkffy: <i>Disertatio de introducendo in regno Hungariae negotiis publicis lingua hungarica</i> - Ugarski sabor u Požunu ponovno pokušava namenuti Hrvatima mađarski jezik i zakone. Hrvatski su se nunciji tomu oprli ističući da se ne bore za latinski jezik nego za svoje pravice 	<ul style="list-style-type: none"> - 6. studenog - M. Smodek počinje predavati hrvatski jezik kao fakultativan predmet - 11. studenoga - zahvalni govor generala J. Rukavine na hrvatskome jeziku u Hrvatskome saboru 	

<p>1833.</p>	<p>– Lj. Gaj dobio odobrenje za izdavanje književnoga lista</p>	<p>– P. Stoos: <i>Glas kričečega vu puščini horvatskoga slovstva</i> – J. Lovrenčić: <i>Adolf illi kakviszu ljudi</i> – J. Lovrenčić: <i>Petricza Kerempuh, illi chini y sivlenye chloveka prokshenoga</i></p>
<p>1834.</p>	<p>– Lj. Gaj dobio dopuštenje za izdavanje političkih novina</p>	<p>– LA. Bričić: <i>Grammatik der illirischen Sprache</i> (prvo izdanje) – <i>Oglasz</i> Ljudevita Gaja – Članak Ljudevita Gaja <i>Pravopisz u Danici</i> (br. 10 do 12)</p>
<p>1835.</p>	<p>– J. Drasković izdaje <i>Disertaciju</i> u prijevodu na njemački</p>	
	<p>– 6. siječnja – počele izlaziti <i>Novine Horvatzke</i> s tjednim književnim prilogom <i>Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatnzka</i></p>	
	<p>– umro car Franjo I.</p>	
	<p>– J. Kušević izdao knjigu <i>De municipalibus iuris et status regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae</i>, što je prva formulacija hrvatskoga državnog prava</p>	

Dubravka SESAR, Vesna MUHVIĆ-DIMANOVSKI
Filozofski fakultet u Zagrebu

FRAZEM, FRAZA I PARAFRAZA U SUVREMENOM MEDIJSKOM DISKURZU

Ova se sociolingvistička analiza na hrvatskoj građi bavi pitanjem strukture suvremenoga medijskoga diskurza (poglavito pisanoga) i problemom njegove *novogovorne* desemantizacije. Riječ je o općoj pojavi semantičke inflacije u javnom, medijskom diskurzu, odnosno o procesu stvaranja nove, medijske frazeologije ("parafrazeologije") koja se generira iz *novogovorne* fraze. Koristeći se uz ostalo modelom frazema semantički prazna fraza postiže postojanost na općem komunikacijskom planu, a zahvaljujući tehničkim mogućnostima prodire u mnoga područja izražavanja.

0. Uvod

Naša se analiza ograničava na pisani medijski diskurz, posebno onaj koji zbog svojega općega društvenopolitičkoga značenja najviše utječe na jezičnu kulturu. Služeći se standardnim frazeološkim fondom te klasičnim metaforama i krilaticama, taj medijski diskurz stvara i nameće nove klišeje. Pri tome pomoću stilskih *tehnika* zamagluje i potire razlike između frazema i *novogovorne* fraze. Frazu ovdje valja shvatiti kao mehanički oblikovan kliše koji ima neka obilježja frazema (npr. ustaljenost), ali za razliku od frazema nema estetsku vrijednost. Frazem pripada jeziku, književnosti i kulturi uopće, a fraza je svojevrsan jezični parazit ili *parajezična* pojava koja pripada *novogovoru* i njegovo je osnovno obilježje. *Novogovor* se pak općenito definira kao idiom totalitarnoga sustava, koji se kao relativno zatvoren sociolekt određene politokracije postupno, prije svega medijski, nameće kao metajezik vladajuće ideologije s tendencijom preuzimanja općih jezičnih funkcija.¹

1. Teorijske osnove

Analiza suvremenoga medijskoga diskurza u različitim europskim jezicima jasno otkriva njegove globalističke značajke i tendencije te time aktualizira pitanje *novogovora*. Njegovo teorijsko određenje otežava nekoliko činjenica. Osnovni je problem u tome što je *novogovor*, kao sredstvo stvaranja određenoga općega stanja svijesti, izrazito složen predmet opisa, za koji jezik kao neutralno sredstvo opisa nema provjerenoga instrumentarija. Lingvisti tu pojavu povezuju sa sustavom koji joj daje određeni politički predznak (neki slavisti tako smatraju da jezik *mlade* demokracije, opterećen komunističkim nasljeđem, nije primjeren opisu *staroga* petrificiranoga partijsko-državnoga diskurza, Bralczyk 1996:122) i svodeći problem na specifičnosti *političkoga* govora brane ili osporavaju tezu o postojanju jedne opće političke jezične varijante. Dosadašnje analize toga fenomena na etičkoj, sociološkoj, psihološkoj, književnoj i drugim osnovama pokazuju, međutim, da je riječ o izrazito

dinamičnoj pojavi širih razmjera, koja izmiče jezikoslovnim definicijama jezične varijante, govora ili stila. To potvrđuju i brojna istraživanja semantičkih i funkcionalnostilskih mehanizama te leksičkih i frazeoloških obilježja *novogovora* u pojedinim jezicima (npr. u poljskom). Ti radovi nude određene teorijske osnove i okvir za jednu općenito primjenjivu tipologiju *novogovora* kojemu lingvistika, unatoč relativnoj suzdržanosti prema orvelovskom kalku, pripisuje negativan utjecaj na jezičnu kulturu.

Usporedba različitih pristupa *novogovoru*, prije svega kao *jeziku politike*, navodi na zaključak da je zapravo riječ o etičkom problemu koji se *maskira* jezikom. Osnovna mu je značajka *semantička inflacija* koja je rezultat neodgovornosti prema jeziku (Fidelius 1983:8). Ta pojava, "s lingvističkoga gledišta očito do određene mjere neizbježna i ne nužno štetna, (...) u posljednjih pedesetak godina" predstavlja "prvorazrednu opću opasnost" (Fidelius, isto). Ona se krije u sveopćoj ideologizaciji koja se preko sredstava javnoga priopćavanja provodi upravo političkom instrumentalizacijom odnosno *korupcijom* jezika.² Semantika *novogovorne fraze* i njezina komunikacijsko-pragmatička uloga u središtu su svih jezikoslovnih analiza. Tako Bralczyk (1987.) navodi osam značajki političkoga diskursa: njegovu važnost, općenitost, bliskost, nužnost, vjerodostojnost, koherentnost, avangardnost i trajnost. Uz krajnju inferiornost značenja apodiktično izrečenoga vrijednosnoga suda Głowiński (1991.) u *novogovoru* uočava i njegovu semantičku *jednovaljanost* i *labavost* koja omogućava široku interpretaciju značenja,³ njegovu pragmatičnost i sposobnost da na impresivan pa i ritualan način virtualno pretvori u zbilju, a posebice njegovu arbitarnost koja prelazi granice stila ili sociolekta. Sredstva, metode i ambicije *novogovora* da postane univerzalni jezik najbolje razotkriva metajezik cenzorskih dokumenata (Głowiński: 1991: 9).

S vremenske distance koja zemlje i društva u *tranziciji* udaljava od pada željezne zavjese i suočava s procesom globalizacije, pa i s antiglobalističkim reakcijama, može se reći da se razlike između jezika tzv. stare i mlade demokracije vide samo u sadržaju. Usporedbe tematski različitih medijskih diskursa pokazuju da *politički jezik* i *novogovor* ipak nisu sinonimi. Prvi bi se pojam po svojoj funkciji mogao definirati kao politički *stil*, dok drugi očito ima *globalne* karakteristike i premašuje ograničenu funkciju stila.

2. *Novogovorni* modeli

Zahvaljujući medijima, djelovanju *novogovora* izloženi su manje ili više svi standardni jezici, bez obzira na društveni status, lingvističke i nelingvističke razlike. Težeći univerzalnosti, *novogovor* ignorira tradiciju, potire kulturne posebnosti pojedinoga jezika, nameće mu svoja pravila i sve njegove sadržaje (od političkih, kulturnih i sportskih komentara do priloga u crnim kronikama i izvještaja s tržnice) podređuje svojim modelima. Vezani uz društvene mijene ti modeli otkrivaju razvoj *političkoga govora*, proces njegova stilskog dotjerivanja i preobrazbe kvantitete u kvalitetu sadržaja (Bralczyk 1996:12), ali suvremeni medijski diskurz u kojemu se isti modeli pojavljuju u novim funkcijama potvrđuje da je za tipologiju *novogovora* lingvistički bitnija struktura modela nego njegov sadržaj. Navike stvaraju modeli⁴ a ne sadržaji koji su ionako semantički problematični.⁵ Da bi se ispunio semantički labavim sadržajem, model operira određenim mehanizmima i formama (*kalupima*) koje su društveno ovjerene i jezično kodificirane (gramatički su uglavnom ispravne⁶).

Novogovorni su modeli kombinacija jezičnih (leksčkih, frazeoloških, sintaktičkih) i stilskih sredstava (metafora, antiteza, hiperbola i dr.),⁷ organiziranih tako da se pojedine sa-

stavnice mogu zamjenjivati, prilagođavati različitim sadržajima, parafrazirati pa i parodirati. U njima se često rabe i parafraziraju stare te stvaraju nove mikrostrukture – krilatice, izreke, poredbe, poslovice, aforizmi. Kao ustaljeni sklopovi riječi ti modeli podsjećaju na frazeme i kad to ni po kojem jezičnom kriteriju nisu, a funkcioniraju kao fraze (odatle u stilistici logička veza između pojmovna *frazem* i *fraza*).

3. Frazem i *novogovorna* fraza

Budući da se frazemi najbolje usađuju u kolektivnu memoriju, oni su vjerojatno i najefikasnije *novogovorno* sredstvo. Zato medijski diskurz toliko teži frazeologizaciji, ali se zbog nekritičke, pretjerane uporabe ili zloporabe frazema pretvara u diskurz praznih fraza.⁸ U sklopu *novogovorne* fraze značenje (smisao) frazema se relativizira i gubi, a ostaje samo model prema kojemu se za različite potrebe mogu stvarati novi frazemi ili *parafrazemi*.

Frazeološki *novogovorni* modeli mogu se, kao i frazemi općenito, analizirati sa semantičkoga (s obzirom na stupanj desemantizacije pojedinih sastavnica frazema), sintaktičkoga (s obzirom na mjesto i funkciju frazema u rečenici) i strukturnoga (s obzirom na gramatičko-leksičko ustrojstvo frazema) aspekta,⁹ ali primarna svrha ovoga rada nije takva analiza. Uz pitanje podrijetla nekih *novih* frazema i *parafrazema*, karakter hrvatskoga medijskoga diskurza nameće iznad svega pitanje njegova konceptualnoga određenja,¹⁰ a vezano s tim i funkcije pojedinih stilskih sredstava i postupaka u oblikovanju *novogovorne* fraze, posebno one s frazeološkom sastavnicom.

Razumije se da jedan iskaz može i ne mora pripadati *novogovornom* kontekstu (npr. ista se metafora može pojaviti u vladajućem političkom diskurzu, u razgovoru s oporbenim piscem¹¹ i u kolumni novinara koji parodira *novogovornu frazu*, ironično parafrazirajući i frazeme kojima se ona služi), međutim, budući da se s konceptualnoga gledišta idejno suprotstavljeni iskazi u medijima jezično jedva razlikuju, *novogovornu* frazeologizaciju medijskoga diskurza najbolje ogoljuje njegova parodija.

4. Modifikacije frazema i norma

Ponajprije valja reći kako “nema jedinstvenoga mišljenja o tome što je frazem” (Matešić 1991:309) pa se najčešće govori o *frazeologiji u užem i u širem smislu* (usp. Fink 2002:7-8). U prvu spadaju tzv. neslobodni skupovi riječi, tj. oni koji se ne stvaraju u govornom procesu, nego se reproduciraju u gotovom obliku kakav se ustalio dugom upotrebom. Njihovi sastavni dijelovi često pokazuju veći ili manji stupanj desemantizacije, tako da značenje cijeloga frazema nije adekvatno zbroju značenja njegovih dijelova. Desemantizacija, međutim, nije u cijelosti provedena kod frazeologije u širem smislu pa se u tu skupinu ubrajaju, između ostaloga, i izrazi u procesu frazeologizacije (usp. Menac 1979:V). U potonje možemo ubrojiti i frazeološke varijante od kojih neke, teoretski gledano, dužom uporabom mogu prerasti u frazeme.

Frazeološke se varijante također mogu promatrati sa stanovišta norme pojedinoga jezika. E. Kržišnik (1998:283) razlikuje “normirane frazeološke varijante, koje su ustaljene, i modificirane tekstovne upotrebe, koje su neustaljene”. Kod takvih modifikacija može biti riječ o namjernim izmjenama, ali i o pogrešnoj uporabi pojedinih frazema – ni jedni ni drugi, međutim, ne predstavljaju problem u razumijevanju sadržaja poruke (Kržišnik 1998:283). U

našem se korpusu, primjerice, uz poznate frazeološke varijante nalazi i mnoštvo nekodificiranih frazema i frazeoloških varijanata:

- ... valja gospodarima pošteno *napuniti kesu*. G/19:80 (M²: isprazniti kesu)
- ... čovjek koji rado *driješi kesu*. G/19:33 (M: odriješiti/otvoriti/razdriješiti kesu)
- ... sudska farsa... *ide iz lošeg u gore*... G/12:24 (M: od zla na gore)
- Umjesto da... *vadimo mačeve iz korica*... VL/26:9 (M: držati mač u koricama)
- Hrvatska *u zadnjem vagonu europskog vlaka*. VL/5:14
- Sve bi bilo u redu kad bi se *ukrcavanje* M. i A. *u američki intervencionistički vlak* poklapalo s raspoloženjem ... javnosti. N/11:82
- Pitanja potaknuta starim rječnikom netolerancije usklađenim s *novim vjetrovima* politike... G/12:87
- Članak ... kilometrima *miriše na P-u kuhinju* ... G/19:32
- ... ne treba *padati u nesvijest zbog toga*. G/19:61
- Ali društvo ne živi od onih koji *mašu zastavama*. G/12:84
- ... *popravnog ispita* više *nema*. Nova Vlada mora... (G/12:12)
- Srećom, *ima Boga!* Najprije je "nestao" iz političkog života... G/12:43
- Nije bez vraga* da su se oko toga podijelili i političari... N/11:22
- Umjesto da... budemo *vjerskiji* (= *papskiji*) *od Pape*... VL/26:9
- ... *kao da gledaš stotu epizodu meksičke serije* (a nisi gledao ono prije) G/19:76
- HOO bez M. to je *kao zrakoplov bez pilota*. VL/5:66

U medijskom se diskurzu frazeologiziraju i izreke, citati, krilatice, kolokacije i sl. Njihovom modifikacijom nastaju konstrukcije koje su po svojim obilježjima nalik frazeološkim varijantama. Primjerice:

- Č. *radi trijezan za što drugi treba biti pijan*. (Što trijezan misli, pijan govori.) G/19:3
- B. je upitao R-a *ne žanje li Amerika ono što je sama posijala*. (Kako tko sije, tako će i žeti.) VP/5:23
- ... njihov *sukob na ljevici* mnogo je snažniji od *sukoba na desnici* (Krlježa: Sukob na književnoj ljevici) G/19:7
- Krlježa je napisao... da je on (= Tito) *otišao na poljane narodne pjesme* (usp. otići u vječna lovišta) G/12:83
- B... *nije posljednji Mohikanac* među hrvatskim političarima G/12:15 (M)
- ... u razgovoru o ... krizi Vlade kao besplatnom *opijumu za narod* ... (prema: vjera je opijum za narod) G/12:82
- I. Z. prosvjeduje protiv novih *svetih krava*, protiv stvaranja termina kojima bismo *se* trebali *klanjati*, a da o njima ništa ne znamo. G/19:78
- ... stari majstori iz XS-a počeli (su) "*zimске radosti*" usred ljeta ... VL/17:4
- Pitanje je hoće li se EU odlučiti za "*veliki prasak*"¹³ ... JL/18:16

5. Pozitivne i negativne konotacije frazema i parafraze

Premda se u vezi s čestom uporabom nekih frazema i njihovih parafraza, najčešće spominju negativne konotacije, ne smijemo zanemariti pozitivne konotacije što ih mnogi posjeduju. Riječ je o tome da uporaba pojedinih frazema u stanovitom kontekstu ponekad

može izazvati i veoma duhovit učinak; još češće se to primjećuje pri uporabi parafraza koje se dobrim dijelom i stvaraju upravo zato da bi se njima postigao stanovit stupanj afektivnosti. Kad govorimo o parafrazama mislimo zapravo na tzv. frazeološke igre, kako ih zove Ž. Fink (1997), jer tu se zaista i radi o tome da se (slično kao i kod igre riječi) zamjenom pojedinih elemenata nekoga frazema dobiva novi sklop koji je obično identičan po strukturi, ali ne i po pojedinim dijelovima osnovnoga frazema. Takve se frazeološke igre ili, kako ih ovdje zovemo, parafraze relativno često javljaju u publicističkom žanru i one doista u većini slučajeva pridonose oživljavanju stila te razbijanju monotonije koja je, najčešće zbog tematike o kojoj je riječ, u nekim tekstovima gotovo neizbježna. Prosječni će čitatelj mnogo lakše i s više interesa pročitati kakav novinski tekst iz područja tzv. ozbiljnih tema, kao što su politika, svakodnevna društvena zbivanja, gospodarstvo, kultura itd., ako je pisan s dozom humora. Upravo su parafraze i frazeološke igre strategija koja omogućava da članak poprimi ponešto ležerniji ton, a da pri tome ne izgubi svoju temeljnu ozbiljnost. Npr.

M. je primio MY-a... *koji zna lebditi u zraku...* tako da je ipak razgovarao s nekim *ko ne stoji s obe noge na zemlji*. G/12:3 (M)

Bez A... zemlja će biti *ko bez glave*. A bez L. *ko bez repa*. G/19:3 (M)

... jedu tu (= genetski modificiranu) hranu... i hvale je *punim ustima*. G/19:61 (M)

... trebalo bi ozbiljno *zagristi u regionalni preustroj* JL/15:4 (M: zagristi u kiselu jabuku / tvrd orah)

... da se njihovo saopćenje *baci u smeće*... (M: baciti u koš) ... budući da su za njih kante premale..., ...sad (će se) sastajati... *u kontejneru povijesti* (M: otići u ropotarnicu povijesti) G/19:3

... tim potpisom jedni *su stjicali* političke *poene*, drugi policijske dosjee. G/12:87 (M: skupljati poene)

... *poput Pilata* ispalio (je) rečenicu... VL/14:12 (M: oprati ruke kao Pilat)

Umjesto da... *vadimo mačeve iz korica*... VL/26:9 (M: držati mač u koricama)

(Alkari) sad ne znaju *pred kojim će trčati vladarom* G/12:3 (M: kojem će se privoljeti carstvu)

... eto kliješta, eto *čekića i nakovnja* u kojima se sad nalazi Hrvatska. VP/44: 6 (M: biti između čekića i nakovnja)

... Ni Sloveniji baš *ne cvatu euro-ruže*. VP/44: 6 (M: cvatu kome ruže)

... zatim su na nas s mnogo razloga *dizali noseve* (M); zatim se zapad *široko smiješio*, a R. i M. *hrlili su iz zagrljaja u zagrljaj*, od P-a k S-i. VP/5:6

Nesvrstanost pak jednako je *izvan vremena i prostora* kao i sveslavenstvo. V/5:6

S druge pak strane mnogi standardni frazemi, a posebice njihove parafraze, često su u medijskom diskurzu sredstvo manipulacije sadržajima, tako da naoko duhoviti sklopovi zapravo *zavode* čitatelja relativizirajući ili potpuno poništavajući ozbiljnost sadržaja i osjetljivost teme. Npr.

Da Š. i njegovi stranački pajdaši nisu bili zabavljeni *bacanjem kocke* za podjelu funkcija možda bi ga i *upitali "za zdravlje"*. VL/18:4 (M)

... (država) višestruko ih je potkradala, ostavljajući ih na kraju s *gaćama na štapu* i istrošenim ideologijama ulice... N/11:18 (M)

- ... B. (je) taj transkript... vjerojatno *prodao* NIN-u “za šaku dinara” G/12:42 (M)
 ... bio (je) *pijevac koji je prerano kukuriknuo*. G/12:12 (A: prerano kukuriknuti)
 Sudac M. ... pravila se drži “*kao pijan plota*”. VP/5:4 (M)

6. Podrijetlo i idiomatska pripadnost frazema i parafraza

Bez obzira na njihovo povijesno podrijetlo i etimologiju, najveći dio primjera iz našega korpusa pripada standardnom jeziku, manji je broj regionalizama i žargonizama, a zanimljivo je da je određeni broj neovjerenih frazema religijskoga, političkoga i vulgarnoga sadržaja.

a) standardni jezik

- Najveći dio... javnosti shvatio je *o čemu je riječ*. VL/17:2 (M)
 ... (objavljujem...) sto posto autentično, *od riječi do riječi* G/12:43 (M)
 ... to treba *reći* izravno *u lice*, a ne putem medija VL/22:2 (M)
 ... (to je...) *prvi korak* u gradnji njihova političkog subjektiviteta... G/12:14 (M)
 ... protivnicima (se) *diže kosa na glavi* G/19:32 (M)
 ... beskompromisno (*se*) *uhvatio u koštac* s dotad nedodirljivim... G/12:42 (M)
 ... spremna *žrtvovati*... gospodarski razvoj *na oltaru* spasenja planeta G/12:74 (M)
 Glavna urednica... *napravila je* najveću *medvjedu uslugu* emisiji... VL/5:26 (M)
 Takvim *prelijevanjem iz šupljeg u prazno* postignuta su dva cilja... G/12:28 (M)
 ... “okrutnosti” globalizacije izgledale (su nam) *kao obećana zemlja* G/19:76 (M)
 U njih vlada samo jedan zakon – *zakon jačega!* VL/17:47 (M)

b) regionalne varijante (dijalekti, govori)

- ... i tako *podmeću kajle*. G/19:109 (M: podmetati klipove)
 ... da se stvari žele *dovesti u cajtnot*... VL/21:3 (A: vremenski tjesnac)
 ... da će *od njih praviti mulce*. JL/18:30 (M: praviti budalu od koga)
 ... M. je alkare *gađao u sridu*. VL/10:7

c) žargon ili razgovorni jezik (u ovu se skupinu ubrajaju i vulgarizmi)

- Nazvat ću ja u Zagreb da *mu se konačno začepi gubica*. N/28 (M)
 ... ali *nisu to imali petlje* reći. JL/15:4 (M)
 ... kritike (će im) *nabijati na nos*. VL/5:26 (M)
 ... no *pravio sam se cool* G/12:43 (M: praviti se Englez)
 ... smišljao *kako će i ne biti j-en i ostati pošten* VL/30:2 (A: biti jeben i pošten)
 ... taj svileni diplomat *bez m-a*. VL/30:2 (A: imati muda)

d) frazeološki kalkovi (frazemi rađeni po uzoru na strani model)

- ... kako je ovo “*sezona kiselih krastavaca*”. VL/22:2 (njem. Sauregurkenzeit)
 ... jer riječ je *o krupnim ribama*. VL/5:9 (engl. big fish)

A sad gospodo, *dignite tepihe, otvorite ladice* i ormare, pa da vidimo što se krije iza svega. VL/5:66 (njem. in der Schublade bleiben; njem. unter den Teppich kehren ili engl. sweep under the carpet)

- Vlada je *dala zeleno svjetlo* programu ... G/12:4 (engl. give/get the green light)
 Panično tražeći nekakvo *svjetlo u pravosudnome tunelu* ... N/17:4 (engl. light at the end of the tunnel)

Ne drži baš vodu ni da smo južna Europa. VL/18:44 (engl. /not/ hold water)
Ne može biti nešto servirano po principu *uzmi ili ostavi*. VL/21:3 (engl. take it or leave it)
... kad se Teksašanin B. *stavlja u cipele* otpuštenog radnika... G/12:74 (engl. in someone's shoes / put into someone's shoes)

Potonji i njemu slični primjeri izravnoga kalkiranja znak su lošega poznavanja frazeologije vlastitoga jezika i inertnosti prevoditelja. Takvi frazeološki kalkovi mogu biti gotovo nerazumljivi domaćem govorniku.¹⁴ Ako je "uvezeni" frazem prikladan i prihvatljiv, on će češćim ponavljanjem ući u domaću frazeologiju.

7. Konceptualni aspekt

Kao što smo rekli, analiza hrvatskoga medijskoga diskurza nameće iznad svega pitanje njegova konceptualnoga određenja, a vezano s tim i funkcije pojedinih stilskih sredstava, posebice metafore, u oblikovanju *novogovorne* fraze. Usporedba izabranih primjera otkriva nekoliko osnovnih koncepata: javnost, vlast, protivnik, demokracija, perspektive, ciljevi, strategija. Podrobnija bi analiza zahtijevala detaljniju razradu kriterija i daleko više prostora pa ćemo se ovdje ograničiti na tri dominantna koncepta: JAVNOST, VLAST i PROTIVNIK. Naime, javnost kojoj je medijska poruka upućena i vlast (pretežno, ali ne nužno politička) koja poruku upućuje bitni su sudionici u medijskom diskurzu, a sadržaji poruka potvrđuju da je njihov međusobni odnos najčešće antagonističan, odnosno da se ponašaju kao protivnici.¹⁵ Pojam protivnika može, prema tome, implicirati i vlast i javnost.

a) Javnost

... *u očima* međunarodne *javnosti*... G/12:21 (M)
... trenutačno *se lome koplja* britanske javnosti. VL/14:9 (M)
... kad je taj materijal *izišao... na svjetlo dana*... G/12:42 (M)
... predstavimo je *u drugačijem svjetlu*... VL/5:26 (M)
... da se Hrvatska otvori svijetu... kako *bi se pokušala vidjeti "tuđim očima"* G/12:20 (M: vidjeti što svojim očima)
... to treba *reći izravno u lice*, a ne putem medija... VL/22:2 (M)
Prije bi se reklo da *je riječ o "probnim balonima"*. VL/14:9 (M)
Takvim odlukama *dobiva se slika*... JL/26:4 (M)
Ta je odluka *digla na noge* udruge za ljudska prava. JL/18:16 (M)
To što se događa *prešlo je sve granice, prevršilo je svaku mjeru*. VL/5:66 (M)
Prije izbora *šutiš kao zaliven*. G/19:78 (M)

b) Vlast

... *držao je sve konce u rukama* VL/5:66 (M)
... trebalo je *preuzeti kormilo* i s tim se nositi JL/26:67 (M)
... to (je) sam *"kamen temeljac"* njegove političke i teorije i prakse G/12:42 (M)
... *udarili (su) po džepovima* male dioničare JL/26:12 (M)
... dijagnosticirali (bi) kakvu od *dječjih bolesti* demokracije VL/17:4 (M)
... u svojoj posljednjoj političkoj avanturi... *skuplje (su) prodali kožu*. G/19:31 (M)
... pritajeni žal za *čvrstom rukom* G/12:82 (M)

H. (je) *izgubio kompas* i ne vlada situacijom. JL/26:67 (A)
 "Povijesni" summit – *pucanj u prazno*. VL/17:8 (M)
 Između ... predsjednika... i Vlade... očito postoji "*kratki spoj*". VL/17:2 (M)
 Stranka će i dalje *podmetati leđa*... JL/15:4 (M)

c) Protivnik

... protivnicima (se) *diže kosa na glavi*. G/19:32 (M)
 Politiku prezirem *iz dubine duše*. VL/30:2 (M)
 Protivim se uvođenju eura *preko noći*. JL/18:3 (M)
Trn sam u oku svakoj vlasti... VL/12:15 (M)
 Odgovorni i dalje *upiru prstom* jedni u druge. VL/12:9 (M)
 ...beskompromisno (se) *uhvatio u koštac* s dotad nedodirljivim... G/12:42 (M)
 T. (je) *bacio rukavicu* R-u. VL/21:3 (M)
 ... postaje *strah i trepet* naroda. G/19:110 (M)
 Takva bi tužba bila *borba s vjetrenjačama*. G/12:87 (M)
 ... da to slično *iskušaju na vlastitoj koži*. VL/14:9 (M)
 ... što ću braniti – malo patetično rečeno – "*do posljednje kapi krvi*" G/12:41 (M)
 ... političarima može dobro *pomrsiti račune* JL/14:9 (M)
 ... taj transkript... (je) vjerojatno *prodao*... "*za šaku dinara*" G/12:42 (M)
 ... postrojbe SFOR-a *u prazno su "pucale"* najmanje desetak puta VL/15:9 (M:
 pucanj u prazno)
 ... zbog čega se... T... "*okreće u grobu*". G/19:31 (M)
 ... buržoazije koja *je našla zajednički jezik*. G/12:42 (M)
 ... katkad *sve "trpaju u istu vreću"*. VL/8:7 (M)

Frazemi koji se pojavljuju u navedenom, vrlo ograničenom broju naših tiskovina čine pravi mali rječnik s preko stotinu natuknica i dvostruko toliko frazema i parafraza. Većina frazema je zabilježena u Matešićevu frazeološkom i Anićevu općem rječniku. Ovdje je iz praktičnih razloga izostavljen velik broj primjera standardnih, uglavnom neslobodnih frazema (frazema u užem smislu) koji se najčešće pojavljuju u medijskom diskurzu, a nije ih moguće parafrazirati. To su primjerice frazemi pod natuknicama:

CIJENA – ... ne želim braniti mjesto predsjednika... *po svaku cijenu* G/12:10; ... htjeli izvući... profit *po svaku cijenu*...G/19:61; ... *ni pod koju cijenu* ne prihvaća... G/12:43; ... ni *po cijenu* raskola u koaliciji... N/17:14 (sve M),

KORAK – Od socijalne nostalgije do političke samo je *jedan korak* G/12:82; ... pa je *prvi korak* u tom smjeru povijesni VL/17:2; ... to je... *prvi korak* u gradnji njihova političkog subjektiviteta... G/12:14; Hrvatska može *uhvatiti korak* s naprednim tehnologijama... G/12:5; ... potrebno je *napraviti niz* dodatnih *koraka*... G/12:14; ... zemlja je... *učinila važne korake* prema demokraciji JL/26:6; (sve M),

PITANJE – ... kako napredak... ne bi bio *doveden u pitanje*. VL/15:9; ... hrvatska (je) strana... *dovela u pitanje*... sporazum... VL/15:18; ... jer pomaže da se uoče i detektiraju *otvorena pitanja* (M) VL/17:2; ... trebao (se)... baviti *gorućim pitanjima* života građana Lijepe naše.VL/21:4 (sve M) i slični.

Kao sastavni dijelovi *novogovorne* fraze ovi i slični frazemi strukturno su tako čvrsti, a istodobno semantički tako prazni, da se rabe gotovo kao *poštalice*.

8. Zaključak

Suvremeni je medijski jezik tako inertan da jedva razlikuje ili uopće ne razlikuje formu i stil političke vijesti od ostalih oblika i stilova te tako stvara i održava *novogovorne* navike. U takvom medijskom diskurzu frazem se zbog pretjerane i često neprimjerene uporabe obezvrjeđuje i kompromitira¹⁶ zajedno s *novogovornom frazom* u kojoj se pojavljuje. Svojom semantičkom prijetvornošću *novogovorni* medijski diskurz tako uzurpira i devalvira frazeološke vrijednosti književnoga jezika. Relativizirajući značenja frazema, mijenjajući njihove stilske funkcije i reducirajući njihovu metaforičnost, medijski diskurz općenito degradira jezik književne tradicije i stvara iluziju da smo za jezik svi kompetentni. Osjetljivost književnoga jezika na te pojave ovisi o stupnju opće jezične kulture i osjećaju kulturnoga identiteta.

Izvori primjera¹⁷

- Globus*, srpanj 2002. (G)
Jutarnji list, srpanj 2002. (JL)
Večernji list, srpanj 2002. (VL)
Vjesnik, Panorama subotom, listopad 2002. (VP)
Nacional, veljača 2003. (N)

Literatura

- Anić, V. (1998): *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb.
Babić, S. (1990): *Hrvatski jezik u političkom vrtlogu*, Zagreb.
Bralczyk, J. (1987): *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*, Uppsala.
Bralczyk, J. (1996): Język polityki i polityków, *O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny*, str. 121-134.
Čapek, K. (1969): *V zajetí slov*, Praha.
Damborský, J., Lotko, E. (1992): *Studia o współczesnym języku polskim*, Olomouc.
Dieckmann, W. (1969): *Sprache der Politik. Einführung in die Pragmatik und Semantik der politischen Sprache*, Heidelberg.
Ferko, J. (1996.): *Vec verejná*, Bratislava.
Fidelius, P. (1983): *Jazyk a moc*, Mnichov (München).
Fink, Ž. (1997): Frazeološke igre u reklamama ili misli li četkica za zube svojom glavom, *Tekst i diskurs*, Zbornik HDPL-a, Zagreb, str. 325-330.
Fink-Arsovski, Ž. (2002): *Poredbena frazeologija. Pogled izvana i iznutra*, Zagreb.
Głowiński, M. (1991): *Nowomowa po polsku*, Warszawa.
Głowiński, M. (1993): *Peereliada. Komentarze do słów 1976-1981*, Warszawa.
Głowiński, M. (1996): O dyskursie totalitarnym, *O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny*, str. 241-245.
Klemperer, V. (1975): *LTI (Lingua Tertii Imperii). Notizbuch eines Philologen*, Leipzig.
Kačala, J. (1994): *Slovenčina - vec politická?*, Martin.
Lotko, E. (1995): Texty politické propagandy a jazyková kultura, *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, str. 107-109.

- Lubaš, W. (1996): Polszczyzna wobec najnowszych przemian społecznych, *O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny*, str. 153-161.
- Matešić, J. (1982): *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb.
- Matešić, J. (1991) Zu Phrasemvarianten in der kroatischen Sprache, *Languages in Contact and Contrast*, Mouton de Gruyter, Berlin. New York, str. 301-309.
- Menac, A. i sur. (1979) *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*. Predgovor. str. V-XII.
- Menac, A. (1998): Pitanja stilističke kvalifikacije u općim i frazeološkim rječnicima, *Filologija* 30-31, str. 261-266.
- Muhvić-Dimanovski, V. (1992): Prevedenice – jedan oblik neologizama, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga 446, str. 93-205.
- Muhvić-Dimanovski, V. (1992-1993): Neki problemi prezentacije frazeologizama u frazeološkim i općim rječnicima, *Filologija* 20-21, str. 323-329.
- O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny. Forum kultury słowa, Wrocław 1995* (1996), Wrocław.
- Orvell, G. (1984): *1984.*, Beograd.
- Pavičić, J. (1982): *Novogovor*, Zagreb.
- Pavičić, J. (2001): *Ispod jezika. Komentari o jeziku i Hrvatima*, Zagreb.
- Ružička, J. (1975): *Rozvoj slovenčiny v socialistickom Československu*, Bratislava.
- Samardžija, M. (2002): Hrvatski jezik u vrijeme globalizacije, *Riječki filološki dani 4*, Zbornik radova, str. 435-438.
- Sesar, D., Vidović, I. (2000): Što je *novogovor* učinio hrvatskomu jeziku?, *Jezik*, god. 47, br. 3, str. 81-94.
- Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Sborník s olomoucké konference 1993* (1995), Praha.
- Šlosar, D. (1995): Jazyk totality a jazyk dneška, *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, str. 110-113.
- Weinrich, H. (1966): *Linguistik der Lüge*, Heidelberg.
- Žic Fuchs, M. (1991): *Znanje o jeziku i znanje o svijetu*, Zagreb.

Bilješke

- ¹ Kako god je zvali, na tu su pojavu prvi upozorili književnici (K. Čapek već 1918., a Orwell 1948.). Pozornost lingvista, prije svega njemačkih, najprije je privukao govor fašističkoga (Klemperer), a onda i komunističkoga totalitarizma (Weinrich, Dieckmann). Slavenski su autori o tome pitanju progovorili kasnije (Fidelius 1983., Bralczyk 1987., Głowiński 1991.), a posljednjih su godina pokrenuta i sustavnija istraživanja toga fenomena (Olomouc 1993., Wrocław 1995.). Vidjeti: D. Sesar, I. Vidović (2000.).
- ² *Korupciju jezika* Fidelius povezuje sa *životom u laži*. "Bit egzistencijalnoga stanja laži sastoji se u tome da čovjek sudjeluje (svjesno ili nesvjesno) ... u devalvaciji istine, štoviše, u devalvaciji same težnje za *spoznajom istine*. Živeći u stanju laži čovjek čini puno gore nego kad *ne govori istinu*... Pridonoseći općoj *korupciji jezika* on podupire žalosni čin *korupcije mišljenja*" (Fidelius 1983:11). "Tajna djelovanja političkoga govora nije u tome da nekoga želi uvjeriti u svoju *istinu*, nego u tome da ljudima sugerira kako je predodžba o općeprihvaćenoj istini puka besmislica..., jer riječi su *samo riječi*, tj. bezvrijedni neživi predmeti s kojima bilo tko može činiti bilo što..." (isto: 13).
- ³ Analitičari *novogovora* i sami se izlažu riziku da ponegdje podlegnu *sindromu megafona*, tj. nametnutim vrijednosnim sudovima i *labavim* interpretacijama.
- ⁴ Primjerice, svojedobno je poljska javnost, naviknuta na jedan model političkoga govora, Wałęsin jednostavni govor ocijenila "neprimjerenim predsjedniku" države (Bralczyk 1996:125).

- ⁵ Odatle opća neosjetljivost na značenjske razlike, npr. između *branitelja* i *pobunjenika*.
- ⁶ Npr. rečenica *Politička situacija u zemlji u vrlo je osjetljivoj situaciji* (G/12:54) gramatički je ispravna.
- ⁷ Novogovorna jezična i stilska sredstva detaljnije su razvrstana i oprimjerena u članku: D. Sesar, I. Vidović (2000).
- ⁸ Govoreći o ispraznosti *fraze*, Čapek (1969:122) naglašava zloporabu njezine frazeološke sastavnice, npr. "Zanovijetalo neće reći da je ljudima previše toga poreza, nego da naš narod stenje pod bremenom nepodnošljivih poreza." Toga su očito svjesni i tvorci medijskoga diskurza, npr. govor vodeće političke osobe jedan komentator ocjenjuje riječima: "M. nema nikakvu viziju... Njegova retorika ostaje na razini općih fraza." (G/19:6).
- ⁹ Riječ je o pristupu uobičajenom u tradicionalnoj frazeologiji, usp. Ž. Fink-Arsovski (2002: 8-9).
- ¹⁰ Mislimo na konceptualni pristup u okviru kognitivne lingvistike (G. Lakoff, A. Wierzbicka, B. Lewandowska-Tomaszczyk, A. P. Babuškin i dr.), usp. M. Žic-Fuchs (1991: 42-64) i Ž. Fink-Arsovski (2002: 37 i d.).
- ¹¹ "Mi smo se hranili metaforama i alegorijama koje su se odnosile na sustav, a sustav je puštao stvari koje nisu bile izravne kritike. (...) Kafka (je) svojom genijalnom intuicijom anticipirao... sve totalitarne režime, lijeve i desne." (Krstó Papić, VL/26:29)
- ¹² Primjeri ovjereni u rječnicima: M – Matešić, A – Anić (vidjeti literaturu).
- ¹³ Činjenica da sami autori pojedine sklopove stavljaju u navodnike potvrđuje da su svjesni posebnosti njihove strukture i funkcije.
- ¹⁴ To pokazuju primjeri: Bush je zarana stekao "image" čovjeka "rođenog sa srebrnom žlicom u ustima". North nije iz džepa izvadio "pištolj koji se dimi", pružio je tu mogućnost Pointdexteru. Usp. V. Muhvić-Dimanovski 1992:182.
- ¹⁵ Takav odnos potvrđuju mnoge *nove izreke* koje se pojavljuju u medijskom diskurzu, npr. Vlast: *Teško je tolerirati netoleranciju*. (VL/1:6); Javnost: *Najvažnije od svega je ne vjerovati onom koji laže*. (G/19:3)
- ¹⁶ Tako je npr. frazem *reći bobu bob i popu pop* ostao upamćen po poznatom političaru koji je svojedobno njime "prijetio".
- ¹⁷ Pregledom svih značajnijih novina tiskanih u srpnju i listopadu 2002. te u veljači 2003. zaključili smo da se u svima ponavlja ista građa, a isto je i na HTV-u. Zato smo se ograničili na najčitanije novine. U članku smo zbog ekonomičnosti izvore označili kraticama; budući da većina datira od srpnja 2002., uz oznaku novina stoji samo dan i stranica na kojoj je nađen primjer, npr. G/12:54 znači da je primjer nađen u *Globusu* od 12. srpnja, na str. 54.

Ivo ŠKARIĆ
Gordana VAROŠANEC-ŠKARIĆ
Filozofski fakultet u Zagrebu

STUPANJ TOLERANCIJE HRVATSKIH GOVORNIKA NA "POGREŠNE" NAGLASKE

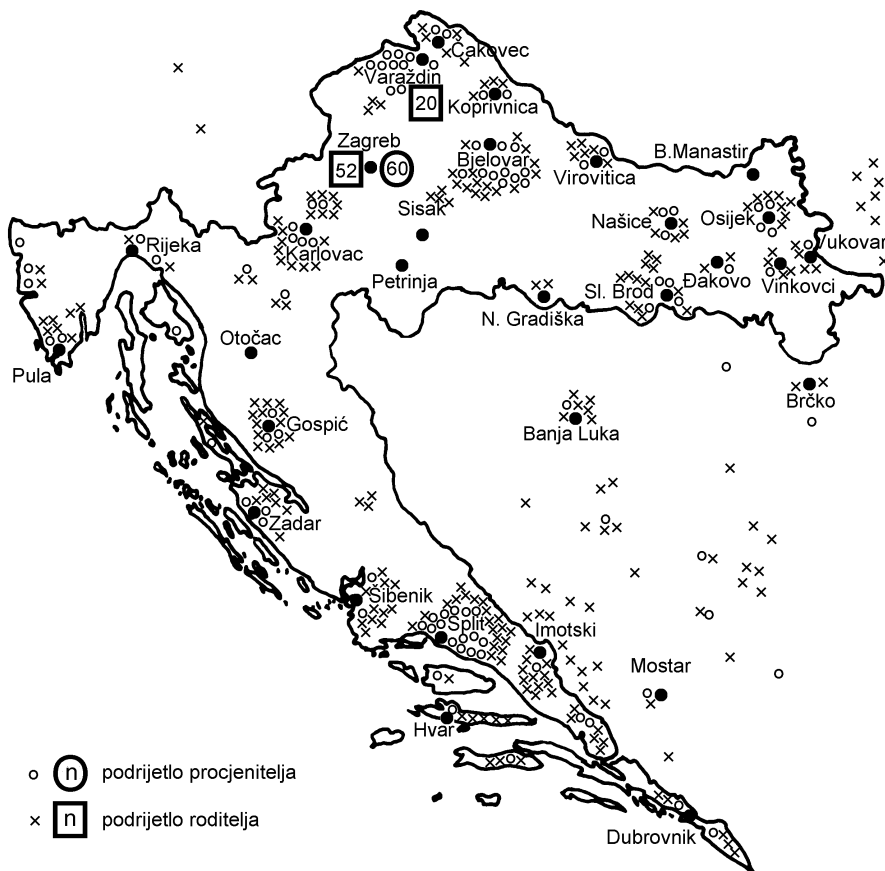
Sluša li se one koji su preosjetljivi na iskrivljavanje onoga što oni smatraju neupitnim hrvatskim naglascima, moglo bi se pomisliti kako je već došlo do krajnje destrukcije hrvatskoga naglasnoga sustava u javnome govoru. Čini im se da ljudi govore kako hoće, svi različito i uvijek različito, a rijetko tko kako bi trebalo. Zapitali smo se stoga u kakvom je doista entropijskome stanju hrvatska standardna prozodija riječi u odnosu na njegove govornike. Polazište je ovoga ispitivanja da je standardni jezik sociolingvistička činjenica, da je zato glavni sadržaj takva jezika u odnosu jezičnoga sustava i govornika te da govornici takvim jezikom ne samo da se služe nego ga i vrijednosno prosuđuju u cjelini i u njegovim pojedinostima. Zato smo smatrali da je, kad je o naglasnome sustavu riječ, potrebno u prvome redu prikupiti podatke o vrijednosnim sudovima govornika o ispravnim naglascima ili, s drugačijega stajališta, podatke o veličinama tolerancije ili netolerancije na uvjetno rečeno pogrešne naglaske.

Ispitivana je sama jezgra hrvatske standardne prozodije. Pod jezgrom se misli na, s jedne strane, skup vrlo čestih riječi, riječi koje su "u uhu" (pri čemu smo se poslužili i čestotnim rječnikom (Moguš i dr., 1999)), a koje u svim normativnim rječnicima imaju upisan samo jedan, u svima isti nedvojbeni prozodijski lik. Takvih riječi predstavnica različitih prozodijskih kategorija uzeto je 165 (v. prilog I). S druge strane, tu jezgru čini cijelom skup od 158, za hrvatski standard kompetentnih govornika – procjenitelja prozodijskih likova.

Izabrane su riječi hotimično entropizirane prozodijski tako što se svaku izgovorilo ispravno i još s preostala tri za nju neispravna naglasaka ili s onom drugom za tu riječ neispravnom zanaglasnom kvantitetom sloga. Na taj je način dobiveno 600 fonemsko-prozodijskih različenica. (Nije se ovdje mijenjalo još i mjesto naglasaka i zanaglasne duljine jer je i bez toga ispitivanje bilo vrlo opsežno.) Te je različnice izgovorilo dvoje vrsnih govornih znalaca (prvak hrvatskoga glumišta Zlatko Crnković i dr. Gordana Varošaneć-Škarić, doc. na Odsjeku za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu). Snimljen izgovor tih različenica u slučajnom je redosljedu davan na slušanje i procjenu riječ po riječ bez ikakva upozorenja o tome radi li se o standardnome liku ili o hotimično iskrivljenome i kako iskrivljenome. Procjenitelji su dobili uputu da na ljestvici od sedam stupnjeva odrede koliko im je blisko i koliko poželjno naglašavanje riječi koju upravo slušaju. Ocjena 1 je označavala potpuno odbijanje, a 7 potpuno prihvaćanje i u najvećoj želji.

Procjenitelji su formalno činili prigodan uzorak, jer su to bili pretežno studenti: 88 studenata fonetike, 22 studenta kroatistike, 32 studenta novinarstva, 11 studenata glume, a od nestudenata samo 5 diplomiranih fonetičara zaposlenih u Službi za jezik i govor na HTV-u. U bitnom taj je uzorak imao značajke selekcioniranoga uzorka, kompetentnoga za procjenu hrvatskoga

govora. Naime, svi njegovi članovi uče i dobro znaju hrvatsku ortoepiju te se pripremaju za zvanja u kojima će i sami biti učitelji dobra govora ili uzori takva govora. Njihov vrijednosni sud dobiva na težini i time što su svi procjenitelji mladi, pa će njihovo djelovanje biti dugotrajno. Uzorak procjenitelja ima značajke i reprezentativnoga jer su mu članovi po podrijetlu iz različitih hrvatskih krajeva (v. sl.1), a na pitanje svakome kojim postotkom je u razvoju njegova govora sudjelovala čakavska, kajkavska i štokavska osnovica, dobiven je zbrojni prosjek: čakavski 12%, kajkavski 28% i štokavski 60%, što je sukladno s nekim prijašnjim podacima o zastupljenosti dijalektalnih supstrata u oblikovanju općega hrvatskoga idioma. Veliki broj leksičko-prozodijskih različenica (600) i veliki broj procjenitelja (158) daju toliko veliku količinu podataka (oko 100000) da se sumnja o slučajnosti zbrojnih vrijednosti svodi na nevjerojatnost.

Slika 1. Podrijetlo procjenitelja i njihovih roditelja

Logička je kopča ovako postavljenoga ispitivanja misao da će svaka napuklina koja se ukaže u normiranoj prozodijskoj jezgri, tj. u susretu neupitnih prozodijskih likova s neupitno kompetentnim govornicima, *a fortiori* pretpostavljati tvrdnju da će u širokom ovojnom jezičnome dijelu, tj. tamo gdje su jezične jedinice razrijeđene a korisnici jezika nestručni, prozodija osjetno fluktuirati, ali i obrnuto, tvrdnju da u onome dijelu gdje jezgra iskazuje čvrstinu kako je u tome sustav već sada općenito očvrstnut ili da će se u toj osobini iz jezgre posvuda takav kristalizirati.

Tablica 1: Srednje ocjene svih prozodijskih kategorija za sve skupine procjenitelja

n rijeci		svi		fonetičari		kroatisti		glumci		novinari		tvfonet	
		x#	s	x#	s	x#	s	x#	s	x#	s	x#	s
11	rks	6.20	1.21	6.24	1.17	6.54	1.14	6.18	1.15	5.80	1.33	6.60	0.83
9	ks kr	6.06	1.37	6.15	1.27	6.47	1.18	5.84	1.40	5.51	1.59	6.62	0.89
9	kskr iz d	5.79	1.52	5.87	1.44	5.92	1.91	5.61	1.48	5.55	1.45	5.71	1.52
11	rds	5.62	1.69	5.88	1.47	5.98	1.72	5.25	1.73	4.67	1.90	6.38	1.15
9	ku kr	5.60	1.66	5.74	1.59	5.95	1.74	5.24	1.67	4.99	1.62	6.36	1.49
9	du kr	5.48	1.67	5.78	1.47	6.18	1.47	5.03	1.72	4.23	1.62	6.07	1.60
9	ds kr	5.43	1.78	5.66	1.71	5.86	1.73	5.40	1.60	4.50	1.73	5.58	2.11
9	rku	5.38	1.76	5.58	1.61	5.82	1.76	5.18	1.72	4.55	1.89	5.82	1.63
18	1.sl ku	5.31	1.81	5.56	1.67	5.66	1.93	4.87	1.77	4.44	1.83	5.98	1.64
18	1.sl ks	5.31	1.84	5.54	1.66	5.71	1.92	5.13	1.74	4.35	2.00	5.87	1.53
20	2.sl du	5.23	1.87	5.54	1.66	5.64	2.04	5.04	1.63	4.05	1.93	5.76	1.84
11	rks iz ds	5.18	1.94	5.15	1.93	5.48	2.08	5.60	1.49	5.11	1.83	3.82	2.29
18	1.sl ds	5.13	1.92	5.49	1.74	5.51	1.99	4.99	1.68	3.92	1.90	5.29	2.07
9	dskr iz d	5.04	1.76	5.06	1.74	5.29	1.99	5.48	1.45	4.67	1.72	4.91	1.53
9	kud	5.02	1.91	5.38	1.72	5.36	2.07	4.51	1.81	3.89	1.85	5.60	1.71
20	2.sl ku	4.95	1.94	5.27	1.76	5.51	1.97	4.30	1.93	3.77	1.94	5.93	1.38
9	rdu	4.90	1.94	5.23	1.83	5.28	2.01	4.08	1.80	3.91	1.87	5.67	1.58
9	dukr iz d	4.84	1.93	5.18	1.77	5.06	2.11	5.08	1.52	3.46	1.77	6.13	1.12
9	dud	4.84	2.01	5.33	1.76	5.16	2.17	4.59	1.67	3.33	1.89	5.00	2.02
9	rku iz du	4.60	1.97	4.73	2.01	5.12	2.04	4.58	1.77	3.89	1.66	4.51	2.04
9	ksd	4.55	1.95	4.94	1.78	4.94	2.20	4.41	1.75	3.20	1.68	5.11	1.67
18	1.sl du	4.50	2.12	4.92	1.96	4.82	2.37	4.17	1.96	3.13	1.84	5.12	2.02
18	1.sl ks iz ku	4.16	2.21	4.31	2.13	3.97	2.53	4.33	2.01	3.95	2.21	3.26	2.24
11	rds iz ks	3.92	2.19	4.04	2.15	3.98	2.49	4.22	2.14	3.57	1.99	3.11	2.27
20	2.sl ks iz ku	3.91	2.11	4.05	2.02	3.88	2.38	4.02	2.07	3.68	2.14	2.74	1.89
9	kukr iz d	3.63	2.07	3.69	2.07	3.60	2.49	3.29	1.97	3.40	1.70	5.11	1.75
9	dud	3.52	2.07	4.06	2.00	3.45	2.30	3.31	1.82	2.02	1.31	4.18	1.97
18	1.sl ds iz du	3.44	2.10	3.63	2.09	3.21	2.25	4.11	2.06	3.10	1.92	1.99	1.53
20	2.sl ds iz du	3.43	2.15	3.35	2.08	3.62	2.45	3.97	2.18	3.63	2.06	1.66	1.17
9	dud iz kr	3.32	2.05	3.71	2.02	3.32	2.25	3.77	1.91	2.14	1.51	3.02	2.20
20	2.sl ku iz du	2.84	1.85	2.72	1.79	3.28	2.23	2.62	1.55	3.15	1.77	1.35	0.81
18	1.sl ds iz ks	2.74	1.98	2.84	2.00	2.79	2.27	2.99	2.00	2.50	1.68	1.69	1.58
18	1.sl ku iz du	2.73	1.83	2.72	1.80	3.03	2.18	2.75	1.63	2.74	1.74	1.46	0.91
18	1.sl ku iz ks	2.68	1.86	2.80	1.90	2.51	2.06	2.94	1.57	2.42	1.63	2.49	2.05
20	2.sl ds iz ku	2.65	1.85	2.76	1.82	2.58	2.06	2.80	1.98	2.54	1.76	1.56	1.12
20	2.sl ks iz du	2.63	1.98	2.48	1.88	2.71	2.24	3.03	2.17	3.08	1.97	1.05	0.26
9	ksd iz kr	2.61	1.80	2.76	1.81	2.54	2.13	2.86	1.45	2.24	1.54	2.18	1.91
9	rdu iz ku	2.60	1.78	2.75	1.82	2.55	1.97	2.86	1.73	2.17	1.54	2.24	1.42
18	1.sl ks iz du	2.50	1.82	2.47	1.80	2.34	1.93	2.99	1.89	2.70	1.80	1.22	0.63
18	1.sl ks iz ds	2.41	1.74	2.37	1.69	2.38	1.99	2.81	1.80	2.60	1.69	1.14	0.44
9	dud iz kr	2.29	1.61	2.59	1.66	2.09	1.76	2.61	1.56	1.56	1.05	1.89	1.57
18	1.sl ku iz ds	2.10	1.55	2.12	1.55	2.10	1.78	2.29	1.28	2.11	1.51	1.38	0.87
20	2.sl du iz ku	2.04	1.52	2.24	1.60	2.05	1.78	1.92	1.25	1.60	1.08	1.37	0.93
18	1.sl du iz ku	2.03	1.54	2.22	1.64	1.94	1.75	1.92	1.21	1.72	1.09	1.39	1.22
18	1.sl ds iz ku	1.96	1.46	2.05	1.53	1.83	1.58	2.18	1.53	1.83	1.18	1.17	0.77
18	1.sl du iz ds	1.94	1.46	2.14	1.59	1.67	1.40	2.28	1.41	1.54	1.00	1.24	0.77
9	kud iz kr	1.93	1.42	2.03	1.46	1.92	1.66	2.21	1.48	1.64	1.09	1.40	1.10
18	1.sl du iz ks	1.55	1.11	1.68	1.22	1.34	1.02	1.84	1.18	1.29	0.71	1.14	0.83

Rezultati i rasprava

Na tablici 1 nalaze se u redcima podaci o 48 ispitivanih naglasnih kategorija, ispravnih i neispravnih. Broj riječi koji tvori skup pojedine kategorije naveden je u prvoj koloni slijeva pod oznakom *n riječi*. Tu je navedeno da se te kategorije sastoje od najmanje 9 do najviše 20 riječi. Naglasne kategorije su označene kraticama. Tu *ks* znači kratkosilazni naglasak, *ds* dugosilazni, *ku* kratkouzlazni i *du* dugouzlazni. Oznaka *d* iza toga znači da je zanačlasni slog dug, a *kr* da je kratak; *l. sl* označava da je naglašen prvi slog u dvosložnoj riječi, *2. sl* da je naglašen drugi slog u trosložnoj riječi. Slovo *r* na početku označava da je naglašen slogovni *r*. Kad nema ništa ispred oznake za vrstu naglasaka, to je kategorija u kojoj se promatra zanačlasna duljina u dvosložnoj riječi. Prijedlog *iz* kazuje koja je prozodijska promjena učinjena. Sve kategorije sa *iz* nisu prozodijski ispravne i otisnute su obično, a ispravne su otisnute masnim slovima. U kolonama su procjene šest skupina procjenitelja – od svih zajedno, zatim od studenata fonetike, kroatistike, glume, novinarstva i televizijskih fonetičara. Prvi broj označava prosječnu ocjenu svih *n* riječi od svih procjenitelja te skupine, a do njega je broj koji označava standardnu devijaciju. Prozodijske su kategorije poredane u redcima koji idu od veće prosječne ocjene prema sve manjoj, prema skupini *svi*. Tu se opaža da je najbolje ocijenjena skupina riječi s ispravnim kratkosilaznim naglaskom na slogovnome *r* – 6,20 (maksimum je ocjena 7, što nije moguće postići kao prosjek od mnoštva pojedinačnih ocjena), a najslabije je ocijenjena skupina dvosložnih riječi izgovorenih s neispravnim dugouzlaznim naglaskom na prvome slogu, umjesto ispravnoga kratkosilaznoga. Ta skupina ima prosječnu ocjenu 1,55 (od najmanje moguće ocjene 1, koja je nemoguća kao prosjek).

Promatranjem tablice može se opaziti da su poredci rangova za sve skupine ispitanika vrlo slični, što znači da su kriteriji ocjenjivanja u svim skupinama bili slični. To će iskazati i interkorelacije ocjenjivačkih skupina (tablica 2), koje pokazuju vrlo visok stupanj homogenosti među njima.

Tablica 2: Korelacije između skupina procjenitelja

	svi	fonetičari	kroatisti	glumci	novinari	tvfonet
svi	1.00	0.99	0.99	0.97	0.93	0.95
fonetičari	0.99	1.00	0.99	0.96	0.89	0.96
kroatisti	0.99	0.99	1.00	0.96	0.92	0.94
akademija	0.97	0.96	0.96	1.00	0.94	0.88
novinari	0.93	0.89	0.92	0.94	1.00	0.80
tvfonet	0.95	0.96	0.94	0.88	0.80	1.00

Najveće je slaganje, gotovo potpuno, između studenata fonetike i kroatistike ($r=0,99$), a najmanje, ali također vrlo visoko slaganje, između studenata novinarstva i televizijskih fonetičara ($r=0,80$). Takva visoka homogenost različitih skupina mladih intelektualaca, i k tome iz različitih polaznih narječja i iz različitih dijelova Hrvatske, pokazuje kako je opći hrvatski idiom u vrijednosnom prosuđivanju u svojoj jezgri u velikoj mjeri homogeniziran. Ta se očituje u slaganju u procjeni stupnja prihvatljivosti i poželjnosti njegovih normiranih prozodijskih likova, kao i u slaganju u stupnju odbijanja neispravnih prozodijskih likova.

Ocjene ispravne i neispravne prozodije

Na tablici 1 vidi se da ispravni prozodijski likovi (masno otisnuti) zauzimaju prve rangove, a niže rangove neispravni. Iznimke od toga su rijetke, premda iz ovoga ispitivanja najobavjesnije. Vodeća je tako pozitivna iznimka skupina riječi sa *ks* i skraćenom zanaglasnom duljinom (5,79), a iznimka u drugome smjeru je razmjerno slabo ocijenjena skupina riječi sa *du* sa zanaglasnom duljinom (3,52).

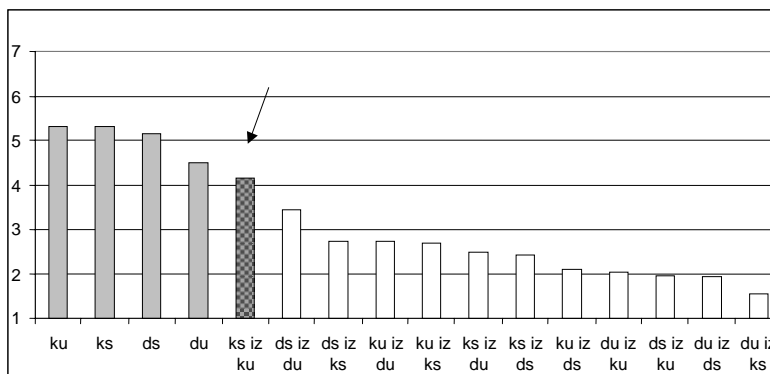
Tablica 3: *Ispravni naglasci i duljine prema nesipravnima*

	svi		fonetičari		kroatisti		glumci		novinari		tvfonet	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
ispravni	5.17	0.61	5.46	0.49	5.55	0.70	4.86	0.67	4.12	0.89	5.72	0.62
neispravni	3.12	1.12	3.22	1.12	3.14	1.24	3.33	1.13	2.85	1.09	2.44	1.49
razlika	2.05		2.24		2.41		1.53		1.27		3.27	
t-test	1		1		1		1		1		1	

Da naši procjenitelji svi zajedno i svaka njihova skupina odvojeno znatno bolje procjenjuju normativno ispravnu prozodiju nego neispravnu uzevši ukupno, pokazuju podaci u tablici 3. Najveću razliku između ispravnih i neispravnih prozodijskih likova imaju profesionalni televizijski fonetičari, što se moglo i očekivati, a najmanju studenti novinarstva i, začudo, glume. Međutim, kod svih ocjenjivačkih skupina razlika je očita i t-test kazuje da je ta razlika u statističkom smislu praktički stopostotno sigurna.

Stupnjevi tolerancije na "pogrešne" naglaske

Riječ "pogrešni" ovdje je u navodnicima jer je razlikovanje ispravnoga i neispravnoga prije ispitivanja samo preskriptivno, a nije nužno i utemeljeno na jezičnoj stvarnosti. Na slici 2 grafički su iskazane prosječne ocjene stupnja prihvatljivosti/neprihvatljivosti svih procjenitelja za normativno ispravno i normativno neispravno naglašavanje dvosložnih riječi. Ako bismo htjeli dobiti simetričnu dvojni razdiobu na prihvatljive i neprihvatljive, onda bismo trebali šest stupnjeva, od 1 do 7, podijeliti na prva tri od 1 do 4, pa te ocjene smatrati neprihvatljivima, a više tri ocjene, od 4 do 7, kao ocjene prihvatljivosti. Tada bismo varijabilitet od 16 naglasnih mogućnosti (četiri naglasaka svaki zamjenjiv s preostala tri) podijelili na pet prihvatljivih i na preostalih jedanaest neprihvatljivih. Pet prihvatljivih naglasnih mogućnosti u općem hrvatskome jesu naglašavanje riječi jednim od četiriju klasičnih naglasaka i još petom mogućnošću – da se umjesto *ku* govori *ks*. Tih se pet mogućnosti mogu utemeljeno označiti ispravnima, a sve ostale neispravnima.

Slika 2: Grafički prikaz prosječnih ocjena za sve ispitivane naglasne likove dvosložnih riječi

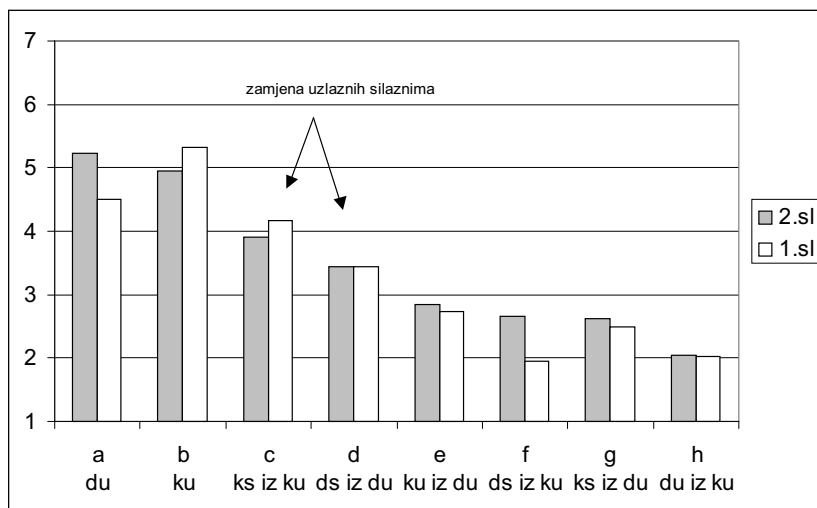
Unutar tih dviju skupina mogu se opaziti podpodjele. Tako prva četiri načina naglašavanja (premda to ovdje za *du* nije vidljivo da prelazi ocjenu 5, ali je to vidljivo na tablici 1 pod *du kr* – 5,48) pokazuju viši stupanj prihvatljivosti nego peti način, tj. neklasični način, gdje se neutraliziraju kratki naglasci kroz kratkosilazni arhionem. Suprotno je vrlo neprihvatljivo jer se zamjena *ks* sa *ku* slabo ocjenjuje (v. T-1: 2,68). Iz takve inverzibilne zamjene kratkih ne treba zaključiti da *ku* ne cijene hrvatski govornici, kako se ponekad misli (Kačić 1995, Škarić 2001, Varošaneć-Škarić i Škavić 2001). Dapače, u riječima gdje mu je mjesto *ku* je na vrlo visokoj cijeni (v. T-1 pod 1. *sl ku* i 2. *sl ku*).

S druge strane, među neprihvatljivim naglašavanjima imamo *ds* umjesto *du* s ocjenom iznad 3, u čemu se može nazirati latentni arhionem za moguću neutralizaciju dugih naglasaka. Dijalektalno duljenje *ku* nije se iskazalo kao prihvatljivo (T-1: 2,04), a jednako tako ni druge zamjene kvantitete naglasaka i zamjene tona. To što se često opaža kako se u urbanome govoru svi naglašeni slogovi krate, a njihove tonske razlike gube, nije se iskazalo u vrijednosnim sudovima naših procjenitelja, koji iskazuju visoku netolerantnost prema zamjeni kvantitete naglasaka i prema zamjeni tonske silaznosti uzlaznošću. Dakle, četvero-naglasna je klasična akcentuacija potvrđena ovim sociofonetskim ispitivanjem u svemu, osim što je gotovo ravnopravno dana sloboda da se umjesto *ku* govori *ks*, tj. našim je kompetentnim procjeniteljima blisko i poželjno ako se kaže *njègov*, *žìvot*, *dànas*, *òtac*, itd. i ako se kaže *njègov*, *žìvot*, *òtac*, *dànas*, što se slaže s nekim prijašnjim zapažanjima i ispitivanjima (Magner i Matejka 1971, Silić 1997, Lončarić i Vukušić 1998, Škarić 1999, Škarić 1999a, Škarić 2001, Varošaneć-Škarić i Škavić 2001, Varošaneć-Škarić 2001).

Dopustivost/nedopustivost silaznih naglasaka na nepočtetnim slogovima

Uzorku ispitivanih riječi bilo je po dvadeset riječi sa *du* i *ku* na drugome slogu tro-složnih riječi (u tablici 1 označenih sa 2. *sl*). Riječi s tima dvama naglascima naglasno su se mijenjale s ostalim trima naglascima. Ukupne prosječne vrijednosti za tih osam pro-zodijskih kategorija (upisane u tablici 1) ovdje su zorno dane na slici 3.

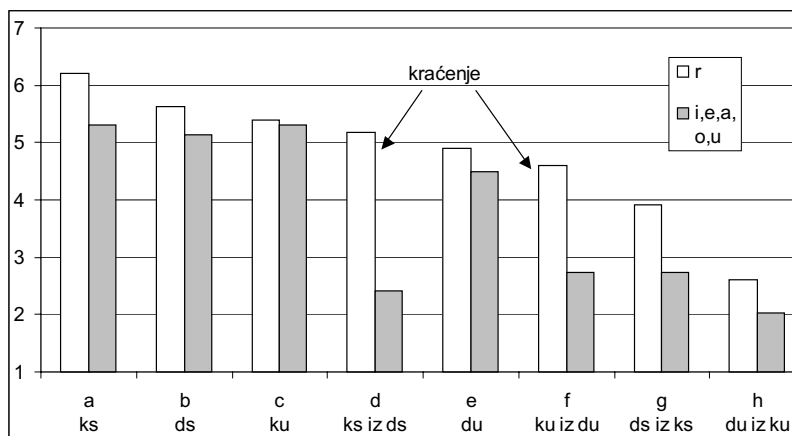
Slika 3: Usporedne ocjene naglasnih likova na prvom slogu u dvosložnim (1.sl) riječima i na središnjem slogu u trosložnim riječi (2.sl)

Na slici 3 se usporedno prikazuju vrijednosti procjena za dvosložne riječi, tj. za slučaj kad je naglasak na prvome slogu, gdje prema klasičnoj normi smije biti bilo koji od četiriju naglasaka, i vrijednosti za trosložne riječi s naglaskom na središnjemu slogu, gdje prema klasičnim pravilima nikako ne smiju biti silazni naglasci. Koliko to pravilo, dijakronijski i dijalektološki motivirano, živi kao podsvjesno znanje o općem hrvatskom kao o poželjnom i prihvatljivom za suvremene mlade kompetentne govornike, željeli smo provjeriti upravo usporedbom stupnja prihvatljivosti/neprihvatljivosti ispravnih i neispravnih naglašavanja riječi s naglaskom na prvom i s naglaskom na središnjem slogu. Uz pretpostavku da djeluju dva naloga (1. Naglašavaj kako upravo ta riječ treba biti naglašena!; 2. Pridržavaj se općih ritmičkih pravila prema kojima nijedna riječ ne smije imati silazne naglaske na nepočetnome slogu!) očekivali smo da će kršenje dvaju naloga iskazati veći stupanj netolerancije prema naglasnom pogrešnom ostvaraju nego kršenje samo jednoga. To je slučaj zamjene naglasaka na početnome slogu u usporedbi sa zamjenom uzlaznih dugih s kratkima i obrnuto na središnjemu slogu. Kršenje prvoga naloga lako je uočljivo jer su riječi dvosložne i trosložne s inherentno ispravnim naglascima (na sl. 3 a, b) znatno bolje ocjenjene nego s neispravnima (c, d, e, f, g, h). Međutim, djelovanje drugoga naloga uopće se ne očituje. Tako zamjene *du* sa *ku* (e) i *ku* sa *du* (h) očekivano su podjednako neprihvatljive u dvosložnim i trosložnim riječima, jer su to za te riječi jednostavno neispravni naglasci. Međutim, u drugim zamjenama, gdje se na središnjem slogu uzlazni naglasci zamjenjuju silaznima (c, d, f, g), trebala bi se pokazati znatnija razlika između iskrivljavanja naglasaka na prvome i na središnjemu slogu zbog kršenja pravila o neprihvatljivosti silaznoga naglasaka na nepočetnim slogovima, a te razlike u ovom ispitivanju nisu nađene. Ovo ispitivanje, dakle, opovrgava tvrdnju da je autohtonim kompetentnim mladim govornicima općeg hrvatskoga u jezičnoj podsvjesnoj gramatici upisan nalog o neprihvatanju silaznih naglasaka na nepočetnim slogovima. Ti podaci podupiru brojna prijašnja zapažanja i istraživanja (Anić 1969, Magner i Matejka 1971, Vukušić 1984, Škarić i dr. 1987, Škarić i dr. 1996a, Škarić

1999, Škarić 2002), ali također proturječe brojnim apriornim zabranama (Klaić 1962, Anić 1969, Vukušić 1984, Vukušić 2000). To znači, želimo li ilustrirati, da je posve prihvatljivo i poželjno izgovarati *minûta*, *legûra*, *gubîtak* itd., jer su te riječi baš takvoga oblika, pa ih ne bi bilo prihvatljivo izgovarati kao *minûta*, *legûra*, *gubîtak*, ali riječi kao *trenûtaka*, *Austrâlija*, *preferîra*, *violînîst*, *sofîzam* itd., u kojima su inherentni upravo takvi silazni naglasci, nema nikakva stvarnoga jezičnoga naloga u općem hrvatskome koji bi to sprečavao.

Kvantiteta samoglasničkoga ili slogovnoga *r*

Klasična standardologija ne daje nikakvo izdvojeno prozodijsko pravilo za slogovni ili samoglasnički *r*, nego se prema njemu odnosi kao prema svakom drugom slogovnom glasniku, tj. kao prema vokalima. Neka prijašnja opažanja i ispitivanja (Škarić 1999, Škarić 2001) ne izjednačuju potpuno prozodijsko ponašanje samoglasnika *r* s vokalima *i*, *e*, *a*, *o*, *u*, pa smo u ispitivani uzorak uključili i skupine riječi sa sva četiri naglasaka na samoglasniku *r*. Te smo riječi dali izgovoriti ispravno i još sa zamjenom kvantitete, a ne i tona, jer nas je zanimala samo kvantiteta naglasaka na samoglasnome *r*. Na sl. 4 dane su u histogramskom prikazu prosječne ocjene svih procjenitelja usporedno za samoglasnik *r* i za pet vokala.

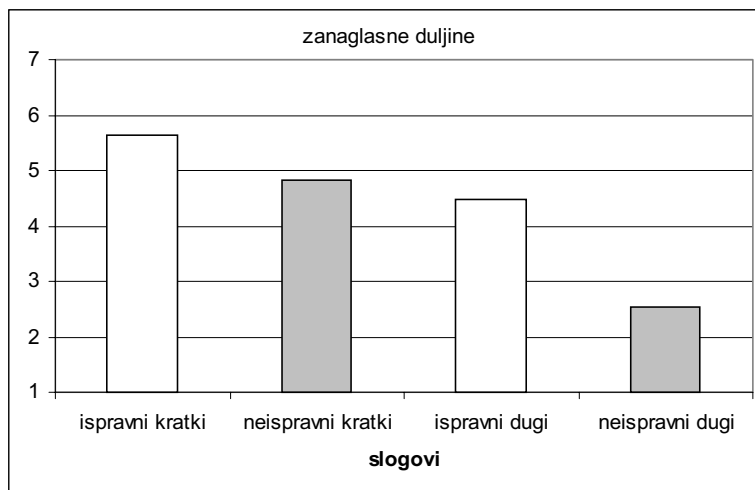

Slika 4: Ocjene ispravnih i nespravnih kvantiteta usporedno na samoglasniku *r* i na vokalima

Ispravni se dugi i kratki naglasci (a, b, c, e) na samoglasniku *r* ocjenjuju vrlo prihvatljivima kao i oni na vokalima, čak neznatno i neznakovito i bolje. Međutim, ono što iskače kao posebnost samoglasnika *r*, to je prihvaćanje kraćenja (d, f), pogotovo *ds* u *ks*. Oba pokraćena naglasaka, silazni i uzlazni, nalaze se u vrijednosti iznad ocjene 4, a sam *ks* od *ds* ima ocjenu višu i od 5, pa je na taj način čak i prihvatljiviji nego ispravan *du*. To znači, da ilustriramo, da se riječi kao *tvîrd*, *sîpanj*, *gîrdno*, *tîrnje* itd. smiju izgovarati i kao *tvîrd*, *sîpanj*, *gîrdno*, *tîrnje*, a da to ne će slušače nimalo smetati. Gotovo isto tako riječi *mîžnja*, *vîšak*, *tvîrdnja*, *vîsta*, smiju se bez odbijanja izgovarati i kao *mîžnja*, *vîšak*, *tvîrdnja*, *vîsta*, a odatle zbog neutralizacije, razlika kratkih naglasaka i kao *mîžnja*, *vîšak*, *tvîrdnja*, *vîsta*. I za samoglasnik *r* moglo bi se reći slično što i za neutralizaciju kratkih naglasaka, koja je dopuštena ali ne i obvezna, da se dugi naglašeni samoglasnici *r* smiju pokratiti, ali i ne moraju.

Zanaglasna duljina

Iza četiriju ispravnih naglasaka nalazili su se u riječima ispravno kratki slogovi, ispravno dugi, neispravno kratki i neispravno dugi, pa je na taj način dobiveno šesnaest skupina riječi, po osam ispravnih i neispravnih zanaglasnih kvantiteta (srednje vrijednosti ocjena za svaku od tih skupina sadrži tablica 1 pod oznakom *kr* i *d*). Na slici 5 nalaze se ukupne vrijednosti u histogramskom prikazu za četiri varijable zanaglasne kvantitete, i to zbrojno svaka za sva četiri naglasaka na prvome slogu.

Slika 5: Ispravne i neispravne zanaglasne duljine

Iz podataka se jasno razabire da naši procjenitelji čuju dobro zanaglasnu kvantitetu, što pokazuje velika razlika u ocjeni za ispravno kratke i ispravno duge zanaglasne slogove, između kojih je razlika više od jedne ocjene u korist kratkih, a još više čuju i prosuđuju tu razliku kad su te duljine pogrešne. Tako riječi u kojima je dugi zanaglasni slog skraćen, ocjenjuju s više od dvije ocjene bolje nego kad je ispravni kratak zanaglasni slog produljen. Ako ocjenu četiri i ovdje arbitrarno uzmemo kao kriterij prihvatljivosti, treba ustvrditi da je ispravna zanaglasna duljina prihvatljiva u općem hrvatskome, ali znatno manje poželjna nego zanaglasna ispravna kraćina, pa čak i ona neispravna koja je nastala kraćenjem ispravnih dužina. I ta je prozodijska osobina već prije zapažena i utvrđivana (Magner i Matejka 1971, Škarić i dr. 1998a, Škarić 1999). To znači da je umjesto izgovora *svākī, ipāk, glúpōst, rādnīk, rāznō* itd. dopušteno, čak i poželjnije govoriti *svākī, ipak, glúpōst, rādnik, rāzni*.

Zaključak

Vrlo opsežno ispitivanje, s prikupljenih stotinjak tisuća podataka sudova, kompetentnih hrvatskih procjenitelja o hrvatskoj prozodijskoj jezgri, izlučuje pet odredaba o prozodiji općega suvremenoga hrvatskoga jezika.

Prvo. Klasična prozodijska norma u velikoj je mjeri podudarna s prozodijskom realnosti u suvremenome općem hrvatskom jeziku.

Drugo. U suvremenome općem hrvatskom postoji gotovo ravnopravna mogućnost da se riječi, u kojima je normiran kratkouzlazni naglasak, izgovore i kako je propisano klasič-nom normom, ali isto tako i s kratkosilaznim naglaskom.

Treće. Ne postoji u današnjih kompetentnih hrvatskih govornika poseban nalog koji bi sprečavao izgovor silaznih naglasaka na nepočetnim slogovima, osim onoga koje imaju riječi s uzlaznim naglaskom, svaka za sebe u tom položaju. Riječi koje imaju inherentni silazni naglasak na nepočetnom slogu čuvaju taj svoj prozodijski lik kao i svaka druga svoj.

Četvrto. Od šest hrvatskih samoglasnika – *i, e, a, o, u, r* samoglasnik (slogovni) *r* izdvaja se prozodijski time što dopušta kraćenje naglašanih dugih slogova, i to do mjere da takav kratak naglasak, umjesto dugoga, bude cijenjen kao vrlo prihvatljiv (za *ks*) ili prihvatljiv (za *ku*).

Peto. Zanaslasne duge slogove suvremeni kompetentni hrvatski govornici zamjećuju i znaju u kojim je riječima kakva zanaslasna kvantiteta prema normi, ali su im u višoj cijeni pokraćeni zanaslasni slogovi.

Sve to, od prvoga do petoga zaključka, prije je znano, ali je ovim ispitivanjem potvrđeno i još čvršće utvrđeno.

Zahvala

Na ovom su projektu s velikim žarom i marom radili Elenmari Pletikos, znanstvena novakinja te studentice Gabrijela Bolfek, Matea Hotujac i Martina Kovačević, na čemu im autori srdačno zahvaljuju.

Referencije

- Anić, V. (1969). O jednom akcenatskom procesu u različitim službama književnog jezika. *Jezik* 16, 84-89.
- Kačić, M. (1995). *Hrvatski i srpski*. Zagreb: Zavod za lingvistiku, Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Klaić, B. (1962). Rječnik stranih riječi : izraza i kratica. Zagreb, Zora.
- Lončarić, M., Vukušić, S. (1998). Fonologija. U M. Lončarić (ur.), *Hrvatski jezik*, 75-90, Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Magner, T. F., Matejka, L. (1971). *Word accent in modern serbo-croatian*. The Pennsylvania State University – University Park and London: The Pennsylvania State Univ. Press.
- Moguš, M., Bratanić, M., Tadić, M. (1999). *Hrvatski čestotni rječnik*. Zagreb : Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta ; Školska knjiga.
- Silić, J. (1997). Razgovorni stil hrvatskoga standardnog jezika. *Kolo* VI, 4, 483-495.
- Škarić, I. (1999). Sociofonetski pristup standardnom naglašavanju. *Govor* XVI, 2, 117-137.
- Škarić, I. (1999a). Suvremeni svehrvatski implicitni govorni standard. Knjiga sažetaka, *Drugi hrvatski slavistički kongres*, Osijek, Zagreb – Osijek, 150-151.
- Škarić, I. (2001). Razlikovna prozodija. *Jezik* 48, 1, 11-19.
- Škarić, I. (2002). Naglasci iz sukobljenih pravila (sociofonetsko ispitivanje prozodije javnoga svehrvatskoga govora. *Treći hrvatski slavistički kongres*, Knjiga sažetaka, Zadar, 15.-19. listopada 2002, Zagreb – Zadar, Slavistički komitet filološkog društva, 63-65.

- Škarić, I., Babić, Z., Škavić, Đ., Varošaneć, G. (1987). Silazni naglasci na nepočetnim slogovima riječi. *Govor* 4, 2, 139-151.
- Škarić, I., Škavić, Đ., Varošaneć-Škarić, G. (1996). Kako se naglašavaju posuđenice. *Jezik* 43, 4, 129-138.
- Škarić, I., Škavić, Đ., Varošaneć-Škarić, G. (1996a). O naglašavanju posuđenica – još jednom, nakon Vukušića. *Jezik* 44, 2, 66-73.
- Škarić, I., Škavić, Đ., Varošaneć-Škarić, G. (1998). Sociofonetski pristup u standardizaciji hrvatskih naglasaka. *Sažeci – 3. znanstveni skup Istraživanja govora, Zagreb, od 10. do 12. prosinca 1998.*, 44.
- Škarić, I., Škavić, Đ., Varošaneć-Škarić, G. (1998a). Suvremeni svehrvatski implicitni govorni standard. *Sažeci – 3. znanstveni skup Istraživanja govora, Zagreb, od 10. do 12. prosinca 1998, Hrvatsko filološko društvo*, 45-47.
- Varošaneć-Škarić, G. (2001). Poželjnost nekih kategorija izografnih naglasnih heterofona. *Govor* XVIII, 1, 33-44.
- Varošaneć-Škarić, G., Škavić, Đ. (2001). Neutralizacija kratkouzlaznoga i kratkosilaznoga naglasaka u suvremenom hrvatskom prihvaćenom izgovoru. *Govor* XVIII, 2, 87-104.
- Vukušić, S. (1984). *Nacrt hrvatske naglasne norme na osnovi zapadnog dijalekta*. Pula: Istarska naklada.
- Vukušić, S. (2000). Kada prenošenje, a kad prilagodba naglasaka? *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 26 (2000), 389-393.

Prilog I: popis ispitivanih riječi

**R - jednosložni,
kratkosilazni**

přst
střm

**R - jednosložni,
dugosilazni**

křv
tvřd

**R - dvosložni,
kratkouzlazni**

mřtav
třbuh
vřtlog
Hřvřt
smřdljiv
gřkljan
přvřk
střpljiv
přkos

**R - dvosložni,
kratkosilazni**

vřlo
gřlo
svřha
přljav
mřlja
smřtan
přsi
škřga
třka

**R - dvosložni,
dugouzlazni**

vřsta
mřžnja
vřba
tvřdnja
vřřak
křvca
břvno
břko
spřdnja

**R - dvosložni,
dugosilazni**

sřpanj
třnje
gřmlje
zřnje
dřvnř
žřvanj
třsje
gřdno
dřvlje

**dvosložni, kratkouzlazni,
bez duřine na drugome**

slogu
zěmlja
njěgov
život
žena
vřda
dřnas
řtac
visok
nřga

**dvosložni, kratkosilazni,
bez dužine na drugome**

slogu

vīše
ōči
mālo
kūća
ništa
dāti
dōbar
mjēsto
mnōgo

**dvosložni, dugosilazni,
bez dužine na drugome**

slogu

sūnce
stūpanj
lišće
jāko
stānka
zlāto
tājna
lāda
stvārno

**dvosložni, kratkosilazni,
s dužinom na drugome**

slogu

svākī
īpāk
ōblīk
ōdmāh
slūčāj
ōbzīr
djēčjī
gōvōr
rādōst

**dvosložni, dugouzlazni,
bez dužine na drugome**

slogu

glāva
lice
ōvdje
dūša
nārod
stānje
vīno
zākon
sāvez

**dvosložni, kratkouzlazni,
s dužinom na drugome**

slogu

kōjī
ōvāj
zātīm
ōkvīr
pāpīr
vōjnīk
djēčāk
sēljāk
mlādīć

**dvosložni, dugouzlazni,
s dužinom na drugome**

slogu

dūžnōst
vāžnōst
glúpōst
stvārnōst
būdnošć
górdōst
rāzbōj
slānōst
stālnōst

**dvosložni, dugosilazni, s
dužinom na drugome
slogu**

râdnĭk
râznĭ
pŭtnĭk
dnĕvnĭ
zĭmskĭ
prâznĭk
rŭdnĭk
krŭžnĭ
pŭčkĭ

**trosložni, dugouzlazni
na drugome slogu**

mogŭcnŏst
metŏda
podâtak
početak
rješĕnje
razvĭtak
jedĭnstvo
sigŭrnŏst
opâsnŏst
minŭta
budŭcnŏst
dodŭšĕ
muškârac
olŭja
obĭtelj
gubĭtak
desĕtak
kolĭca
dodâtak
legŭra

**trosložni, kratkouzlazni
na drugome slogu**

dalĕko
gospŏdin
međŭtĭm
rezŭltât
turĭzam
kapĕtân
daljĭna
svejĕdno
odjĕdnŏm
komĭtĕt
dokŭment
sekrĕtâr
elĕktrŏn
genĕrâl
razvijĕn
gospŏdâr
ofĭcĭr
teškŏca
fakŭltĕt
večĕras

Branka TAFRA
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Zagreb

DIJAKRONIJSKI ASPEKTI NORMIRANJA HRVATSKOGA JEZIKA

Analiza eksplicitnoga normiranja hrvatskoga jezika u povijesnoj okomici, s posebnim obzirom na starije razdoblje, treba dati podatke o povijesti ujednake hrvatske jezične norme. U središtu istraživanja bit će starije hrvatske gramatike, poredbom kojih se trebaju otkriti temelji standardnosti hrvatskoga jezika.

UVOD

Posljednjih godina hrvatski se jezikoslovci pri jezičnom i pravopisnom normiranju, odnosno pri izboru onoga što je za hrvatski jezični standard pravilnije od više mogućnosti, često pozivaju na starije stanje hrvatske norme, a da se pritom ne zna otkad se ona može računati i koja su njezina razlikovna obilježja. S druge strane, na slavističkim skupovima po svijetu proteklo se desetljeće govorilo o navodnoj restandardizaciji na središnjem južnoslavenskom prostoru, odnosno o raspadu jednoga standardnoga jezika na nekoliko novih koji se tek sada diferenciraju “umjetnim” povećavanjem razlikovnih obilježja prema drugim južnoslavenskim standardnim jezicima koji su nastali na istoj narječnoj osnovi. Postavlja se pitanje odakle ta razlikovna obilježja ako je to bio jedan standardni jezik. Ovim se radom želi dokazati da se 1990. dogodilo isto ono što i 1847. godine: hrvatski je jezik samo pravno promijenio svoj status, što znači da je prije tih povijesnih prijelomnica bio potpuno izgrađen i sposoban za sve funkcije koje jedan standardni jezik ima. Da bi se ta teza argumentirala, namjerava se prikazati

- a) izbor i prihvaćanje (novo)štokavštine kao dijalektne osnove *općega jezika*
- b) postojanje normativnih odredaba u gramatikama i rječnicima od njihovih prvih izdanja
- c) neprekinutost normnih obilježja koja su specifična upravo za hrvatski standardni jezik.

Težište će biti na starijem razdoblju jer još uvijek, unatoč opsežnoj literaturi o povijesti hrvatskoga književnoga jezika, nema dovoljno radova o povijesti jezičnoga normiranja. U radu neće zbog ograničena prostora biti moguće detaljnije obraditi temu. Stoga se obrada pojedinih pitanja i njihovo oprimjeravanje samo u nekih autora može smatrati uzorkom za dobivanje cjelovite slike o standardizacijskom i normacijskom putu hrvatskoga jezika.

U polazištu su općepoznate činjenice: hrvatska se pismenost razvijala na trima pismima (glagoljici, ćirilici, latinici), prvo na latinskom jeziku, pa na crkvenoslavenskom hrvatske redakcije, zatim na crkvenoslavensko-čakavskom amalgamu (Hercigonja 1994), od 12. st. javlja se svjetovna pismenost i na narodnom jeziku, kroz stoljeća su se razvijale književnosti

na osnovi svih triju narječja, s vrhuncima evropskoga dosega u renesansno i barokno doba, jezično nikad potpuno odvojene, nego sa stalnim prepletanjem, postupno se ujednačuje štokavski književni jezik te se teritorijalno i funkcionalno širi, u 17. st. lagano uzmiče čakavski, kajkavski je književni jezik naporedo sa štokavskim zahvaćen standardizacijom, ali se 30-ih godina 19. st. postiže općenacionalno ujedinjenje u jednom književnom jeziku štokavske osnove (Brozović 1998) te polako nestaje višestoljetna prisutnost stranih jezika kao jezika uprave i školstva. U izgrađivanju hrvatskih književnih jezika na osnovi različitih dijalektnih osnova, ali i na osnovi svjesnoga miješanja, svoju su ulogu odigrale urbane sredine s bogatom književnošću, franjevački književnojezični uzus, kulturni krugovi oko plemićke elite, primjerice oko Frankopana i Zrinskih, te usmena književnost. Takva je slika mnogo složenija od, na primjer, književnojezične slike u drevnoj Rusiji i njezine diglosije, koja je bila predmetom mnogih znanstvenih rasprava i raspri.

Današnji je hrvatski standardni jezik izgrađen na novoštokavskoj ikavskoj i jekavskoj osnovi. Ta je osnova samo načelna, jer se na nju nadograđuju mnogi elementi toga višestoljetnoga složenoga razvojnoga puta. Uzimajući u obzir te činjenice i jezikoslovne radove koji dokazuju kontinuitet hrvatskoga književnoga jezika i koji razrađuju izvanjezikoslovne čimbenike pri stvaranju standardnoga jezika, u ovom se radu na dijakronijskoj osi polazi od izbora štokavštine za opći jezik, preko svjesnoga normiranja na (novo)štokavskoj osnovi, izgrađivanja toga naddijalektnoga kulturnoga idioma, polifunkcionalnosti takva idioma i, što je središte ovoga rada, otkrivaju se konkretna obilježja eksplicitne jezične norme koja se prepoznaju kao posebnosti upravo hrvatskoga standardnoga jezika. Cilj ovoga rada nije periodizacija predstandardnoga i standardnoga razdoblja hrvatskoga jezika jer sâmo jezično nomiranje nije vezano isključivo uz pojam standardnoga jezika. U radu se rabi naziv *književni jezik* za kulturne naddijalektne idiome koji se izgrađuju na osnovi pisanih spomenika, a naziv *opći jezik* (*lingua communis*) kad se takav kulturni idiom svjesno odabire za širu javnu komunikaciju i kad se počinje normirati. Kad njegove norme postanu obvezne u javnoj upotrebi, kad se kodificiraju, riječ je o *standardnom jeziku*.¹

Premda "književnost povijesno predstavlja najpouzdanijega svjedoka koji prati i bilježi zbivanja na planu oblikovanja književnoga jezika" (Sesar 1996: vii), u radu ćemo se posvetiti uglavnom jezičnim priručnicima, ponajprije gramatikama i rječnicima, jer su oni osim deskriptivne uloge imali i preskriptivnu zadaću s obzirom na to da su bili namijenjeni školskoj porabi. Upravo je obrazovanje jedan od najjačih institucionalnih pokretača stvaranja općega jezika javne komunikacije.

Kad govorimo o svjesnom normiranju, treba imati na umu da se ono nadograđuje na postojeće ustaljene ostvaraje jezičnoga sustava koji su više-manje prihvaćeni, najprije spontano, a poslije i obvezno s pojavom kodifikacije. Dok norma postane obvezna u javnoj komunikaciji u jezičnoj zajednici, ona prolazi dug put izgrađivanja. Zbog složenosti i dugoga trajanja nije lako prikazati hrvatski put koji je obilježen mnogim aspektima. Ovdje ćemo spomenuti samo važnije da bi se dobila što valjanija njegova slika.

1. Kodifikaciji, jednomu od glavnih obilježja standardnoga jezika, prethodi standardizacija shvaćena kao proces izgrađivanja jezika. Taj je proces u hrvatskom jeziku trajao dugo, a počeo je kad se od spontanoga prešlo na svjesno, namjerno normiranje.
2. O svjesnom normiranju može se sa sigurnošću govoriti za sve autore koji jasno određuju ono što je prihvatljivo, što neprihvatljivo, što je poželjno, što nepoželjno, što se preporučuje, što ne preporučuje. Takve se odredbe mogu iščitati iz predgovora mnogih

- djela, književnih i jezikoslovnih, iz gramatičkih priručnika, a u rječnicima iz sustava odrednica i uputnica.
3. Sve do sredine 19. st. kao jezična norma vrijedila je individualna norma. Autoritet pojedinca određivao je što je jezična norma. Jednom su to bili jezikoslovci², a drugi je put to bio autoritet dobra pisca³.
  4. Kad je Hrvatski sabor 1847. godine proglasio hrvatski jezik “diplomatičkim”, jezična je norma postala obvezna za zajednicu, iako odmah nije mogla biti primijenjena na cijelom komunikacijskom prostoru.
  5. Dubletnost koja se sreće prije kodifikacije nije prepreka da se govori o postojanju normâ jer je dubletnost neizbježna i u standardnim jezicima koji su vrlo izgrađeni, koji imaju preskriptivne priručnike za sve vrste normâ. U hrvatskom je slučaju povijesno uvjetovana s jedne strane postojanjem bogate književnosti na različitim dijalektnim osnovama i s druge strane sviješću pisaca o pripadnosti istoj jezičnoj zajednici, što je sve rezultiralo međunarječnom konvergencijom na višoj, iznaddijalektnoj razini.
  6. Do kraja 19. st. hrvatska se jezična norma izgrađuje potpuno samostalno i prirodno, na svojim književnojezičnim i dijalektnim temeljima. U 20. st., unatoč konvergentnim procesima u odnosu na srpski jezik, njezine se posebnosti ističu na ovaj ili onaj način, ovisno o sociolingvističkim prilikama.
  7. U izgrađivanju hrvatske jezične norme zbog sociolingvističkih razloga odlučujuću je ulogu odigrao uzus.

Ideja o općem jeziku vrlo je stara na hrvatskom tlu, u protestanata i izrazita, ali je ona mogla biti konkretizirana tek u doba protureformacije kad je za potrebe katoličke obnove i isusovačkih misija, na temelju svojevrsnoga dijalektološkoga istraživanja, izbor pao na štokavsku književnojezičnu stilizaciju upravo zato što su štokavski govori bili najprošireniji. Za prihvaćanje i širenje takva jezika uvelike su pridonijela i djela franjevačkih pisaca, što najbolje potvrđuju njihova brojna izdanja, primjerice *Pištrole i evanđelja* Ivana Bandulavića u trinaest (1613), *Nauk krstjanski* Matije Divkovića u osam (1616), *Cvit razlika mirisa duhovnoga (Babuša)* Tome Babića u sedam izdanja (1726). Analizirajući međuodnose prijevoda hrvatskih lekcionara, D. Gabrić-Bagarić (2002a) zaključuje da se oni mogu mjeriti po značenju s prijevodima *Biblije* u drugih naroda te da je njihov jezik “najbolji dokaz neprekinute razvojne linije hrvatskoga književnoga izraza od 15. do 19. stoljeća” (str. 69). Postojanje institucija kao što su akademije znanosti ubrzavaju izgrađivanje prestižnoga jezika, ali nisu nužan uvjet, jer se prestižnost nekoga idioma može postići i drugim putem.

Počeci eksplicitnoga normiranja

Gramatike i rječnici imaju ulogu autoritativnih priručnika (Nebeská 1996: 37) i u hrvatskom su slučaju dio povijesti standardizacije. Od 1604. godine do 1899. godine, dakle od gramatike Bartola Kašića, prve gramatike hrvatskoga jezika, do gramatike Tome Maretića, prve gramatike koja je po koncepciji bila zamišljena kao gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika kao jednoga jezika, izišlo je oko stotinu⁴ izdanja gramatika hrvatskoga jezika (Tafra 1993b⁵), među kojima su i dvojezične i višejezične koje su opisivale i hrvatsko gramatičko ustrojstvo, uz napomenu da je osim njih bilo i rukopisnih koje su, unatoč tomu što nisu bile objavljene, vjerojatno bile upotrebljavane u nastavi jer su im autori obično bili profesori. Te su gramatike opisivale književni jezik ne samo svoga vremena nego su

uzimale u obzir i starije stanje. Iz te bogate jezične raznolikosti ipak se iščitava na dosta mjesta što se preporučuje kao pravilno, pa se s pravom može pretpostaviti da su one svojim odredbama utjecale na jezik pisaca.

Među hrvatskim jezikoslovcima nema usuglašenoga stajališta o počecima standardizacije hrvatskoga jezika. Prije tri desetljeća Brozović je (1970) iznio tezu o drugoj polovici 18. st. kao prvom standardizacijskom razdoblju, što su mnogi prihvatili, ali su iznošeni dokazi i o ranijem početku (Babić 1989). Činjenica je da je u 2. polovici 18. st. stabiliziran književni jezik štokavske osnove, s prevagom novoštokavštine, da je on tada prilično polifunkcionalan, stilistički diferenciran, da se pravopisna norma kodificira zahvaljujući već planskoj jezičnoj politici, čemu pogoduje tadašnji prosvijećeni apsolutizam Marije Terezije i njezina sina Josipa II, za čije se vladavine reformira uprava, gospodarstvo, školstvo, otvaraju nove, svjetovne škole. Hrvatski se jezik predavao u pučkim školama, dok je u srednjima školska osnova *Ratio educationis* 1777. i 1806. propisivala latinski, ali nije zabranjivala upotrebu drugih jezika, što se vidi iz popisa školskih priručnika. Razne su školske knjige na hrvatskome, ali i gospodarske (poučne knjige kojima se unapređuje gospodarstvo), administrativne (uredbe, zakoni, urbari...) pridonijele izgrađivanju i učvršćivanju jezične i pravopisne norme, a njihov je prinos osobito značajan zbog stvaranja domaćega nazivlja u raznim granama. No, još uvijek nema obveze upotrebe književnoga jezika u javnoj komunikaciji u cijeloj jezičnoj zajednici, a usto su istraživanja pokazala da se neka razlikovna obilježja, primjerice polivalentnost, toga jezika prepoznaju mnogo prije polovice 18. st. Pritom se razumijeva da je riječ o istoj jezičnoj supstanciji i strukturi.

U posljednje vrijeme prevladava mišljenje da su pojava gramatika i rječnika te izbor štokavštine za *lingua communis* u bitnome odredili standardizacijske tokove književnoga jezika na štokavskoj osnovi i da se granice trebaju pomaknuti unazad zato što su izbor dijalektne osnove i njezin opis prve faze standardizacije nekoga jezika (Radovanović 1986). Premda se prva gramatika hrvatskoga jezika nikako ne može smatrati štokavskom jer ima dosta čakavskih jezičnih crta, što je sasvim razumljivo ne samo s obzirom na Kašićevo čakavsko porijeklo nego i s obzirom na dotadašnju razvijenost čakavske književnosti, pojava naporednih štokavskih oblika, pa i novoštokavskih, te Kašićev štokavski književni jezik u njegovim kasnijim djelima smatra se prijelomnicom. Kašićevo je ime uzeto samo kao paradigma općega kretanja u vrijeme protureformacije. Naime, i prije Kašića mnogi su imali priliku putujući po ovim krajevima, kao što je i Kašić putovao u svojim misijama, uvidjeti "široku rasprostranjenost štokavskoga govora, što je bilo otkriće od posebnog značaja i sa određenim posljedicama" (Kuna 1972: 27). O tome ima dosta radova, stoga ćemo se posvetiti konkretnim pokazateljima postupnoga i neprekinutoga izgrađivanja (novo)štokavske jezične norme. Iz toga opsežnoga jezičnoga kompleksa izdvojit ćemo samo one najtipičnije.

Fonološka norma

U praćenju izgrađivanja fonološke norme treba obratiti pozornost na broj afrikata, odraze staroga fonema jata i status fonema /h/.

Postojanje dvaju parova afrikata u fonemskom sustavu u čakavskoga ili kajkavskoga pisca dokaz su svjesnoga unosa štokavskih crta u njegov književni jezik. U prvoga gramatičara oni mogu biti potvrda (ne)prihvatanja štokavskoga fonemskoga inventara. Kašić u gramatici u odjeljku o slovima i suglasničkim skupovima nema posebnoga znaka za /ʒ/ i

/ʒ/, pa je D. Gabrić-Bagarić (2002b: 396) zaključila da je “fonemski repertoar zapravo čakavski”. Ako se uzme u obzir Kašićevo cjelokupno književno djelo, tada se pouzdano može reći da je “fonološki sustav njegove zrele faze – polovica 1630-ih – štokavski s oba para afrikata”: /č/ – /ć/: *cuddo* (čudo) – *kuchia* (kuća) te /ž/ – /ʒ/: *uvicbati* (uvičbati) [uvičbati] – *tuyhi* (tuži) [tuđi] (Bašić 2001: 15). Zamijenivši primjer *tuyhi* zbog različita tumačenja čitanja dvoslova *yh* primjerima *sladyi* i *blidyi* iz gramatike te uzevši u obzir morfonološki pravopis kao razlog pisanja *uvicbati*, zaključujemo da se štokavski izbor potvrđuje i na fonološkom planu. Praćenje prihvaćenosti obaju parova afrikata otežava morfonološki pravopis, ali i grafemska višeznačnost te se zbog toga često ne može sa sigurnošću utvrditi je li provedeno novo jotovanje, koje je razlikovno obilježje novoštokavštine, ili nije, te ima li pisac fonem /ʒ/ s obzirom na malen broj posuđenica s tim fonemom, ali i na malen broj domaćih riječi u kojima je on nastao jednačenjem. Normirana slavonska grafija u 18. st. neće više ostavljati nikakve sumnje pri čitanju. U Reljkovića je već sve jasno: /č/ – /ć/: *csasa* (čaša) – *chorav* (ćorav) te /ž/ – /ʒ/: *hancxar* (handžar) – *gjerdan* (đerdan), pa i s mjestom fonema /h/: *Kuhacs kuha od kruha juhu*.

Budući da mnogi stariji pisci u svojim govorima nisu imali fonem /h/, on je u njihovu jeziku bio potvrda usvojenosti književnoga jezika, a njegova nedosljedna upotreba znak određene nesigurnosti. Ako ga nisu pisali, u načelu ga nisu ni supstituirali.⁶ Da su se mnogi pisci “trudili” pisati književnim jezikom, dokazuju brojni hiperhakavizmi u njihovim djelima.

Jatovska je problematika bila i ostala najvručom točkom i pravopisne i fonološke norme. Izborom štokavštine za dijalektnu osnovu općega jezika nije sve do preporoda odabran ikavski ili jekavski izgovor, a raspre o dvosložnosti ili jednosložnosti, odnosno o ijekavskom ili jekavskom odrazu dugoga jata nisu se stišale ni do danas.

Ikavsko-jekavski odraz jata obilježje je jezika bosanskih, dalmatinskih i slavonskih franjevac, ima ga kod dubrovačkih pisaca 16. st., ikavizama ima i kod kajkavaca (Kuna 1972). Kad se govori o štokavskom književnom jeziku, treba uvijek imati na umu da je on jedinstven jer se ikavski i jekavski krak previše isprepleću da bi se mogli razdvojiti. To prepletanje ide tako daleko da mnogi ikavski pisci upotrebljavaju hiperjekavizme, npr. Jurin u svojim rukopisnim rječnicima uz primjere *đivojka*, *djevojka*; *siver*, *sjever*; *čovik*, *čovjek*; *crivo*, *crievo*, *crevo*; *sino*, *sieno*, *seno*; *snig*, *snieg*, *sneg* itd. ima i ovakve: *tjekva* (cucurbita), *rjeba* (piscis), *liest* (folium) (Tafra 1999a).

Miješanje ikavskoga i jekavskoga jatovskoga odraza stalnica je povijesnoga tijeka izgrađivanja općega hrvatskoga jezika, u početku kao posljedica čakavsko-štokavskoga prožimanja, u drugih pod utjecajem organskih govora, a poslije kao književnojezični odabir štokavskih ikavskih pisaca, što vrlo dobro pokazuju slavonski pisci 18. st. koji u književni ikavski unose brojne jekavizme. Matija Petar Katančić po rođenju je ekavac, a svoje ekavizme smatra narodnim (valpovačkim) riječima te ih zato u rukopisnom rječniku *Pravoslovniku* i obilježava odrednicom *vulga. mīsec, seca*, m. luna, politiore dialecto, Cro. arn et vulgo *mesec*. Ikavski je izgovor u slavonskih pisaca 18. st. književna norma pa su stoga i dijalektizmi, ali i kajkavske riječi (odrednica *cro.*) obilježene kao neknjiževne. U Katančića, kao uostalom i u drugih ikavskih pisaca, ima i jekavizama: *liepo*, *bielo*, *diete*, *bieli cvitak* (iz zbirke *Jesenski plodovi*).

Jekavsko-ikavski odraz jata i danas je prisutan: jekavski odraz u osnovi, a ikavski u nas-tavcima (*lijepih*) pa se stoga predlaže da se to jekavsko-ikavsko dvojstvo odredi kao suvremena osnova standardnoga jezika (Bašić 2001: 18).

Za prvoga je gramatičara već utvrđeno da od ikavice u gramatici sa samo jednim jeka-vizmom (*tieh*) postupno prelazi na jekavicu u *Bibliji*, ali nikad se dosljedno ne opredjeljujući za jedno ili drugo, što potvrđuju brojni primjeri tipa *krepost, kriepost, kripost*. Valja na-glasiti da su istraživanja pokazala da je odraz dugoga jata jednosložan, a samo izuzetno za potrebe metra dvosložan. Današnja jekavska, a ne ijekavska norma ima duboke korijene u hrvatskim književnim tekstovima, pa odatle i u hrvatskim jezičnim priručnicima od pr-vih do suvremenih. Vončina (1993) opsežnom analizom pokazuje da se jekavska zamjena jata sreće već u *Vatikanskom molitveniku* u 14. st. (*riec, diela*), u kojem se iz zapisa ne može točno znati o kakvu je izgovoru riječ, ali da se u *Ranjininu zborniku* (započet 1507) sa sigurnošću može govoriti o jekavskom odrazu dugoga jata, a jednako poslije i u Ivana Gundulića, Jakova Mikalje, Della Belle i drugih sve do suvremenika. Jednosložni je izgovor ostao sve do danas jednim od glavnih obilježja hrvatske fonološke norme u odnosu na druge standardne jezike nastale na novoštokavskoj osnovi. On je toliko čvrsto utemeljen da su ga čak i neki hrvatski vukovci u 19. st. propisivali. Andrija Torkvat Brlić (sin Ignjata Alojzija) bio je Karadžićev pristaša. On je još 1854, dakle mnogo prije Brozova pravopisa, objavio gramatiku fonološkim pravopisom i prvi upotrijebio četiri naglasna znaka po Dani-čiću. U njega je odraz dugoga jata jednosložan, što se jasno vidi po naglasku. Brlić preuzi-ma od Daničića znakove za naglasak, ali ne i njegov naglasni sustav. Dapače, on odraz dugoga jata piše troslovom u ćirilčnim primjerima, a dvoslovom *ie* u latiničnim primjerima prema tadašnjoj pravopisnoj normi, ali i prema tradiciji, no u oba slučaja ima naglasak prema hrvatskoj prozodijskoj normi: *griêh, gpijêx, griéhu, gpijéxy*.⁷ Jedno je dakle bilo pri-stajanje uz Karadžićev troslov, a drugo je bilo slijeđenje uporabne, ali i kodifikacijske jezične i pravopisne norme kakva je bila u *Osnovi slovnice slavjanske narêčja ilirskoga* Vjekoslava Babukića (1836), prvoj općehrvatskoj gramatici, po kojoj se učio hrvatski jezik, po kojoj su se ispravljali tekstovi za objavljivanje i, što je najvažnije, kad je Hrvatski sabor 1847. umjesto latinskoga proglasio hrvatski jezik “diplomatičkim”, bio je to upravo jezik te gramatike. Babukić je propisivao jekavski izgovor, a za Antuna Mažuranića i Bogoslava Šuleka, vrsne jezikoslovce, dugi je odraz bio dvoglas.

Jednosložni se odraz dugoga jata u nekoliko stoljeća učvrstio i u književnim i u jezikoslovnim djelima te je njegovo kodificiranje u vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda bilo logičan slijed dotadašnjega normiranja.⁸ Uvođenje “rogatoga” *e* na početku preporoda bilo je najmudrije rješenje koje su ilirci mogli tada donijeti da bi Hrvate ujedinili u jednom standardnom jeziku. Ono je samo programski dopuštalo sve jatovske izgovore, ali je jekavski izgovor bio normiran. Ispunivši svoju ujediniteljsku funkciju, “rogato” je *e* prepustilo mjesto dvoslovima *ie* i *je*, dotad najčešće rabljenim grafemima za dugi i kratki jatovski slog. Ti su se grafemi zadržali još i na početku 20. st. unatoč tomu što je tadašnja pravopisna norma određivala troslov *jje* za dugi jat. Tako je zapravo u 19. stoljeću fonološko i pravopisno pitanje jata bilo riješeno, pa je norma bila stabilna. Ona je tek krajem stoljeća, nika-ko sredinom⁹, kako se to često prikazuje u slavističkoj literaturi, grubo narušena usklađivanjem s Karadžićevom jezičnom reformom.

Pravogovorna norma

Četveronaglasni je sustav jedno od bitnih obilježja novoštokavštine pa prema tomu i hrvatskoga standardnoga jezika. Iz naglasnih se znakova u starijih pisaca mogu iščitati

i njihovi naglasni sustavi, ali se oni ne mogu u potpunosti rekonstruirati jer svi pisci nisu bilježili naglaske, a oni koji su ih bilježili, nisu bili dosljedni. Babić je (1989) iznio podatke da se Gundulićevi stihovi jednako uspješno mogu čitati i sa starim i s novim naglaskom. Ne ulazeći u tu problematiku, može se sa sigurnošću zaključiti da je od svih normâ prozodijaska najkasnije kodificirana. Poznato je da je prvi temeljit opis novoštokavskoga četverona-glasnoga sustava dao Šime Starčević 1812, ne samo prije Karadžića i Daničića nego i s fonološkoga gledišta toliko dobar da se njegova shvaćanja mogu uspoređivati s postignućima praških fonologa (Junković 1978). To samo potvrđuje da je novoštokavska osnova književnoga jezika izabrana mnogo prije nego što je kodificirana i općeprihvaćena. U školstvo je novoštokavska naglasna norma ušla s Babukićevom *Ilirskom slovnicom* 1854. i Mažuranićevom *Slovnicom hrvatskom* 1859. godine.

Morfološka norma

Iz imeničke sklonidbe izdvojit ćemo nastavke za Gmn. i DImn. kao najrazlikovnije nastavke kojima se novoštokavski dijalekt izdvaja od svih drugih hrvatskih dijalekata, ali i od slavenskih jezika. Oni će zorno pokazati razvoj novoštokavske morfološke norme.

Potvrde za nastavke u tablicama uzete su iz sklonidbenih uzoraka, a ne iz autorova metajezika, te se stoga smatraju propisom. U nekih autora, npr. u Reljkovića i Starčevića, nema Lmn. jer su na mjestu lokativa i instrumentala imali pod utjecajem latinske gramatike ablativ koji je oblikom odgovarao genitivu s prijedlogom *od*.

Tablica 1. Iz imeničke sklonidbe

	K	B	R	J	S	A. B.	T. B.	V. B.	V	D
Gmn. -a	±	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Dmn. -ama, ima	–	–	±	±	±	±	±	–	–	±
Lmn. -ama, ima	–	–	0	–	0	±	±	–	–	±
Imn. -ama, ima	±	±	±	–	±	±	±	–	–	±

Tumač: K = Kašić 1604, B = Della Bella 1728, R = Reljković 1767, J = Jurin 1793, S = Starčević 1812, A. B. = I. A. Brlić 1842, T. B. = A. T. Brlić 1854, V. B. = Babukić 1854, V = Veber 1876, D = Divković 1890.

Znak + znači da je potvrđen samo novoštokavski oblik, znak ± znači da su potvrđeni i nenovoštokavski oblici, znak – znači da nije potvrđen novoštokavski oblik, a znak 0 da paradigma nema taj padež

Novoštokavski genitivni nastavak -â, koji se u organskim idiomima javlja od prve polovice 14. st., a od 17. st. prevladava, nalazi se već u Kašićevoj gramatici kao sinonimni nastavak uz starije. U 17. st. kod Mikalje se u talijanskoj gramatici nalazi samo -â, kao što će biti u većini hrvatskih i inojezičnih gramatika 18. i 19. st. Jasno je, dakle, da je upravo množinski genitivni nastavak čvrst pokazatelj da su već prvi hrvatski jezikoslovci odabrali novoštokavsku osnovu književnoga jezika. Tu tvrdnju ne ruši ni ponovna pojava starijih genitivnih nastavaka u gramatikama na početku narodnoga preporoda, ni pisanje toga nastavka kao -ah. Naime, Babukić iz ideoloških razloga 1836. u *Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga* dopušta uz novoštokavski nastavak i -ø i -ov/-ev samo zato što ti nastavci povezuju sva tri hrvatska narječja, ali su oni navedeni više kao opis mogućnosti nego kao propis jer se izričito kaže da je “pravi ilirski” nastavak -ah. Kad se “ilirski” jezična i

pravopisna norma učvrstila, odnosno kad je postignut općenacionalni konsenzus oko jedinstvenoga književnoga jezika kakav su zastupali pripadnici zagrebačkoga kulturnoga kruga s Ljudevitom Gajem na čelu i Vjekoslavom Babukićem i Antunom Mažuranićem kao glavnim jezičnim kodifikatorima, tad više nije bilo potrebno praviti ustupke neštoškavskim govornicima pa je “genitiv na *ah...* napraviti”.

U kroatistici postoje oprečna mišljenja o statusu genitivnoga *h*. Prema jednomu (Vončina 1999) on je dio nastavka, a prema drugomu (Tafra 1991) on je pravopisni znak za duljinu sloga. O tome je opširno pisano, pa ovdje ukratko zaključujemo da je i u slučaju genitivnoga -ah¹⁰ riječ o novoštokavskom -â zbog nekoliko razloga, od kojih su dva ključna. Prvo, u organskim idiomima na kojima se izgrađivao hrvatski književni jezik nema nastavka -ah u Gmn. u imeničkoj sklonidbi, i drugo, slovo je *h* u povijesti hrvatskoga pravopisa služilo, uz naglasne znakove i udvojene samoglasnike, kao grafijsko sredstvo za označavanje duljine sloga, pa i genitivnoga, što najbolje potvrđuju riječi samih jezikoslovaca. Tako Reljković u svojoj gramatici (str. 12) jasno kaže da slovo *h* služi na kraju riječi “za rastaviti *casus* jedan od drugoga, napril: *Nominativo plurali* ovi ljudi. *Genitivo* ovih ljudih”. I Veber (1862: 220), najuporniji *ahavac*, obrazlaže jednako: “Što se pako slova *h* tiče, dodano je samo zato, da se 2. padež plurala razlikuje u pismu od drugih sličnih padežah ... To je dakle *h* samo predlog hrvatske škole, a *a* ili *â* srbske.” To su razlozi zašto slovo *h* u Gmn. smatramo znakom za duljinu, odnosno zašto genitivno -ah uzimamo kao nastavak -â (Tafra 1991), koji je glavno morfološko razlikovno obilježje novoštokavštine. Drugo je razlikovno obilježje sinkretizam DLImn.

U štokavskim su govovima izjednačeni astavci za DLImn. mlađa pojava koja se javlja u 15. st., a u 17. st. počinju prevladavati. Uz te nove oblike vrlo često gramatičari navode i starije. U vrijeme prodiranja novoštokavskih inovacija razumljivo je da se u pisaca nalaze i stariji i noviji oblici, primjerice u Dinka Ranjine (*Pjesni razlike* /posveta/, 1563): *darima, onima, njima, s vojskami*, Dmn. *junakom*, u Marina Držića (*Tirena* /posveta/, 1607): *zviye-zdama, kojima, u rukah*, u Ivana Gundulića (*Pjesni pokorne kralja Davida* /predgovor/, 1621): *u tminah, s pjesnima, s velicijem slavami*.¹¹ Međutim, gramatike će tu sinonimiju zadržati još i u 19. st.

Kašić u sve tri sklonidbe ima u Imn. nove nastavke uz starije, dok u DL nema novih. Jednako je tako i u Della Belle, ali već u Reljkovića prodire novoštokavski nastavak i u dativ. Iako u paradigmama nema lokativa, važno je naglasiti da u svojim djelima Reljković ima novoštokavski nastavak i u lokativu. Reljković je inače nedosljedan jer u jednim paradigmama ima samo novoštokavske nastavke (DI *slugama, milostima, naravima*), dok u drugima samo starije (D *nebesom, kcheram, I nebesih, kcheram*) ili izmiješane (D *materam, I materama*). Slično je i u Ignjata Alojzija Brlića, koji u sklonidbi *a* ima starije i novije, a u sklonidbi *e* samo novije nastavke. Starčević nema lokativa kao ni Reljković, a novoštokavske nastavke u DImn. ima samo u sklonidbi *i*.

Nasuprot toj uobičajenoj praksi miješanja starijih i novijih nastavaka, iznenada, u vrijeme narodnoga preporoda, gramatičari izbacuju izjednačene novoštokavske nastavke u DLImn. i normiraju samo starije te uvode dvojину, koja je odavna bila morfološki arhaizam u hrvatskome. Takav je izbor bio korak unazad i s obzirom na stanje u morfološkom sustavu štokavskoga narječja, i s obzirom na dotadašnje gramatike i s obzirom na potvrde u pisaca. Ilirci su imali dva razloga za takav svoj izbor. Ne uzimajući određeni govor za osnovu književnoga jezika, s misijom da ujedine Hrvate u jednom književnom jeziku, izabrali su upravo one oblike koji su zajednički svim trima hrvatskim narječjima, ali koji su

u suglasju i s ostalim slavenskim jezicima, “koji odgovaraju obćinskomu pravilu slavjanskoga jezika”, koji se nalaze “u ilirskih knjigah i pšmah, kako i u slavenskom jeziku, u Sriemu, u Bačkoj, u Banatu, i u našem ilirskome narječju – u Primorju i kvarnerskih otocih” (Volarić 1854: 28). Zajednički svakako nisu mogli biti sinkretski DLI^{mn}, jer se upravo njima novoštokavština najviše razlikuje od svih ostalih hrvatskih dijalekata i slavenskih jezika. No, kako su oni bili jezična činjenica toga vremena, ilirci su oživjeli dvojinu u kojoj su u starini nastavci -ima i -ama bili nastavci za DI dvojinu. Tako su “sačuvani” dotadašnji nastavci, samo su bili krivo distribuirani. No, izvan zagrebačkoga kruga i dalje su se novoštokavski homonimni nastavci za množinske padeže pisali, najčešće kao sinonimni oblici uz starije¹², a u nekim gramatikama¹³ i propisivali. Da je taj oblik gramatičke sinonimije bio općeprihvaćen, potvrđuju i takozvani hrvatski vukovci. Očekivalo bi se da će oni imati dosljedno novoštokavske oblike, ali neočekivano Andrija Torkvat Brlić, Pero Budmani i Mirko Divković uz novoštokavske oblike u DLI^{mn} kao dublete stavljaju i neizjednačene, dakle D *ženama*, *ženam*, L *ženama*, *ženah*, I *ženama*, *ženami*. Mirko je Divković svojim brojnim gramatikama uveo u škole karadžićevsko-daničićevski književnojezični model, ali on u *Oblicima hrvatskoga jezika* iz 1890. na prvom mjestu ima neizjednačene padeže jer ih smatra književnima, pa ih stoga rabi i u svom metajeziku, a izjednačene stavlja u zgradama jer su oni za njega dijalektni. Takvo će se gledanje zadržati u nekih autora još i početkom 20. st. No, može se pretpostaviti da bi, da se nije zbog ideoloških, ali i lingvističkih razloga Babukić opredijelio za starije nastavke, postupno novoštokavski nastavci prirodno prevladali.

Morfološka je norma do kraja 19. st. bila uglavnom stabilna unatoč tomu što joj je osnova bila raznodijalektna. Zbog DLI^{mn} govorimo o (novo)štokavskoj osnovi standardnoga jezika u to vrijeme.

Podaci o sinkretskim padežima u hrvatskih pisaca već su odavno poznati¹⁴, ovdje smo vidjeli da se novoštokavski nastavci nalaze u hrvatskim gramatikama već od Kašića, pa je bez osnove Ivićeva tvrdnja (1966: 124) da ih je Karadžić uveo zato što u hrvatskoj sredini “uopštavanje oblika na -ma nije nailazilo na podršku praktično ni u čijem jezičkom osećanju, budući da gotovo i nema hrvatskih dijalekata s ovakvom osobinom”.

Ima normnih obilježja koja su tipična za hrvatski standardni jezik i koja se nisu mijenjala od početka standardizacije do danas. U pridjeva u povijesnoj okomici izdvajaju se razlikovanje dvaju sklonidbenih tipova, razlikovanje nastavaka za D i Ljd. muškoga i srednjega roda u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi te nepostojanje navezaka. U hrvatskom su se jeziku sačuvali tragovi nominalne deklinacije pridjeva kao morfološke oznake neodređenih opisnih pridjeva. Oni se propisuju kao književni oblici, dapače “duh ilirskoga jezika očituje se i valjanom porabom izvjestnih i neizvjestnih pridavnih” (Veber 1887: 154). Kašić je tek naslutio dvije sklonidbe tumačeći da se sinkopom odbacuje -og pa od *Petrovoga* nastaje *Petrov*, ali je zato dobro uočio predikatnu funkciju neodređenoga pridjeva (*Mladi konj brz jest*). No, već je Della Bella bilježio i naglasne razlike u tim dvjema sklonidbama (*mlâda*: *mláda*), a posvojne je zamjenice sklanjao samo po nominalnoj sklonidbi: G *njegova*, *njihova*. Prvi, i to vrlo dobar opis fonoloških, morfoloških, sintaktičkih i semantičkih razlika određenih i neodređenih pridjeva dao je Šime Starčević 1812. s točnim opisom na-glasnih razlika u izvanredno dobro izabranom primjeru: *Mlâdâ mláda još nije dosta mláda*. I kroz cijelo 19. st., a i danas nema govora o neutralizaciji tih dvaju sklonidbenih tipova, premda se sve rjeđe u govoru rabe nominalni oblici.

Novoštokavski su nastavci u DLImn. u pridjevnoj i zamjениčkoj sklonidbi ulazili postupno kao i u imenica, naprije prodirući u instrumental. Duže je vrijeme prema gramatikama bila dopuštena upotreba i starijih i novijih oblika, ali će dubletne nastavke propisivati još i Maretić, doduše ovaj put iz novoštokavskoga repertoara nastavaka: ikavske i jekavske (*žutih* i *žutih*).

U svim se hrvatskim gramatikama do vukovskih¹⁵ na kraju 19. st. razlikuje dativni nastavak od lokativnoga u jednini muškoga i srednjega roda pridjevno-zamjениčke sklonidbe. Dativni je -omu, a lokativni -om, izuzetno -ome. Gramatike su samo opisivale postojeće stanje u pisaca koji su zadržali te razlike naslijeđene iz starine. Uzimajući u obzir da je dativni nastavak bio -omu, a genitivni -oga, vidljivo je da hrvatske gramatike nisu poznavale tzv. naveske. Stoga se današnja uzorna norma samo vraća na stariju normu.

Tablica 2. Iz sklonidbe ličnih zamjenica

	K*	B	R	S	A. B.	T. B.	V. B.	V	D
sa mnom	±	+	+	+	±	±	-	±	+
nama**	-	±	±	±	±	±	-	-	±

* tumač kratica i znakova v. uz tab. 1

** ili drugi zamjениčki novoštokavski oblik za DLImn.

Novoštokavski su zamjениčki oblici nešto kasnije bili prihvaćeni jer je u gramatičara bilo dosta dijalektnih, a i arhaičnih oblika, primjerice genitivno-lokativni sinkretizam *nas*, enklitički oblici zamjenice *or. jih, jim*, instrumental *menom, tebom* nalaze se u gramatikama još u 19. st., npr. u A. T. Brlića oni su u zagradama. Brlić se, kao i Babukić, nije uspio osloboditi nekih svojih slavonskih dijalektizama (*menom, tebom*). Prodor novoštokavštine može se pratiti po instrumentalu *sa mnom* i *nama*. Kašić ima uz štokavski *sammom* i čakavski *s' manom*, te samo *s' tobom* i *sa sobom*,¹⁶ a Reljković samo *sa mnom, s tobom, mojima, vašima*. Zbog konsonantske početne skupine u obliku *mnom* koja je teška za izgovor, ali i zbog analogije s drugim padežima (*mene*), i danas se u razgovoru često govori *s menom*. Bit će da je to razlog zašto jedan tako dobar gramatičar kao što je Veber propisuje instrumental *tobom, sobom*, ali *menom*.

Tablica 3. Glagolski pridjev radni na o < l

	K*	B	R	S	A. B.	T. B.	V. B.	V	D
bio	±	+	+	+	+	+	+	+	+

*tumač kratica i znakova v. uz tab. 1

Poznato je da je Kašić u svom predgovoru *Ritualu rimskomu* (1640) dopustio gramatičke sinonime *posla, poslao, poslal* da "ne imamo koritti yedni družih". U gramatici ima na prvom mjestu noviji oblik *bio*, a na drugome stariji *bil*. Poslije Kašića gramatičari propisuju samo vokalizirani oblik. Izuzetak je *Osnova slovnice* (1836) u kojoj Babukić iz neznanja smatra da morf -l mora na tom mjestu biti jer se nalazi u srednjem i ženskom rodu. Lingvistički dozrijevajući, i tu se poslije korigirao.

Nije glagolski pridjev radni bio jedini štokavski glagolski oblik koji je Kašić usvojio. Aorist *bih, bi, bi, bismo, biste, biše* jedna je od tipičnih štokavskih karakteristika koja ima svoje mjesto u prvoj gramatici (pod drugim nazivom: indefinitum).

Leksička norma

Izvanjezični su čimbenici u razvoju leksika, pa i u njegovu normiranju često u povijesti igrali mnogo veću ulogu nego jezični. Ako se tomu doda da leksik od svih jezičnih razina najviše izmiče normiranju te da Hrvati nisu uopće imali normativni rječnik, bio bi logičan zaključak da je leksička norma suviše liberalna. Međutim, upravo je obratno. Govornici su hrvatskoga jezika oduvijek mnogo više pazili na leksičku pravilnost nego na gramatičku.

Još od renesanse razvija se jak osjećaj da hrvatski jezik treba biti čist od stranih riječi (Thomas 1996) pa se nastoje popuniti leksičke praznine u prvom redu domaćom riječju koja je nastajala kalkiranjem i tvorbom, ali često i “unutrašnjim posuđivanjem” iz organskih idioma i iz pisane baštine. Ponekad je u tom leksičkom bogatstvu bilo teško izabrati jednu riječ, a ponekad se željelo biti razumljiv na širem području. Otuda nevjerojatno bogatstvo sinonimnih nizova i u književnim i u leksikografskim djelima. Purizam i sinonimija dvije su stalnice cijele povijesti hrvatskoga književnoga jezika. U višestoljetnom doticaju sa stranim jezicima, pa često zbog nesretnih političkih prilika i pod njihovom hegemonijom, izoštrio se osjećaj za čuvanje vlastitoga jezika i za njegovo njegovanje¹⁷. Zbog toga je, i prije i danas, zahvaljujući jakoj uporabnoj normi, potpuno jasno koje riječi pripadaju hrvatskomu standardnomu jeziku. Pojedine su struke uspjele izgraditi i očuvati svoje domaće nazivlje, npr. pravo, šumarstvo, botanika, ali je pitanje koliko će ga uspjjeti pored engleskoga i dalje izgrađivati s obzirom na stalan priljev novih pojmova i njihovih engleskih naziva.

Vrlo se rano u pisanim spomenicima nalaze eksplicitna normativna načela. Pisci otvoreno ustaju protiv posuđenica i tuđica, a u rječnicima sustavom uputnica i odrednica propisuju koje se riječi trebaju smatrati književnima. Stoga sve do druge polovice 19. st. možemo govoriti samo o individualnoj normi, odnosno o snazi autoriteta pojedinoga autora, kakav je neosporno bio Della Bella na kojega se i nakon više od dva stoljeća u vrijeme narodnoga preporoda pozivaju jezikoslovci. U literaturi već ima dosta prikaza o skrbi pojedinca za jezičnu čistoću i pravilnost. Ovdje je dovoljno podsjetiti se na Tadijanovića i Reljkovića. “Kada govoriš svojim slavnim jezikom, nemoj mišati tuđih riči, govoreći: felčer, tišljar, šmit, i ostalo, nego reci materinskim svojim jezikom: brijač, strugač, kovač, šilac, cipelar i ostalo”, kaže Tadijanović, a Reljković pak smatra da je riječ prihvatljiva ako se nalazi barem u dvama rječnicima, štokavskim, kajkavskim, češkim ili poljskim, pa po tom kriteriju proskribira turcizme (Tafra 1999b). Bezbroj je ovakvih primjera leksičke sinonimije: *tovar*, *oslac*, *magarac*, *sirće*, *ocat*, *kvasina*, *ča*, *kaj*, *što*. Oni su očit dokaz osjećaja njihovih autora o pripadnosti istoj jezičnoj zajednici, ali ne i izostanka osjećaja što je književno, a što nije. Leksikografske su odrednice i uputnice u rječnicima imale funkciju normiranja, npr. Ivan Belostenec: *čmela* v. pčela, *kreč* v. vapno, *jeđup* v. cigan, *gvožđe* v. železo; Adam Patačić: *cerussa* belilo, belnica (vulgo: plajbas), *lima* pila (turpija vox est turcica); Joakim Stulli: *lupaoc* v. lupalac, *kopítec* v. kopito; *Danica* 1835: *vura* v. ura, *sojuz* bolje svez, *aldov* v. žrtva; Bogoslav Šulek: *akov* v. vjedro, *škver* vulg. v. brodnarica, *štenge* vulg. v. shodići, *špilja* v. spilja (Tafra 1999b).

Normativne odredbe

Vidjeli smo da su gramatička i leksička sinonimija glavno obilježje povijesti hrvatskoga književnoga jezika. Normiranje je jest zapravo izbor među više mogućnosti. Leksikografi su svoj odnos prema normi pokazali odrednicama i uputnicama, a gramatičari su u

brojnim bilješkama upozoravali što je pravilno, a što nije. Tako se već Kašić svojim napomenama određuje prema jezičnom sustavu i prema uzusu. "Bit će bolje odgovoriti ovako: *boglistmo* (*bolji smo*)... nego *bògli yesmò* (*bolji jesmo*). Neki, ipak, te oblike katkada miješaju" (Kašić 1604: 195, 197). U hrvatskome se nekad mora zamijeniti posvojni genitiv posvojnim pridjevom: *Xìdovisu ubilli sina Boxyéga* ... (*Boxyéga* umjesto *Bòga*) (Kašić 1604: 373). Lovro Šitović i Josip Jurin, prvi na početku 18. stoljeća, a drugi na kraju, u svojim gramatikama proglašavaju neispravnim, kako neki pišu, *vrata od kuće*, što je "izvan uprave gramatičke", jer je valjano samo *kućna vrata*. Reljkovićeve su "biliške" djelomice objasnidbene, a djelomice normativne. Iz njih je, primjerice, vidljivo da su alternacije fonema, padežni nastavci, skraćivanje ili proširivanje osnove dijela imenica, tvorba mocijskih ženskih parnjaka i dr. u skladu s novoštokavskim jezičnim sustavom pa ta pravila zapravo vrijede i danas. Starčevićeva je pak *Ričoslovica*, prva gramatika pisana hrvatskim jezikom, normativnija od bilo koje starije gramatike. Izabravši novoštokavsku ikavicu svoga vremena za književnojezičnu osnovu, Starčević nema potrebe za unošenjem sinonimnih oblika, premda se koristio i književnim i jezikoslovnim djelima svojih prethodnika. Ta je gramatika s hrvatskim leksikom ponajbolji dokaz da je hrvatski jezik na početku 19. st. potpuno izgrađen jer se njime tada mogao napisati stručni tekst gotovo bez ijedne posuđenice. 19. je stoljeće stoljeće školskih gramatika, stoljeće u kojem hrvatski jezik (1846) postaje predmet izučavanja na visokoškolskoj katedri, u kojem se pišu jezikoslovne rasprave i vode vatrene polemike o književnom jeziku i njegovim zakonima i u kojem se službeni jezik počinje uređivati pravnim propisima (npr. 1847, 1862, 1868), koja se praksa nastavlja u 20. st. ne samo za većinski narod u državi nego i za manjinske jezične zajednice.

Normne stalnice

Od Kašićeve gramatike postoji nekoliko stalnica tipičnih za hrvatsku jezičnu normu. Nekima se od njih odlikuje i današnji standardni jezik, dio je potisnula karadžićevsko-daničićevska norma, a dio je nestao zbog povijesnoga razvoja samoga jezika. Valja svakako istaknuti jednosložan odraz jata u dugom slogu, zatim čuvanje dviju sklonidbi u opisnih pridjeva, razlikovanje dativnoga i lokativnoga nastavka u pridjevno-zamjениčkoj sklonidbi, nepostojanje navezaka u toj sklonidbi, zbirne brojeve na -ero (Kašić: *petero*, Reljković i Starčević: *csetvero*, *petero*..., jednako u "vukovca" A. T. Brlića, naravno i u Mažuranića, Vebra, a u nekih, kao u I. A. Brlića, u paradigmi oba lika na -ero i -oro, dok su primjeri samo na -ero), sklonidbu brojeva *dva*, *tri*, *četiri*, s tim da *dva* ima dvije paradigme prema rodu, sklanjanje posvojnih pridjeva i zamjenica m. i s. roda po nominalnoj sklonidbi.

Kao književni oblici dobro su se čuvali participi još i u cijelom 19. st. Gramatičari su ih razlikovali od glagolskih priloga ili akcenatski ili domecima -ć i -v za glagolske priloge te -ći i -vši za participe. U Kašića se prilog i pridjev razlikuju po naglasku: *mògucchi* i *mogúccchi*, *imàyucchi* i *imayúcchi*, *bùducchi* i *budúcchi*, u Starčevića i Babukića drugi su domeci: *ljubeć* i *ljubeći*. U književnom se jeziku zadržalo mnogo više vremenskih oznaka za futur. Osim oblika *radit ću*, *budem radio*, *uzljubim*, *napišem*, još su dva bila propisana: *bit ću kopao*, koji označuje gotovu budućnost, a koji dolazi u pisaca od 16. st., te *budem kopati*, koji označuje negotovu istovremenost i koji je poznat svim trima hrvatskim narječjima, hrvatskoj književnosti kroz pet stoljeća i koji je normiran u gramatikama od Kašića do druge polovice 19. st.

Što se tiče pravopisne norme, o kojoj ovdje nije bilo riječi, možemo samo zaključiti da je pravopis bio fonološko-morfonološki, s prevagom jednoga ili drugoga načela, ovisno o pojedincima ili pak o jezičnoj politici u pojedinim razdobljima.

Zaključak

Rječnici i gramatike, kao riznice odgovora na mnogobrojna raznovrsna pitanja jezičnoga uporabnika, bilo da je on izvorni ili neizvorni govornik, čak i kad nisu normativni prema današnjoj tipologiji, uvijek su autoriteti kad su posrijedi upiti o jezičnoj pravilnosti. Stoga je njihova uloga nemjerljiva u procesu izgrađivanja standardnoga jezika i danas i u prošlosti, pa se zato od njih i krenulo u ovom radu.

Iako je u hrvatskim pokrajinama u povijesti dugo postojala dvojezičnost (talijanski i hrvatski, njemački i hrvatski), a u školstvu i administraciji latinski jezik dugo bio službeni, iako je Hrvatska postala samostalna država tek krajem 20. st., standardizacija je hrvatskoga jezika prolazila slične faze kao i u mnogih drugih jezika. Jedina je razlika što se nije uvijek prepoznavao pod svojim narodnim imenom.

U slavistici se sredina 19. st. bez znanstvene osnove predugo smatrala prijelomnicom u standardizaciji hrvatskoga jezika. Ne bi za znanost bilo dobro da se devedesete godine 20. st. tumače kao nova prijelomnica. U jezičnu normu u prvom se razdoblju kao novost u odnosu na prethodno uvodi dvojina u sklonidbu, koja se nije mogla održati jer je odavno bila morfološki arhaizam, i ostavljaju samo neizjednačeni nastavci za DLImn., iako su dotad novoštokavski nastavci bili propisivani. U drugom je razdoblju samo pojačana skrb za jezik, pa prema tomu pojačan i purizam, koji u vrijeme globalizacije nikako ne može biti starčevićevskoga tipa. Prema tomu, oba su ta dva za hrvatski jezik "sudbonosna" razdoblja samo nastavak dotadašnjega puta hrvatskoga standardnoga jezika kojemu je temelj bio zacrtan pred četiri stoljeća. Tada su čakavci poput Aleksandra Komulovića i Bartola Kašića izabrali štokavštinu za opći jezik zbog njezine proširenosti, a gotovo dva i po stoljeća poslije to će učiniti i kajkavci iz istih razloga.

Unatoč nepostojanju normativnih priručnika u nekim povijesnim razdobljima, ili postojanju takvih koji su bili u velikoj suprotnosti s uzusom, hrvatski su govornici zbog više-stoljetne jake uporabne norme uvijek znali što je hrvatska jezična i pravopisna norma jer je zbog povijesnih okolnosti jezik bio velika nacionalna vrijednost o kojoj se stalno skrbrilo. Danas, kad se Hrvati više ne moraju bojati za njegovu opstojnost,¹⁸ trebali bi se prestati bojati svojih pogrešaka i oslobođeni svih strahova, slobodno ga učiti i slobodno ga upotrebljavati. S druge strane, potrebno je da se hrvatski jezikoslovci normativci okrenu od apstraktnoga ideala jezične norme, kao uzorka kako bi trebalo pisati i govoriti, prema jeziku onakvu kakav jest, odnosno da pri normiranju vode računa o tome kako osposobiti jezik da bude uspješno komunikacijsko sredstvo i kako normom ne sputavati svu funkcionalnu raznovrsnost standardnoga jezika. Oni bi kao i standardni jezik trebali pokazati više elastične stabilnosti jer je nakon vremena u kojem su oni uz dobre književnike bili jedini autoriteti nastupilo vrijeme u kojem prestižnu ulogu imaju javni mediji i visoka administracija.

Literatura

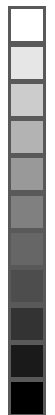
Babić, S., 1989: Gundulićev jezik prema suvremenome hrvatskome književnom jeziku, *Forum*, XXVIII: 534–548.

- Babukić, V., 1854: *Ilirska slovnica*, Zagreb.
- Bašić, N., 2001: Jatovska raslojenost u Kašićevim djelima, *Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl.*, 27: 7–29.
- Brozović, D., 1970: *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Brozović, D., 1998: Povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti, u: *Hrvatski jezik* (ur. M. Lončarić), Opole.
- Gabrić-Bagarić, D., 2002a: Književni jezik lekcionara 17. stoljeća, *Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl.*, 28: 35–71.
- Gabrić-Bagarić, D., 2002b: Pogovor u: Bartol Kašić, *Institutionum linguae illyricae libri duo – Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige*, prijevod i pretisak izvornika, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Hercigonja, E., 1994: *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Ivić, P., 1966: O Vukovu Rječniku iz 1818, u: *Sabrana dela Vuka Karadžića*, knj. 2, Srpski rječnik, Beograd.
- Junković, Z., 1978: Šime Starčević i fonološki opis novoštokavskih naglasaka, *Jezik*, 25(3): 80–85.
- Kašić, B., 1604: *Institutionum linguae illyricae libri duo – Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige*, prijevod i pretisak izvornika, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2002.
- Maretić, T., 1910: Jezik slavonskijeh pisaca, *Rad JAZU*, 180.
- Maretić, T., 1915: Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka, *Rad JAZU*, 209.
- Nebeská, I., 1996: *Jazyk, norma, spisovnost*, Univerzita Karlova, Prag.
- Kuna, H., 1972: Štokavski u funkciji literarnog i standardnog jezika na kajkavskoj jezičkoj teritoriji (Kulturno-historijska analiza), *Književni jezik*, 1–2: 22–36.
- Radovanović, M., 1986: *Sociolingvistika*, Književna zajednica i Dnevnik, Novi Sad.
- Sesar, D., 1996: *Putovima slavenskih književnih jezika*: Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika, Zavod za lingvistiku, Filozofski fakultet, Zagreb.
- PSHK: *Proza XVI. i XVII. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 11, Matica hrvatska – Zora, Zagreb 1972.
- Škiljan, D., 1998: *Javni jezik: pristup lingvistici javne komunikacije*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Tafra, B., 1991: Jesu li *ahavci* izgovarali *h*? *Kolo*, 5–6: 47–64.
- Tafra, B., 1993a: *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Tafra, B., 1993b: O hrvatskim vukovcima iz drugoga kuta, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 19: 363–387.
- Tafra, B., 1999a: Jurinova gramatika, *Jezikoslovac fra Josip Jurin*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa (ur. Vilijam Lakić), Matica hrvatska Primošten i Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić” Šibenik, Primošten – Šibenik.
- Tafra, B., 1999b: Povijesna načela normiranja leksika, u: *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika* (ur. Jelena Hekman), Matica hrvatska, posebna izdanja, Odjel za jezikoslovlje, Zagreb.
- Thomas, G., 1996: The impact of purism on the development of the Croatian standard language in the nineteenth century, *Fluminensia*, 8/1–2: 49–62.
- Veber, A., 1862: Brus jezika, u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, kolo 1, kn. 3 (priredio I. Krtalić), Zagreb 1982.

- Veber, A., 1887: *Djela Adolfa Vebera*, III, Zagreb.
Volarić, F., 1854: *Ilirska slovnica za početne učionice*, Trst.
Vončina, J., 1993: Hrvatski jekavski dugi jat, *Forum*, 4–6: 355–383.
Vončina, J., 1999: Imenički genitiv množine od iliraca do vukovaca, *Filologija*, 33: 179–221.

Bilješke

- ¹ O fazama stvaranja općega jezika javne komunikacije usp. Škiljan 1998.
- ² O DLIIn.: "I svi naši stari slovnici: *Della-Bella, Relković, Lanošović, Appendini*, i novii: *Berlić*, prof. *Mažuranić* spoznaju razliku u pisanju stojećih padežah" (Babukić 1854: 184).
- ³ O obveznom razlikovanju imeničke i pridjevno-zamjeničke sklonidbe pridjeva: "*Priměri* někoji iz samih proslavljenih pěšnikah dubrovačkih izjasnit će tu razliku još jasnije i u kratkom" (Babukić 1854: 205).
- ⁴ Neke su izlazile i više puta, npr. Della Bellina triput, Reljkovićeva i Lanosovićeva gramatika također triput, Appendinijeva četiri, Mažuranićeva četiri... Može se samo pretpostaviti kolik su utjecaj one imale u procesu izgrađivanja jezične norme.
- ⁵ U tom se radu nalazi i bibliografija po godinama pa se za gramatike koje se ovdje spominju bez bibliografskoga podatka podaci mogu naći u njemu.
- ⁶ Vrlo se rijetko mogu naći primjeri kao što je *kuvarica* u Lanosovića, koji inače bilježi *muha*.
- ⁷ Današnje bilježenje naglaska u riječima s troslovom *iје* jatovskoga porijekla u hrvatskim rječnicima i gramatikama bilo je provedeno davne 1854. u Brlićevoj gramatici.
- ⁸ Dvosložni je ostvaraj bio dopušten u pjesništvu za metričke potrebe, što je tada sredinom 19. st. bio početak razlikovanja normativnih odredaba u pojedinim funkcionalnim stilovima standardnoga jezika.
- ⁹ Jednosložni izgovor propisivali su, kako smo vidjeli, svi tadašnji vodeći hrvatski jezikoslovci, Babukić, Mažuranić, Veber, Šulek, pa i Karadžićeve pristaše, kao što je bio A. T. Brlić.
- ¹⁰ Riječ je i o genitivnom -ih u sklonidbi *i*.
- ¹¹ Primjeri su navedeni prema PSHK, knj. 11.
- ¹² Usp. zadarske novine *Zoru dalmatinsku*.
- ¹³ *Horvatsko-slavonska slovnica za početnike* (Varaždin 1847) Lavoslava Firholcera (tako na naslovnici!), iako slijedi normu zagrebačkih gramatika, ima i jedne i druge nastavke.
- ¹⁴ Maretić (1910, 1915) u analizi jezika dalmatinskih i slavonskih pisaca navodi da oni imaju novoštokavske nastavke u DLIIn.
- ¹⁵ I u nekim se koje smatraju vukovskima, npr. u Divkovićevima *Oblicima* (1890) samo je D *žutomu* i L *žutom*.
- ¹⁶ Na tim se primjerima lijepo vidi i hrvatska pravopisna norma pisanja prijedloga *s/sa*.
- ¹⁷ Njegovanje, odnosno kultiviranje jedno je od bitnih obilježja standardnoga jezika prema učenju praškoga lingvističkoga kruga (Nebeská 1996: 21).
- ¹⁸ Je li engleski opasniji nego što su bili latinski, njemački, talijanski ili mađarski?

Marija TURK
Filozofski fakultet u Rijeci

LATENTNI STRANOJEZIČNI UTJECAJI NA HRVATSKI JEZIK

U radu se s teorijskog i praktičkog stajališta obrađuju latentni utjecaji stranih jezika na hrvatski. Latentni se utjecaji očituju u kalkovima. Pod pojmom se kalka podrazumijeva svaki oblik zamjene stranih tvorbenih jedinica elementima domaćeg jezika, a pri tom se prenosi značenje stranog modela. Istraživanje i obrada kalkova uključuje identifikaciju i određivanje njihovih tipova, te utvrđivanje jezika uzora i jezika posrednika. Upućuje se na neke podudarnosti i razlike u kalkiranju u hrvatskome i drugim slavenskim jezicima.

1. Teorijski i praktički aspekti stranojezičnih utjecaja

Kao posljedica međusobnih doticaja različitih naroda uvijek se javlja veća ili manja razmjena kulturnih i civilizacijskih dobara. Ona može biti uzajamna ili je pretežito jednosmjerna. U procesu širenja kulturnih dobara jezik ima najveće značenje. Već je tridesetih godina 20. stoljeća američki lingvist Leonard Bloomfield govorio o interakciji *kulturne difuzije* (cultural diffusion), *kulturnog posuđivanja* (cultural borrowing) i *lingvističkog posuđivanja* (linguistic borrowing). Njemački lingvist Wolfgang Viereck (1986: 118) drži da je u proučavanju procesa jezičnog posuđivanja nužno istraživanje 'riječi i stvari' (*Wörter und Sachen*) da bi se otkrio jezik koji je dao poticaj stvaranju novoga izraza i da bi se utvrdilo označuje li taj izraz isti denotat jer "lingvistički uvoz i izvoz često idu ruku pod ruku s uvozom i izvozom stvari i ideja."¹

Jezično se posuđivanje može promatrati s gledišta jezika primatelja i s gledišta jezika davatelja. S gledišta jezika primatelja govori se o vanjskom i o unutrašnjem posuđivanju², a s gledišta jezika davatelja o evidentnim i o latentnim utjecajima (Carstensen, 1979: 90-94). Evidentni utjecaji rezultiraju vanjskim posuđivanjem, tj. izravnim preuzimanjem strane jezične građe, posuđenica i tvorbenih jedinica, kao što su prefiksi i sufiksi. Kod posuđenica se proces prenošenja uvijek odnosi na razinu izraza i na razinu sadržaja. Latentni se utjecaji ostvaruju unutrašnjim posuđivanjem, tj. kalkiranjem. Pritom se misli na sve utjecaje jednog jezika na drugi kod kojih se ne preuzima vanjski oblik, već se prenosi unutrašnja struktura stranoga izraza.

U jezikoslovlju je vrlo rano pozornost posvećena vanjskom posuđivanju. Upravo su posuđenice onaj dio jezika koji se na osnovi fonološkog sastava najlakše prepoznaje kao rezultat evidentnog utjecaja, a istodobno najmanje zadire u unutrašnju strukturu jezika primatelja jer se fonološki, morfološki, semantički i ortografski prilagođava. Počeci znanstvenog bavljenja posuđivanjem podudaraju se s počecima etimologije, dok je istraživanje kalkova zbog njihove prikrivene naravi započelo znatno kasnije. Iako prve naznake o poimanju kalka datiraju još iz prve polovice 19. stoljeća u Humboltovu učenju o "unutrašnjem

jezičnom obliku” (*innere Sprachform*), prvo se proučavanje vezuje uz ime R. Heinzela. B. Unbegaun (1932: 19-48) dao je u jednoj nevelikoj raspravi cjelovitu sliku kalkova u više slavenskih jezika nastalih prema zapadnoeuropskim jezičnim obrascima. Od pedesetih godina 20. stoljeća do danas objavljeno je više priloga o kalkovima u pojedinim slavenskim jezicima. Istraživanja su najprije bila usredotočena na starija jezična razdoblja. Osvijetljen je ponajprije utjecaj grčkoga jezika na crkvenoslavenski i na ruskocrkvenoslavenski (Schuman, 1958). Potom slijede rasprave o kalkiranju u suvremenim slavenskim jezicima. Postoji niz rasprava o njemačkom utjecaju: na hrvatski (Rammelmeyer, 1975; Babić, 1990; Muhvić-Dimanovski, 1992), slovenski (Vasilev, 1974), poljski (Vasilev, 1974 i Doberstein, 1968), češki (Reiter, 1953) i ruski (Fleckenstein, 1968), o utjecaju mađarskog na hrvatski (Nyomárkay, 1989 i 1993). U nekoliko se opsegom manjih radova i u jednoj monografiji obrađuju ili samo dotiču kalkovi u hrvatskome jeziku oblikovani po uzoru na talijanski (Jernej, 1973) ili neki od njegovih dijalekata u starijim literarnim (Vinja, 1951) ili dvojezičnim administrativnim tekstovima (Šimunković, 1996). Novije se rasprave o kalkiranju tiču utjecaja engleskoga jezika na pojedine jezike: na ruski (Ward, 1986), češki (Salzmann, 1991) i hrvatski (Muhvić-Dimanovski, 1992).

2. Purizam – poticaj za kalkiranje

Kad se govori o purizmu, u prvi plan obično dolazi njegov odnos spram jezičnih činjenica stranoga podrijetla. U tom se značenju u purizmu obično predmnijeva isključivost, netolerantnost i općenito nastojanje da se iz jezika uklone svi elementi koji su nastali kao posljedica jezičnih dodira. Purizam ima međutim i svoj pozitivan lik koji se ne očituje samo u otporu prema posuđenicama i pasivnom preuzimanju gotovih tuđih rješenja, već prije svega u njegovu poticajnu djelovanju da se pokrenu vlastite mogućnosti u stvaranju izraza za izvanjezične inovacije. Iskonski je purizam u naravi jezične norme.³ On nalaže da se govoreći jezikom “služimo izražajnim sredstvima koja mu pripadaju i koja su u njemu sadržana, a ne kakvim drugima” (Katičić, 1973/74: 85). Elementarni purizam kao uvođenje reda i prihvaćanje sustavnih ograničenja popratna je pojava svih jezika. Purističkoj su prosudbi podvrgnute i posuđenice i kalkovi.

Jezići se međutim razlikuju po stupnju i intenzitetu purističkih tendencija, a i odnos je prema purizmu unutar pojedinog jezika različit od jednog do drugog razdoblja. On je u mnogim razdobljima bio čimbenik očuvanja jezičnoga identiteta. Purističkim su tendencijama zahvaćeni slavenski i neslavenski jezici. S gledišta pripadnosti kulturno-civilizacijskom krugu, a s tim u svezi i u odnosu na jezično posuđivanje općenito, uključujući kalkiranje prema klasičnim jezicima, odnosno kalkiranje europeizama, slavenski se jezici mogu podijeliti u dvije skupine: zapadnu i istočnu.⁴

Istočnoslavenski jezici, uključujući i južne koji pripadaju istoj povijesnojezičnoj i civilizacijskoj grupaciji, općenito su u procesu normiranja bili slobodniji od purističkih tendencija, otvoreniji prema posuđenicama. To potvrđuju na primjer mnogi ruski germanizmi i polukalkovi: njem. *Schrift* > rus. *шриф*, *Platzkarte* > rus. *плацкарта*, njem. *Wacht* > rus. *вахта*, njem. *Leibwache* > rus. *лейб-гвардия* itd.

Ti su jezici skloniji neposrednoj adaptaciji ili preuzimanju neslavenskih europeizama posredstvom drugih slavenskih jezika, a manje ciljanom, svjesnom kalkiranju. O tome svjedoče brojni ukrajinski i bjeloruski “polonizmi”, npr.:

njem. *Druck* > polj. *druk*, ukr. i blr. *druk*; njem. *Farbe* > polj. *farba*, ukr. i blr. *farba*; njem. *Hauptmann* > polj. *hetman*, ukr. i blr. *gemman* itd.

Slavenski jezici koji pripadaju zapadnome civilizacijskom krugu, uključujući slovenski, hrvatski i dijelom bosanski prostor, pokazuju različit odnos prema kalkiranju europeizama koji je, ovisno o društvenim prilikama, povezan i s purističkim zahvatima. Purističkih obilježja nije lišen ni jedan jezik ove skupine, s tim što su ona najizraženija u češkom, dok su purističke tendencije u poljskom i hrvatskom izrazitije samo u pojedinim fazama standardizacije. U svom povijesnom razvitku, do stvaranja političkih zajednica u kojima je jedan slavenski jezik dominirao, ni ovi jezici nisu pokazivali otpor prema posuđivanju iz drugih slavenskih jezika. Naprotiv, to je posuđivanje bivalo i nekritično i nepotrebno, a rezultiralo je pojavom sinonima u jeziku primatelju, među kojima je potpuno adaptirane posuđenice ponekad teško razlikovati od prevedenica. Takvi su npr. hrvatski bohemizmi *dostatan* (= dovoljan), *oblast* (= područje), *opetovati* (= ponavljati), *uzajamno* (= međusobno), *zamak* (= dvorac), *živalj* (= stanovništvo) i dr. (Jonke, 1964: 268-269).

Puristička nastojanja pokazuju i neslavenski europski jezici. Oni se prema purizmu odnose u rasponu od rigidnog načela koji proskribira porabu riječi stranog podrijetla, osobito anglizama, do relativno indiferentnog stava. U jezicima s izrazitijom purističkom tendencijom izravno jezično leksičko posuđivanje uzmiče pred kalkiranjem.⁵ Kolikogod su i sami kalkovi podvrgavani kritičkoj purističkoj prosudbi, puristički su zahtjevi istodobno podupirali njihovo stvaranje. B. Migliorini (1991 : 215) drži da su kalkovi rafiniraniji način leksičkog posuđivanja i pokazatelji aktivna odnosa prema jezičnim inovacijama, te su nastajali u razdobljima kad su najumniji govornici obogaćivali leksik svojega jezika, prije svega u terminološke svrhe, i zato prevladavaju na području apstraktnoga leksika.

3. Otkrivanje latentnih utjecaja

Istraživanja o leksičkom posuđivanju jasno su pokazala da se latentni utjecaji jednog jezika na drugi teže otkrivaju od evidentnih. Ovisno o stupnju prilagodbe u posuđenica se može prepoznati njihovo podrijetlo. Najlakše je prepoznavanje evidentnog utjecaja kod tuđica, tj. primljenica koje se na kojoj jezičnoj razini nisu prilagodile jeziku primatelju. Na jezik davatelj izravno upućuje neprilagođenost tuđica na ortografskoj razini, npr. na angлизme *bypass*, *skateboard*, *talk-show* itd.

Otkrivanje latentnih utjecaja uključuje otkrivanje jezika uzora i rezultate utjecaja. U mnogim je slučajevima teško, gotovo nemoguće utvrditi radi li se o neposrednom ili posrednom utjecaju, postoji li razvojna mogućnost koju je latentni utjecaj dodatno učvrstio ili je riječ o fenomenu koji je u jeziku nastao neovisno o stranom uzoru (Carstensen, 1979: 95).

3.1. *Jezik uzor i jezik posrednik*

U hrvatskome su jeziku u različitim razdobljima i različitim intenzitetom obrazac za kalkiranje davali mnogi jezici: latinski, talijanski, njemački i mađarski jezik. Noviji je utjecaj kvantitativno ograničenog dosega imao izravni francuski utjecaj. U drugoj polovici minulog stoljeća najveći je i najproduktivniji engleski utjecaj.

latinski:	<i>korijen</i> (mat. gram. anat.) (< radix), <i>na živo</i> (kir.) (< in vivo), <i>zdjelica</i> (anat.) (scutella), <i>Bik</i> (atr.) (< taurus), <i>korjenit</i> (< radicalis)
talijanski:	<i>autocesta</i> (< autostrada), <i>bjanko mjenica</i> (< cambiale in bianco), <i>neto težina</i> (< peso netto), <i>žiro račun</i> (< giro conto)
njemački:	<i>dječji vrtić</i> (< Kindergarten), <i>kričav</i> (< schreiend), <i>ležaj</i> (< Lager), <i>ljevaonica</i> (< Gießerei), <i>običajno pravo</i> (< Gewohnheitsrecht), <i>pješaka zona</i> (< Fußgängerzone), <i>pretežan</i> (< überwiegend), <i>prinos</i> (< Beitrag), <i>svjetonazor</i> (< Weltanschauung), <i>štednjak</i> (< Sparherd)
mađarski:	<i>pristojba</i> (< illeték ⁶), <i>povjerenstvo</i> (bizottság), <i>razvodnik</i> (< örvezető)
francuski:	<i>polusvijet</i> (< demi-monde), <i>državni udar</i> (< coup d'état), <i>mrtva priroda</i> (< nature morte), <i>dnevni boravak</i> (< salle de séjour), <i>ključ u ruke</i> (< clef en main)
engleski:	<i>banka podataka</i> (< data bank), <i>kritična masa</i> (< critical mass), <i>krstareća raketa</i> (< engl. cruise missile), <i>mikrovalna pećnica</i> (< microwave oven), <i>nogomet</i> (< football), <i>nuklearna zima</i> (< nuclear winter), <i>operativni sustav</i> (< operating system), <i>staklenički efekt</i> (< greenhouse effect) itd.

U procesu kalkiranja važnu ulogu imaju jezici posrednici jer utječu na konačni oblik i značenje kalka. Od neslavenskih jezika posredničku su ulogu u kalkiranju u hrvatskom jeziku imali talijanski, njemački i mađarski jezik, a od slavenskih češki, slovenski i ruski jezik:

lat. *possessio* > tal. *possessione* > hrv. *posjed*,

tal. *cavol fiore* > njem. *Blumenkohl* > *cvjetača*, franc. *ordre du jour* > njem. *Tagesordnung* > hrv. *dnevni red*, engl. *air-conditioning* > njem. *Klimaanlage* > hrv. *klima-uređaj*

lat. *adlatus* > mađ. *segédtszt* > hrv. *pobočnik* (Nyomárkay, 1989: 155), njem. *Landwehr* > mađ. *honvéd* > hrv. *domobran* (Nyomárkay (1989: 152)

njem. *Lobgesang* > češ. *chvalozpěv* (Reiter, 1953: 105) > hrv. *hvalospjev* (Rammelmeyer, 1975: 187)

njem. *unschuldig* > sln. *nedolžen* > hrv. *nedužan* (Unbegaun, 1932 : 31)

njem. *leichtsinnig* > rus. *легкоумный* > hrv. *lakouman* (Rammelmeyer, 1975: 214).

3. 2. Vrste latentnih utjecaja

Prepoznavanje skrivenog utjecaja ovisi o načinu na koji je strani izraz reproduciran u jezik primatelj. Prema načinu reprodukcije na leksičkoj se razini razlikuju doslovni kalkovi, djelomični kalkovi, polukalkovi, formalnonezavisni neologizmi, semantički i frazeološki kalkovi. Latentni utjecaj moguć je na morfološkoj i sintaktičkoj razini.

Doslovni kalk vjerno preslikava strani model na strukturalnoj i semantičkoj razini. To je potpuna zamjena elemenata iz jezika uzora domaćim elementima, prema načelu član za član, a pritom se preuzima cjeloviti sadržaj. Doslovni kalkovi koji tvorbeno ne odstupaju od tvorbenih zakonitosti jezika primatelja i koji su pravodobno ponuđeni kao jednakovrijednice za strane izraze, teško se prepoznaju kao rezultati stranojezičnih latentnih utjecaja: *prinos* (< njem. Beitrag), *svjetonazor* (< njem. Weltanschauung), *povjerenstvo* (< mađ. bizottság), *razvodnik* (< mađ. orvezeto), *kvaliteta života* (< engl. quality of life), *planiranje obitelji* (< engl. family planning), *šutljiva većina* (< engl. silent majority) itd.

Djelomični je kalk leksička jedinica djelomične reprodukcije: jedan je tvorbeni element vjerno prenesen, a drugi slobodno. Strani se tvorbeni model ne reproducira vrstom ili

redosljedom tvorbenih jedinica ili vjerno ne prenosi svaki element značenja. Odstupanje od predloška na tvorbenoj razini najčešće je reprodukcija složenice (1) izvedenicom, (2) višečlanim izrazom ili (3) redosljedom tvorbenih jedinica :

- (1) *olovka* (< njem. Bleistift), *prašnik* (< njem. Staubgefäß), *štednjak* (< njem. Sparherd), *željeznica* (< njem. Eisenbahn ili mađ. vaspály), *nogomet* (< engl. football) itd.
- (2) *kratki spoj* (< njem. Kurzschluß), *sirovo željezo* (< njem. Roheisen), *spavaća kola* (< mađ. hálókocsi ili njem. Schlafwagen), *pribor za jelo* (< njem. Eßbesteck), *elementi u tragovima* (< njem. Spurenelemente) itd.
- (3) *mrtva priroda* (< franc. nature morte), *crni film* (< franc. film noir) itd.

Kalk i njegov uzor na semantičkoj razini označavaju isti pojam, ali se u prijenosu odstupa u dijelu značenja: hrv. *zračni jastuk* < engl. *air-bag* (bag = vreća, torba, mjehur).

S obzirom na to da se stranojezični predložak reproducira na način koji je u skladu s tvorbenim pravilima jezika primatelja, ovaj tip kalkova dobro prikrija stranojezični utjecaj.

Kod tzv. formalnonezavisnih neologizama koji strukturno potpuno odstupaju od predloška, u kojima je jezik primatelj morao iznaći vlastiti tvorbeni model jer se strani obrazac ne može preslikati, problem identifikacije postoji čak i kod govornika koji poznaju jezik davatelj predloška, npr. *sam svoj majstor* (< engl. do-it-yourself), *umjetni materijal* (< engl. plastic), *doigravanje* (< engl. play off).

Latentni je utjecaj teško otkriti u primjerima semantičkih posuđenica, tj. kalkova u kojih se postojećoj riječi pod utjecajem stranoga jezika pridružuje novo značenje:

kliip (< njem. Kolben) – ‘dio motora’, *sirov* (< njem. roh) – ‘neobrađen’ (npr. sirovo željezo), *krtica* (< engl. mole) – ‘tajni agent’, *lanac* (< engl. chain) – ‘niz u kojem se razabiru jedinke’ (npr. hotelski ~, krijumčarski ~) itd.

U frazeologiji također postoje prikriveni strani utjecaji. U frazeološkom fondu nekoga jezika najveći je nacionalni sloj, nastao u narodu koji se njime služi i izražava njegovu kulturnu i etnološku posebnost. Nacionalni je frazeološki sloj nadopunjen posuđenim neprevedenim i prevedenim frazemima (Menac, 1972: 9). Internacionalni frazeološki fond popunjavan je u različitim razdobljima iz različitih izvora. Zbog naravi frazema, koja se očituje u odmaku između značenja koje bi se moglo anticipirati na temelju značenja leksičkih sastavnica i prenesenog značenja cjeline, poligeneza se u frazeologiji ne očekuje. Zato se u svakoj semantičkoj i strukturnoj podudarnosti frazema u dvama ili više jezika predmnijeva zajedničko ishodište i mogućnost preuzimanja. Pri utvrđivanju mogućeg utjecaja ne može se sa sigurnošću govoriti o podrijetlu frazema.⁷ Najlakše se prepoznaju frazemi, poslovice i krilatice prevedene iz latinskog jezika s obzirom na to da su europski jezici prožeti utjecajem latinske sintakse, frazeologije, latinskog i antičkog duha. U općekulturno obrazovanim krugovima javljaju se naporedno latinski frazemi u širem smislu u neprevedenom i prevedenom obliku, npr. *biserje pred svinje* / *margaritas ante porcos*, *glas naroda* / *vox populi*, *sa zrnom soli* / *cum grano salis*, *viša sila* / *vis major*; *Kocka je bačena.* / *Kocka je pala.* / *Alea iacta est.*

S obzirom na kulturno-povijesnu konstelaciju na hrvatski su jezik na frazeološkoj razini mogli znatnije utjecati talijanski i njemački jezik.⁸ Za jednu se skupinu frazema po formalnim i semantičkim kriterijima može pretpostaviti talijanski utjecaj: *nemati dlaku na jeziku* (tal. non aver peli sulla lingua), *imati glavu u oblacima* (tal. avere la testa tra le nuvole). Njemački je utjecaj moguć u ovoj skupini frazema: *mlatiti praznu slamu* (njem.

leeres Stroh dreschen), *djevojka za sve* (njem. Mädchen für alles). Postoje međutim u jezičnim zajednicama univerzalna iskustva pa se ne može isključiti mogućnost autonomne tvorbe u više jezika. U frazemima podudarnim u više jezika teško je odrediti postanak i putove širenja, npr. *kupiti mačku u vreći*, tal. *coprare la gatta nel sacco*, njem. *die Katze im Sack kaufen*; *biti u sedmom nebu*, tal. *essere al settimo cielo*, njem. *im siebten Himmel sein*. Od druge se polovice 20. stoljeća može govoriti o engleskom utjecaju u frazeologiji i u stereotipnim govornim formulacijama: *dati/dobiti zeleno svjetlo* (< engl. *to give somebody/get the green light*); *Što mogu učiniti za Vas?* (< engl. *What can I do for you?*)

Mogućnost je identifikacije latentnih utjecaja vjerojatnija i lakša u skupini polukalkova, tj. izrazima u kojima je jedan dio složenog stranog predloška preveden, a drugi je zadržan u neprevedenom obliku:⁹ *građanska inicijativa* (< njem. Bürgerinitiative), *klasna borba* (< njem. Klassenkampf), *klima-uređaj* (< njem. Klimaanlage < engl. air-conditioning), *raketa srednjeg dometa* (< njem. Mittelstreckrakete), *rentgenska cijev* (< njem. Röntgenröhre), *crni film* (< franc. film noir), *fatalna žena* (< franc. femme fatale), *bungee skok* (< engl. bungee jumping), *dilersko tržište* (< engl. dealer market), *master proračun* (< engl. master budget), *fleksibilni dogovor* (< engl. flexible response), *kompjutorska igra* (< engl. computer game), *vruća linija* (< engl. hot line) itd. Strani je utjecaj najočitiiji u polusloženicama:

bruto težina (< tal. peso brutto¹⁰), *neto težina* (< tal. peso netto), *žiro račun* (< tal. giro conto), *remek-djelo* (< mađ. remekmunka), *meč-lopta* (< engl. match-ball), *web-stranica* (< engl. web page) itd. Neprevedeni član u načelu upućuje na postojanje kalka i istodobno na podrijetlo predloška.¹¹

Kalkovi koji strukturom odudaraju od uobičajenih tvorbenih i sintaktičkih normi najočitiije upućuju na stranojezični utjecaj. Oni su najčešći na sintaktičkoj razini (Muhvić-Dimanovski, 1992: 132): *ključ u ruke* (< franc. clef en main), *tepih od zida do zida* (engl. wall to wall carpet).

4. Sličnosti i razlike u kalkiranju u slavenskim jezicima

Budući da je u ovome prilogu u središtu pozornosti kalkiranje u hrvatskome jeziku, o drugim se slavenskim jezicima govori tek za potrebe jednostavne usporedbe. Opća pojava više ili manje spontanog kalkiranja u svim slavenskim jezicima s klasičnih jezika ñ grčkoga i latinskoga – izraz je težnje da se klasična baština i jezično osvijesti u vlastitoj kulturi. Tako se danas u slavenskim jezicima ravnopravno rabi internacionalno i nacionalno nazivlje: hrv. *lingvistika – jezikoslovlje*, sln. *lingvistika – jezikoslovje*, češ. *lingvistika – jazykověda*, slč. *lingvistika – jazykoveda*, polj. *lingwistyka – językoznawstwo*, rus. *лингвистика – языкознание*. Kalkiranje je s klasičnih jezika bilo izravno i posredno: preuzimanjem kalkova nastalih već u crkvenoslavenskom, npr. grč. *μεγαλόφυλος* > sl. *velikodušny* > hrv. *velikodušan*, sln. *velikodušen*, češ. *velkodušný*, polj. *wielkoduszny*, rus. *великодушный* (Schumann 1958: 54) i (Zett 1970: 27, 288, 290). U primjerima crkvenoslavenskih elemenata bilo koje vrste u pojedinom slavenskom standardnom jeziku moguće je da su oni u taj jezik ušli izravno ili posredstvom kojega drugog slavenskoga jezika. U širenju crkvenoslavenizama u raznim slavenskim jezicima ruski je imao najznačajniju posredničku ulogu (Brozović, 1970: 76).

Već je rečeno da se u slavenskim jezicima koji pripadaju istočnome civilizacijskom krugu očituju rezultati evidentnog posuđivanja više nego u jezicima zapadne grupacije. Svim jezicima zapadnoga civilizacijskog kruga zajedničko je kalkiranje prema njemačkom jeziku,

što je posve razumljivo s obzirom na višestoljetnu političku i kulturnu povezanost zapadnoga slavenskoga svijeta s habsburškom državom: njem. *Heimatschein* > hrv. *domovnica*, sln. *domovnica*, češ. i slč. *domovský list*. Bez obzira na purističke tendencije i u jezicima zapadne skupine postoje posuđenice, naporedna uporaba posuđenice i kalka, ili samo kalkovi, npr. prema njemačkom *Sparherd* u hrvatskom je standardnom jeziku kalk *štednjak*, a u substandardu posuđenica s fonološkim inačicama *šparhet*, u slovenskom je kalk *štedilnik*, dok je u češkom i slovačkom posuđenica *sporák*. Iako je na području nazivlja postojala “najveća mogućnost i potreba za općeslavenskom koordinacijom” (Brozović, 1970: 69), u slavenskim se jezicima općenito, a pogotovo među jezicima koji pripadaju istom kulturno-civilizacijskom krugu, uz znatne podudarnosti očituju i prilične razlike i to u postojanju/nepostojanju kalka i u načinu kako se strani predložak reproducira, tj. u vrsti kalka. Sljedeći primjeri pokazuju tvorbenu i semantičku podudarnost čeških i slovačkih jednakovrijednica s njemačkim obrascem, bilo da je riječ o doslovnim kalkovima ili o polukalkovima, naspram hrvatskome koji prema tim predlošcima nije tvorio kalkove. Slovenski se i poljski primjeri smještaju između tih dviju krajnosti: slovenski kalkira djelomično, a poljski se ponaša različito – preuzima primljenicu, kalkira ili ne kalkira:

njem. *Völkerkunde*, hrv. *etnografija* / *etnologija*, sln. *narodopisje*, češ. i slč. *národopis*, polj. *ludoznawstwo*

njem. *Weihnacht/en* pl., hrv. *Božić*, sln. *Božič*, češ. *Vánoce* pl., slč. *Vianoce* pl., polj. *Boże Narodzenie*

njem. *Tierkreis*, hrv. *zodijak*, sln. *zodiak*, *živalski krog*, češ. *zvěrokruh*, slč. *zverokruh*, polj. *zodiak*

njem. *Tierarzt*, hrv. *veterinar*, sln. *živino-zdravnik*, češ. *zvěrolékař*, slč. *zverolekár*, polj. *weterynarz*.

U hrvatskom se jeziku od pedesetih godina minulog stoljeća kontinuirano posuđuje iz engleskog jezika, a posredno još i ranije. U posredovanju važnu je ulogu u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima imao njemački jezik: npr. prema engleskoj složenici *skyscraper* stvoreni su doslovni kalkovi u hrvatskom *neboder* i ruskom jeziku *небоскреб*, djelomični kalkovi u slovenskom *nebotičnik*. S obzirom na potpunu tvorbenu i semantičku podudarnost može se pretpostaviti da je njemački izraz *Wolkenkratzer*, koji je i sam (djelomični) kalk, bio uzorom u kalkiranju za češki *mrakodrap* i srpski *oblakoder*. Većina je slavenskih jezika do kraja osamdesetih godina 20. stoljeća bila uglavnom izvan izravnog utjecaja engleskog jezika. U vremenu globalizacije, nakon velikih promjena sociolingvističkih prilika, tehnološkom ekspanzijom i brzim protokom informacija svi su slavenski jezici došli u izravan doticaj s engleskim jezikom. Engleski stručni izrazi koji su stvoreni nakon Drugog svjetskog rata i ticali su se međunarodnih odnosa odmah su dobili jednakovrijednice, čak i u jezicima koji u to doba nisu bili u doticaju s engleskim jezikom, npr. engl. *cold war* > hrv. *hladni rat*, sln. *hladna vojna*, češ. *studená válka*, polj. *zimna wojna*, rus. *холодная война* i sl.

Naglo pritjecanje anglizama devedesetih godina prošlog stoljeća otvorilo je u tim jezicima niz nedoumica oko njihova tretmana i rezultiralo različitim rješenjima: zadržavanjem anglizama za koje još nisu ponuđene ili prihvaćene zamjene, a u drugim jezicima supostojanjem anglizama i kalkova kao njihovih jednakovrijednica, odnosno postojanjem inačica kalkova koja upućuju na to da se jedan od konkurentnih izraza nije nametnuo kao opće-prihvatljivo rješenje:

engl. *air-bag* > hrv. *zračni jastuk*, sln. *zračna blazina* / *varnosna blazinal* / *zračni meh* / *varnosni meh*, češ. *airbag*, polj. *poduszka powietrzna*, rus. *воздушная подушка*.

Primjetno je da su u jezicima koji su tradicionalno iznimno osjetljivi na strane utjecaje za engleske izraze stvorene domaće jednakovrijednice, a u jezicima koji su tradicionalno otvoreniji prema preuzimanju stranih elemenata funkcioniraju anglizmi:

engl. **computer** > hrv. *računalo*, sln. *računalnik*, češ. *počítač*, polj. *komputer*, rus. *компьютер*.

Usporedba pojedinih kalkova u hrvatskome i nekim slavenskim jezicima pokazuje da se u reprodukciji engleskih modela primjenjuju tvorbeni obrasci tipični za svaki jezik, što ima za posljedicu da se u jednom jeziku ostvaruju doslovni, a u drugome djelomični kalkovi. Uočava se nadalje da su najpodudarnija rješenja u odnosu na engleski predložak i unutar jezika koji kalkiraju kad je riječ o semantičkim kalkovima. Ti kalkovi naime ne zadiru u unutrašnju strukturu jezika primatelja:

engl. **mouse** (kompjutorski) > hrv. *miš*, sln. *miška*, češ. *myš*, polj. *mysz*, rus. *мышь*.

5. Zaključak

Uključujući se u europske kulturne i civilizacijske tokove hrvatski se jezik u mnogome oblikovao prema zadanim uzorima, ali je pri tom u standardološkoj svijesti bila jasno izražena sklonost da se stranojezični uzori ne prihvaćaju pasivno, nego da se prema njima aktiviraju vlastite izražajne mogućnosti. Zbog višestrukoga prijenosa jezičnih elemenata iz jednoga jezika u drugi nije uvijek moguće utvrditi je li u pojedinim slučajevima riječ o dobro prikrivenom kalku, radi li se o neposrednom ili posrednom utjecaju, postoji li razvojna mogućnost kojoj je latentni utjecaj dao samo poticaj da se autonomno razvije, je li strani predložak razvojnu mogućnost dodatno učvrstio ili je riječ o fenomenu koji je u jeziku nastao neovisno o stranom uzoru. Iako nas u tom kontekstu zanima kalkiranje u hrvatskom jeziku, o drugim se slavenskim jezicima govori tek za potrebe jednostavne usporedbe. Pojednostavljena usporedba kalkova u hrvatskom s raspoloživim podacima o kalkovima u nekim slavenskim jezicima pokazuje veliku unutrašnju sličnost među slavenskim jezicima zapadnoga kulturno-civilizacijskog kruga. Premda svaki jezik zadržava tipičnu tvorbenu samosvojnost, što rezultira različitim tvorbenim tipovima, u najvećem se dijelu tih jezika očituje zajednička tendencija u genezi i uporabi kalkova.

6. Literatura

- Babić, S. (1986): *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. JAZU- Globus, Zagreb.
- Babić, S. (1990): "Njemačke prevedenice u hrvatskom ili srpskom jeziku." U: *Hrvatska jezikoslovna čitanka*, Globus, Zagreb, 225-230.
- Brozović, D. (1970): *Standardni jezik*. Matica hrvatska, Zagreb.
- Büchmann, G. (1959): *Geflügelte Worte*. Knaur, München-Zürich.
- Carstensen, B. (1965): *Englische Einflüsse auf die deutsche Sprache nach 1945*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Carstensen, B. (1979): "Evidente und latente Einflüsse des Englischen auf das Deutsche". *Fremdwort – Diskussion*, Wilhelm Fink Verlag, München, 90 – 94.
- Dalewska-Greń, H. (1997): *Języki słowiańskie*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Doberstein, E. (1968): "Zu den Lehnbildungen und Lehnbedeutungen nach dem Deutschen in der polnischen Sprache der Gegenwart". *ZfSL*, XIII, str. 276-285.

- Filipović, R. (1986): *Teorija jezika u kontaktu*. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb.
- Fleckenstein, Chr. (1968): "Zu einigen Fragen der Lehnprägung und ihrer Anwendung im Russischen". *ZfSL*, XIII, 267-276.
- Jernej, J. (1973): "Traduzione e calco (con esemplificazione italiana, serbocroata e tedesca)". *La traduzione*, Saggi e studi, Trieste, 249-258.
- Jernej, J. (1992/93): "O klasifikaciji frazema". *Filologija*, 20-21, Zagreb, 191-197.
- Jonke, Lj. (1964): *Književni jezik u teoriji i praksi*. Znanje, Zagreb.
- Katičić, R. (1973/74): "O purizmu". *Jezik*, XXI, 3-4, Zagreb, 84-90.
- Menac, A. (1972): "Svoje i posuđeno u frazeologiji". *Strani jezici*, 1, Zagreb, 9-18.
- Migliorini, B. (1991): "Prestito". *Enciclopedia italiana*, Treccani, XXVIII, Roma.
- Muhvić-Dimanovski, V. (1992): "Prevedenice – jedan oblik neologozima". *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 446, Zagreb, 93-205.
- Nyomárkay, I. (1989): *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyomárkay, I. (1993): "Le cas du calque ... est plus complexe" (B. Unbegaun) "Über die Lehnübersetzungen mit besonderer Rücksicht auf das Kroatisch[serbisch]e". *Slavica Hung.* 38/1 -2, Akadémiai Kiadó, Budapest, 113-124.
- Rammelmeyer, M. (1975): *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*. Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung. Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden.
- Reiter, N. (1953). *Die deutschen Lehnübersetzungen im Tschechischen*. Slavistische Veröffentlichungen, 3. Osteuropa-Institut Berlin, Berlin.
- Salzmann, Z. (1991): "Anglicisms in Modern Literary Czech". *The English Element in European Languages*. Vol 4, Institute of Linguistics, Zagreb, 122-164.
- Schumann, K. (1958): *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*. Slavistische Veröffentlichungen, 16, Osteuropa-Institut Berlin, Berlin.
- Sesar, D. (1996): *Putovima slavenskih književnih jezika*. Pregled standardizacije češkog i drugih slavenskih jezika. Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Silić, J. (1999): "Nekoliko misli o normi". U: Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika, Matica hrvatska, Zagreb, 203-211.
- Šimunković, Lj. (1996): *Mletački dvojezični proglasi u Dalmaciji u 18. stoljeću*. Književni krug, Split.
- Thomas, G. (1991): *Linguistic Purism*. Longman, London-NewYork.
- Thomas, G. (1996): "The Impact of Purism on the Development of the Croatian Standard Language in the Nineteenth Century". *Fluminensia*, VII, 1-2, Rijeka, 49-62.
- Turk, M. (1996): "Jezični purizam". *Fluminensia*, VIII, 1-2, Rijeka, 63-79.
- Turk, M. (1997): "Jezični kalk: tipologija i nazivlje". *Fluminensia*, IX, 1-2, Rijeka, 85-104.
- Unbegaun, B. (1932): "Le calque dans les langues slaves littéraires". *RES* 12, str. 19-48.
- Vasilev, Chr. (1974). "Lehnprägungen im Polnischen und Slovenischen". *Festschrift für Alferd Rammelmeyer*. Hrsg. Harder, München, 405-438.
- Viereck, Wolfgang (1986): "English in prewar and FRG German". *English in Contact With Other Languages*, Budapest, 107-128.
- Vinja, V. (1951): "Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića". *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, Zagreb, 547-566.

- Ward, D. (1986): "English contribution to Russian". *English in Contact With Other Languages*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 307-331.
- Zett, R. (1970): *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen*. Die altserbische Periode. Slavistische Forschungen, 9, Hrsg. R Olesch, Köln.

Bilješke

- ¹ "As would be expected, the linguistic import and export frequently goes hand in hand with the import and export of things and ideas."
- ² Matthias Rammelmeyer (1975: 1) u raščlambi rezultata jezičnog posuđivanja za najvišu kategoriju uzima Betzov naziv "posuđeno jezično blago" ("sprachliches Lehnwort") i razlikuje "vanjsko posuđeno blago" ("äußeres Lehnwort") i "unutrašnje posuđeno blago" ("inneres Lehnwort").
- ³ Norma je statičko-dinamička kategorija. Statički aspekt norme omogućuje stabilnost standardnome jeziku, a stabilnost osigurava kontinuitet i tradiciju. Dinamički aspekt omogućuje evolutivnost, a ona osigurava razvojnost i namirivanje novonastalih potreba uvjetovanih društvenim, znanstvenim, kulturnim i gospodarskim promjenama koje jezik prati. J. Silić (1999: 203).
Statičnost kao imanentna sastavnica norme čini svaki standardni jezik nužno konzervativnim. Samim time purizam je u većoj ili manjoj mjeri pratilac svakoga standardnog jezika.
- ⁴ Prema tradicionalnoj podjeli *Slavia Orthodoxa* obuhvaća Rusiju, Ukrajinu, Bjelorusiju, Srbiju, Makedoniju i Bugarsku, a *Slavia Latina* područja Poljske, Češke, Slovačke, Lužice, Slovenije i Hrvatske. Usp. Dalewska-Greñ (1997: 560).
- ⁵ Više o purističkim tendencijama u europskim jezicima vidi G. Thomas (1991: 35-61), V. Muhvić-Dimanovski (1992: 109-112), M. Turk (1996: 63-79).
- ⁶ Rammelmeyer (1975: 262) uvrštava riječ *pristojba* u popis kalkova nastalih prema njemačkom predlošku. I. Nyomárkay (1993: 129-130) taj izraz na osnovi tvorbene strukture i administrativnih pretpostavki dovodi u vezu s mađarskim predloškom.
- ⁷ Pitanja postanka i širenja frazema još su uvijek neosvijetljena. Literatura o tome daje oskudne i neizravne podatke. Vidi G. Büchmann (1959) koji govori o izvornim oblicima i podrijetlu nekih frazema u njemačkome jeziku s općeeuropskim značajem, od kojih su mnogi strukturno i semantički podudarni s nekim frazemima u hrvatskome jeziku.
- ⁸ J. Jernej (1992/93: 191-197) drži da je talijanski utjecaj bio najsnažniji od 16. do 18. stoljeća, a njemački od kraja 18. do prve polovice 20. stoljeća.
- ⁹ Polukalkove valja razlikovati od hibridnih složenica. Nazivi hibridne složenice ili kraće hibridi definiraju se kao "riječi tvorene od sastavnica koje pripadaju različitim jezicima" (Babić 1986: 44). Hibridne su složenice, naime, širi pojam koji se odnosi na sve složene izraze u kojima se javlja strana sastavnica uz bilo koju domaću riječ, a polukalkovi su složeni izrazi u kojima je strana sastavnica moguća jedino u vezi s prevedenim dijelom.
- ¹⁰ U talijanskom je jeziku od 18. st. izraz *peso brutto* potisnut izrazom *peso lordo*. Moguće je i njemačko posredništvo. Njemački je jezik posudio talijanske izraze u 16. st.
- ¹¹ Posuđenica može ponekad upućivati na jezik koji nije davatelj obrasca za kalkiranje. Tako bi se primjerice za izraz *menadžerska bolest* prema posuđenici *menadžer* pretpostavio engleski obrazac kalku. Prema Carstensenu (1979: 92) u njemačkom je jeziku stvorena hibridna složenica *Manegerkrankheit* koja nema uzor u engleskom jeziku. Prema tome ovome je hrvatskom izrazu uzor njemačka hibridna složenica.

Antonija ZARADIJA KIŠ
Institut za etnologiju i folkloristiku
Zagreb

DVA LJUBLJANSKA GLAGOLJSKA ODLOMKA

*Bog zbori nama jednom ili dva puta,
al' čovjek na to pažnju ne obraća.*
(Job 33,14)

Tijekom dugogodišnjih tekstoloških istraživanja starozavjetne *Knjige o Jobu*, njezinih prijevoda i specifičnosti u sačuvanim hrvatskoglagoljskim¹ brevijarima do 16. stoljeća, posebnu pozornost su privlačila dva odlomka koja smo tijekom istraživanja samo evidentirali, ali nikada i detaljno istražili. Poseban poticaj za njihovu detaljniju paleografsku i tekstološku analizu iskrsnuo je upravo ove, 2003. godine kada se Međunarodni slavistički kongres održava u Ljubljani gdje se u trezoru Nacionalne in sveučilišne knjižnice (NUK) čuvaju oba spomenuta odlomka.² Premda su odlomci vremenski i sadržajno evidentirani gotovo prije stotinu godina kada su i pronađeni, o njima se detaljnije nije nigdje pisalo, jer su izlazili iz sfere globalnih paleoslavističkih znanstvenih studija,³ a njihova tekstološka mikro proučavanja nisu se do sada pokazala posebno privlačnima. Zbog općega znanstvenoga interesa te da se upotpuni mozaička predodžba o dosada pronađenim hrvatskoglagoljskim tekstovima *Knjige o Jobu*, odlučili smo detaljnije analizirati spomenute odlomke.

Odlomak s.f. 48/1

U fasciklu koji je nazvan *Glagolitica s.f. 48/1-5* u ovitku sa signaturom *s.f. 48/1* i pod naslovom *Glagol. fragment ljubljanske licealne knjižnice*, nalazi se dvolist brevijara na kojemu su ispisani počeci lekcija *Knjige o Jobu* i *Tobie*. Za ovaj se fragment ne zna gdje je pronađen, što je i pribilježeno na ovitku. U prosincu 1905. godine,⁴ Josip Vajs je za boravka u Ljubljani, sadržajno i vremenski opredijelio nepoznati glagoljski dvolist brevijara, ali ga poslije njega nitko nije detaljnije istraživao. Razlog tome je zasigurno vrlo loše stanje pergamene i gotovo potpuna nečitljivost.

Paleografske i jezične napomene

Pergameni dvolist brevijara iz 15. stoljeća, veličine je 19,5 x 26,5 cm i sadrži tekst isписan u dva stupca od po 36 redaka. Dimenzije tekstovnoga prostora iznose 13,5 x 19,5 cm, dok veličina svakoga stupca iznosi približno 6,5 x 19,5 cm. Pergameni dvolist je bio ovitak neke tiskane latinske knjige čiji su komadići kartonskih korica s tragovima boje s pergamene koja je bila prilijepljena na prvotni ovitak, priloženi u fasciklu.

Na temelju paleografskih obilježja čitljivoga dijela teksta i duktusa glagoljskih slova, odlomak je smješten u visoko 15. stoljeće, "zlatno doba hrvatskoga glagolizma", kada je stvaranje glagoljske knjige bilo na vrhuncu svoje jezične i umjetničke izvedbe. Usprkos

trošnosti pergamene, sačuvani inicijali u tekstu odraz su liturgijske glagoljske unicitijale 15. stoljeća, a protežu se cifrasto kroz nekoliko redaka teksta. Visina svećanih inicijala **M** i **B** (1b) kojima započinju odlomci lekcija iznosi oko 2,5 cm. Oni se protežu kroz četiri ili pet redaka, a ukrašeni su tipičnim onovremenim iluminacijskim ukrasima poput vitica i trakica. Stariji oblik slova **I** koji je u obliku trokuta koji probija kružnicu rabljen je samo u inicijalu (1d, 2b) kao umjetnički ukras, dok ga u tekstu nema.⁵ Velika slova u tekstu su tek pojačana crvenom bojom, dok je cijeli tekst, kao što je i uobičajeno, pisan u dvije boje: crnoj i crvenoj. Crvena boja se rabi za isticanje versa i responzorija, ali i za iluminacije inicijala, gdje se ona posebno ističe uz crnu i tek nešto malo plave boje. Cijeli odlomak je pisala jedna ruka vrlo lijepom stisnutom uglatom glagoljicom, čija visina slova ne prelazi 3 mm.

S obzirom na kaligrafsko umijeće nepoznatoga pisara, prava je šteta što je ljubljanski dvolist toliko oštećen da je vrlo teško čitljiv. S druge pak strane, upravo je zbog svoje ljepote i uzet za ovitak, te je tako uspio biti i sačuvan kao svjedok o postojanju još jednoga, zasigurno vrlo raskošnoga, rukopisnoga remekdjela iz "zlatnoga doba" glagoljaške aktivnosti.

Jezik ljubljanskoga odlomka pripada hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika 15. stoljeća koja se odlikuje nekolicinom primjera -e- refleksa "jata" (*eko, nestь, imeniê, sotone, /hall'dei, prvenca* ali i *prvênca*), ali i rjeđim primjerima -i- refleksa (*pasihu se (2x), êdihu, opri se*). Poluglas se redovito ispušta unutar riječi, pa čak i apostrof, a zadržava se još uvijek kao grafijsko obilježje na kraju riječi ali ne redovito, dok je poluglas u jakom položaju vokaliziran (*takmo, sagrêši, na*). "Đerv" zamjenjuje staroslavensku suglasničku skupinu -žd- u dva primjera *meju* i *jidihu* (ali i *êdihu*). Na morfološkoj razini valja istaknuti oblik nominativa množine *sinovi* koji je osamljen u usporedbi s drugim odlomcima koji redovito bilježe oblik *sinove*.⁶ Na leksičkoj razini valja spomenuti dva staroslavenizma koji se u vrijeme nastanka teksta smatraju već arhaizmima: *vel'bludь*⁷ (RCJHR I 2000: 287) i *sals*⁸ (Zaradija Kiš 1997: 60-61).

Sadržaj odlomka

Dvolist brevijara u cijelosti sadrži samo prvu glavu *Knjige o Jobu*, te po tome pripada skupini mlađih hrvatskoglagoljskih brevijara kraćih biblijskih čitanja.⁹ Prolog koji nam se sačuvao u ljubljanskom dvolistu, zajedno s epilogom, koji inače sadrže samo četiri hrvatskoglagoljska brevijara iz 14./15. stoljeća (Zaradija Kiš 1999: 628), čini omotač dijaloga, odnosno monologa, starozavjetne priče unutar koje se odvija drama čovjeka - pravednoga patnika.

Iz opće i temeljne podjele *Knjige o Jobu*¹⁰ razvidna su dva stvaralačka razdoblja u kojima je **prolog** odjek tradicionalističkoga pripovijedanja s folklornim koloritom, čija priča na suptilan način predstavlja podlogu za nastupajuće prodorne psihološke analize Čovjeka i vječnoga problema ljudskoga postojanja, u čemu se ističe problem *pravednoga patnika*, do tančina analizirana u poetskom dijelu *Knjige*. Prolog se sastoji od pet manjih scena od kojih se dvije događaju na nebu, a tri u Jobovoj zemlji. Izrazitost doslovnoga ponavljanja u prologu je odlika karakterističnih paralelizama semitske poezije koja se prijevodima prenosila u druge kulture, što je razvidno i u naših priređivača. Na temelju egzegetskih istraživanja dviju perikopa u kojima se pojavljuje sotona, čini se da je prolog nastao mnogo prije dijaloga i predstavlja drugo, obnovljeno stanje prvotne prastare predaje na čijim se temeljima sada razvija nova teološka napetost koja uvodi receptora u dijaloški dio *Knjige o Jobu* (Lévêque I 1970: 121)

Na temelju dosadašnjih istraživanja *Knjige o Jobu* te uz pomoć transliteriranoga teksta iz Moskovskoga brevijara (Mos)¹¹ (Zaradija Kiš 1997: 85-88) pokušali smo rekonstruirati vrlo trošni tekst ljubljanskoga odlomka koji počinje u stupcu b/16 riječima: *počnut' kn(i)gi ioba p(r̂)vu n(e)d(e)lju sekt(em̂b)ra i čtut' se do ·a· d(̂ni)*.¹² Slijedi tekst od 19 redaka koji započinje već spomenutim lijepim inicijalom M, odnosno riječju *muž̂*.¹³ Ostali dio teksta kroz cijeli stupac *b* je potpuno nečitak, ne razabire se niti jedna riječ, te ga zbog toga ovdje ne možemo donijeti. U stupcu *c* i *d* čitljivi su samo manji odlomci koje donosimo uz pomoć teksta iz Mos, kao i čitljivije dijelove s fol. *2a, b, c*. S lijeve strane brojkom označavamo broj retka u odlomku. S desne strane u zagradi označavamo biblijsku podjelu na glavu i stih. Tekst je u stupcima prekinut versom ili responzorijem koje ovdje ne navodimo. Točkicama označavamo prekid teksta u ljubljanskom odlomku. Na kraju transliteriranoga teksta donosimo kritički aparat koji je izrađen na temelju teksta *Knjige o Jobu* iz plenarnih brevijara dužih lekcija Mos, Vat5, N2, Dab.¹⁴

1c/1-36

1 po domêĥ [edín̂ kaž]do v' domu s (1,4)
voem̂·I posilajuče priziva
hu tri sestri svoe·i êdihu
i p̂ehu š nimi·i tako tvorahu
na vsaki d(̂)nĥ

.....
14 I egda skonča (1,5)
vahu [se dni pira] v' vselêni
[po]si[laše k nima] iob̂¹⁵ ·i posve
čaše e

.....
26 [prid]u s(i)novi [boži i pred'stoêhu] (1,6)
pred' go[sprodem̂]·Meju imi bê i
sotona·

O[t kudu] (1,7)
pride·O[n' že r(e)če]·Obido
ĥ zemlju i pro[ido]ĥ ju·i prid̂ sêmo·]

1d/6-26

6 I reče emu g(ospod)̂·Vnê vis (1,8)
tinu mišleniem tvoi

m̂ na raba moego ioba eko ne
st̂ podobna emu na zemli·Čl(o)vê

10 k̂ nevinan̂ i p[ra]v̂ boe se b(og)a (1,9)
i toli otstupae ot vsakogo zla]·E

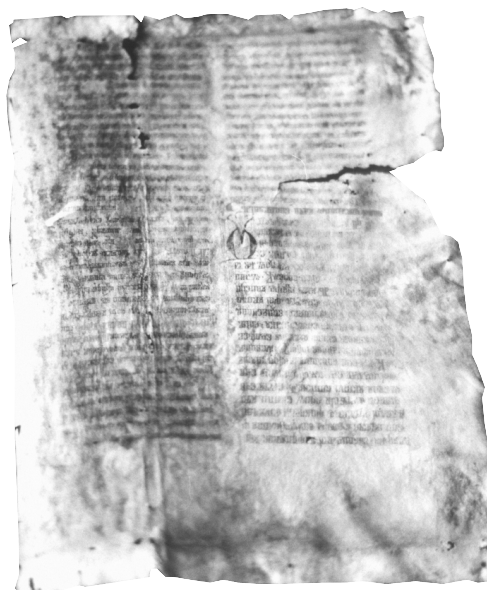
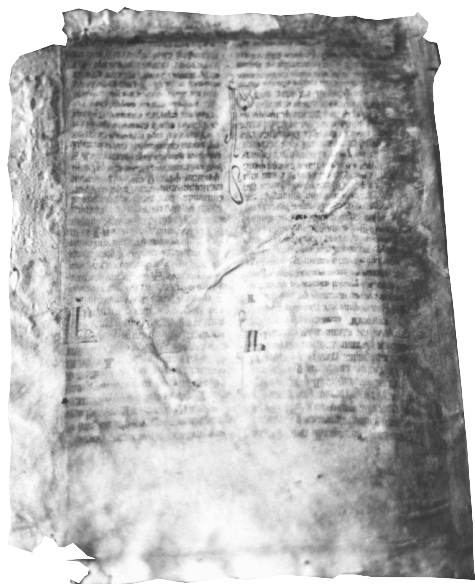
mu že otvêca sotona i reče·
Eda tune iob̂ boit' se b(og)a·Ne (1,10)
li ti esi ogradil ego·i dom̂

15 ego vsa imeniê ego·Dêla ruku
ego [blagoslovi]̂ esi [im(ê)nie ego

- rastetъ na z(e)mli]·Na prostri [ruku (1,11)
 tvoju·i takni v'sa êže imatъ·]
- .....
 27 Reče že gospodъ sotone·se vsa êže (1,12)
 imatъ iobъ v ruku tvoeju sutъ·
 takmo na nъ samogo ne prostri ruki
- 30 [tvoe·] V eteri že [d(ь)nъ] sinove (1,13)
 [i dečeri ego jidihu] i pèhu [v'
 domu] brata [s'voego prvèn'
 ca·] I se salъ pride k iobu (1,14)
 i r(e)če· Volove tvoi ora
- 2a/1-5
 1 hu·i oslice t[voe b'liz]u ihъ pasihu (1,15)
 se·i prišad' še [plena]juče pleni
 še·i rabi tvoe [oruž]iemъ izbi
 še·I az' edinъ [ube]žahъ da z(o)vê
 5 t' t(e)bê·
- 2b/18-36
 18 I egda oče [si gl(agol)aše] pride (1,16)
 drugi salъ [i r(e)če·oganъ s']
 20 pade s [n(e)b(e)se i pož'že v'se tvo] (1,17)
 e ovce [i pastiri t(ь)koe·I azъ edi]
 nъ ubêžahъ da [vaz'vês'til bimъ]
 t(e)bê·Oče semu gl(agol)juču pride
 tretī salъ reki·Vel'bljudi
 25 tvoi pasihu se sa s'kotomъ [ha] (1,18)
 l'dei že stvoriše [tri zast]
 upi·i obidoše vsêhъ [i v'zeše]
 ee vse·i otroki tvoe [iz'biše or]
 užiemъ·I azъ edinъ [ubežahъ]
 30 i pridъ zvvêstiti [tebe]·O (1,18)
 če semu glagoljuču se ini salъ pr
 ide i r(e)če·Sinove tvoi i deče
 ri tvoe êdi(hu) i pèhu vino
 v domu brata svoego prvenc
 35 a i vnezapu naide duhъ ve (1,19)
 li ot strani pustine·i opri se
- 2c/1-13
 1 vъ četiri [nugle hrama·] i podvra (1,20)
 ti se hramъ·i pokri [v'sêhъ i ubi·]
 I azъ edinъ [ubêžahъ] da v
 zvvêstê [teb]ê·T[ьgda] vsta

- 5 вѣ [iobъ razdrê suknu s'voju-i o
striže gl(a)vu s'voju-] padъ
na zemlju pokloni se g(ospode)vê i reče- (1,21)
nagъ izidoхъ [ot črêva mat(e)r]
e moee-nagъ [v'zvraçu se onamo-]
10 G(ospod)ъ da g(ospod)ъ otê-budi [ime] g(ospod)ъne
[bl(agoslovle)no]- V vsêhъ [sihъ] iobъ ne (1,22)
sagrêši-ni [bezumno ničeso]že
[protivu] b(og)u gl(agola)ъ estъ.

- 1,4 tri N2 Dab | vse Mos Vat5; êdihu | *fidihu* Mos Vat5 *êdêhu* N2 Dab;
1,5 skončavahu se N2 | isk(o)n'čavahu se Mos Vat5 Dab; v' vselêni | *va v'selenêi* Mos
Vat5 *v' veseli* N2 *va veseleni* Dab; iobъ N2 Dab | *iovъ* Mos Vat5; posvečaše | *posêčaše*
Dab *posvečevaše* Mos, Vat5, N2;
1,6 s(i)novi | *sinove* Mos N2 Vat5 Dab; bê | oče bê Mos Vat5 N2 Dab.
1,8 vnê | *vne* Mos Vat5 Dab N2; vistinu | *v'istinu* Mos Vat5 Dab N2; mišleniem | *miš'leniemъ*
Mos Vat5 Dab N2; tvoimъ | *t'voimъ* Mos Vat5 Dab N2; eko | *êko* Mos Vat5 Dab N2;
nestъ | *nêstъ* Mos Vat5 Dab N2;
1,9 otvêca | *otveča* Mos Vat5 Dab N2; b(og)a N2 Vat5 |- Mos;
1,10 vsa | *v'sa* Mos Vat5 Dab N2; imeniê | *imênie* Mos Vat5 Dab N2;
1,11 prostri | *pros'tri* Mos Vat5 Dab N2;
1,12 sotone | *sotonê* Mos Vat5 Dab N2; vsa | *v'sa* Mos Vat5 Dab N2; imatъ N2 Vat5 |
imaetъ Mos Dab; takmo | *t'kmo* Mos Vat5 Dab N2;
1,13 v eteri | *v' eteri* Mos Vat5 Dab *feteri* N2;
1,14 [b'liz]u Mos Vat5 Dab | *blizъ* N2; pasihu se N2 | *pasêhu se* Mos Vat5 Dab;

- 1,15 izbiše | *iz'biše* Mos Vat5 Dab N2; az' | *azь* Mos Vat5 Dab N2; da z(o)vět' | *da vaz'vês'til bimь* Mos Vat5 Dab N2;
- 1,16 egda | *eg'da* Mos Vat5 Dab N2; drugi | *d'rugì* Mos Vat5 Dab N2; ovce | *ov'ce* Mos Vat5 Dab N2; ubêžahь | *ubežahь* Mos Vat5 Dab N2;
- 1,17 reki N2 | - Mos Vat5 Dab; pasihu se | *pasêhu se* Mos Vat5 Dab N2; [ha]l'dei | *haldêi* Mos Vat5 Dab N2; ee vse | *v'sêhь* Mos Vat5 Dab *vse* N2; vzwêstiti | *vazvês'titi* Mos Vat5 Dab N2;
- 1,18 tvoe | *t'voe* Mos Vat5 Dab N2; êdi(hu) | *édêhu* Mos Vat5 Dab *jadêêhu* N2; prvenca | *prvên'ca* Mos Vat5 Dab N2;
- 1,19 opri se N2 | *oprê se* Mos Vat5 Dab; da vzwêstê | *v'zwêstiti* Mos Vat5 Dab N2;
- 1,20 vstavь | *v'stavь* Mos Vat5 Dab *vsta* N2; na zemlju | - Mos Vat5 Dab *нь z(e)mlju* N2;
- 1,22 v vsêhь | *va v'sêhь* Mos Vat5 Dab N2.

Ostrižak s.f. 51

Na ovitku u kojem se nalazi ovaj neobični glagoljski ostrižak zapisano je *Oton Brkopec* – *dijak VII gimnazije u Novom Mestu*. Kako nema drugih objašnjenja pretpostavljamo da je navedena osoba pronašla ostrižak, a datum koji je naveden na ovitku, 23. siječnja 1926. godine, po svojoj prilici se odnosi na vrijeme njegova pronalaska.

Paleografske i jezične napomene

Glagoljski pergameni ostrižak je dio polovice pergamenoga dvolista, po dužini presavijenoga i u svrhu nekakva nedefinirana ukrasa, grubo izrezan i to tako da su mu gornji i donji rubovi cik-cak obrezani, a bočni su ostali ravni. Pergamena je na dva mjesta probijena, vjerojatno zato da bi se kao presavijena pričvrstila, možda nekakvim kopčicama, za podlogu koju je ukrašavala.

Maksimalna visina “ukrasnoga” ostriška je oko 12 cm, a minimalna oko 10 cm. Pergamena sadrži oko 13 redaka glagoljskoga teksta pisanoga u dva stupca recto i verso koje smo obilježili slovima *A, B, C, D*. Tekst je ispisan crnom bojom, krupnom urednom liturgijskom unicijalom čija je veličine slova oko 4 mm, a samo su majuskule ispisane crvenom bojom i neznatno su veće. Pisarska posebnost (pogreška ili ne?) primijećena je na početku sedmoga retka stupca *C* gdje je glagoljsko slovo Ξ = e napisano latiničkim znakom E. Specifičnost ostriška se očituje u uporabi poluglasa jedino na kraju riječi, dok je apostrof unutar riječi vrlo rijedak. Tekst ne pokazuje primjere refleksa “jata”, a njegova je uporaba pravilna. Pisar je dosljedan u svojoj grafiji osim u jednom slučaju kada Elihuovo ime piše na dva načina *eliu /eleu*. “Đerv” se javlja samo jedanput u glagolu *ponuŕaet me*, što se podudara jedino s Vat5.

Premda je ovaj odlomak relativno kratak i nedovoljan za ustanovljavanje njegove točne datacije, ipak s obzirom na navedene fonološke elemente te veličinu i oblik slova, ostrižak bismo mogli smjestiti na sam kraj 14. odnosno početak 15. stoljeća.¹⁶ Na to nas osobito upozorava primjer vitacizma u imenici *iovь*, karakterističan za hrvatskoglagoljske tekstove starije sjeverne skupine. Vitacizam se od mlađih brevijara južne skupine u ovoj imenici javlja samo u Mos, ali je redovit u svim tekstovima starije sjeverne skupine brevijara, a to su: dva Vrbnička brevijara iz 14. stoljeća, brevijar Vida Omišljanina iz 1396. godine, Padovanski brevijar iz sredine 14. stoljeća, Mavrov brevijar iz 1460. godine i brevijar MR161 iz 1442. godine,¹⁷ čiji su tekstovi dosljedniji grčkom Septuagintinom prijevodu.

Transliteracija teksta je učinjena prema već obrazloženoj normi. Rekonstrukcija teksta i kritički aparat su učinjeni prema sačuvanom tekstu Mos, Vat5, Dab i N2, jer samo ovi brevijari sadrže navedena poglavlja.

Sadržaj ostriška

Sadržaj ostriška su stihovi koji pripadaju 31. 32. i 33. glavi *Knjige o Jobu*. Ova su poglavlja s filozofskoga i teološkoga aspekta iznimna, jer govore o Jobovoj obrani i isticanju pojma “pravednoga patnika” (31), nenadanoj pojavi Elihua (32) i njegovom objašnjenju Boga (33). Cijela 31 glava broji 37 stihova, a po sadržaju je to *Jobova obrana*. Stihovi koji su nam se sačuvali na ostrišku su slijed retoričkih pitanja koje Job izriče u gorkoj boli, nakon što je čuo i shvatio strašne optužbe prijatelja. Pitanja započinju veznikom *ače* (lat. *si*) kojim se izražava čuđenje i hipotetička nevjerica govornika prema ranije izgovorenim optužbama trojice prijatelja. Adekvatna raspodjela veznika *ače* i njegovo ponavljanje na početku svakoga pitanja ima osobitu strukturalno-kompozicijsku funkciju istaknutu u ovom odlomku, čestu u srednjovjekovnim tekstovima, čijim se “polisindetskim nizom gradi stožer čitavog iskaza, ne samo smisaoni i afektivni već nerijetko i u smislu ritmizacije, pulsiranja teksta ... svojevrsne isokoličke segmentacije” (Hercigonja 1983: 411). Polisindetom, kojega su glagoljaši znali vrlo učinkovito rabiti, postiže se pojačana ekspresija napetosti ozračja, “konstituiranje specifičnog usporenog ritma, svojevrsnog stilskog staccata kojim se postiže određeni psihološki efekt” (Hercigonja 1983: 410), te neka vrsta onomatopejskoga iskaza jecanja kojim se svraća pozornost na nadolazeći izraz, u dva navrata prekinut zaključnim Jobovim izjavama koje demantiraju poruke upitnih rečenica, a kojima se potvrđuje Jobova bogobojaznost¹⁸ – univerzalna ideja *Knjige o Jobu*. To je ponajprija izjava (31,28) *eže est(ь) bezakonie vekše-i otvrzenie vekše-i otvrzenie b(og)a viš'nago*, te posljednja, u našem ostrišku nepotpuna rečenica koja naglašava Jobovu socijalnu ulogu, njegovu darežljivost i prijateljski odnos prema strancima o čemu mogu posvjedočiti *m(u)ži krova moego* (31,31). Jobovo milosrđe stoji paralelno s lažnim poimanjem sigurnosti i povjerenja u materijalna bogatstva,¹⁹ čime se demantira pritajena sumnja o priželjkivanju zla svojim neprijateljima.

Bolni prizvuk i bezizlaznost Jobova položaja iz temelja se mijenja u glavi 32 koja je po mnogočemu posebna.²⁰ Tekst koji nam se sačuvao tek je dio kratkoga proznoga uvoda²¹ u Elihuov monolog koji izražava svu ljutnju i razjarenost mladoga čovjeka pred stereotipnim razmišljanjima starije trojice Jobovih prijatelja, njihovim izjavama kojima *takmo osuevaše iova* (32,3), ali i ljutnju na Joba *êko pr(a)v(e)dan se reče predь b(og)omь*. U stihovima 15-17 jasna je misaona gradacija od konsternacije preko mûka i iščekivanja, koja se postiže nizom semantički odgovarajućih glagola istaknutih u našem tekstu aoristnim oblikom: *vzboêše se, ne otvêçaše, otêše, ne vzgla(gola)še, staše, požiđahь*, čija dinamika znači iščekivanje Elihuova nastupa. U iskazu Eluhuova razloga za nastup dvije sintagme su nositeljice mudrosne moći: *umênie i črêvo*.²² Imenica *črêvo* ponovljena je dva puta (Vulgata rabi sinonime *uteri mei; en venter meus*), ali u funkciji srca, središta *umêniê*, tj. Mudrosti koju se Elihu, kao prorok, sa strašću sprema najobjektivnije iznijeti i želeći biti pritom saslušan, a što najavljuju nagomilani leksemi retoričke naravi: *otvêčaju* (3x), *s'kažu, s(love)sь, gl(agol)i, otvrzu ust'ne*.

U posljednjem odlomku koji nam nudi ljubljanski ostrižak, Elihu odgovara na prethodnu Jobovu izjavu o nevinosti i Božjoj nepravednosti (33,9-11).²³ Elihu kratko²⁴ upozorava na Božju nedokučivost *êk(o) vekši es(tь) b(og)ь ot č(lovê)ka*, a potom cijelim nizom primjera

pokazuje vječnu Božju pravednost i ljubav prema čovjeku koju isti nažalost ne vidi i ne spoznaje uvijek, makar mu Bog na to skreće pozornost *e[dinoju] vzgl(agole)ť b(og)ť-i paki opetť povraćaet se*.

Naredni stihovi ističu značaj sna, jer se po *s(ъn)u viděniě nočn(a)go* iskazuje Bog čovjeku u trenutcima "kada san duboko ovlada ljudima i na ležaju dok tvrdo snivaju". Važnost sna u ovom malom odlomku Elihuova iskaza diskretno ističe element pučkoga bliskoistočnoga folkloru obavijenoga magijom i politeizmom,²⁵ a koji se sastojao u vjerovanju u snove, proricanju, dozivanju duhova, astrologiji, vjerovanju u sudbine, a sve u svrhu iznuđivanja od Boga nedostižne tajne budućnosti koja je jedino Njemu poznata. Čini se da upravo snovi kao posebno stanje čovjekove psihe nisu bili odbačeni pod pretekstom magijskih rekvizita, već su prihvaćeni kao najpogodnije stanje za Božje djelovanje na čovjeka.

Zvučni izraz 16. stiha *otvrzetť uši mužemť*, kako je znalački zapisao glagoljaš, je sintagma kojim se kao posebnim sredstvom prvi i jedini put u Starom zavjetu izražava Božja objava na ovakav poseban auditivan način (akadski: *uzna puttū*; grčki: τότε ἀνακαλύπτει τοὺν ἀνθρώπων;²⁶ latinski: *aperit aures virorum*) te tako predstavlja starozavjetni književni specifikum (Lévêque II 1979: 548).²⁷

Nabrojene boli koje slijede u 17., 18. i 19. stihu *i naučae e naučitť nakazaniju· da otvratitť č(lově)ka ot těhť ēze tvoritť i izb(a)vit i ot grdosti· obličae d(u)šu ego·ot istlěniě i životť ego da ne idetť va oruži/e i nak)azu(etť i bollězn)iju na posteli·* su i dalje samo božja sredstva kojima Svemogući konstantno djeluje u osvješćivanju Čovjeka.

Značaj ovoga ostriška je u tome jer se on pridružuje navedenoj manjoj grupi plenarnih brevijara dužih biblijskih čitanja, svjedočeći o postojanju još jednoga nepoznatoga brevijara.

A (31, 24-31)

- 24 [Ače] mněhť zlato močť moju·ače vid
 25 .....
 26 ēhť slnce egda vsiěše·i m(ě)s(e)cť s'
 27 vat(e)čť·sv(ět)lo veselaše se v' t
 aině s[r(ъdъ)ce m]oe·i ocelivaňť r(u)cě moi
 28 usti moimi eže est(ъ) bez(a)k(o)nie vekš
 ee·i otvrženie vekšee·i otvrženie b(og)a
 29 višn(a)go·Ače radovahu se kras
 otoju ego nenavidečago me·i zv
 eseliňť se o tomť·eže obrětom' i z bo
 30 lězniju·Ne dah bo v pregrěš(e)nie
 grla moego da požidal bimť pre
 31 grěšae d(u)šu ego·Ače ne gla(gola)hu
 m(u)ži krova moego·kto dastť ot plt
 i ego nasi[tim'se] vaně

B (32,2-6)

- 2 [viě]še se imť·i êr(o)stiju progněva se
 eliu s(i)nť barahielť buzitť
 ot roda ravi·i progněva se protu
 iovu·togo radi êko pr(a)v(e)dan se reče pre

- 3 dь b(ogo)mь·i na tri priēt(e)li ego prognē
va se·zane ne obrētu otveč(a)niē
iskušena na takmo osuevaše
- 4 iova·eleu potrîpê iova gl(agol)juča
êko bê starêi iže gla(gola)še·Egda že
- 5 vidê êko otv(e)č(a)ti ne mogoše progn
êva se zêlo veče·I otvêča ele
- 6 u s(i)nь barahielovь buzitь r(e)če
mladêiši es(ь)mь [vrem]enemь vi že st
[areiši·]

C (32,15-22)

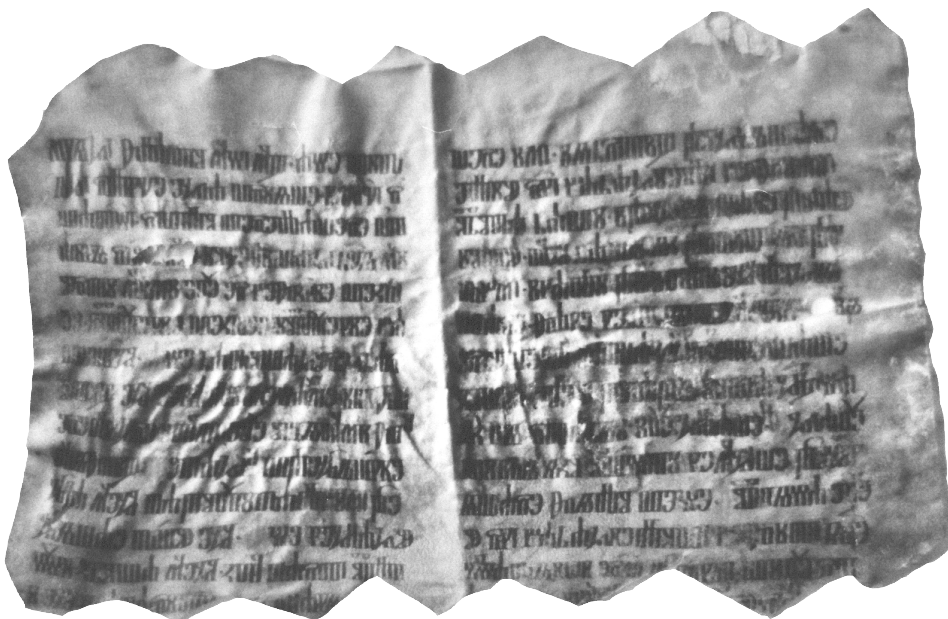
- 15 emu·i vzboêše se i ne otvêčaše k to
16 mu·i otêše gla(gola)niē d(u)še·êk(o)že požid
ahь i ne vzgla(gola)še·staše i ne otv(e)č
17 ati k tomu·Otvêčaju čestь moju·
18 iskažu umênie moe·pl(ь)n' bo esmь s(love)sь· i
ponuĵaet me d(u)hь črêva moego·
19 Eda črêvo moe lêki mastomь be
z dihaniê·lêki sasudь novь s'kru
20 ši·G(lago)li i azь otvêčaju po malu
otvrzu ustnê moi i otvečaju·Ne
21 primu veliê m(u)ža·i b(og)u č(lovê)ka ne u
22 podoblju·ne vêm bo koliko dlgo po
stiju·I ače pomalu otimet se t
[voracь moi·]

D (33,12-19)

- 12 Se ubo es(tь) v nemže nêsi opr(av)danь·Otvêč
aju t(e)bê·êk(o) vekši es(tь) b(og)ь ot č(lovê)ka·prot
13 u emu karaeši se·n(i)ne ka vsemь s(love)s
14 emь otvečaju t(e)bê·e[din]oju vzgl(agole)tь
b(og)ь·i pakî opetь povraĉaet se·i po
15 snu vidêniê noĉn(a)go·Egda narinet'
se hrapanie na č(lovê)ka i spitь na pos
16 teli·t(ь)gda otvrzetь uši muže
mь·i nauĉae e nauĉitь nakazan
17 iju·da otvratitь č(lovê)ka ot têhь êže
tvoritь·i izb(a)vit' i ot grdosti·
18 obličae d(u)šu ego·ot istlêniê i ži
votь ego da ne idetь va oruži
19 [e i nak]azu[etь i bo]lêzn[iju na posteli·]

.....

- 31,24 mněhъ | *m'něhъ* Mos, Vat5, N2; močъ | *pltъ* N2;
 31,26 viděhъ | *viděehъ* Dab; slnce | *slnъce* Mos, Vat5, N2; svat(e)čъ sv(ětъ)lo | egda *svečaše s(vě)tlo* N2;
 31,27 r(u)cě | *r(u)ci* Dab;
 31,29 obrêtom' i | *obrêtoh'* N2 Dab;
 31,30 pregrêšae | *proklinae* N2 ø Dab;
 32,2 eliu | *eleu* Dab; buzitъ | *buzъ* N2;
 32,3 iskušena | *skrušena* N2; osuevaše | *osuždaše* N2,
 32,4 eleu | *eliju* N2;
 32,5 ne mogaše | *ne vzmogu* N2 Dab *ne vzmogoše* Vat5; zêlo | *zelo* Mos;
 32,15 ne otvěčaše | *otvečaše* Mos *ne otvečajutъ* N2;
 32,16 staše | *vstaše* Mos N2; ne otv(e)čati | *bez' otvet'* N2; k tomu | *niktomu* N2;
 32,18 ponujaet me | *poněet' me* Mos *ponuždaet' me* N2 *požidaet' me* Dab;
 32,19 bez dihaniê | *bez' vzdihaniê* N2;
 32,20 ustnê | *ust'ne* Mos N2 Vat5 Dab;
 32,22 postiju | *postēju* Mos Vat5 Dab *postuju* N2;
 33,13 protu | *prot(i)vu* N2; otvěčaju | *otvečaeтъ* N2;
 33,14 povračaet se | *ne prevračaet' se* N2; egda | *eda* Mos N2 Vat5 Dab;
 33,17 tēhъ | *tehъ* Mos Vat5 N2 Dab.

Bilješke

- ¹ Tijekom istraživanja zabilježili smo 32 hrvatskoglagoljska odlomka teksta iz *Knjige o Jobu* od kojih se 23 nalaze u brevijarima, 5 su fragmenti, dva su u zborniku, jedan u psaltiru, jedan u ritualu (Zaradija Kiš 1997: 41-45).
- ² Zahvaljujem Institutu za etnologiju i folkloristiku iz Zagreba koji je podržao i omogućio moj odlazak u Ljubljanu u svrhu istraživanja glagoljskih odlomaka. Također zahvaljujem vrlo ljubaznom osoblju Odjela za rukopise u NUK-u koji su mi bili na usluzi tijekom rada u knjižnici.
- ³ *Knjigom o Jobu* u hrvatskoglagoljskim rukopisima nije se bavio pretjerani broj stručnjaka. Osim Vajsova izdanja *Liber Job* iz 1903. godine, značajnije su priloge dali još jedino Pechuška 1935. godine i Hamm 1953. godine. Najopsežnija i najpodrobnija studiju ove starozavjetne knjige, uz cjelovitu latiničku transliteraciju glagoljskoga teksta iz 15. stoljeća iz Moskovskoga brevijara te uz opsežan kritički aparat, priređena je u knjizi A. Zaradije Kiš.
- ⁴ Na ovitku je zapisan datum: *gruden 1905*.
- ⁵ Uporaba starijega oblika za slovo I nije ovdje tipična, već je odlika mlađih liturgijskih rukopisa koji starije oblike slova (osobito granato M i trokutasto I) rabe zbog ljepšega umjetničkoga i grafičkoga dojma.
- ⁶ Nominativ množine na *-ovi* rjeđi je, ali postoji u ranijoj jezičnoj fazi uz redoviti oblik na *-ove* (Sinajski psaltir), a rezultat je spajanja nastavaka *-i* i *-ove* (Vaillant 1964: 92).
- ⁷ U 15. stoljeću poznat je i sinonimski oblik *kamel* (grč. κάμελος, lat. *camelus*) koji se pojavljuje u istom stihu u Bribirskom brevijaru iz 1470. godine, Ljubljanskom brevijaru iz 14. stoljeća te u Vatikanskom brevijaru Vat. Slav. 19 iz 1465. godine, najvjerojatnije zbog pojašnjenja arhaične imenice *vel'blud*, ili pak zbog sinonimije kao stilskoga sredstva "uzvišenog izraza i razvijenog stila" (Hercigonja 1965: 123-126).
- ⁸ Za primijetiti je da ljubljanski dvolist nije dosljedan u odabiru izraza "obavijestiti". Tako u sva tri primjera: *da zověts* (1,15), *zvzěstiti* (1,17), *da zvzěste* (1,19) nudi različite verzije od kojih su samo posljednje dvije zastupljene u drugim tekstovima.
- ⁹ Rukopisni hrvatskoglagoljski brevijari do 16. stoljeća koji sadrže čitanja iz *Knjige o Jobu* su:
a) brevijari sjeverne skupine: Vrbnički I, II, III. (Vb1, Vb2, Vb3), brevijar Vida Omišljanina (VO), Padovanski (Pad), Mavrov (Mav) i brevijar MR161,
b) brevijari južne skupine: Novljanski I, II. (N1, N2), vatikanski Illirico V. (Vat5), Moskovski (Mos), Dabarski (Dab), Oxfordski (Oxf), Pašmanski (Pm), Bribirski (Brib), vatikanski Vat. Slav. XIX. (Vat19), Ljubljanski (Lab), Rimski D215 (D215), Dragučki (Drag), Medicejski (Med), vatikanski Illirico X. (Vat10). Samo četiri od njih (N2, Vat5, Mos, Dab) sadrže sve 42 glave *Knjige o Jobu*, dok ostali brevijari sadrže samo prvih nekoliko glava (Zaradija Kiš 1997: 630, 632). Ljubljanski dvolist jedini ima cjelovitu samo prvu glavu.
- ¹⁰ *Knjiga o Jobu* je podijeljena na 42 poglavlja koja se pak dijele na: **a)** prozni dio (prolog su prve dvije glave, a epilog je posljednja glava), **b)** poetski dio (39 glava).
- ¹¹ Moskovski plenarni brevijar dužih lekcija (sign. F. 270, 51/1481) ima čitanja iz *Knjige o Jobu* na fol. 195b-211a (Zaradija Kiš 1997: 43).
- ¹² Transliteraciju glagoljskoga teksta u latinički proveli smo prema usustavljenim transliteracijskim normama prema kojima su posebni glagoljski znakovi transliterirani na sljedeći način: **Б** = ê, **У** = ê, **П** = j, **І** ili **Ѧ** = ь ili ' . Jedini interpunkcijski znak u odlomku je točka u sredini retka koju smo kao takvu zadržali. Skraćene riječi su razriješene u okruglim zagradama ( ), dok su nečitljivi dijelovi teksta rekonstruirani na temelju teksta iz Mos u razlomljenim zagradama [ ].
- ¹³ Valja napomenuti da početak prijevoda (1,1) u istraženim hrvatskoglagoljskim brevijarima zavisi od toga je li provedena prilagodba prijevoda prema Vulgati ili je zadržana starija varijanta prijevoda prema LXX, što je u *Knjizi o Jobu* razvidno već u prvoj riječi *muž* (prema lat. *vir*), odnosno *člověk* (prema grč. *Ανθρωπος*). To je samo jedan od leksičkih elemenata prema kojima se rukopisi dijele na dvije, već spomenute temeljne skupine glagoljskih rukopisa (Zaradija Kiš 1997: 70).
- ¹⁴ U kritičkom je aparatu prije znaka] naveden primjer riječi iz ljubljanskoga odlomka, a nakon njega kurzivom su ispisane varijante iz drugih izvora. To su: Novljanski II. (N2) iz 1495. godine, čuva se u Župnom uredu u Novom Vinodolu, Moskovski (Mos) iz 1442./1443. godine se nalazi u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci u Moskvi, vatikanski brevijar Illirico V. (Vat5) iz 1379. godine se čuva u Vatikanskoj

knjižnici (Biblioteca Apostolica Vaticana), Dabarski (Dab) iz 1486. godine se nalazi u Arhivu hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (Zaradija Kiš 1997: 46-166).

- ¹⁵ Osobno ime Job se u hrvatskoglajolskim prijevodima susreće u dvije grafije: *iob̄s* / *iob̄s*. U drugom se primjeru pojavljuje vitacizam koji pokazuje utjecaj LXX (Zaradija Kiš 1997: 59).
- ¹⁶ Ako bi se ova pretpostavka pokazala točnom, onda bi ljubljanski ostrizak bio jedini primjer postojanja brevijara dužih lekcija starije sjeverne skupine glagoljskih rukopisa.
- ¹⁷ Iako svi ovi rukopisi nemaju sačuvan tekst našega ostriška, potvrdu vitacizma smo našli u prvoj glavi *Knjige o Jobu* koju spomenuti brevijari sadrže gotovo u potpunosti (Zaradija Kiš 1997: 169-191)
- ¹⁸ Jobova vjernost Bogu istaknuta je u stihovima 27-28 na primjeru osuđivanja starih babilonskih vjerovanja u boga-sunca i boga-mjeseca, poznata u Jobovoj zemlji, te molitvenim ideogramom obožavanja, iskazanim rukom na ustima (Dhorme 1911: 104).
- ¹⁹ Ista je problematika već bila spomenuta u 22. glavi, a u Starom zavjetu je poznata je još iz 52. psalma.

Job 22, 25   *Svesilni će postat tvoje suho zlato,*
                           on će biti tvoje gomile srebrene.

Ps 52, 10–11   *A ja, ko zelena maslina u Domu Božjem,*
                           uzdam se u Božju dobrotu dovijeka.
                           Hvalit ću te svagda što si učinio,
                           i slavit ću tvoje ime, jer je dobrostivo,
                           pred licem tvojih pobožnika.

Cf. *Biblija*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb 1991.

- ²⁰ To je Elihuov monolog. Njegova pojavnost u *Knjizi o Jobu* je po svoj prilici najstariji dodatak koji je zbog svoga sadržaja i poruka zainteresirao mnoge egzegete, osobito nakon 1926. godine do kada je studija P. Dhormea bila nezamjenjiva (Lévêque II 1970: 537). Među posebno zanimljivim i nadasve preciznim studijama Elihuova monologa valja istaknuti radove Clausa Westarmanna iz 1956. godine i Georga Fohrera iz 1963. godine (Lévêque II 1970: 539) koji su dali posebno svjetlo na teološka i egzegetska istraživanja na temu Joba.
- ²¹ U proznom uvodu doznajemo kratku Elihuovu genealogiju: on je sin Barakeelov, dolazi iz zemlje Buz, a od plemena je Ramova. Njegovo ime je izraelskoga porijekla, dobro poznato u vrijeme Sudaca, a znači "on je moj Bog" (Lévêque II 1970: 570 bilj. 1, 2, 3).
- ²² Svoju utrobu u kojoj vrije Mudrost koja se mora izreći, Elihu uspoređuje s mladim vinom koje vrije u zatvorenoj posudi *črêvo moe lêki mastom̄ bez dihaniê* (32,19). Staroslavenska imenica *m̄st̄b* > *mast̄b* u značenju "mlado vino" (kaj. *mošt*) je latinitet u staroslavenskom jeziku, lat. *m̄stum*, gdje vokal *a* dolazi iz lat. *ū* preko velarnog poluglasa *ʙ* (Skok II 1972: 383-384).
- ²³ 33,9   *Nedužan sam i bez ikakva grijeha,*
                           prav sam i nema krivice na meni.
- 33,10   *Al On izlike protiv mene traži*
                           i za svojeg me drži dušmanina.
- 33,11   *Noge je moje u klade metnuo,*
                           nad svakim mojim on pazi korakom.
- Ovi nam stihovi nisu sačuvani, ali ih je važno imati na umu, jer se naredni reci odlomka odnose upravo na njih.
- ²⁴ Kratkim rečenicom (33,12) u kojoj Elihu ističe Božju nedokučivost, otvara se jedna od ključnih tema koja se razmatra u poglavljima 38 – 41 (Zaradija Kiš 1998: 1015-1029) u kojima riječ uzima Bog.
- ²⁵ Elementi mnogoboštva i magije, premda dugo nazočni u izraelskom monoteizmu i tek progresivno i polagano napušteni, bili su vrlo rano kritizirani u Starom zavjetu (Lev 19,26; 1Sam 15,23; 28,3).
- ²⁶ Tijekom istraživanja rabljeno je izdanje Vulgate koje je priredio P. Michael Hetzenauer: *Biblia Sacra Vulgatae editionis*. Romae, 1914., te izdanje Septuaginte koje je priredio Joseph Ziegler: *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum*. Göttingen, 1982.
- ²⁷ Glede auditivne problematike u *Knjizi o Jobu* u prijevodu hrvatskih glagoljaša v. studiju M. Altbauera, *Sluxom" uxa slišax" (Job, 42,5)*.

Ljuba DABO-DENEGRI, Split, Dragica DRAGIČEVIĆ, Zagreb,
Antica MENAC, Zagreb, Anja NIKOLIĆ-HOYT, Zagreb,
Stefan M. PUGH, St Andrews, Lelija SOČANAC, Zagreb,
Orsolya ŽAGAR-SZENTESI, Budapest

ADAPTACIJA POSUĐENICA IZ ŠEST EUROPSKIH JEZIKA U HRVATSKOM

Autori analiziraju adaptaciju modela iz šest europskih jezika (talijanskog, njemačkog, mađarskog, francuskog, ruskog i engleskog) na fonološkoj, ortografskoj, morfološkoj i semantičkoj razini, prikazujući i povijesno-sociolingvističke uvjete koji su pogodovali posuđivanju iz navedenih jezika.

1. Uvod.

Hrvatska, kao dio Srednje Europe i Mediteranskog prostora, područje je susreta različitih jezika i kultura. Tragovi jezičnih dodira, koji su u različitim sociolingvističkim okolnostima trajali kroz čitavu povijest do današnjih dana, prisutni su u posuđenicama iz europskih jezika, koje su u hrvatski ulazile posredno i neposredno, uslijed intimnog ili kulturnog posuđivanja. Dodiri s talijanskim, njemačkim i mađarskim tako djelomično pripadaju intimnom posuđivanju, dok dodiri s francuskim, ruskim i engleskim pripadaju gotovo isključivo kulturnom posuđivanju. Kod intimnog posuđivanja utjecaji mogu biti mnogo dublji, te uz leksik mogu zahvatiti i sintaksu, pa čak i fonologiju i morfologiju, dok se aloglotski utjecaji kod kulturnog posuđivanja zadržavaju na periferiji jezičnoga sustava. Putevi kojima su posuđenice preuzimane u hrvatski jezik vrlo su složeni – talijanizmi su u primorske govore ulazili izravno, dok su u sjevernu Hrvatsku često dolazili njemačkim posredništvom; neki su galicizmi u hrvatski ulazili njemačkim, a neki talijanskim posredništvom; s druge strane, imamo brojne hungarizme čiji su modeli u mađarskome germanizmi koji su tamo već ranije adaptirani. Katkada su iste posuđenice ulazile u hrvatski različitim putevima. U tekstu koji slijedi ukratko će se prikazati načini adaptacije posuđenica na fonološkoj, morfološkoj, ortografskoj i semantičkoj razini u fazi primarne i sekundarne adaptacije, primjenjujući postavke teorije jezika u kontaktu akademika Rudolfa Filipovića (Filipović, 1986), koji je i dao poticaj za proučavanje jezičnih dodira hrvatskoga s europskim jezicima.

2. Talijanske posuđenice

Hrvatski je bio u dodiru s romanskim elementom od početaka hrvatske povijesti na istočnoj obali Jadrana kada dolazi do hrvatsko-romanske simbioze u primorskim gradovima u kojoj postepeno prevladava hrvatski etnički element. Različite varijante dalmatskoga izumiru pod pritiskom srodnog romanskog idioma – mletačkog kojemu prestiž daje politička i ekonomska moć Venecije. Mletački postaje dominantnim jezikom trgovine i pomorstva

na Mediteranu, kao i jezikom uprave u Istri i Mletačkoj Dalmaciji. Toskanski, kao jezik kulture, prisutan je u najvećoj mjeri na području Dubrovačke Republike. Stoljeća intenzivnih hrvatsko-talijanskih dodira i proširene dvojezičnosti ostavila su znatan trag u leksiku priobalnih govora. Sudeći prema književnim, a i nekim arhivskim izvorima, prebacivanje kodova bilo je također uobičajen oblik komunikacije koji je odražavao sociolingvističke funkcije uključenih jezika.

U ranijim razdobljima talijanizmi ulaze u sjevernu Hrvatsku iz primorskih govora. U 19. stoljeću raste potreba za stvaranjem terminologija te se preuzimaju talijanizmi iz područja glazbe, umjetnosti, trgovine, bankarstva i sl. Središtem ekspanzije talijanizama u Srednjoj Europi postaje Beč, kao centar Habsburške Monarhije. Počevši od 19. stoljeća dolazi do stvaranja hrvatskoga standardnog jezika koji doživljava postepenu afirmaciju tijekom 20. stoljeća kada preuzima sve sociolingvističke domene i funkcije. Talijansko-hrvatski bilingvizam na razini jezične zajednice nestaje ili se zadržava na rudimentarnoj razini.

Usporedba talijanizama u standardnom hrvatskom i dubrovačkom govoru ukazuje na znatne razlike između kulturnog i intimnog posuđivanja na fonološkoj, morfološkoj i osobito semantičkoj razini.

Sličnosti između hrvatskog i talijanskog fonološkog sustava umanjuju potrebu za fonološkom adaptacijom. U pogledu fonemske distribucije nema značajnih inovacija. Naglasak se u dubrovačkom prilagođava štokavskom sustavu (*bòkūn, džàrdīn*), dok se u standardnom jeziku javljaju i kompromisni oblici (*pancèta*). Budući da su hrvatski i talijanski pravopis djelomično fonetski, izgovor se često podudara s ortografijom (*bevanda, lira, riva*). Na morfološkoj razini osnovna je razlika između dvaju korpusa u zastupljenosti vrsta riječi. U oba dominiraju imenice, no dok su u standardnom hrvatskom druge vrste malo zastupljene, u dubrovačkom ima velik broj glagolskih (*akužat, divertiškat, falit*), pridjevskih (*čivil, denj, felič, sinčer*) i priložnih posuđenica (način: *galanto, posibila*, vrijeme: *delongo, dža, subita*, mjesto: *fora, via*, količina: *almanko, pjutosto*). Ima i primjera posuđivanja prijedloga (*contro, secondo*) i veznika (*anci, eppure, però*). Razlike najviše dolaze do izražaja na semantičkoj razini. Talijanizmi u standardnom hrvatskom uglavnom su stručni termini vezani uz glazbu (*arija, opera, sonata*), likovne umjetnosti (*akvamarin, pastel*), književnost (*novela, sonet*), trgovinu i bankarstvo (*banka, kasa, kredit, roba, valuta*) itd. Dubrovački korpus karakteriziraju brojne posuđenice koje označavaju apstraktne pojmove: misli, osjećaje, karakterne osobine i interpersonalne odnose (*alegrija, amičićija, fortuna, koradž, libertat, opinion, onestat, kolora, pasion, pjačer, tradimenat*). Posuđenice tog tipa ukazuju na bliskost jezičnih dodira i prestiž jezika davatelja.

(Lelija Sočanac)

3. Njemačke posuđenice

Širina korpusa germanizama u hrvatskom jeziku karakterizirana je raznolikošću područja koje obuhvaća i svojevrstan je dokaz različitosti kontakata hrvatskog s njemačkim jezikom kroz duže vremensko razdoblje /počevši od 16.st./, te njegovog korištenja u širokim slojevima društva, posebno sjeverozapadne Hrvatske.

Germanizmi u današnjem hrvatskom jeziku obuhvaćaju tri vrste riječi – imenice, glagole i pridjeve, čije se replike oblikuju kroz jedan od triju stupnjeva adaptacije.

Premda hrvatski i njemački jezik genetski ne pripadaju istoj jezičnoj skupini, u njihovim su morfološkim strukturama i fonološkim sustavima uočljive i podudarnosti. Zahvaljujući

tome velik se broj posuđenica oblikovao procesom ili nulte ili kompromisne adaptacije, što je vidljivo kod imeničkih i pridjevskih replika na morfološkoj, fonološkoj, ortografskoj ili semantičkoj razini. Osobitost predstavlja kod dijela imeničkih replika promjena ženskog roda modela koji završavaju konsonantom u muški rod /*Bügel* > *peglal*/ i potpuna adaptacija glagola provedena zamjenom njemačkog sufiksa hrvatskim /*richten* > *rihtatil*/.

Na fonološkoj razini adaptacija je prisutna kod otvorenih vokala i afrikata koji su prilagođeni djelomično, te kod zaobljenih vokala, neutralnog vokala, neslogotvornog /*a*/, uvulara /*r*/, dentala /*R*/ i kod palatala /*x*/, /*ç*/ koji podliježu potpunoj transfonemizaciji. Zanimljivo je ponašanje eksploziva i njihovo prelaženje zvučnih u bezvučne i obratno, bez obzira na položaj fonema u strukturi replike /Wortanlaut, Wortauslaut/ (Pflug /*pflu:k*/ > plug, BÜchse /*byksə*/ > piksa).

Proces formiranja ortografskog oblika germanizama također se odvija na tri načina; najbrojnija je skupina replika oblikovanih prema izgovoru modela /*Luft* < *luft*/, ali su prisutne i one koje odražavaju ortografiju modela /*Frühstück* < *frukštik*/ ili predstavljaju kombinaciju izgovora i ortografije modela uz korištenje hrvatskih grafema /*Schneider* < *šnajder*/.

Analiza značenja modela pokazuje da su prošli različite oblike adaptacije, i to primarnu – vidljivu u replikama s dva ili više podudarnih značenja /*cug* – *vlak*, *potezl*/, ili sa suženim značenjem /*bal* – *plesna svečanost*, *templ* – *sinagoga*/ i sekundarnu adaptaciju koja podrazumijeva proširenje značenja i potpuno uklapanje u leksički sustav hrvatskoga jezika /*saft* = *sok*, *mesni umak*; *plac* = *trg*, *zemljište*, *tržnica*/.

U ovu skupinu spadaju i imenice s metaforičkom ekstenzijom /*cimer* = *kolega*, *sustanar*; *štos* = *dosjetka*, *pošalica*/.

Posredstvom njemačkoga jezika hrvatski je prihvatio velik broj talijanizama /*banket*, *proces*, *sonet*/, galicizama /*bordura*, *blamaža*, *bežl*/ i anglicizama /*keks*, *kaučl*/, ali i internacionalizama /*prevencija*, *procedural*/ koji su već prethodno u njemačkom prošli adaptacije različitih stupnjeva. Neki su od njih zadržali oblik koji su poprimili u njemačkom, a drugi su se još dodatno adaptirali u skladu s tri prethodno navedena principa.

(*Dragica Dragičević*)

4. Mađarske posuđenice

Usporedbi s većinom jezika kontaktološki relevantnih za razvoj hrvatskoga književnog leksičkog fonda, mađarski ima jedinstveno mjesto po tome što razdoblje posuđivanja riječi iz tog jezika počinje već u 12-13. stoljeću, a završava također vrlo rano, u 17. stoljeću. S obzirom na to da su se mađarski leksički elementi preuzimali u hrvatski u doba kada njihov oblik još nije bio do kraja učvršćen ni u jeziku davatelju, točno detektiranje njihove fonološke, ortografske, morfološke i semantičke adaptacije hrvatskome sustavu često se ne može procijeniti na temelju današnjega standardnog oblika dotičnih mađarskih riječi. Kod nekih skupina hungarizama, naime, posuđenica u hrvatskome i njoj odgovarajući današnji mađarski oblik prepoznatljivo se razlikuju na strukturnom i sadržajnom planu, što nije rezultat supstitucije, nego kasnijeg razvoja oblika i značenja nekadašnjega mađarskog modela.

Na planu fonološke i ortografske prilagodbe posebnu pozornost posvećujemo utjecaju znatne različitosti vokalnih sustava na adaptaciju hungarizama. Također su brojni slučajevi gdje je u adaptaciji, uslijed bitno labavijih fonotaktičkih pravila aglutinativnog mađarskog jezika, glasovna supstitucija provedena i unatoč postojanju identičnog fonema u jeziku primatelju (npr. *kečiga*, *cipela*, itd.). Znatna nepodudaranja u gramatičkim sustavima dvaju

jezika (npr. nepostojanje kategorije gramatičkog roda) rezultiraju posebnim potrebama morfološke prilagodbe; pritom su posebno zanimljiva pitanja formiranja gramatičkoga roda imenica (npr. *bakandža*, *lepinja*), udomaćivanje nekorijenskih oblika (modeli-izvedenice): npr. *gulaš*, *bundaš*, itd., kao i mnogi slučajevi adaptacije vrste riječi. Na planu semantičke adaptacije prvenstveno su zanimljive mađarske posuđenice u kojima je novo značenje formirano ispreplitanjem više vidova semantičke promjene (npr. sužavanje značenja i pejorizacija: *hajduk*, *čopor*, itd.). Klasifikacija semantičkih promjena tijekom adaptacije hungarizama znatno je otežana činjenicom da su oni u hrvatski preuzeti prije 4-5 stoljeća, otkada razvoj značenja modela i replike u jezicima u dodiru kontinuirano traje, stoga se dotične promjene značenja ne mogu uvijek jednosmisleno uvrstiti u primarnu ili sekundarnu adaptaciju (taj se problem javlja npr. kod *salaš*, *gudura*, itd.).

(Orsolya Žagar-Szentesi)

5. Francuske posuđenice

Zemljopisno udaljene, društveno-politički nepovezane, Hrvatska i Francuska nisu bile sve do Napoleonova doba u izravnom dodiru. Formiranjem Ilirskih provincija uspostavljaju se najizravnije veze između ove dvije zemlje. Zasnovane na političkim temeljima, te su veze imale društvenih, kulturno-književnih pa i jezičnih posljedica. Leksik se hrvatskoga jezika obogaćuje tada francuskim izrazima iz područja prava, sudstva i uprave. Prestiž francuske književnosti s kraja 19. i početka 20. stoljeća objašnjava brojne posuđenice posebno iz književnosti i kulture. U djelima mnogih naših autora toga doba nalazimo mnoštvo citata ili izraza francuskog podrijetla. Takve, literarne posuđenice koje prenose književnici ne pokazuju utjecaje jezika posrednika, premda valja naglasiti da je značajan broj posuđenica iz francuskoga u hrvatski preuzet posredovanjem talijanskoga odnosno njemačkoga jezika.

Rezultati prilagodbe francuskih posuđenica u hrvatskom na ortografskoj, fonološkoj, morfološkoj i semantičkoj razini proizlaze iz sličnosti odnosno razlika koje postoje između francuskog i hrvatskog jezičnog sustava.

Na ortografskoj se razini ova dva sustava umnogome razlikuju; francuski je sustav zadržao etimološki pravopis, dok se hrvatski pravopis temelji na fonološkom načelu i slijedi princip "jedan znak jedan fonem". U formiranju ortografije posuđenice, najzastupljenija je ona kategorija u kojoj se ortografija posuđenice formira prema izgovoru modela (fr. *placard* > hr. *plakar*). Razlike u fonološkim sustavima dvaju jezika najočitije su na planu samoglasnika; francuski će samoglasnički sustav u hrvatskom stoga zahtijevati mnogo veću prilagodbu od suglasnika, koji su znatno bliži hrvatskom konsonantizmu. Morfološka analiza obuhvaća imenice, pridjeve i glagole. U kategoriji imenica, razlike u morfološkim sustavima hrvatskoga i francuskoga odnose se ponajprije na kategoriju roda. Mada je gramatički rod zajednički obama sustavima, dva jezika ipak predstavljaju različite sustave. Francuske imenice koje završavaju na suglasnik dobivaju oznaku muškoga roda, jednako kao i imenice u hrvatskom (fr. *stage* > hr. *staž*). Drugačije se međutim ponašaju francuske imenice koje završavaju na samoglasnik. U hrvatskom te imenice prelaze u muški rod (fr. *foyer* > hr. *foaje*, *attaché* > *ataše(j)*), što je inovacija u morfološkom sustavu hrvatskoga jezika, budući da su imenice na samoglasnik u hrvatskom srednjeg ili ženskog roda. Pridjevi su uglavnom potpuno prilagođeni hrvatskom sustavu, osim pokojeg primjera koji ostaje na razini kompromisne replike (fr. *lilas* > hr. *lila*). Ni u adaptaciji glagolskih posuđenica nema većih odstupanja;

zamjenom francuskih infinitivnih nastavaka hrvatskima ove su riječi potpuno uklopljene u glagolski sustav hrvatskoga jezika (fr. *atterrir* > hr. *aterirati*). Semantička je prilagodba provedena na temelju primarne i sekundarne adaptacije. Suženje značenja, koje se odvija u okviru primarne adaptacije, najčešća je semantička promjena koja se javlja u našoj analizi (*desant* je u hrvatskom preuzet samo u značenju “iskrcavanje ili spuštanje s mora ili zrakom na neprijateljski teritorij”; ne označuje ni “spuštanje ni “silazak”, ni “nagib” niti “spust”, “padinu” ili “upad” kao u francuskom, već samo specijalizirano značenje iz vojne terminologije. Zabilježili smo i primjere proširenja značenja, te elipse i pejorizacije.

(Ljuba Dabo-Denegri)

6. Ruske posuđenice

Hrvatski i ruski jezik pripadaju skupini slavenskih jezika: hrvatski kao jedan od južno-slavenskih, a ruski kao jedan od istočnoslavenskih. To su dakle dva srodna jezika s mnogo zajedničkih crta kako u gramatičkoj strukturi tako i u leksičkom sastavu. Najfrequentniji leksik obaju jezika naslijeđen je iz davne zajedničke prošlosti te je i danas, uz promjene nastale prema zakonitostima povijesnoga razvitka, dio jednoga i drugoga jezika.

Ovdje se nećemo baviti tom mnogobrojnom skupinom zajedničkoga leksika, nego drugom, manjom zajedničkom skupinom, a to je onaj leksik koji je iz jednoga od tih jezika (ruskoga) u tijeku njihova razvitka preuzet u drugi (hrvatski).

Hrvatski i ruski, zemljopisno dosta udaljeni, nisu u svom povijesnom razvitku imali bližih kontakata, pa posuđenice iz ruskoga jezika u hrvatski pripadaju ponajviše sferi kulturnog posuđivanja. Veliku je ulogu odigrala pritom ruska književnost 19. stoljeća, koja je u Hrvatskoj vrlo brzo dobila svoje prijevode. Ruske riječi za oznaku raznih specifičnosti ruskoga života, koje nisu imale hrvatskih ekvivalenata, nisu tada prevedene, nego su ostavljene u ruskom ili malo izmijenjenom obliku (npr. *stepa*, *matuška*, *boršč*). U 20. stoljeću pored literarnih izvora pojavili su se i novi, pa su u hrvatski jezik počeli ulaziti ruski izrazi s područja publicistike, osobito politike. Ta se tendencija pojačala nakon Drugoga svjetskog rata, kada su se tzv. sovjetizmi, riječi za oznaku društveno-političkih pojava u Sovjetskom Savezu, proširile u mnoge jezike, pa i u hrvatski (npr. *kolhoz*, *udarnik*, *čistka*). Posuđivanje rusizama iz političke sfere nastavljeno je i u post-sovjetsko vrijeme (*glasnost*, *perestrojka*).

Procesi i rezultati adaptacije ruskih posuđenica u hrvatskom određeni su tipom i stupnjem sličnosti i različitosti hrvatskoga i ruskog jezika.

Ortografsku adaptaciju opredjeljuje, s jedne strane, suodnos fonološkoga sustava i ortografije u ruskom jeziku, a s druge strane postojanje različitih alfabeti (ćirilice i latinice) u jeziku davatelju i jeziku primatelju.

Fonološka adaptacija posuđenica osobito je važna za ova dva jezika, koja se, pored drugih sličnosti, na fonološkom planu veoma razlikuju. Razlika se u prvom redu odnosi na različit broj samoglasničkih i suglasničkih fonema i na postojanje kategorije palataliziranosti / nepalataliziranosti suglasnika u ruskom, a ne i u hrvatskom jeziku.

U *morfološkoj adaptaciji*, u kojoj osobito dolaze do izražaja sličnosti dvaju jezika, uveli smo kao nov element pojavu *identičnih tvorbi*, koja omogućuje precizniju analizu.

U *semantičkoj adaptaciji* zastupljeni su u većoj mjeri slučajevi sužavanja značenja, a u znatno manjoj slučajevi proširivanja značenja.

(Antica Menac)

7. Engleske posuđenice

Utjecaj engleskog na hrvatski, poglavito na hrvatski leksički inventar, tijesno je povezan s uspostavljanjem engleskog kao globalnog jezika u današnjem svijetu. Stoga se hrvatski jezik, unatoč svim purističkim nastojanjima, ne može isključiti iz odnosa u svijetu prema engleskom jeziku i zapravo internacionalnim terminologijama. Engleski su elementi različito prisutni u različitim funkcionalnim stilovima, u znanstveno-stručnom stilu više nego u administrativnom, a vrlo su česti u publicističkom odnosno u razgovornom stilu, osobito u ležernoj i spontanjoj komunikaciji među mladim ljudima urbanih sredina (*Danas puštaju samo house i techno, a sutra je hip-hop; Moj look nije sasvim in jer svi nose military ili trash, a ja sam se odlučila za glam; Nisam stigla isprintati još jedan file, a mislila sam daunlodirati i jedan site s neta, ali bit će O.K.*).

Poput drugih riječi stranoga podrijetla anglicizmi ulaze u hrvatski jezični sustav kao strane riječi, tuđice, prilagođenice ili usvojenice. Međutim, zahvaljujući brzini i opsegu posuđivanja, mnogi anglicizmi dolaze u hrvatski jezik u svojstvu prilagođenica (*čip, čarter, printer*) odnosno tuđica (*bajt, fajl, džingl*) i, osobito u posljednje vrijeme, stranih riječi koje se odlikuju izvornom grafijom (*home page, life-style, show room*).

Proces formiranja fonološkog /morfološkog /ortografskog /semantičkog oblika replike određen je sličnostima i razlikama među fonološkim /morfološkim/ ortografskim/semantičkim sustavima dvaju jezika. Shodno tome, zbog nepodudaranja broja i odnosa grafema i fonema u engleskom i hrvatskom, engleski se fonemi/grafemi u procesu jezičnog posuđivanja ne mogu uvijek jednostavno zamijeniti odgovarajućim fonemima/grafemima hrvatskoga jezika. Primjerice, u određivanju tipova fonološke adaptacije ili transfonemizacije najveći problem predstavljaju fonemi jezika-modela koji se nedovoljno razlikuju, na primjer labiodentalni spirant /v/ u hrvatskom se svrstava među sonante, a u engleskom je labiodentalni frikativ i tvori zvučni parnjak zubnousnenom tjesnačnom suglasniku /f/. Osim toga, različiti načini formiranja fonologije i ortografije engleskih posuđenica (prema ortografiji ili izgovoru modela, ili pod utjecajem jezika posrednika) generiraju nekoliko paralelnih oblika pojedinih anglicizama, pa se nerijetko događa da se ista posuđenica javlja u više oblika (*joystick: džojstik; copyright: kopirait: kopirajt*). Analiza morfološke adaptacije engleskih modela u replike te njihova integracija u hrvatski morfološki sustav također je motivirana sličnostima i razlikama među dvama sustavima. Na primjer, pri određivanju roda posuđenica treba naglasiti da je rod u engleskom prirodan, a u hrvatskom gramatički, pa se engleske posuđenice u određivanju roda moraju uključiti u sustav gramatičkog roda hrvatskog. Osim toga, engleski glagolski sustav nema kategoriju glagolskog vida, engleski pridjevi ne pokazuju razlike između singulara i plurala, ne razlikuju rod ni padeže pa proces morfološke adaptacije engleskih posuđenica karakteriziraju nemale i znakovite promjene. Konačno, semantička adaptacija obuhvaća različite tipove promjene značenja do kojih dolazi u procesu jezičnog posuđivanja. Zanimljivo je istaknuti da znatan broj recentnih posuđenica iz engleskog – nove riječi u hrvatskom – oblikuje svoje značenje nultom semantičkom ekstenzijom što znači da opseg značenja replike potpuno odgovara opsegu značenja modela. Naime, engleske riječi od kojih potječu, nerijetko su i same neologizmi, dakle nove riječi u engleskom, koje još nisu razvile sekundarna i općenito dodatna značenja u jeziku davatelju (*chat room, spam, power-nap, slow food, doggy bag*).

(Anja Nikolić-Hoyt)

8. Hrvatsko-engleski dodiri u povijesnoj perspektivi: novi latinski

Jezični dodiri jedan su od najvažnijih uzroka jezičnih promjena. Kontakti između hrvatskog i drugih jezika – kako susjednih tako i onih udaljenijih – nedvojbeno su doprinijeli onome što danas smatramo hrvatskim jezikom. U prvome dijelu ovoga članka analiziraju se dodiri između hrvatskog i drugih jezika kao što su talijanski, njemački, mađarski, engleski itd. na različitim jezičnim razinama. Ja bih želio na kraju prikazati engleski iz šire perspektive, uzimajući u obzir ključnu povijesnu paralelu: ulogu latinskog (kao jednog od jezika u kontaktu, jezika društva i jezika crkve) koji je dao znatan doprinos stvaranju književnog i govornog hrvatskog jezika.

Uvijek postoje određujuće situacije koje zauvijek obilježe jedan jezik. Kada je riječ o hrvatskom, ne može se poreći ogroman utjecaj koji je latinski imao u srednjovjekovnoj Europi i kasnije, sve do doba buđenja nacionalne svijesti i jezične kodifikacije. Možda ne bismo pretjerali kada bismo rekli da je latinski bio najvažniji jezik kulture u pred-modernoj i ranoj modernoj Europi, premda o tome i ne treba posebno raspravljati.

Sljedeći je korak razmotriti sadašnju ulogu engleskog kao svjetskog jezika kulture, pri čemu mislimo na popularnu kulturu, tehnologiju (uključujući Web) i osnovnu komunikaciju u ulozu lingue franche. U tom smislu ustvrdio bih da će engleski postati (ukoliko to već i nije) 'novi latinski' koji neće biti ograničen samo na Europu već će se proširiti mnogo dalje. U budućim bi istraživanjima trebalo izvršiti strukturalnu i sociolingvističku usporedbu leksičkog razvoja utemeljena na latinskom i engleskom, uspostavljajući jezične paralele koje se protežu kroz čitavo tisućljeće leksičkih promjena.

(Stefan M. Pugh)

Literatura

- Anić, Vladimir (1998), *Rječnik hrvatskog jezika* - 3. prošireno izdanje. - Zagreb: Novi liber.
- Badurina, Natka (1997), *Hrvatska / Italija : stoljetne veze: povijest, književnost, likovne umjetnosti* /priredila Natka Badurina. - Zagreb : Društvo hrvatskih književnika.
- Der große Duden* (2002), Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag.
- DUDEN 5. (2001), *Das Fremdwörterbuch*. - Mannheim; Leipzig- Wien; Zürich: Dudenverlag.
- DUDEN 6. (1990) - *Das Aussprachewörterbuch*, Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich : Dudenverlag.
- Dürriegl, M. A. (1988): *Hungarizmi u hrvatskom književnom jeziku*. Jezik, 35, Zagreb, 97-100.
- Filipović, Rudolf (1986), *Teorija jezika u kontaktu : uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. - Zagreb : JAZU; Školska knjiga.
- Filipović, Rudolf (1990), *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku*. - Zagreb : JAZU; Školska knjiga.
- Filipović, Rudolf – Dabo-Denegri, Ljuba – Dragičević, Dragica – Menac, Antica – Nikolić-Hoyt, Anja – Sočanac, Lelija – Žagar-Szentesi, Orsolya (1999), Transmorfemizacija modela šest europskih jezika u hrvatskom, *Filologija* 33, 1, 1-54.
- Franolić, Branko (1975), *L'influence de la langue française en Croatie d'après les mots empruntés*. - Paris : Nouvelles Éditions Latines.
- Franolić, Branko (1976), *Les mots d'emprunt Français en Croatie*. - Paris : Nouvelles Éditions latines.
- Franolić, Branko (1980), *A Short History of Literary Croatian*. - Paris: Nouvelles Éditions Latines.

- Gulešić, M. (1998): Stilistički aspekti prilagodbe hungarizama hrvatskomu standardnom jeziku. U: *Zbornik radova znanstvenog skupa 'Riječki filološki dani'* 3. 149-158.
- Hádrovics, L. (1942): A horvátban levő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái. in: *Emlékkönyv Melich János 70. születése napjára*. Budapest.
- Hádrovics, László (1985) *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest : Akadémiai Kiadó.
- Hádrovics, L. (1989), A magyar nyelv kelet-közép-európai rokonsága. in: *Nyelvünk a Duna-tájon*. szerk. Balázs János. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hádrovics, L. (1994), Neki problemi mađarskih elemenata u srpskohrvatskom jeziku. in: *Hilfsbuch zu Slavistischen Seminarübungen. Ausgewählte Schriften von L. Hadrovics*. Nemzeti Tankönyvkiadó. str. 49-54.
- Jernej, Josip (1956), Sugli italianismi penetrati nel serbo-croato negli ultimi cento anni, *Studia Romanica*, no. 1, str. 54-82.
- Larousse : Grand dictionnaire de la langue française* (1989), Paris: Larousse.
- A magyar nyelv értelmező szótára I-VII* (1959-67). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Menac, Antica – Dabo-Denegri, Ljuba – Dragičević, Dragica – Nikolić-Hoyt, Anja – Sočanac Lelija – Žagar-Szentesi, Orsolya (2000), Ortografska adaptacija modela šest europskih jezika u hrvatskom, *Filologija* 34, 139-174.
- Muljačić, Žarko (2000) *Das Dalmatische: Studien zu einer untergegangenen Sprache*.- Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag .- (Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte; 10).
- Nyomárkay, I. (1978), Die deverbale Adjektive auf –(a)ci im Serbokroatischen. in: *Hungaro-Slavica* 231-36.
- Nyomárkay, I. (1989), *Ungarische Vorbilder der kroatischer Spracherneuerung*. Budapest.
- Schneeweis, Edmund (1960), *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen*. Berlin : Walter de Gruyter.
- Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika* .- Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Sočanac, Lelija, *Talijanizmi u hrvatskom književnom jeziku*, 2001. (doktorska disertacija).
- TESz* (1967-76.) = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. szerk. Kiss Lajos. Budapest.
- Vladimir Vratović (1993), *Croatian Latinity and the Mediterranean Constant*. Zagreb-Dubrovnik: Croatian P.E.N. Centre & Most/The Bridge.
- Wahrig, Gerhard (1994), *Deutsches Wörterbuch* .- Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag.
- Zingarelli, Nicola (1995), *Vocabolario della lingua italiana* /a cura di Miro Dogliotti; Luigi Rosiello.- 12 ed.